

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ <http://www.armin.am>

Էլ. փոստ՝ info@armin.am

ՈՒՆՏԱՆԷՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

Հ Ա Յ Ո Ց
Պ Ա Տ Մ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Թարգմանությունը, առաջարանը եւ
ծանօթագրությունները Վարազ Առաքելեանի

Խմբագիր՝ Ալ. Յակոբեան

ԵՐԵՎԱՆ

2006

Հրատարակուել է պեպրական պատուէրով

ՈՒ 397 **ՌԻՒՏԱՆԷՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ: ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ:**
Թարգմանութիւնը, առաջաբանը եւ ծանօթագրութիւնները
Վարազ Առաքելեանի: Խմբագիր՝ Ալ. Յակոբեան:
Երեւան, «Հայաստան», 2006, 264 էջ:

Ժ դարի պատմիչ Ուխտանէս եպիսկոպոսի երկասիրութեան 3 հատուածներից պահպանուել են առաջինը՝ նուիրուած Հայաստանի վաղնջական պատմութեանը՝ սկզբից մինչեւ քրիստոնէութեան ընդունման ժամանակաշրջանը, եւ երկրորդը՝ Ե դարի սկզբին տեղի ունեցած Վրաց եւ Հայոց եկեղեցիների բաժանման մասին: Երջանկայիշատակ բանասէր-լեզուաբան, պրոֆեսոր Վարազ Առաքելեանի կատարած աշխարհաբար թարգմանութիւնն աչքի է ընկնում իր ճշգրտութեամբ եւ շարադրանքի պարզ ոճով: Ուսումնասիրողը Ուխտանէսի՝ 1871 թ. Վաղարշապատի հրատարակութեան բնագիրը համեմատել է պահպանուած ԺԵ դարի ձեռագրի եւ պատմիչի օգտագործած սկզբնաղբիւրների ընթերցումների հետ: Գիրքը նախատեսուած է պատմաբանների, բանասէրների, հայագէտ ուսանողների եւ ընթերցող լայն շրջանակների համար:

ՈՒ 6503020913 2006 պպ.
701(01)2006

ISBN 5-540-02043-x

ԳՄՊ 63.3

© Վարազ Առաքելեան, թարգմ., 2006 թ.:
© «Գրական հայրենիք» («Հայաստան») 2006թ.:

Նախորդ դարի երկրորդ կեսի հայ ամենից արեւի վաստակաշատ բանասէր-լեզուաբաններից մէկը, նաեւ ազգային ու հասարակական գործիչ եւ իր հայրենիքի անկախութեան գաղափարի ու պայքարի անմնացորդ նուիրեալ պրոֆեսոր Վարազ Առաքելեանը (1911-2001 թթ.) Ժ դարի պատմիչ Ուխտանէս եպիսկոպոսի այս բառականին ծաւալուն երկի թարգմանութիւնը կատարել է իր անչափ տառապալից, բայց միաժամանակ նախանձելիութեան աստիճանի բեղմնաւոր կեանքի վերջին տասնամեակներին: Պահպանուած մեքենագիրը կրում է հեղինակի՝ թում է, թէ արդէն դողդոջուն ձեռքով արած թագմաթիւ ուղղումները եւ «1991 թ.» ձեռագիր նշումը:

Աշխատանքի խմբագրման ընթացքում այդ մեքենագիրը եւս մէկ անգամ համեմատել ենք հեղինակային ձեռագիր օրինակի եւ Ուխտանէսի գործի մասին նրա թագմաթիւ գրառումների հետ, որոնք մեծ խնամքով ու հոգատարութեամբ պահպանուած են ընտանեկան արխիւում:

Վարազ Առաքելեանի այս թարգմանութիւնն աչքի է ընկնում գրաբար բնօրինակի ծայրահեղ ճշգրիտ վերարտադրութեամբ, որն արդիւնք է հեղինակի թագմակողմանի եւ խոր գիտելիքների: Միաժամանակ այն չափազանց մատչելի է ու պարզ: Ամեն ինչից երեւում է, որ թարգմանիչ Առաքելեանը յատուկ ջանացել է ստեղծել ընթերցանութեան համար դիւրին բնագիր՝ հնարաւորինս զերծ դժուար հասկանալի տեղիներից ու խրթնաբանութիւնից, որը պէտք է նախ եւ առաջ համակրանք, յարգանք ու սէր բորբոքէր Ժ դարի հայրենասէր մատենագրի ստեղծագործութեան նկատմամբ թէ՛ իր բովանդակութեամբ, թէ՛ անմիջական ընկալման հմայքով:

Առանձնակի խնամքով ու բարեխղճութեամբ են մշակուած ծաւալուն ծանօթագրութիւնները: Դեռեւս իր ուսուցիչներից եկած՝ գիտական թարգմանութեան լաւագոյն աւանդոյթներին հետեւելով՝ Վ. Առաքելեանը մանրակրկիտ համեմատել է Ուխտանէսի բոլոր յայտնի աղբիւրները՝ պատմահայր Մովսէս Խորենացու, Չենոբ Գլակի, Փիլոն Տիրակացու երկերը, «Գիրք թրթոց»-ի փաստաթղթերը եւ այլն: Շատ դէպքերում գիտնականը կարողացել է մատուցել բացարձակապէս նոր եւ չափազանց ուշագրաւ վարկածներ հեճ այդ աղբիւրների բնագրերի ընկալման խնդիրներում, իսկ գրեթէ ամեն քայլափոխին ճշգրտումներ ու վերականգնումներ է կատարել Ուխտանէսի՝ մեզ հասած միակ (ԺԵ դարի) գրչագրի ընթերցումներում:

Ուշադիր ընթերցողը թերեւս կը նկատի ծանօթագրութիւններում գրականութեան յղումները սակաւութիւնը եւ անկատարութիւնը, որի պատճառն, ինքարկէ. դժուար չէ գուշակել: Մակայն անհրաժեշտութեան դէպքում նա պէտք է դիմի աշխատանքի վերջում հեղինակի առաջարկած մատենագիտական բաւական ընդարձակ ցանկին եւ նրա օգնութեամբ ստանայ սպառելի պատասխանները: Նշենք, որ այդ ցանկի վերջում մեր կողմից յարմար ենք դիտել՝ կրկնակի փակագծով աւելացնելու վերջին տասնամեակում ի յայտ եկած եւ մեզ ծանօթ գրականութիւնը: Յուսով ենք, որ ընթերցողին օգտակար կը լինեն նաեւ մեր կազմած անուանացանկերը, որը հեղինակն ինքը, բնականաբար, չէր կարող ամփոփել, քանի դեռ գործը չէր հասել տպագրական փուլին¹:

Տարիներ առաջ, 1969 թուականին լոյս տեսած Մովսէս Կաղանկատուացու (կամ Դասխուրանցու) «Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի» երկի աշխարհաբար թարգմանութեան առաջաբանի վերջում Վարազ Առաքելեանը գրում էր. «Մեր պատմական սկզբնաղբիւրները մեզ են հասել բազմաթիւ արտագրութիւններից յետոյ եւ իրենց վրայ կրում են այդ արտագրութիւնների անխուսափելի սխալանքները: Մենք ձգտել ենք, որքան մեր կալադութիւնը թոյլ է տուել, ընթերցողին յանձնել ճշգրիտ թարգմանութիւն»: Յիրաւի, այս խօսքերը լիովին վերաբերում են ընթերցողի սեղանին երջանկայիշատակ բանասէր-լեզուաբանի կողմից թէկուզ եւ յետմահու դրուած սոյն աշխատանքին: Մեր մշակոյթի ու գիտութեան համար կարեւոր է, որպէսզի այդպիսին լինի իւրաքանչիւր հայ մատենագրի ստեղծագործութեան աշխարհաբար թարգմանութիւն, եւ դա նաեւ հայագէտների տուեալ սերնդի պատասխանատւութեան խնդիրն է:

Ա. Յ.

¹ Նշենք նաեւ, որ դասական ուղղագրութեան կանոնները կիրառուել են ըստ վերջին աշխատանքի՝ Հ. Պ. Գոմանեան, Ուղեցոյց դասական ուղղագրութեան, Վիեննա-Երևան, 2006:

ՌԻՏԱՆԵՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

Ռիտանէսը 10-րդ դարի հայ պատմիչ է: Գլխենք, որ նա Սեբաստիայում է ծնունդ, որովհետեւ պահպանուած միակ իրն ձեռագրի ընդհանուր վերնագրից յետոյ եղած բացատրագրի մէջ գրուած է. «Չպատմութիւն յերիս հատուածս, գոր ասացեալ է տեառն Ռիտանիսի Սե Ե եպիսկոպոսի ի խնդրայ հօրն Անանիայի Նարեկայ վանաց առաջնորդի եւ նախաշար վարդապետի»: Ընդգծուած Սե-ն ենթադրուած է՝ **Սեբաստիայի**, որը ճիշտ է, քանի որ այն ուրիշ բան չի կարող նշանակել **եպիսկոպոս** բառից առաջ: Մնում է անհասկանալի յաջորդող **Ե-ն**՝ կարմիր թանաքով եւ մեծատառով գրուած: Այդ **Ե-ն** կարող էր **եպիսկոպոս** բառի առաջին **Ե-ն** լինել, որը գրեւորց յետոյ գրիչը մտածել է, թէ եպիսկոպոսը մեծատառով եւ կարմիր թանաքով գրելը ճիշտ չէ, թողել է առանց ջնջումի: Իսկ էլ ի՞նչ փաստեր կան Ռիտանէսին սեբաստացի համարելու օգտին:

Հռոմէացի Լիկիանէսը Սեբաստիայում նահատակուած է 40 մանկան: Ռիտանէսն ինքն է տօն սահմանում այդ դէպքի օրը: Վարդան Արեւելցի պատմիչը գրում է. «Չոր Ռիտանէս տօն կարգեաց, որ է սկիզբն հանդիսին նոցա եւ կատարումն ի մարտի ինն»¹: Միայն գաւառի կամ քաղաքի եպիսկոպոսը՝ առաջնորդը, կարող էր տօն սահմանել: Այդպիսի գործը նրա իրաւասութեանն է ենթակայ: Մակայն ամենաանառարկելի փաստը հենց իր՝ Ռիտանէսի հաղորդումն է: Իր գրքի առաջին հատուածի վաթսունմէկերորդ գլխում նա պատմում է, թէ ինչպէս կուռքերին գոհ չմատուցող քրիստոնեաներից քառասուն մանուկներ քաղաքից (**Սեբաստիա**) փախչում եւ թաքնուում են Ալիս գետի ափին գտնուող մի ամրոցում: Լիկիանէսը հրամայում է քաղաքի դքսին ու դատարարին, որ գտնեն քառասուն մանուկներին: Վերջապէս գտնում են, եւ երբ նրանք չեն հնազանդում, բողոքին նահատակում են: Ահա այս առթիւ Ռիտանէսը գրում է. «Եւ էր օրն, յորում հանին զնոսս ի բնակութեն իւրեանց, տասն եւ հինգն Արեգ ամսոյ, գոր մեր ոչ վարկպարագի ինչ, այլ ստուգիւ քննեալ յուսումնասիրաց ոմանց, որք էին մարդասէրք եւ աստուածասէրք, եւ վասն այնորիկ կարգեցաք մեք զօրն զայն տօն սրբոց քառասնիցն **եւ սահմանեցաք մերոյ վիճակելոցն**՝ տօնել ամ յամէ անխափան ի փառս Աստուծոյ» (էջ 87): Այստեղ ընդգծուած է **սահմանեցաք մերոյ վիճակելոցն** բառերը ձեռագրից են եւ ինչ-որ մի վրիպման հետեւանքով տպագրում չկան: Ուրեմն

1. Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի, Վենետիկ, 1862, էջ 42:

Ուխտանէսը Սեբաստիայում առաջնորդ եպիսկոպոս է եղել, ուստի եւ Սեբաստիայի ժողովրդին կոչում է իր վիճակեալներ՝ քեմականներ:

Ուխտանէսին Սեբաստիայի եպիսկոպոս է կոչում նաեւ 13-րդ դարի պատմիչ Մխիթար Այրիվանեցին՝ միաժամանակ յիշեցնելով, որ Ուխտանէսի գրքի երրորդ մասը ինքը՝ Այրիվանեցին տեսել է: Նա գրում է. «Եւ ի տոյն արուրս բաժանեցաւ ի Հայոց ազգն ծաղ ի ձեռն Փառսմանայ ումեմն փառամոլ քահանայի, որպէս պատմէ սուրբն Ուխտանէս եպիսկոպոսն Սեբաստիոյ»²:

13-րդ դարի մի այլ պատմիչ եւս՝ Ստեփաննոս Օրբէլեանը Ուխտանէսին Սեբաստիայի եպիսկոպոս է կոչում. «Որպէս հաւաստի ուսաք ի սրբոյն Ուխտանիսէ՝ Սեբաստացոյ եպիսկոպոսէ»³:

Այս հարցը, կարծում ենք, այլեւս վեճերի տեղիք չպետք է տար, սակայն 13-րդ դարի մի այլ պատմիչ Ուխտանէսին կոչում է Ուռհայի եպիսկոպոս: Հայոց պատմիչների շարքում Կիրակոս Գանձակեցին է դա, որ Ուխտանէսին համարում է Ուռհայի եպիսկոպոսը⁴: Ուխտանէսը Գանձակեցու նման սիրել է շրջագայել. նա եղել է Կիլիկիայում, Շիրակում, Նարեկավանքում եւ երկրի ուրիշ վայրերում, ամենայն հաւանականութեամբ՝ նաեւ Ուռհայում, որի արձագանքն էլ գուցէ հասել է Գանձակեցուն:

Իսկ սեբաստացի լինելը մէկ անգամ եւս հաստատում է Սեբաստիայի գիւղերի, շէների, քաղաքի շրջակայ վայրերի մասին Ուխտանէսի լուստեղեակութեամբ: **Կապուտակէք** գաւառ, **Թելախունէք**, **Անատալիկէք**, **Խարտանայք**, **Արմենիակք**, **Գազիմոն** քեմեր, **Մելեսիոն**, **Քաջ Վահան** ամրոցներ, **Տախալասուն**, **Տեկնոց** լեռներ, **Եկեղեցածոր** վայր, Ամասիայի մօտակայ **Պռասմին** գիւղ եւ այլն՝ միայն տեղացին կարող է այսպիսի մանրութեք լինանալ. օտարն այդքան հեռուն չի գնայ:

Ուխտանէսը հայ մատենագիրներին յայտնի է 13-րդ դարից: Առաջինը նրան յիշատակում է Վարդանը, որի մի յիշատակութեանն արդէն ծանօթացանք Ուխտանէսի՝ սեբաստացի լինելը քննելիս: Երկրորդ պատմիչը Կիրակոս Գանձակեցին է, որն Ուխտանէսին յիշատակում է Կաղանկատուացու եւ Ասողիկի միջեւ հետեւեալ ձեւով. «Եւ Տէր Յովհաննէս կաթողիկոս Հայոց, եւ Մովսէս Կաղանկատուացի՝ պատմագիր Աղուանից, եւ Ուխտանէս եպիսկոպոս Ուռհայի, որ գրեաց զբաժանումն Վրաց ի Հայոց ի ձեռն Կիրոնի եւ Ստեփաննոս վարդապետ՝ մականուն Ասողիկ»⁵:

Կիրակոս Գանձակեցին երկրորդ անգամ Ուխտանէսին յիշատակում է, երբ խօսում է Հայոց եւ Վրաց եկեղեցիների յարաբերութեան, արեւի ճիշտ Վրաց եկեղեցու՝ հայկականից բաժանուելու եւ քաղեղոնականութիւն ընդունելու մասին: Չուզելով մանրամասնութիւնների մէջ մտնել՝ Կիրակոսը գրում է. «Չայս ամենայն ստուգութեամբ ուսուցանէ քեզ Ուխտանէս եպիսկոպոս, զի նա զամենայն լիով գրեաց՝ զթողթսն եւ զպատասխանիսն, եւ զբաջախօսութիւնն Պետրոսի եպիսկոպոսի»⁶:

Յաջորդ պատմիչը, որը դարձեալ յիշատակում է Ուխտանէսին, Մխիթար Այրիվանեցին է, որի՝ Ուխտանէսի սեբաստացի լինելու մասին կարծիքին արդէն ծանօթացանք: Միս անգամ «Պատմագիրք ի սկզբանէ» վերնագրի տակ նա քուարկում է պատմիչներին եւ Ուխտանէսին տեղ յատկացնում Աեւոնդի Երեցի եւ Յովհաննէս կաթողիկոսի միջեւ: Իսկ երկրորդ անգամ՝ 981 թուականի տակ, խօսքն այսպէս է սկսում. «Աստ եղել սկիզբն թագաւորելոյ Բագրատունեաց ի վերայ Վրաց, զի Գուրգէն ի Վիրս եւ Սմբատ եղբայր նորա՝ ի Հայս թագաւորեցին: Սա զԱնոյ պարիսպն ամրացոյց եւ զնձե կաթողիկէն հիմնարկեաց: Վահրամ իշխանն զՄարմարաշէնն շինեաց: Աստ Աղուանից պատմագիրն՝ Մովսէս Կաղանկատուացի եւ Գրիգոր Նարեկացի եւ Ուխտանէս պատմագիր»⁷:

13-րդ դարի պատմիչ Ստեփաննոս Օրբէլեանը քաջածանօթ է Ուխտանէսի երկին: Ինչպէս արդէն վերելում տեսանք, նա եւս վճռականօրէն Ուխտանէսին սեբաստացի է համարում: Երկրորդ անգամ, խօսելով Հայոց, Աղուանից, Սիւնեաց եկեղեցիների յարաբերութիւնների մասին՝ Օրբէլեանն այսպէս է գրում. «Եւ արդ՝ ո՛վ ընթերցատք, զայս փոքր ի շատ համառօտիք ցուցի քեզ զբաւականն միայն. եւ թէ զլիովն եւ զերկայնն կամիս լսել, ընթերցի՛ր զՈւխտանէսն եւ զԱղուանից պատմութիւնն եւ ի Գիրս թղթոցն տեղեկացի՛ր»⁸:

Սուրեն Բոլանջեանը, որը կազմում է Ուխտանէսի բնագիրը եւ խորապէս ուսումնասիրել է Ուխտանէսին վերաբերող ամեն մի յիշատակութիւն, գրում է. «Պատմիչը դարձեալ միայն Ուխտանէս ձեռով է յիշում նաեւ Յովհան Դամասկացուն վերագրուած թղթի հայ-հոռոմ մեկնիչի կողմից: Դարձեալ իբրեւ միայն Ուխտանէս է յիշում 17-րդ դարին վերաբերող երկու մատենագիտական ցանկերում՝ Մաշտոցի անուան Մատենադարանում եղող. «Այս եւ պատմագիրք ամենայն եւ Վարդան Բաղիշեցու կազմած «Պատմագիրք Հայոց» ցուցակներում: Այնինչ Ուխտանէսին միայն

2. Գ. Հովսեփեան, Մխիթար Այրիվանեցի, Երուսաղէմ, 1931, էջ 46:

3. Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910, էջ 99:

4. Կիրակոս Գանձակեցի, Հայոց պատմութիւն, Եր., 1982, էջ 24:

5. Կիրակոս Գանձակեցի, «Պատմութիւն հայոց», Եր., 1961, էջ 7:

6. Նոյն տեղում, էջ 46:

7. Նոյն տեղում, էջ 57:

8. Ստեփաննոս Օրբէլեան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, էջ 106:

իրբեւ Ռուսիայի թեմակալ եւ ճանաչում 18-րդ դարի մեր բոլոր մատենագիրները, ինչպէս Ղազար Ջահկեցի, Եսայի Հասան Ջալալեանը, Պետրոս Ջուղայեցի Մարտիկենցը (1772 թ. տեղեկացրել է Միքայել Չամբեանին): Միքայել Չամչեանը իր «Պատմութիւն Հայոց»-ում 1797 թ. Յարութիւն Սահակեան Ջուղայեցուն գրած թղթում, երբ Վենետիկի Մատենադարանում չգտնուող մատենագիրների երկերն է բում. եւ վերջապէս Մաղրասում հրատարակուած անդրանիկ պարբերականում՝ «Ազդարարում» Յակոբ Արեւեանցի հրատարակած մատենագիտական ցուցակում⁹:

Այժմ համառօտակի շարադրենք նոր ժամանակի հայ գրականութեան, պատմագիտութեան եւ բանասիրութեան մէջ արտայայտուած կարծիքներն ու բնութագրումները, որոնք վերաբերում են Ռիստանէսին եւ նրա թերի վիճակով մեզ հասած երկին:

Նոր ժամանակներից առաջինը պէտք է նշենք Մ. Չամչեանին, որը երկու անգամ է յիշատակում Ռիստանէսին. առաջին անգամ ասում է, որ իրենք (Միսիթարեանները) չունեն Ռիստանէսի գիրքը, իսկ երկրորդ անգամ յիշատակելիս վկայակոչում է Գանձակեցու ասածը նրա մասին. «Այս ամենայն ստուգութեամբ ուսուցանէր քեզ Ռիստանէս եպիսկոպոսն, զի նա զամենայն լիով գրեաց եւ զթուղթսն եւ զպատասխանիսն¹⁰»:

Ռիստանէսի գրքի հրատարակիչը (Աբել Միսիթարեանց¹¹) առաջաբանում գնահատելով պատմիչի երկը՝ ասում է, որ գիրքը կարելոյ տեղեկութիւններ է հաղորդում վրացիների՝ մեզանից բաժանուելու, Մովսէս Բ եւ Աբրահամ Ա կաթողիկոսների մասին, որոնք գործել են 6-րդ դարում:

Գրականագէտ Գ. Ջարպիանալեանը պատմում է գրքի բովանդակութիւնը եւ իբրեւ գնահատութիւն նշում է. «Ռիստանէսի լեզուն պատմական արժէք ունի, նաեւ լեզուն ու ոճը ունեն իրենց յարգը, ուստի եւ իրամբ հաճելի է բանասերներին¹²»:

Ղեւոնդ Ալիշանը ամենից առաջ բարձր է գնահատում Ռիստանէսի լեզուն, ասում է, որ ոճն ու լեզուն բաւական վայելուչ եւ կոչ են, միանգամայն եւ հանդարտ, հետաքննիչ եւ հմուտ եւ հոգեւէր: Կարելի է մտածել, որ գրուածքը (առաջին հատուածը) Խորենացուց քաղաւածք է, բայց այնտեղ կան նորութիւններ նաեւ՝ ինչպէս՝ քառասունների մասին, Շապուհից բերուածը Դաւթի թագի մասին, Հրաչէի եւ Տրդատի մենամարտը, Տրդատի

9. Տե՛ս Ս. Զոլանցեանի «Եզրտումներ Ռիստանէս պատմիչի կենսագրութեան վերաբերեալ» յօդուածը, որտեղ նշուած են յիշատակումների աղբիւրները. «Պատմաբանասիրական հանդէս», 1980, հմր. 4, էջ 162:

10. Մ. Չամչեան. Պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ, 1785, հտ. Ա, էջ 18 և հտ. Բ, էջ 556:

11. Հ. Գ. Ջարպիանալեան, Հայկական հին դարութիւն, Վենետիկ, 1897, էջ 560:

դաշնադրութիւնը Կոստանդիանոսի հետ, Հայոց երեսուն նախապատիւ արողընկալ եպիսկոպոսների մասին, Ամասիայի վկայութեան, Շուշանիկի՝ Ուփրեթ բերդում տառապանքի եւ այլնի մասին: Յետոյ Ալիշանը մանրամասնօրէն պատմում է գրքի երկրորդ հատուածի բովանդակութիւնը¹²:

Ռիստանէսի «Հայոց պատմութիւն» գիրքն ամենամանրամասն ու բազմակողմանի քննութեան է ենթարկել Ներսէս Ալիմեանը: Գրքի առաջին հատուածի վերաբերեալ նա ասում է, որ չնայած քաղաքութիւն է, բայց ունի բանասիրական արժէք հին աւանդութիւնների, գրոյցների քննութեան առումով: Ալիմեանը նաեւ նշում է Շապուհ Բագրատունու գրքից մի ամբողջ գլխի արտագրութիւնը Ռիստանէսի կողմից:

Ըստ Ալիմեանի՝ Հայոց եւ Վրաց եկեղեցիների բաժանման պատմութեան համար Ռիստանէսի երկրորդ հատուածը այն միակ նիւթն է, որ գրուած է շատ խնամքով, վկայութիւններով, նամակներով, մարդկանց խօսեցնելով եւ այլ միջոցներով: Երբ անհրաժեշտ է եղել, հեղինակը ճանփորդել է ու տեղեկութիւններ հաւաքել բանիմաց մարդկանցից: Այս նիւթի համար Ռիստանէսն օգտագործել է Կաղանկատուացու (Դասխուրանցու) «Աղուանից պատմութիւնը», Սեբիոսի «Հերակլի պատմութիւնը», Կիրակոս քահանայի՝ վրացերէնից թարգմանուած երկու նամակները, Մովսէսի՝ Կիրոնից գրած եւ Կիրոնի՝ Մովսէսին գրած թղթերը, որոնք ոչ մի ուրիշ տեղ չկան¹³:

Ռիստանէսն իրեն պատասխանատու է զգում ոչ միայն իր բարեկամի, գուցէ եւ ուսուցչի՝ Անանիա Նարեկացու առջեւ, այլեւ յարգանք է տածում պատմութեան նկատմամբ: Այս առումով նա հետեւում է Խորենացուն, ձգտում ամեն ինչ ստուգել, ճշտել եւ ապա միայն գրի առնել, որպէսզի պատմութեան մէջ անճշտութիւն չանցնի: Պատմիչի այսպիսի նկարագիրը նրա ամենաբարձր արժանիքն է: Ինչքան արժէքաւոր գործ կը լինէր, եթէ այս բոլորի հետ նա միեւնոյն հոգատարութեամբ ու խնամքով գրէր իր ժամանակի պատմութիւնը: Իր երկի 2-րդ հատուածի Թ գլխում նա գրում է. «Իսկ նախքան Կիրոնի եւ մեզանից նրա բաժանուելու մասին խօսքերին ու գործերին մեր կողմից ձեռնարկելը՝ կը կամենայի պատմել եւ մի այլ պատճառի մասին, որ մենք լսել ենք շատերից բազում անգամ, չնայած գրաւոր որեւէ գրքում չենք գտել: Թէեւ սա նաեւ դատարկաբան գրոյցներից չէ, այլ ծերերի աւանդութիւնից եւ ընթերցասէր վստահելի մարդկանցից է ասուած, որ կը կամենայի շարադրել այս պատմութեան գլուխների հերթականութեան մէջ»: Իր ձգտան մասին աւելի որոշակի է խօսում

12. Հ. Ղ. Ալիշան, Հայապատում, Վենետիկ, Ա մաս, 1901, էջ 86:

13. Հ. Ն. Ալիմեան, Կիրոն կաթողիկոս Վրաց, Վիեննա, 1910, էջ 61-62:

ԿԲ գլխում. ասում է, որ ինքը պատուեր է ստացել ամեն բանի մասին հոգալ եւ միայն հաւաստին շարադրել, քանզի իր կարծիքով՝ պատմութեան մէջ անճիշտ բան գրելը՝ դիտաւորեալ, թէ անդիտում՝ յանցանք է:

Աբրահամ Չամիճեանը գտնում է, որ Ուխտանէսը վախճանուել է 986 թուականից առաջ, որովհետեւ այդ ժամանակ Սեբաստիայի առաջնորդն էր Սիոն եպիսկոպոսը: Իբրեւ գնահատութիւն՝ Չամիճեանը Ուխտանէսի մասին ասում է, որ պատմիչը չունի ընտիր հայերէն, բայց իր ժամանակի միւս գրողների համեմատութեամբ լեզուն բաւական սահուն է, «ազատ այն խրթնացուցիչ բառակոյտերէն, որն այնքան սիրելի եղած են Յովհաննէս կաթողիկոսին ու Թովմա Արծրունուն»: Ըստ Ա. Չամիճեանի՝ աւելի կարեւոր է գրքի երկրորդ մասը, որը վերաբերում է հայ եւ վրաց եկեղեցիների բաժանմանը: Ուխտանէսը օգտուել է բանաւոր աղբիւրներից, բայց «Գլխք թղթոցի» հրատարակութիւնից յետոյ գրքի այս մասն էլ իր արժէքը կորցրել է: Այնուամենայնիւ Ուխտանէսը շատ լաւ տեղեկութիւններ է տալիս 7-րդ դարի գործիչների մասին՝ Սմբատի, Վրթանէսի, Մովսէսի եւ այլն: Կարեւոր են նաեւ այն տեղեկութիւնները, որոնք երկրորդ հատուածում վերաբերում են վրացիներին¹⁴:

Վրթանէս Փափագեանը Ուխտանէսի մասին ասում է, թէ տասներորդ եւ տասնմեկերորդ դարերի պատմիչներից յատուկ ուշադրութեան արժանի է նաեւ Ուխտանէս եպիսկոպոսը, որը գրել է Վրաց եւ Հայոց (եկեղեցիների) բաժանման պատմութիւնը: «Ուխտանէսի պատմութիւնը կիսատ է մեզ հասել, բայց հասած կտորները կարեւոր են հայ եկեղեցական պատմութեան համար»¹⁵: Ուխտանէսի մասին որեւէ գնահատականի խօսք չի ասում Եղիշէ Դուրեանը. գրում է միայն պատմութեան հատուածների նիւթի մասին շատ համառօտ մի պարբերութիւն¹⁶:

Ինչպէս նկատում ենք, Ուխտանէսն անտեսուած է մնացել եւ այս անտեսուածութիւնն ունի իր պատճառները: Ուխտանէսի գրքի առաջին մասն իսկապէս քաղագրութիւն է: Առաջին գլուխը մի նամակ է, որը պատմիչն ուղղել է իր մեկեանասին, որը նրան առաջարկել էր Հայոց պատմութիւն գրել: Ուխտանէսն այնքան է յարգել ու սիրել իր մեկեանաս Անանիա Նարեկացուն, որ պատկերացում իսկ չունենալով իր գրելիք նիւթի մասին եւ իրեն պատրաստ չգալով այդպիսի ծանր բեռի տակ մտնելու՝ յանձն է առել միայն իր բարեկամի (ոմանց կարծիքով՝ նաեւ ուսուցչի) կամքը եւ պահանջը կատարած լինելու համար: Այդ յարգանքն ու պատկառանքն իր

բարեկամի հանդէպ նա արտայայտել է մի պերճ, բայց եւ այնպիսի խրթին ու վերամբարձ լեզուով, որ ժամանակին Ուխտանէսի գիրքը ֆրանսերէնի թարգմանող ակադեմիկոս Մարի Բրուսէն բաց է թողել երկի այդ առաջին գլուխը, ամենայն հաւանականութեամբ՝ գլուխ չհանելով: Բայց հենց այս գլխի շարադրանքը ցոյց է տալիս, որ Ուխտանէսը սովորական դպրոցական ուսումից աւելի բարձր կրթութիւն է ունեցել եւ կամ ընդունակ է եղել հայերէն այնպիսի ոճով գրութիւններ շարադրելու, որ Անանիա Նարեկացին ոչ միայն նամակով, այլեւ երես առ երես հենց նրան է առաջարկել գրել Հայոց պատմութիւնը:

Հնարաւոր է, որ Անանիա Նարեկացին Հայոց պատմութիւն ասելով հասկացել է պատմութիւնը մինչեւ իրենց ժամանակը, այլ ոչ թէ միայն՝ Խորենացու եւ ուրիշների հաւաքածի կրկնութիւնը: Չենոք Գլակից եւ Կայսերաց գրքից քաղագրութիւնները թերեւս այն ժամանակ էլ Հայոց պատմութեան համար չէին կարող մեծ արժէք ունենալ, որովհետեւ կարելի էր այդ երկերը պարզապէս մէկ անգամ էլ արտագրել, մանաւանդ որ կար նաեւ հանրահռչակ Քերթոզահայր Խորենացու Պատմութիւնը: Իսկ Կայսերի գրքի կամ աւելի ճիշտ՝ 7-րդ դարի երկրորդ կեսում ստեղծագործած Փիլոն Տիրակացու ժամանակագրութեան քաղագրութիւնը Հայոց պատմութեան համար քիչ նշանակութիւն ունեցող մի աշխատանք էր: Ամենաշատը դա կարող է ծառայել միայն որոշ թուականներ ճշտելու համար, այն էլ՝ եթէ այդ տեղեկութիւնները ստոյգ են:

Այժմ համառօտ կերպով տեսնենք, թէ ինչ են ներկայացնում այդ քաղագրութիւնները, որոնք պատճառ են դարձել, որպէսզի Ուխտանէսի գիրքը համարեա անտեսուի նոր պատմագիտութեան մէջ: Գուցէ նաեւ հիմնը երեք դար այդ գրքի հանդէպ հետաքրքրութիւն հանդէս չեն բերել:

Առաջին գլխի մասին ասացինք, որ այն պատմութիւն գրելու մասին մի տեսակ նամակ-յանձնառութիւն է, որն ուղղուած է Անանիա Նարեկացուն: Դա բաւական ընդարձակ, վերամբարձ ու խրթին լեզուով շարադրուած գրութիւն է, որի հեղինակը փորձում է Աստուածաշնչի տարբեր խօսքերով ու սկզբունքներով հիմնաւորելու իր արածի կամ մտածածի ճշմարտացիութիւնը: Այդ նամակ-նախադրութիւնը՝ յիշեալ բովանդակութեամբ, Ուխտանէսը գրում էր Անանիա Նարեկացուն՝ եւ չգիտեմ՝ սեփական ճշմարիտ հաւատամքը ցոյց տալու, թէ հենց Անանիային արդարացնելու նպատակադրութեամբ, որին այդ ժամանակ ինչ-ինչ ուժեր մեղադրում էին ազանդաւորական հոսանքներին համակրելու մէջ: Յասնայն դէպս, յիշեալ բովանդակութեամբ այդպիսի մտերմական նամակ գրելու անհրաժեշտութիւնը ուշադիր ընթերցողի համար մինչեւ վերջ ընկալելի չէ, մանա-

14. Ա. Չամիճեան, Հայ գրականութեան պատմութիւն, Նոր Նախիջեան, 1914, էջ 154-55

15. Վ. Փափագեան, Պատմութիւն հայոց գրականութեան, Թիֆլիս, 1910, էջ 165

16. Ե. Դուրեան, Ամբողջական երկեր, հտ. Ա, Երուսաղէմ, 1933, էջ 177

ւանդ որ Անանիան իրեն՝ Ուխտանէսին ճանաչում էր, ուստի եւ վերջինս պէտք չունէր, թերեւ՝ առաքելական պատուիրանների նկատմամբ իր հաստատումները ցուցադրելու:

Բայց այդ առաջին գլուխը նաեւ մի տեսակ առաջաբան-նախադրութիւն է, որտեղ Ուխտանէսը փաստօրէն յայտնում է, թէ ինչի մասին է գրելու: Սկզբում՝ իր վարդապետի ծրագրածի օրինակով. «Արդ՝ քանզի մենք լսել էինք թո պատմութեան մասին, որ ստեղծելու էիր ոչ մեծ հատուածով՝ [Հայոց] նախնի թագաւորների սկզբից մինչեւ մեր ժամանակը ... ընթերցողներին մխիթարելու եւ խողներին լուսաւորելու, ... սուրբ եկեղեցու պայծառութեան համար...» (տե՛ս ստորեւ, էջ 27-28): Ապա լրացնում է իր անելիքի մասին. «Նախ՝ պէտք է դասաւորեն մեր թագաւորների ու հայրապետների թիւը, եւ ապա՝ Վրաց բաժանումը Հայոց միաբանութիւնից, եւ դրանից յետոյ՝ այն ազգի մկրտութիւնը, որ կոչւում է Ծաղ» (տե՛ս ստորեւ, էջ 29): Այս վերջինի նմանութեամբ գրուած է երկի պահպանուած միակ հին ձեռագրի վերնագրում. «Հատուածն առաջին. Յաղագս թագաւորաց եւ հայրապետաց մերոց. եւ երկրորդն. Վասն բաժանման Վրաց. եւ երրորդն. Յաղագս մկրտութեան ազգին այնմիկ՝ Ծաղն կոչեցեալ»:

Այս առաջաբանից յետոյ հեղինակը 26 գլուխ քաղուածաբար, վերապատմելով կամ բառացի արտագրելով, վերցնում է Խորենացու առաջին գրքի Դ, Ե, Ը, Թ, Ժ, ԺԱ, ԺԲ, ԺԳ, ԺԵ, ԺԶ եւ այլ գլուխներից (կրկնենք, որ մեր կարծիքով՝ Անանիա Նարեկացին թերեւ Ուխտանէսին առաջարկել է գրել իր ժամանակի պատմութիւնը, այլապէս մի՞թէ վարդապետը չգիտէր, որ Խորենացին արդէն Հայոց պատմութեան սկիզբը շարադրել է, եւ Ուխտանէսն այլ բան չի կարողանալու անել, քան եղածը կրկնելը): Եւ անմիջապէս, հէնց երկրորդ գլխից սկսում է պատմել Ալլամի եւ նրան յաջորդած նահապետների կեանքն ու գործը, որոշ խառնակութեամբ խօսում նրանց յատկացուած սահմանների ու վայրերի մասին, մի բան, որ ինչպէս ասացինք, Խորենացին շատ մանրամասն եւ կուռ է շարադրել:

Միայն 15-րդ գլխից Ուխտանէսն սկսում է Հայոց նախահայրերի՝ Հայկի եւ նրա սերունդների պատմութիւնը, սրանց գործերն ու Հայաստանում գրաւած երկրամասերը, որ դարձեալ համապատասխանում է Խորենացու պատմածին՝ կա՛մ ազատ շարադրութեամբ, կա՛մ բառացի վերցրած, եւ կա՛մ էլ որոշ կրճատումներով մէջբերուած: Միայն երբեմն յիշատակում են Պարսից, Յունաց ու հրէաների տիրակալներն իրենց տարիների քանակով եւ նրանց մասին եղած շնչին տեղեկութիւններով:

Այս շարադրանքը հասցնում է մինչեւ Կոստանդիանոս Մեծին եւ Հայոց թագաւոր Տրդատին ու Գրիգոր Լուսաւորչին: Եւ այն ժամանակաշր-

ջանի մասին, որ շատ կարեւոր էր Հայոց պատմութեան համար, այսինքն՝ Տրդատին յաջորդող թագաւորների եւ Գրիգոր Լուսաւորչի շառաւիղների ու սրանց յաջորդող այլ կաթողիկոսների կեանքի ու գործունէութեան մասին, Ուխտանէսը ոչ մի խօսք չունի ասած: Մի՞թէ նրա ձեռքի տակ չեն եղել Փաստոս Բուզանդը, Եղիշէն, Ղազար Փարպեցին, Սեբէոսը, Ղետնդը եւ այլ պատմիչներ, որոնց նիւթը ծաղկաբաղելով կարողանար պատմութիւնը բերել հասցնել իր ժամանակները:

Ն. Ակինեանն ասում է, որ չենք կարող պնդել, թէ այդ մասերը չեն եղել գրքում¹⁷: Ուզում է ասել, թէ ինչպէս որ գրքի երկրորդ հատուածի մի մասը եւ ամբողջ երրորդ հատուածը կորել են, այդպէս էլ հնարատր է, որ գրքի առաջին հատուածի վերջին մասը նոյնպէս կորսուած լինի:

Մենք այն կարծիքին ենք, որ առաջին հատուածից ոչինչ չի պակասում, իսկ երկրորդ հատուածից շատ քիչ բան է կորսուած, որովհետեւ ամբողջ երկրորդ հատուածի նիւթը հիմնուած է «Գիրք թղթոցի» վրայ: Ուխտանէսը միայն նամակներն է նոյնութեամբ բերում համառօտ բացատրութեամբ ու մեկնաբանութեամբ: Իսկ, ինչպէս գիտենք, նրա գրքի երկրորդ հատուածը վերաբերում է Հայոց եւ Վրաց եկեղեցիների բաժանմանը՝ այսինքն Կիրոնի՝ Վրաց կաթողիկոս դառնալուն եւ քաղկեդոնականութիւն ընդունելուն, մի բան, որ յանգեցնում է եկեղեցիներ բաժանմանը եւ Հայոց եկեղեցու գերիշխանութիւնը մերժելուն: Իսկ «Գիրք թղթոցի» այն նամակները, որոնք վերաբերում են հայ եւ վրաց եկեղեցական յարաբերութիւններին, վերջանում են «Թուղք շրջաբերական» («Գիրք Թղթոցում»՝ **շրջագայական**) տեառն Աբրահամու Հայոց կաթողիկոսի» նամակով: Դրանից յետոյ «Գիրք թղթոցում» այլեւ ոչ մի նամակ չկայ, որ առնչուի Հայոց եւ Վրաց եկեղեցիների յարաբերութիւններին: Մնացած նամակներն այլ բնոյթի են, ուստի եւ Ուխտանէսը իր նիւթը սպառուած է համարել, մանաւանդ որ շտապելուց այդ վերջին նամակի շատ մասեր էլ կրճատուած են (կրճատումը մօտ կիսով չափ է):

Աբրահամ Աղբաբանեցու շրջաբերական նամակի վերջում տասներօտող է կիսատ, որը մենք թարգմանութեամբ բերում ենք «Գիրք Թղթոցից» քառակուսի փակագծում՝ իբրեւ վերականգնում: Մեր կարծիքով՝ երկրորդ գիրքը նոյնպէս աւարտուած է՝ չնայած Սուրեն Զոլանցեանն իր յօդուածում ասում է, թէ ձեռագիր պատառիկների մէջ ինքը 11 էջ հէնց գրքի երկրորդ հատուածից յայտնաբերել է¹⁸: Հետաքրքրական կը լինէր տեսնել այդ 11 էջը եւ իմանալ, թէ ի՞նչ բնոյթի նիւթ է, կամ արդեօ՞ք Ուխտանէսին

17. Տե՛ս Հ. Ն. Ակինեան, Կիրոն կաթողիկոս Վրաց, էջ 68-89:

18. Տե՛ս Մ. Զոլանցեան, Ճշգրտումներ Ուխտանէս պատմիչի կենսագրութեան վերաբերեալ, էջ 160:

է, թե՞ մէկ ուրիշ անձի:

Ինչ վերաբերում է երրորդ գլխին, ապա այն եւս հաստատապէս եղել է: Մխիթար Այրիվանեցի մեզ այդ մասին տեղեկացնում է հետեւեալ ձեւով. «Արդ՝ որպէս առաջին ասացաք՝ սուրբն Ստեփաննոս գայր ի կաթողիկոսարանին եւ լուսաւորէր զամենեսեան բանի վարդապետութեան իւրոյ: Հանդիպեցաւ նմա հակաճառութիւն ընդդէմ Սմբատայ երկաբնակի, որ էր սպարապետ Հայոց եւ դաւանակից Յունաց, զոր յետոյ ՄՀ թուին ի համանուն բռնէ սորա յայտնեցաւ աղանդն բռնորդիկեցոց յաւուրս Դաւթի կաթողիկոսի Կակաղեցոյ: Եւ ի սոյն աւուրս բաժանեցան ի Հայոց ազգն Ծաղ ի ձեռն Փարսմանայ ու մերն փառամով քահանայի, որպէս պատմէ սուրբն Ուխտանէս եպիսկոպոսն Սեբաստիոյ»¹⁹:

Խորենացոց բացի Ուխտանէսի գրքի առաջին հատուածի գլխաւոր աղբիւրներից մէկն էլ Ուխտանէսի մէկ-երկու անգամ յիշատակած «Գիրք կայսերաց»-ն է, որ այժմ հրատարակուած է «Անանուն ժամանակագրութիւն» խորագրով կամ Անանիա Շիրակացու անունով, սակայն իրականում Սուկրատի յայտնի թարգմանիչ Փիլոն Տիրակացու ժամանակագրական երկն է²⁰: «Կայսեր» ենթավերնագրերի տակ շարադրուածները քաղուած են այս գրքից: Երրորդ աղբիւրը Չենոբ Գլակի «Պատմութիւն Տարօնոյ» երկն է (Յովհան Մամիկոնեան եպիսկոպոս պատմիչի գրքի կազմում), որը հրատարակուած է Վենետիկում 1889 թ. եւ Երեւանում՝ 1944 թ.: Երեք աղբիւրներն էլ Ուխտանէսը յանուանէ յիշատակում է:

Բացի այս հիմնական աղբիւրներից Ուխտանէսի ձեռքի տակ եղել են նաեւ այլ կարգի գրութիւններ, ինչպէս՝ Շապուհ Բագրատունու «Հայոց պատմութիւնը», որը դժբախտաբար կորած է: Շապուհ Բագրատունուց պատմիչը մի ամբողջ գլուխ է վերցրել: Երանի չէ՞ր աւելի շատ օգտուէր, որպէսզի Շապուհ Բագրատունու գրուածքից աւելի ծաւալուն նիւթ ունենայինք՝ այդ կորած գրքի վերաբերեալ ընդարձակ գաղափար կազմելու համար: Այս գլխի վերնագիրն է. «Յաղագս թագին երանելոյն Կոստանդիանոսի, թէ ուստի՞ կամ որպէ՞ս յաջողեալ եղել նմա ի Տեառնէ՞ Շափի[ի]ոյ՝ որ[ու]ոյ Աշտոյ ապահի պատրկի ասացեալ ի Պատմութեան իւրոյ» (զլ. ՀԵ):

Եթէ Ուխտանէսի գիրքը բազմակողմանի գնահատելու լինենք, ապա

պէտք է առաջին հերթին գնահատենք լեզուի տեսակետից: Չնայած 10-րդ դարից շատ աղբիւրներ ունենք, բայց Ուխտանէսի պատմութիւնն ամբողջացնում է մեր գաղափարն այդ դարի հայոց լեզուի վերաբերեալ: Մենք արդէն գիտենք, թէ Յովհաննէս Դրասխանակերտցին ինչպէս է որակում Շապուհ Բագրատունու լեզուն՝ «զեղջուկ բան» է կոչում: Սա նշանակում է, որ 10-րդ դարում գրաբարի նկատմամբ մտայնութիւնը փոխուել էր: Պահանջ էր զգացում խօսակցական լեզուով գրելու: Այս պահանջին արձագանքողներից մէկն էլ Ուխտանէսն է եղել:

Մեր պատմիչը «զեղջուկ բանի» չի գրել, բայց գրել է այնպիսի գրաբարով, որ շատ պարզ է ու հասկանալի: Եթէ առաջին զուխը որոշ խրթնաբանութիւն ունի, ապա այն պէտք է զատել ընդհանուր գործից: Այդ զուխը նամակ է՝ ուղղուած մի նշանաւոր հոգեւորականի: Ժամանակի ընդունում կարգն ու սովորոյթը, որ հնուց էին գալիս, թոյլ չէին տայ աստիճանով վար կանգնած հոգեւորականին աւելի բարձր կանգնած մի այլ հոգեւորականի հասարակ ոճով. «զեղջուկ բանի» նամակ գրել: Սա պատշաճ չէր, ուստի եւ Ուխտանէսը դիմել է աւելի խրթին լեզուի եւ բարձր ոճի, որպէսզի հասցէատիրոջը յարգանք մատուցած լինի եւ միաժամանակ ցոյց տայ իր գրագիտութեան աստիճանը, մի բան, որ մեր օրերում պահանջուում է դիմում եւ նամակ գրողից: Իսկ այն, ինչ ընդհանուրի համար է գրել, արդէն գրել է 10-րդ դարի խօսակցական լեզուին մօտ մի լեզուով, որպէսզի սովորական ընթերցողը լրիւ հասկանայ եւ գրական լեզուի որոշակի մակարդակը չխախտուի:

Ուխտանէսի գիրքը գալիս է եւս մի անգամ ապացուցելու, որ Հայաստանում մտաւորական շարժումը կենդանի էր, եւ կային մարդիկ, որ պահանջ էին ներկայացնում եւ պատուէր տալիս ժողովրդի պատմութիւնը գրելու, որպէսզի պատմութիւնն անգիր մնալով չմոռացուի ու չկորչի: Այն զրոյցը, որ Ուխտանէսը եւ Անանիա Նարեկացին վարում են Ախուրեանի ամիսն, ցոյց է տալիս հայ մարդու մշակութային բարձր մակարդակը: Երկու բարեկամներ հանդիպել են եւ փոխանակ առօրեայ կեանքից ու հոգսերից խօսելու, զիր ու գրականութիւնից են խօսում, Հայոց պատմութիւն գրելու պատուէր են տալիս ու առնում:

Ուխտանէսի գիրքը գնահատուել է նաեւ այն առումով, որ նա պաշտօնական փաստաթղթեր (նամակներ, ձեռնարկներ) ու մանր գրութիւններ է օգտագործել եւ դրանց հիման վրայ պատմութիւն կերտել: Ուխտանէսի ձեռքի տակ է եղել նաեւ Ազաթանգեղոսի պատմութիւնը, որից նա օգտուել է Լուսաւորչի կեանքն ու գործունէութիւնը, քրիստոնէութեան ընդունումն ու տարածումը նկարագրելիս: Նրա տրամադրութեան տակ են

19. Գ. արքեպ. Յովսէփեանց, Մխիթար Այրիվանեցի, էջ 19:

20. Անանուն ժամանակագրութիւն. Խմբագիր յօրինեալ յէ դարու ի հնագոյն ժամանակագրաց եւ հրատարակեալ ներածութեամբ եւ բաղդատութեամբք [Հ. Բ. Սարգիսեան], Վենետիկ, 1904, Աշ. Արքահանեան, Անանիա Շիրակացու մատենագրութիւնը, Երեւան, 1944, էջ 372-399, Հ. Բարթիկեան, Անանիա Շիրակացուն վերագրուող «Ժամանակագրութեան» եւ նրա բանաբաղի հարցի շուրջը, «Բանբեր Մատենադարանի», թիւ 8, Եր., 1967, էջ 57-76:

եղել Մովսէս Կաղանկատուացու «Աղուանից աշխարհի պատմութիւնը», զանազան ճառեր, վկայաբանութիւններ եւ այլ կարգի նիւթեր:

Ոմանք կարծում են, թէ առաջին գիրքը նոյնպէս կիսատ է, բայց այդ կարծիքն անտեղի է: Նախ, առաջին գրքի վերջում կայ արարման բանաձեւ, որն արեւի մեծ հաւանականութեամբ հեղինակինն է, ոչ թէ մի որեւէ գրչինը: Ոչ ոք չէր յանդգնի կիսատ գործին այսպիսի արարտուն բանաձեւ դնելու: «Փառք փառաց փառատրելոյն յամենայն յարարածոց. ամէ՛ն»:²¹ Պատմիչն առաջին հատուածը շտապ արարել է, որպէսզի անցնի Վրաց եկեղեցու բաժանմանը եւ ծաղերի մկրտութեանը: Աւելին ասեմք. առաջին գլխից կարծես երեւում է, որ Ռիխտանէսն իրեն պատրաստ չէր զգում ընդարձակ պատմութիւն գրելու: Նա այս կամ այն երկից իր առաջին գիրքը ծաղկաքաղել է եւ թերեւս զգացել, որ Հայոց պատմութիւն չի ստացում, ուստի հետագայ շարունակութիւնն աննպատակ է համարել եւ այդ մասը դադարեցրել ու անցել է Վրաց բաժանմանը: Իսկ այս երկրորդ մասի համար նա դարձեալ դիմել է նամակներին եւ դրանք մէջ է բերել ամբողջութեամբ կամ կրճատումներով: Այդ բոլոր նամակները նա քաղել է «Գիրք թրթոցից», որը նրա ժամանակ կազմուած է եղել իբրեւ մի ամբողջական ժողովածոյ (մի դէպքում միայն պատմիչին յաջողուել է այդ ժողովածոյի պակաս թրթրը գտնել իր բարեկամ Կիրակոս քահանայի օգնութեամբ²², որն ամենայն հաւանականութեամբ մի տիփսիսեցի հայ էր): Եւ այդ զուխը երկարել է, որովհետեւ բերել է տարբեր մարդկանց գրած նամակները, որոնք բանավիճական, յանդիմանական, մասամբ էլ բամբասանքի բնոյթ ունեն եւ պարունակում են նաեւ կրկնութիւններ: Այլապէս եթէ դա լինէր երկու եկեղեցիների բաժանման պարզ պատմութիւնը, ապա ամենաշատը քսան-քսանհինգ էջը լրի բաւական էր: Մովսէսը Կիրոնին կաթողիկոս է օծել եւ ուղարկել Վրաստան: Նա էլ՝ յունական կրթութիւն ստացած մի մարդ, միացել է մի ոմն խուժիկ նեստորականի հետ եւ մտել կայսերական եկեղեցու գերիշխանութեան տակ՝ արեւի ճիշտ անկախացել է, որովհետեւ հետադարձ գերիշխանութիւնը չէր կարողանում այնպէս կաշկանդել Վրաց եկեղեցու անկախութիւնը, ինչպէս որ հարեւանը:

Ըստ Ա. Չամիճեանի՝ Ռիխտանէսը պէտք է վախճանուած լինի 986 թ. առաջ, որովհետեւ այդ ժամանակ Սեբաստիայի առաջնորդը Միոն եպիսկոպոսն էր: Այս կարծիքը ճիշտ է թում: Ն. Ալիճեանը 1908 թ. այն տեսակէտին էր, որ Ռիխտանէսն իր պատմութիւնը գրել է 987 թ., մինչդեռ այդ

ժամանակ նա մեռած պէտք է լինէր: Հետագայում հոգեւորական-գիտնականը տոմարագիտական արելի մանրակրկիտ հաշուարկների հիման վրայ ճշտում է իր սխալ կարծիքը եւ գրում, որ Ռիխտանէսն իր գիրքը գրել է 982 թուականին, իսկ Անանիա Նարեկացուն հանդիպել է 980-ին²³:

Այսքանը միայն կարելի է ճշտել, քանի որ մեր պատմիչը թէպէտ սիրում է հանդէս գալ առաջին դէմքով, սակայն ինքն իր մասին ուղիղ ձեւով շատ քիչ բան է յայտնում: Լաւ է, որ գոնէ մէկ անգամ տալիս է իր անունը՝ դիմելով իր բարեկամ վարդապետին, եւ այն էլ ահա այսպիսի համեստութեամբ. «համարձակում եմ ծառայի խօսքով [ես]՝ քո յետին ու նուաստ աշակերտդ, կամ թէ որդիդ, եթէ հաճելի է քո մեծապատմութեանը կամ թէ ինձ համար համարձակելի է՝ Ռիխտանէս անուանեալս, որ հրաման առանք նաեւ ողջոյն տալ աշակերտաբար, ինչպէս վայել է հրաշափառագոյն վարդապետին» (տե՛ս ստորեւ, էջ 27):

Ուզում ենք այս համառօտ առաջաբանն արարտել ֆրանսիացի հայագէտ Մարի Բրոսէի կարծիքով. «Վը կարծեմ, թէ Ռիխտանէսի այս գործը մի միակ մատենան է բովանդակ արեւելեան մատենագրութեան մէջ, ուր արեւելցի մը կ'ուսումնասիրէ մանրամասնօրէն պատմական խնդիր մը վաւերագիրներու համեմատ»²⁴:

Վաղարշապատի 1871 թ. կրատարակութիւնը, որից կատարուած է ներկայ քարգմանութիւնը, ոչ մի կերպ չի կարող համարուել օրինակելի: Եսկայն քանի որ Ռիխտանէսի երկի ԺԷ դարի ձեռագիրը մնում է միակը (մի քանի ձեռագիր արտագրուել են նրանից 19-րդ դարում), մեզ համար դժուար չի եղել Մատենադարանում գտնուող այդ ձեռագրում (թիւ 1774) ստուգել տպագրի բոլոր կասկածելի տեղերը: Բացի այդ, Ռիխտանէսի քաղագրուած հատուածները համեմատել ենք նրա աղբիւրների հետ (Խորենացի, «Գիրք թրթոց», Փիլոն Տիրակացի եւ այլն) եւ յաճախ վերջիններս օգտագործել ենք վերականգնումներ առաջարկելու համար՝ համապատասխան ծանօթագրութիւններ տալով: Յաճախ նշել ենք նաեւ այն դէպքերը, երբ Ռիխտանէսի ձեռագրում պակասանում ընթերցումները կարող են արեւելի գերադասելի համարուել, քան արձանագրուած է նրա աղբիւրների՝ մեզ հասած ձեռագրերում: Բնագրում դրուած եւ հիմնականում չծանօթագրուած քառակուսի փակագծերի մէջ մի դէպքում լրացումներ ենք կատարել՝ այսօրուայ հայերէնով սահուն շարադրանք ստանալու նպատակով, իսկ երկրորդ դէպքում՝ բացատրական նշում արել նա-

21. Պատմիչն այդ մասին տեղեկացնում է. «սկսեցինք փնտրել եւ գտանք Տիփսիս քաղաքում... Զանգի մի քահանայ, որի անունը Կիրակոս էր, գտել էր վրաց գրքերում եւ հենց ինքը մեծ շարչարանքով արտագրել ու թարգմանել էր մեր լեզուով» (տե՛ս ստորեւ, էջ 116):

22. Հ. Ն. Ալիճեան, Բանասիրական հատակոտորներ. 3. Ե՞րբ գրած է Ռիխտանէս իր Պատմութիւնը, «Աւետիք», Բէյրութ, 1944, հմր. 5-8, էջ 57:

23. Տե՛ս Հ. Ն. Ալիճեան, Կիրոն կաթողիկոս Վրաց, էջ 69:

խորդող բառի համար, եթե վերջինս հեղինակային յատուկ եզրոյթ է կամ իրայատուկ բառային միաւոր, որը չենք ցանկացել թարգմանելով կորցնել ընթերցողի տեսողաշտից:

Յաւօք սրտի. չենք կարողացել մեր թարգմանածը մանրակրկիտ համեմատել մեզնից առաջ արուած ֆրանսերէն, վրացերէն ու անգլերէն թարգմանութիւնների հետ: Փոխարէնը աշխատել ենք հնարատրին չափ հարագատօրէն վերարտադրել մեր պատմիչի շարադրանքի բովանդակութիւնը եւ իրայատուկ բառազանձը՝ յաճախ ի վնաս խօսքի սահունութեան, որի համար թող յարգարժան ընթերցողը ներողամիտ լինի:

Վարագ Առաքելեան

ՀԱՏՈՒԱԾ Ա

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՅ ՀԱՅՐԱՊԵՏՆԵՐԻ ԵՒ ԹԱԳԱՒՈՐՆԵՐԻ

ԳԼՈՒԽ Ա

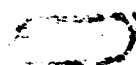
ՊԱՏԱՍԽԱՆ ԱՆԱՆԻԱՅԻ ՆԱՄԱԿԻՆ ԵՒ ՆՐԱ ԽՆԴԻԱԾԸ ԿԱՏԱՐԵԼՈՒ ԽՈՍՏՈՒՄ¹

Հայր [Աստծոյ] լոյսի շնորհներին արժանատրի, նրա Միածին Որդու կացարանի եւ [նրանց] համագոյակից [Սուրբ] Հոգու ընդունողի՝ իմ պատուական տիրոջ եւ հոգեւոր հօր՝ կատարեալ օրհնութեամբ, մեծ գթով ու հոգեւոր ողջոյնով գրածներն ստացայ, որ սիրով լի գործի համար եկան մեզ, որ քո շրթունքների՝ սուրբ սրտից եւ բարի մտքերից բխած խօսքն է եւ քո մեծանձնութիւնից իմ կրտսերութեանն [ուղղուած] մեծարանքը, որ բերուեց մեր սիրելի ու հաւատարիմ [հոգեւոր] եղբայր Փիլիպպոս քահանայի միջոցով:

Իսկ որ քո հրամանին ընդդիմացայ՝ իմ տկարութիւնը պատճառ բերելով, [դա նոյնն է], ինչպէս որ մէկը հին ժամանակ ձայնի թուրթիւնը եւ լեզուի ծանրախօսութիւնը՝ Տիրոջ առջեւ պատճառաբանեց, եւ նրանից յետոյ մէկ ուրիշը տարիքի փոքրութիւնը պատճառ բերեց²: Քանի որ լաւ է նաեւ փոքր ինչ զիջել Աստծուն՝ գրուած է [Սուրբ Գրքում], խնդրում եմ անմեղադիր լինել, որովհետեւ դա չէր միայն պատճառը: Այլ մի ուրիշ պատճառ էլ կար, քանի որ ձգտում էի տեսնել ոչ միայն այն գրի հաւաստիութիւնը, որ՝ քո կողմից ուղարկուեց, այլեւ երկու եւ երեք վկաների կողմից դրա ամբողջապէս հաստատուելը: Լսել էի նաեւ, որ դու միւս անգամ գալու ես մեզ մօտ, եւ ըստ այնմ սպասում էի, [որ] կը տեսնեմ քեզ եւ երես առ երես կը խօսեմ ու քո շուրթերից ստոյգ [կը լսեմ] եւ յետոյ [միայն] կը ճշտեմ նախապէս քո կողմից գրուածը:

Ինչպէս որ իսկապէս էլ եղաւ, եւ [քիչ] յետոյ կը պատմեմ քո գալու ժամանակի ու պատճառի մասին, որի համար եկար, նաեւ վայրը կը յիշեց-

¹ Չեռագրի այս գլխի վերնագիրը Վաղարշապատի 1871 թ. տպագրում չի ընդգրկուած (թէպէտ դրուած է գլխացանկում):

նեմ, որ սկսուեց խօսակցութիւնը, [երբ] հարցրեցիր այս պատմութեան՝ [որտեղից] սկսուելու պատճառն մասին, թէպէտեւ նախապէս որոշ չափով վերահասու էիր եղել իմ այն գրութիւնից, որ բերուեց քեզ Սիմէոն քահանայի ձեռքով, եւ ապա բառացի՝ [զլոյցի] միջոցով լիովին տեղեկացար:

Իսկ այժմ դառնում եմ քեզ համար Ահարոն ու Եսայիաս՝ (չնայած այս ասելը յանդգնութիւն է) եւ պատրաստակամօրէն զալիս եմ այն հարցմանը, որ արուել է քո կողմից, եւ շտապում եմ խելամտութեամբ հատուցել այն, ինչը խոստացայ՝ վստահելով քո աղօթքներին: Քանզի կարօտ եմ քո աղօթքների օգնութեանը, ո՛վ դու վստահականդ հայրերի մէջ, հա՛յր սուրբ, թէպէտեւ Սուրբ Հոգին էլ հասնի օգնութեան ինձ՝ տկարիս, որպէսզի գուցէ կարողանամ պատմութեան այս փոքր մատեանում քո առջեւ դնել քո կողմից խնդրուածը՝ ամենը հերթականութեամբ ու մի առ մի, որպէսզի իմանաս ստոյգը:

Սակայն նախապէս իմ տիրոջ՝ պատուական ու պատկառելի հօր մեծապատուութեանը իմ խօսքերի աղերսանքն եմ առաջարկում եւ աղաչում եմ, որպէսզի ոչ թէ միայն [բարարարուես] ցանկութեամբ կամ յօժարութեամբ, որ հակուեցիր իմ տգիտութեանը, այլեւ անդադար աղօթք անես Աստծուն: Որպէսզի իմ տկարութեամբ թերեւս կարողանամ ըստ քո ցանկութեան կատարել այնչափ յօժարութեամբ քո կամեցածը, որ թողնելով քեզ, [որ] գլուխն [ես], ինձ՝ ոտքին, ապաւինեցիր: Որովհետեւ այս քո կողմից հրամայուածը արժանի էր, որ դու կատարէիր իմ խնդրանքով, ինչպէս որ նախօրօք գրեցի քեզ՝ այս[պիսի] պատմութեան խնդիրն ինչ-որ չափով ի յայտ բերելով, քանի որ բնաւ չէի մտածում, թէ այս ամենը կը լինի, այլ [միայն ցանկանում էի] մի փոքր բացատրութեամբ յիշեցում անել իմ մանկի միջոցով, որը քեզ բերուեց:

Արդ՝ քանզի սկզբում խնդրանքի միջոցով պահանջեցիր եւ ապա երես առ երես խօսելով յորդորեցիր իմ միտքը, որ ուսումով կրտսեր եմ, ամենքից յետինը, իսկ տարիքով՝ աւելի փոքր քան իմ բազմաթիւ պաշտօնակիցները, հասկանում եմ, [որ, ինչպէս] ասում են՝ սիրայ եւ խոնարհութեան [համար] եղաւ սա ինձ քո կողմից: Արդ՝ այսուհետեւ կը սկսեմ՝ սկզբում դնելով սերն ու խոնարհութիւնը, ինչպէս որ վայել է քո սրբութեանն ու պարկեշտ վարքին, ո՛վ պատուական գլուխ եւ պատկառելի: Որովհետեւ ասես հայելու մէջ նայելու պէս՝ քո մէջ ենք տեսնում ամենայն բարեկարգութեան ձեւը, նմանութիւնը, առարկան ու օրինակը՝ նախ առաջնորդական ղեկավարութեամբդ բարգաւաճած եւ ապա լաւագոյն խորհրդապահութեամբ առաջադրմամբ: Իսկ աստուածային փառքով առաւել պայծառացած [ես] ու աւելի մեծ պատուով պանծացած՝ ի պարծանս մեզ

եւ ի փառս Քրիստոսի:

Արդ՝ բոլոր աստուածաշնչական եւ օգտակար գրքերը մեզ սովորեցնում են իբրեւ օգուտ [հետեւեալ] պատուիրանը. նախ՝ «Ամբողջ սրտով, ամձով, գորութեամբ եւ մտքով սիրել Տէր Աստծուն»¹, ինչպէս որ ուսուցանում է օրէնսդիր Մովսէսը. եւ սրա հետ միասին՝ «Սիրել ընկերոջն իբրեւ [իր] անձը», եւ այլ [խրատներ]: Եւ մէկ այլ տեղում էլ՝ աստուածային օրէնքների խրատներ ու խօսքեր, որ յարմարում են սրան. «Եւ երանելի է [նա], ով գիշեր ու ցերեկ մտածում է Տիրոջ օրէնքների մասին»² ըստ մարգարեական խօսքի: Եվ դարձեալ՝ «Երանի՛ նրան, ով մտածում է աղբատի ու տնանկի մասին»³. սրան էլ Աստուած իրենն է համարում: Եվ դարձեալ միս մարգարէն երանի է տալիս անբիծ ճանապարհով ընթացողներին: [Պէտք է ուսանել]⁴ նրա բարեվայելչութիւնը ամբողջ սրտով եւ անել այն, որ բոլոր գրքերում գրուած է նրա մասին, եւ այնուհետեւ ամեն բանով երանելի լինել: Եւ այսպիսի իմաստունների ու աստուածատէրների մեծագործութիւնն է՝ կարողանալ իմաստութեամբ ճանաչել խրատը, ըստ իմաստունների [այն] խօսքի, թէ՛ Տէր Աստծուն ամբողջ սրտով սիրելը բարի է, ինչպէս վերելում ասացինք: Եւ [դա] ամենից բարեվայելուչն է ու ավելի կատարեալ, քան բոլոր սերերը: Եւ երբեք անձը չպէտք է զանց առնի՝ աստուածային սէրը. Աստծուն սիրելու համար գրուած է. «Եւ ով Աստծուն սիրում է, նա է ճանաչուած նրա կողմից»⁵: Եւ ամեն ժամ նրան յիշելը ուրախութիւն է՝ ըստ մարգարէի: Քանզի Աստծուն սիրելիս [Սուրբ] Հոգուն հաղորդակից եւ աստուածախօս⁶ է դառնում ինքը՝ սիրողը:

Եւ Աստծուն կանչելը իւրաքանչիւրի համար գորութիւն է դառնում՝ ըստ Դաւթի խօսքի, նաեւ ամենքի համար՝ փրկութեան առիթ: Ովքեր Աստծուն ի գորութիւն են կանչում՝ դա եւս վերին իմաստութիւնից է տրուած, որը սուրբ է, խաղաղարար, լի արդարութեան բարիքներով՝ ու պտուղներով: Որովհետեւ Աստուած աղբիւրն է բոլոր բարիքների եւ բոլոր պապակուած հոգիներին իւրաքանչիւրին իր ցանկութիւնների համաձայն խմեցնում է բարի ու սուրբ շնորհներից, քանզի տուողն ու լցնողն է բոլոր բարիքների: Եւ ինքը բարի է ու բարութիւնների աղբիւր, եւ նրանից են բխում բոլոր բարիքները: Եւ ովքեր սիրում են նրան, պարգեատու է լինում նրանց, նաեւ

¹ Մարկ. ԺԲ 33:

² Սաղմ. Ա 2:

³ Սաղմ. Խ 2:

⁴ Ա Կորնթ. Ը 3:

⁵ Իմա՝ Աստուած խօսում է նրա հետ:

⁶ Բնագրում՝ բարօք է, որը համարում ենք ուշ շրջանի ձեւ:

ովքեր նրան սիրում են, նրա կողմից սիրում են: «Ով սիրում է ինձ, ասում է, կը սիրուի իմ Հօր կողմից, եւ ես կը սիրեմ նրան»¹ ուրիշների հետ միասին: Որովհետեւ ոչ ոք այնչափ չի սիրում նրան, որչափ նա մեզ սիրեց: Ասում է. «Աստուած մարդկանց այնչափ սիրեց, որ մինչեւ իսկ իր Միածին Որդուն տուեց»²:

Եւ դարձեալ լսում ենք Աւետարանից, թէ՛ «Այս բանում երեսաց մեր նկատմամբ նրա սերը, որ [ասաց, թէ] իր անձը կը դնի մեզ համար»³: Եւ այսպիսի սեր ոչ ոք չի ունենայ, որ իր անձը դնի իր բարեկամների համար: Եւ դարձեալ՝ «Դուք իմ բարեկամներն էք, եթէ միմեանց սիրեք»⁴: Եւ դարձեալ Տիրոջ իսկ կողմից հրամանատրուեց, թէ՛ «Բոլորը սրանից կ'իմանան՝ թէ իմ աշակերտներն էք, եթէ միմեանց սիրեք. որովհետեւ ով սիրում է ընկերոջը՝ օրէնքն է կատարում»⁵, իսկ օրէնքների կատարումը սեր է: Եւ կատարեալ սերը մերժում է երկխոյր, քանզի սիրոյ մէջ երկխոյ չկայ, քանի որ երկխոյր տանջանքների հետ է: Արդ՝ լինենք եղբայրասէրներ աւելի՛ քան անձնասէրներ, որովհետեւ ով եղբօրը սիրում է՝ Աստծուն է սիրում, իսկ Աստծուն սիրելը ներումն է տանջանքների, որ այն աշխարհում [պէտք է լինեն]. նաեւ այստեղ է մեզ բազում անգամ ներում: Եւ այդ սիրոյ պատճառով է, որ մեր դարձն է պահանջում դէպի ինքը. «Դարձէ՛ք, ասում է, դէպի ինձ, եւ ես կը դառնամ դէպի ձեզ»⁶:

Արդ՝ իր անձը մահու տուեց մեզ համար, եւ այն էլ՝ Հօր կամքով, որովհետեւ նա տուեց իր Միածին Որդուն: Իսկ այս բանում առաքեալն է վկայում, թէ՛ «Ով իր Որդուն չխնայեց, այլ մեզ ամենքիս համար նրան մատնեց [մահուան]»⁷: Եւ մէկ այլ տեղում, թէ՛ «Իր անձը մեզ համար խաչի չարչարանքին ու մահուան տուեց, որպէսզի մեզ փրկի մահից»: Եւ դարձեալ մի այլ տեղ, թէ՛ «Իր անձը շատերի փոխարէն իբրեւ փրկանք տուեց»⁸: Արդ՝ այս է մեր նկատմամբ նրա սերը: Իսկ մերը նրա նկատմամբ [այս պիտի լինի]՝ սիրել նրան ամբողջ սրտով, բովանդակ մտքով ու զօրութեամբ եւ կատարել նրան հաճելին իր առջեւ ամենայն ժամի, չարչարակից լինել նրան ու նմանուող ամեն բանով, ամեն ինչում: Ինչպէս որ

Պօղոսն [է ասում], թէ՛ «Ինձ նմանուող եղէ՛ք, ինչպէս որ ես՝ Քրիստոսին»⁹, եւ այն էլ՝ կամատր ու յօժարութեամբ: Այլեւ՝ «Այժմ մենք իսկ սպանելով երկրային ցանկութիւնները՝ ըստ նրա խօսքի», եւ թէ՛ «Ես Աստծու [համար] կ'ապրեմ»¹⁰ եւ Քրիստոսի հետ խաչ կը բարձրանամ»¹¹: Եւ դարձեալ, թէ՛ «Ես չեմ կենդանի, այլ իմ մէջ Քրիստոսն է կենդանի». եւ՝ «Ով մեռնում է մարմնապէս, կենդանանում է Աստծու առջեւ հոգով»: «Սպանեցէ՛ք, ասում է, ձեր երկրային ցանկութիւնները՝ դեմ նետելով բոլոր կրքերը»¹², որ հակառակ ճշմարտութեանը ըստ [մարմնական] աշխարհի է գործում», եւ՝ «Խաչ բարձրանալ [մարմնական] աշխարհում», ինչպէս որ գրուած է. նաեւ՝ «Եթէ մահն իսկ վրայ հասնի՝ այն եւս [պէտք է] ընդունել», ինչպէս որ առաջին սրբերն էին կամատր յօժարութեամբ մտնում կապանքների մէջ ու բանտերը եւ իրենց անձերը մատնում էին չարչարանքների ու մահուան: Եւ եթէ որեւէ մէկին փախչել էր յաջողում, ինչ-որ ժամանակ անց տարբեր հնարքներով իրենց գողանում էին Աստծու համար եւ դարձեալ մահուան մատնում: Եւ դարձեալ ուրիշներն Աստծու համար եւ աստուածայինին պաշտպան լինելով՝ նախքան թշնամիների կողմից նրանց բռնելը իրենք իրենց վաղ թէ ուշ՝ վայր էին գցում: Թեպետեւ իրաւունք չկար դա անելու, բայց նրանք բռնուելիս մահն իրենց համար աւելի լաւ էին համարում, քան թէ անօրէնների շարութիւնը: Քանզի նախապէս այն օրէնքներից ու մարգարէներից սովորել էին սիրել Տէր Աստծուն եւ չերկրպագել օտար աստծու: Ասում է՝ «Քո Տէր Աստծուն կ'երկրպագես եւ նրան միայն կը պաշտես»¹³: Եւ դարձեալ, թէ՛ «Ինձնից բացի քեզ համար այլ աստուածներ թող չլինեն»¹⁴: Եւ դարձեալ, թէ՛ «Ով զոհ մատուցի օտար աստծու՝ կը կորչի»:

Արդ՝ մենք Սուրբ Գրքից ունենք այսպիսի բազմաթիւ յիշատակութիւններ՝ սիրել Տէր Աստծուն եւ ընկերոջը իբրեւ իր անձը, եւ սա պէտք է կատարել ամենայն ժամի: Ասում է՝ «Բազմաթիւ պատուիրաններից յիշեցում ունես բարին գործելու, զանց մի՛ անիր»: Արդ՝ պէտք է հետեւել եւ բարի գործերը բաց չթողնել եւ գնալ Տիրոջ ճանապարհներով անշեղ ու անխտոր եւ պահել նրա պատուիրանները եւ օրէնքները կատարել եւ արդա-

¹ Յովհ. ԺԴ 21:

² Յովհ. Գ 16:

³ Յովհ. Ժ 13:

⁴ Յովհ. ԺԵ 14:

⁵ Հռոմ. ԺԳ 8:

⁶ Չարս. Ա 3:

⁷ Հռոմ. Ը 32:

⁸ Մարկ. Ժ 45:

⁹ Ա Կորնթ. ԺԱ 1:

¹⁰ Բնագրում պակասով է՝ եթէ ես աստուածոց [...] կեցից: Լրացնում ենք՝ ըստ Գաղ. Բ 19:

¹¹ Գաղ. Բ 20:

¹² Կող. Գ 5:

¹³ Տպագրում՝ ի վազից է, սակայն ձեռագրում՝ ի վաղից:

¹⁴ Բ Օրէնք Զ 13:

¹⁵ Եղբ. Ի 3:

րութիւն անել ամենայն ժամի՝ մինչեւ Քրիստոսի [կողմից] կանչուելու սահմանուած պահը: Որովհետեւ աշակերտներն ենք Աստուծո օրէնքների եւ մարգարէների, նաեւ հենց առաքեալների եւ բոլոր սուրբ հայրերի, վարդապետների, որոնք մեզ քարոզեցին կենաց խօսքը: Մանաւանդ որ սրբերին բնակակից եւ որդեգրութեան շնորհներով Աստուծոն հարազատ [լինելով]՝ նրանք նաեւ բնակութեան տաճար տուեցին Քրիստոս Աստուծոն, որը շինուեց առաքեալների ու մարգարէների հաւատի հիմքի վրայ: Արդ՝ այսուհետեւ գնանք հաւատով, յոյսով ու սիրով, եւ սիրենք միմեանց: Ինչպէս որ Աստուած մեզ սիրեց, մենք էլ սիրենք նրան եւ նրա պատուիրանները պահենք, որովհետեւ հենց ինքն ասաց, թէ՝ «Սիրեցէ՛ք ինձ եւ իմ պատուիրանները պահէ՛ք»¹:

Արդ՝ Աստուած սեր է, իսկ սերը բերում է թիւղ, անուրը եւ Երրորդութեան խորհուրդը իբրեւ համար եւ օրինակ: Կայ Հայրը, Որդին, Հոգին, եւ սրանով է Սուրբ Երրորդութիւնը խոստովանում մեր կողմից՝ անձով երկրպագուած եւ անունով բաժանուած, իսկ էութեամբ եւ աստուածութեամբ միաւորուած ու երկրպագուած: Եւ սրանք մնում են մեզ եւ մեր բաժինն են ու ժառանգութիւնը. «Տէրն է իմ ժառանգութեան բաժինը»², ասում է մարգարէն: Արդ՝ մեզ մնում են հաւատքը, յոյսը, սերը. հաւատը՝ Հօր հանդէպ, յոյսը՝ Որդու, սերը՝ Սուրբ Հոգու: Քանզի սրանք են մնում մեզ, եւ սրանցով են կատարում բոլոր արդարութիւնները: Ասում է՝ «Աբրահամը հաւատաց Աստուծոն եւ նրա համար համարուեց իբրեւ արդարութիւն»: Եւ շատերը յոյսով ապրեցին: Եւ սերն է, որ զարդն է կատարման: Եւ սերն իր ընկերոջ համար չար բան չի անում, եւ օրէնքի լրումն է սերը:

Արդ՝ փոքրիշատէ գրեցինք քեզ սա սիրոյ մասին՝ վստահ լինելով քո հեզութեանը, ո՛վ հոգեւոր հայր, քանզի գիտենք, որ հեզ ու մարդասեր Քրիստոսի ճշմարիտ աշակերտն եւ եւ նրանից եւ սովորել հեզութիւնը, արդարութիւնը եւ խոնարհութիւնը, որն ինքը սկսեց անել ու [նաեւ] ուսուցանել՝ «Սովորեցէ՛ք ինձնից, որովհետեւ ես սրտով հեզ եմ ու խոնարհ»³, եւ՝ «Ես ո՞ր կը բնակվեմ, եթէ ոչ հեզերի ու խոնարհների մէջ»⁴: Արդարեւ այդպիսիները Սուրբ Երրորդութեան կացարանն են: «Ես եւ իմ Հայրը կը գանք նրա մէջ, ասում է, եւ նրա մօտ օթեւան կը սարքենք»⁵ (իսկ որտեղ Հայրը եւ Որդին են բնակուած՝ Սուրբ Հոգին էլ անբաժան է լինում): Քան-

զի ով իր անձը խոնարհեցնում է՝ նրանց կողմից բարձրացում է, ով սիրում է Աստուծոն, Աստուած նրա մէջ է բնակուած, իսկ նա՝ Աստուծով: Եւ պարտ ու արժան է սուրբ սրտով եւ հաստատուն հաւատով սիրել ու պաշտել Սուրբ, անբաժանելի եւ երկրպագելի Երրորդութեանը:

Քայց եղբայրասիրութեան մասին պէտք չկար քեզ գրելու՝ ըստ առաքեալի այն խօսքի, թէ՝ «Դու ինքդ եւ Աստուծոց սովորել»⁶: Կարող եւ նաեւ այդ մասին գրուածներն ուսուցանել ժողովրդին, որովհետեւ Աստուծոց սովորելով եւ շատերին բազմիցս սովորեցնելով, մանկութիւնից ստանձնելով խոնարհութեան լուծը՝ նրանում⁷ [եւ] դաստիարակուել եւ սովորել, որպէսզի⁸ առաքիւնութեան բոլոր գործերը նաեւ աստուածային բարեպաշտութեամբ խնամարկես եւ ուսուցանես Նոր Սիոնի հաւատի մանուկներին⁹:

Արդ՝ այս գրածներս քո մէջ կատարեալ ենք տեսնում եւ աստուածային շնորհով պայծառացած ու Սուրբ Հոգու գիտութեան ձիւղբերով լցուած, հոգեւոր երգի գեղեղանքով բոլորից բարձր եւ Աստուծու բոլոր պատուիրաններին հասած ու աւելի հաստատուած քան շատերը, ո՛վ աստուածագարդ ու վսեմ իմ տէր, տէ՛ր ու տիեզերական վարդապետ, իբրեւ մի բազմապտուղ ծառ՝ բարձր ու վայելուչ, Նարեկ¹⁰ անուանուած ուխտի աստուածատունկ դրախտի մէջ, որ սաղաքատրուել եւ վարսաւորուել եւ առաքինի վարքով եւ ապա ծաղկել եւ Տիրոջ տանը եւ Աստուծոյ գաւթում եւ բերել եւ արդար պտուղ մէկի փոխարէն հարիւր, մէկի դիմաց վաթսուն, մէկին՝ երեսուն¹¹, եւ բազում ճգնութեամբ ու առաքիւնութեամբ գերազանց դարձած շատերի մէջ: Եւ ինքդ նախապէս քեզ առաջնորդելով հոգեւոր անդաստաններում՝ զարթնած ու զգուշարթուն մշակների հետ սպասում եւ Տիրոջ զալստեանը՝ արդիւնատրելով քո շնորհների քանքարը սեղանատրներին տալու անտոկոս դրամ՝ գոյատրելով հոգեւոր մարդուն, որպէսզի Տիրոջ զալստեան պահին առնես լուսաւոր Հօրից բարիքների պարգեւների անարատ ու անապակախում յորդութիւնը եւ լսես աւետաբեր այն ձայնը, թէ՝ «Եկէ՛ք ինձ մօտ, բոլոր հոգնածներ ու ծանրաբեռնուածներ, եւ ես ձեզ կը հանգստացնեմ»¹²: Եւ դարձեալ, թէ՝ «Եկէ՛ք, իմ Հօր կողմից օրհնուածներ, ժառանգեցէ՛ք ձեզ խոստացուած արքայութիւնը»¹³: Եւ սա աջ կողմում գտնուողներին [ուղղուած] ձայնն է: Իսկ յետոյ ասում է ձախ կողմիների մերժման եւ դրանից յետոյ [եկող պատիժների] մա-

¹ Ելք ԺԲ, 17:

² Մաղմ. ԺԵ 5:

³ Մատթ. ԺԱ 29:

⁴ Ես. 42 2:

⁵ Յովհ. ԺԴ-23 (մեր բնագրում՝ սու նա է, իսկ այս աղբիւրում՝ սու նմա):

⁶ Ա Թեսաղ. Դ 9:

⁷ Այսինքն՝ եկեղեցու սաներին:

⁸ Մարկ. Դ 8:

⁹ Մատթ. ԺԱ 28:

¹⁰ Մատթ. ԻԵ 34:

սին: Եւ այս ձայներն այնտեղ են, որտեղ կանգնած է Աստուած՝ աստուած ու թագաւոր եղածների մէջ առանձնացնելով ու զատելով վատթարը լաւագոյնից, եւ արժանատրներին դնում է վերին երանութեան մէջ՝ դասելով արդարների, բոլոր սրբերի հետ աջ [կողմում]:

Որովհետեւ արժան չէ այլ կերպ ասել, եթէ ոչ քեզ արժանի համարել Աստծու բարութեան չափով, որն ամեն չափով ու կշռով ուղղում է ու հատուցում տալիս իւրաքանչիւրին ըստ իր գործերի՝ զատելով վատթարը լաւագոյնից, ինչպէս քիչ առաջ ասուեց: Որովհետեւ Սուրբ ու երկրպագելի Հոգու շնորհների անսպառ շարժումն ենք քո մէջ տեսնում, ո՛վ աստուածարեալ տէր եւ բազմերջանիկ հա՛յր, երկրորդ Կեփա՛ս¹¹ եւ առաջին առաքեալ: Եւ դու նրա շախտներով ես շրջել, յար եւ նման ես նրան, էլ առաւել նրա հաւասարապատիւ օրինակն ես մեզ ցոյց տուել, նաեւ նրան¹² նոյնա-հաւասար էլ երեսացել ես մեզ, որովհետեւ մարմնական փափուկ հանգստից հոգեւոր խրախճանքի ժամանելով՝ փափագել ես եւ փափագելի ես եղել արդարների հանգստեան համար: Քանզի համարում եմ, որ ոչ միայն նրան ես նման, այլեւ ուրիշ աստուածասէր եւ բարեպաշտ այրերին, որոնք մարդասէր են ու աստուածասէր, նրանք, որոնք ըստ իրենց բարեպաշտութեան իբրեւ վարձ ստացան Աւետարանի այն աստուածագործութիւնը, [որ է՝] արեամբ վախճանուելը՝ առհաստաչէայ տալով իրենց անձերը [Սուրբ] Հոգուն¹¹: Եւ այն պատճառով էր լինում նրանց աստուածասիրութիւնը, որովհետեւ աստուածապաշտութիւնը մեծ շահ է, եւ այն էլ, գրուած է՝ լիովի¹²:

Իսկ դու քո սուրբ ու պարկեշտ կեանքով կենդանի-կենդանի խարոյկուած եւ խստակիր չարչարանքով յարանգնած, կենդանի մարմնով մարտիրոսուելով՝ անմարմիններին ես նմանում, մարգարեաքարոզ եւ առաքելաշնորհ խօսքով զինուած՝ բազում վշտերից եւ նեղութիւնից նեղ ու թույլ կեանքի ծովածուփ կենցաղը դուրս ես բերում եւ շրջեցնում այն նոյն շաղով, որտեղ քո առաքելական ոտքերն են շրջել դէպի խաղաղութիւն¹³ ըստ մարգարէի, եւ աւետարանել կենաց խօսքը խաղաղութեան համար, որպէսզի նաեւ համարձակօրէն կարողանաս ասել մարգարէի խօսքը, թէ՛ «Ահաասիկ ես եւ իմ մանուկները, որոնց Աստուած ինձ տուեց»¹⁴:

Արդ՝ ո՛վ պատուական հայր, նախ եւ առաջ սիրոյ ու կարօտի ողջոյն եմ տալիս Քրիստոսով [եւ] սիրոյ արժանի ու աստուածագարդ անձիդ ա-

ռողջութիւնն եմ ցանկանում [միշտ] իմանալ: Աղաչում եմ, որ նաեւ Սուրբ Հոգին, որին աւանդեցինք մեզ վարդապետութեան միջոցով¹⁵, թող նա լինի գերակառ իմ արփիափայլ շնորհներիդ տարածիչն ու նորոգիչն նաեւ բարեկարգ բարեգործութեան մէջ, որի մէջ դու էիր եւ կաս եւ կը լինես՝ միշտ մնալով աւելի ու աւելի առաւել, որպէսզի ըստ Տիրոջ խօսքի¹⁶ տեսնեն ձեր բարի գործերը եւ փառատրեն ձեր Հօրը, որ երկնքում է:

Արդ՝ այս ամենը դարձեալ վերստին խանդակաթ սիրով գրում եմ քեզ՝ սուրբ եւ բազմերջանիկ իմ տէր հօրն ու պատուելի վարդապետին, էլ առաւել՝ երկնային լոյսի եւ սուրբ շնորհների բարձրագոյն ընդունողիդ. համարձակում եմ ծառայի խօսքով [եւ]՝ քո յետին ու նուաստ աշակերտող, կամ թէ որդիդ, եթէ հաճելի է քո մեծապատութեանը կամ թէ ինձ համար համարձակելի է՝ Ուխտանէս անուանեալս, որ հրաման առանք նաեւ ողջոյն տալ աշակերտաբար, ինչպէս վայել է հրաշափառագոյն վարդապետին: Ծնրադիր ու տենչալից կարօտով խոնարհաբար երկրպագում եմ սուրբ ու պարկեշտ անձիդ (եւ [դա] անմոռնչ հեծեծանքի մէջ երգելի է) եւ նամակի միջոցով հարցնում եմ հրեշտականման անձիդ ողջութեան մասին, նաեւ աղաչում եմ կեանք պարգեւողին, որ մշտապէս երկարած գես քո կեանքի ժամանակը, որքան հաճելի է Ստեղծողին, իսկ մեզ՝ ցանկալի եւ Աստծոյ եկեղեցուն՝ լիովին պսակաւոր [ու] նորոգ լինելու համար՝ մաղթելի, որի մասին ասում եմ, թէ՛ թո՛ղ լինի, թո՛ղ լինի:

Աւաղ, ես այս կարօտանքի մէջ եմ գտնում¹⁴, եւ եթէ շողակրատանք ու խօսքի պաճուճանք չհամարես, թող Տէրն ինձ [հնար] տայ տեսնել ու վայելել քո տեսքի փառքից, որ ես էլ ասեմ մարգարէի [խօսքը]. «Ե՞րբ պիտի գամ, երեսւմ քո հայեացքին»¹⁷: Մի գուցէ կը կարծես, թէ մոռացել եմ գուարք ու պայծառ հայեացքիդ սիրոյ ընկալումը: Բայց քաւ լիցի՛, քանի որ՝ «Եթէ մոռանամ քեզ, Երուսաղէմ, թող իմ աջը մոռանայ ինձ»¹⁸, ասում է մարգարէն՝ այլ [խօսքերով] հանդերձ: Քանզի իմ ուրախութեան սկիզբը դու ես, որովհետեւ իմ խոհեյրը եւ սիրտս թեթեւ մտքերով չէ, որ խորամուխ եղած խորիւմ են քո ճշմարտասիրութեան մասին, այլ խիստ կարեւոր, կատարելագոյն ու գերագոյն: Քանզի նոյն կերպ նաեւ քո [խոհերը] զիտեմ իմ տկարիմաց խօսքերի հանդէպ: Նաեւ իսկապէս տեսնում եմ իրական մեծարանքն իմ հանդէպ, որ փոքր եմ եւ անկատար¹⁵ քո կատարեալ մեծութեան առջեւ, որովհետեւ ես ոչինչ եմ, եւ եթէ ինչ էլ եմ՝ քոնն եմ: Եւ սրա համար [է, որ] առաջ անցնելով՝ նախապէս դրեցի սիրոյ եւ խո-

¹¹ Բ Կորնթ. Ա 22:

¹² Ա Տիմ. 2 6:

¹³ Ղուկ. Ա 79:

¹⁴ Եբր. Բ. 13:

¹⁵ Յովհ. ԺԵ 8:

¹⁶ Սաղմ. ԽԱ 3:

¹⁷ Սաղմ. ԳԼԶ 5:

նարհութեան խորհուրդը պատմութեանս շարակարգի մէջ, որպէսզի իմ խոնարհ փոքրութիւնը տեսնի քեզ սիրոյ եւ խոնարհութեան համար:

Արդ՝ քանզի այն ժամանակ, երբ եկար մեր աստուածապատիւ ու սուրբ Խաչիկ հայրապետի մօտ, բերել էիք նրան¹⁶ որպէս հոգեւոր նուէր եւ ընծայ Հաւատարմատ¹⁷ գիրքը, որ [գրուած է] ընդդէմ երկաբնակների,¹⁸ այդ առիթով քո մէջ բնակուող Սուրբ Հոգու միջոցով հաւատի խորհրդի մասին խօսելիս դու ինքդ նաեւ երես առ երես ինձ հետ խօսեցիր այս պատմութեան մասին: Եւ եթէ ցանկանաս վերյիշել տեղը՝ կ'ասես նաեւ [այդ տեղի] նշանները, գուցէ ախորժես, եւ ես տարուայ եղանակն էլ կը յիշատակեմ: Որովհետեւ երբ միասին անցանք գնացիւնք ու նստեցիւնք այն գետի ափին, որ Ախորեան է կոչուում, եւ ընթերցում էինք գօրութիւնների Տիրոջ պատարագամատոյցը,¹⁹ որ Աբանասի [պատարագամատոյց] են անուանում, եւ օրն ամառային էր՝ Տրէ ամսին, եւ ամսի տասնմէկն էր, օրը՝ կիրակի, ժամը իննին: Արդ՝ սա քեզ իմ կողմից նշան եւ կնիք սիրոյ եւ յանձնառութեան խստաման՝ կատարելու քո պահանջը այս պատմութեան վերաբերեալ: Իսկ քո կողմից՝ ինձ [թող լինի այն], որ յիշես մեր ուխտը²⁰ եւ պայմանադրութեան փունջը, նոյն կերպ նաեւ սիրոյ կնիքը, որպէսզի այն սուրբ տեղերում, որոնց [անունը] կրում ես [իբրեւ] հովուապետական մականուն²¹, սիրոյ յիշատակութեամբ մշտնջենաւորես՝ քո աղօթքներում յիշելով, որպէսզի բոլոր սրբերի բարեխօսութեամբ Սուրբ Հոգու բոլոր շնորհները պարգեւունք քեզ եւ մեզ՝ սատար լինելու մեզ այն գործերում, որոնց մէջ կանք եւ [որոնցով] պարծենում ենք Աստծոյ յոյսով:

Արդ՝ հասկանում եմ, թէ [որքան] մեծ է այս յիշատակութեան օգուտը ըստ սիրոյ սովորութեան, որ Աստծոյ օրէնքներով սովորել ենք նրանից՝ Քրիստոսի մարդասիրութեանը նմանողներ եւ նրա աշակերտը լինել, որ խոնարհուեց մեզ համար մինչեւ ծառայի կերպարանքի [հասնելը] եւ օտարացածներին իր մօտ հաւաքեց: Արդ՝ Աստծու այսպիսի մարդասիրութիւնը եւ նրա կողմից մեր հոգիների շահի եւ օգուտի համար աւանդուած պատուիրաններն ենք իբրեւ կենդանի պատկեր մշտապէս տպաւորում մեր սրտի տախտակներում [այն է]՝ խնամք տանել միմեանց [նկատմամբ] եւ ամուր պահել ու պահպանել այլոց հետ [Սուրբ] Հոգու միաբանութիւնը:

Արդ՝ քանզի մենք լսել էինք քո պատմութեան մասին, որ ստեղծելու էիր²² ոչ մեծ հատուածով՝ [Հայոց] նախնի²³ թագաւորների սկզբից մինչեւ մեր [ժամանակը], եւ քո բանիբուն քերթողական դաստակի վարժ շարժուելու մասին, [որ բազմաթիւ] ստադիոնների²⁴ ասպարեզ [է] քո խաղաղութեան համար, եւ լեզուիդ սրընթացութեան մասին [էինք լսել], որ հոգու

քնարն է, եւ [հոգիդ] ինչպէս կամենում՝ շարժում է այն, եւ [լսել էինք], որ Հայոց պատմութեան ուրախարար գիրքը ոչ մեծ կտորներով [է], ինչպէս վերելում ասացինք, որ ստեղծելու էիր²⁵ ընթերցողներին մխիթարելու եւ լսողներին լուսաւորելու համար, [այդ բոլորի պատճառով] սուրբ եկեղեցու պայծառութեան համար²⁶ այս պատմութիւնը ես²⁷ փոքրիշատէ խնդրեցի²⁸ յիշատակել²⁹ իմ [այն] նամակով, որը մի փոքր [բանաւոր] բացատրութեամբ քեզ մօտ բերուեց Փիլիպպոս քահանայի միջոցով, ինչպէս այս ճառի [զխի] սկզբում ասացինք: Որովհետեւ ամենեւին էլ այս բանը չէի ակնկալում, թէ քո կողմից ինձ է վստահուելու [այդ] պատմութիւնը [գրելու] բախտը:

Արդ, ուրեմն՝ պէտք է ինձ սատար կանգնես՝ անելով քո աղօթքները, որպէսզի գուցէ կարողանամ իմ խօսքի մակոյկն ուղղել եւ ընթանալ դէպի խաղաղ նաւահանգիստ՝ իմ ողջ էութեամբ թափանցելով պատմութեան [ամենա]փոքր ծերպերը: Որպէսզի արդիւնքի հասնի քո փութաջան ցանկութիւնը եւ քո հրամաններին իմ հնազանդութիւնը, քանզի քո պահանջների ներքոյ [իննարավոր է] առաքինի մնալ ոչ թէ միայն կատարելով քո կողմից հրամայուածը, այլ՝ [կատարելով] ջերմ փափագով: Թէկուզեւ ինչոր այլ բան պահանջէիր, [որ] ձեռնամուխ լինէի դրան եւ ամբողջն աւարտէի, կը հնազանդուէի քո հրամանին: Քանզի վստահ եմ քո մեծապատմութեան վրայ, որ դու իմ անհարթ խօսքերը լաւն ես համարելու քո ճշմարտիմաց իմաստուն մտքով: Որովհետեւ յոյս ունեմ, եթէ կ'ուզես՝ քո մտքերի բարեյօժարութեան վրայ:

Քանզի սուրբ հայրերից մէկն այսպէս է ասում, թէ այն ժամանակ են աշակերտները քաջայոյս դառնում, երբ ուսուցիչը յօժարակամ է, այն ժամանակ է ուսուցիչը օգտակար պտուղ տալիս, երբ աշակերտը փութաջանութիւն է ցուցաբերում, [եւ] այն ժամանակ է աշակերտը ուսուցչի գիտութեանը աչք դնում, երբ իբրեւ բարեկամի՝ նրա պրպտումները խրախուսում է: Քանզի ուսուցիչը այլ կերպ չի կարող փայլել, եթէ աշակերտի լապտերները վառած չգտնի ուսման սիրոյ ձեռով: Եւ դարձեալ [ասում է], թէ աշակերտը այլ կերպ չի կարող աճել, եթէ ուսուցիչը իմաստասիրութեան առումն չիեղի նրա առջեւ: Քանզի երկու կողմերն էլ պէտք ունեն առաջընթացի ու փութաջանութեան՝ իւրաքանչիւրի վեհ կառոյցի համար, որը նրանք երկուսով միասին պիտի ներդնեն ըստ [իրենց] կարողութեան. մէկը [պէտք է] լեզուն սրի, իսկ միւսը՝ լսելիքը պատրաստ պահի: Եւ հէնց այս է իմ կողմից ասում եւ քո կողմից հաստատում, որ մեզ օրինակ տուեց, ինչպէս ասացինք՝ սուրբ հայրերից մէկը: Եւ արդ՝ այնքան միմեանցից անբաժան³⁰ [կը մնանք], մինչեւ դժուարութիւնը ճանաչեմ եւ իմ խօսքերը ճշտեմ

ու յարմարեցնեն ըստ անհրաժեշտութեան պատշաճի՝ անչափը բերելով չափաւորութեան, եւ չափաւորը զարգացնեն, աւելորդը հանեն, պակասութիւնը ըստ կարողութեան լրացնեն եւ ամբողջը մի ըստ միոջէ դասաւորեն՝ իւրաքանչիւրն [իւր] բովանդակութեան համաձայն:

Ասի՛ս [պէտք է դասաւորեն] մեր թագաւորների ու հայրապետների թիւը, եւ ասպա Վրաց բաժանումը Հայոց միաբանութիւնից, եւ դրանից յետոյ [այն] ազգի մկրտութիւնը, որ կոչուում է Ծաղ³¹, նաեւ՝ այն երկրում գտնուող գաւառները, գլխաւոր գիւղերն ու քաղաքները եւ բերդերը իւրաքանչիւր գաւառում. ինչպէս որ քո կամքը հրամայեց, նաեւ՝ վանքերը վանականներով հանդերձ՝ իւրաքանչիւրի անունով, եւ մենակյացների անապատները, նաեւ՝ թէ ովքեր էին բազմակեցութեամբ եւ ովքեր՝ միայնակեցութեամբ բնակուում մենաստաններում ու անապատներում: Նաեւ ցոյց են տալու Աստուծոյ զօրութեան օրինակ[ներ]ը, որ ծածուկ կամ յայտնի ներգործում էր մկրտուածների վրայ [հրաշալի] նշանների ու սքանչելիքների երեւումով, տեսիլքով ու յայտնութեամբ, միաժամանակ նաեւ՝ երանելի եպիսկոպոսների՝ Գրիգորի եւ նրա պաշտօնի [միւս] սպասաւորների հոգեւոր գործերը՝ խօսքը, ջանքը, վաստակն ու սխրագործութիւնը, Տրդատ³² թագաւորի գործակցութիւնն ու հրամանը, նախարարների նախանձախնդրութիւնը հոգեւոր գործի հանդէպ, եւ [տալու են նաեւ] իշխանների ցուցակը՝ ըստ իւրաքանչիւր իշխանութեան, նաեւ միւս պատուաւորներինը՝ ըստ իւրաքանչիւր պատուի, որոնք գործակցում էին մեզ հոգեւոր խօսքի ու գործի մէջ: Նաեւ [պատմելու են] այն գազանամիտ, թուլահաւատ, ճիւղադաւառայ մարդկանց անհ ու երկիւղը եւ սպառնալիքը մեր վրայ, որովհետեւ քո կողմից այս հրամայումներն այս պատմութեանը ճշտութիւն են բերում: Թէպէտեւ խօսքի ընդարձակութիւնը մեզ չարչարանք է պատճառում, բայց քանի որ միայն այս չարութեամբ չէին գոհանում, այլ նաեւ պայքարի ու կռուի մէջ էին մտնում եւ տեսակ-տեսակ խորամանկ հնարներով, կիրացիւր մեքենայութիւններով եւ նաեւ բազում ու պէսպէս ուրիշ չարութեամբ, մինչեւ իսկ՝ դաւաճանութեամբ, թակարդն էին զգում, արդ՝ պահանջեցիր, որ սրանք [ես] ուշադրութեան առնեն:

Գարձեալ նաեւ սկիզբը եւ ծագումն ու պատճառները կը պատմեն, թէ որտեղի՞ց, կամ ի՞նչ, եւ կամ ինչպէ՞ս, եւ կամ ինչի՞ համար, եւ կամ որպէ՞ս, եւ կամ ի՞նչ օրինակով: Որովհետեւ յիշում են, որ խոստացայ կարգով ճառախօսել եւ գրաւոր առջեւ դնել [դա] այս պատմութեան մէջ, ո՛վ հոգեւոր հեղինակ եւ հռչակաւոր հռետոր: Որովհետեւ ըստ իմ ամենասկզբի գրածների՝ բազում մարթանքներով եւ աղաչանքներով քեզնից [հեճց] այս էր խնդրում կատարել [նաեւ] իմ ցանկութիւնը [այս] նոյն խնդրի բո-

վանդակութեան վերաբերեալ, որը [սակայն] քեզնից մեզ եղաւ, ինչպէս նախապէս ասացինք այս ճառի [գլխի] սկզբում:

Այժմ եւ քո կամքը կը կատարուի ի փառս Աստուծոյ: Եւ սա՛ մեզնից քեզ իբրեւ փոխադարձութիւն եւ նամակների պատասխան, որ իր մէջ պարունակում է Հարադրուած պատմութեանս բովանդակութիւնը:

Ողջ եղի՛ր Տիրոջով՛:

ՉԼՈՒՆ Բ

ԹԱԳԱՒՈՐՆԵՐԻ ՍԱՍԻՆ՝ ՍԿՍԱԾ ԱԴԱՄԻՑ

Այստեղ կը սկսենք պատմել թագաւորների մասին՝ սկսած Ադամից, որ մեր նախահայրն է եւ երկրի վրայ եղել է առաջին թագաւորը ամենասկզբում³³: Արարիչը բոլոր արարածներին ստեղծելուց հուսկ յետոյ նրան թագաւոր նշանակեց երկնքի տակ գտնուող բոլոր արարածների վրայ: Ռոպիտեւ, ինչպէս [Սուրբ] Գիրքն է ասում, պարտ ու պատշաճ էր, որ [նախ] թագաւորութիւնը գոյանար, եւ ասպա ենթակայ դառնար թագաւորին, [եւ նա] լինէր թագաւոր [նրանց համար], ովքեր երկրի վրայ են [եւ] Վերին թագաւորութեան ներքոյ: Եւ ասպա դրախտից արտաքսուելուց յետոյ աճեցին նրա սերունդները, բազմացան ու լցրին երկիրը՝ ըստ Արարչի հրամանի:

Նախաստեղծ Ադամը ապրելով երկու հարիւր երեսուն տարի՝ սերեց Մեթին. եւ Ադամի ամբողջ ժամանակը, որ [նա] ապրեց, եղաւ ինը հարիւր երեսուն տարի, եւ [յետոյ] մեռաւ: Մեթը ապրելով երկու հարիւր հինգ տարի՝ սերում է Ենովսին, եւ Մեթի ամբողջ ժամանակը եղաւ ինը հարիւր տասներկու տարի, եւ [յետոյ] մեռաւ: Ենովսը ապրելով հարիւր իննսուն տարի՝ սերում է Կայնանին. եւ Ենովսի ամբողջ ժամանակը եղաւ ինը հարիւր հինգ տարի, եւ [յետոյ] մեռաւ: Սա առաջինը յուսաց Աստուած անունն ասել: Կայնանը ապրելով հարիւր եօթանասուն տարի՝ սերեց Մադաղիէլին³⁴: Եւ Կայնանի բոլոր տարիները կազմեցին ինը հարիւր տասը տարի, եւ [յետոյ] մեռաւ: Մադաղիէլը ապրելով հարիւր վաթսուցինգ տարի՝ սերում է Արթֆին, եւ Մադաղիէլի ողջ տարիքը կազմեց ութ հարիւր իննսուն տարի: Արթֆը ապրելով հարիւր վաթսուներկու տարի՝ սերում է Ենովքին, եւ Արթֆի բոլոր տարիները կազմեցին ինը հարիւր վաթսուներկու, եւ [յետոյ] մեռաւ: Ենովքը ապրելով հարիւր վաթսուցինգ տարի՝ սերում է Մաթուսաղային: Եւ Ենովքը դուր եկաւ Աստուծո՛ւն՝ Մաթուսաղային

սերելուց յետոյ երկու հարիւր տարի: Եւ Ենովքի բոլոր տարիները կազմում են երեք հարիւր վաթսուհինգ: Եւ արժանի ու հաճելի վարք ունենալով՝ ոչ մի տեղ չգտնուեց, որովհետեւ Աստուած նրան աշխարհից փոխեց հրեշտակների դասը: Մաթուսաղան ապրելով հարիւր վաթսուհինգ տարի՝ սերում է Ղամէքին: Եւ Մաթուսաղայի բոլոր տարիները կազմեցին ինը հարիւր վաթսուհինը [տարի], եւ [յետոյ] մեռաւ: Ղամէքը ապրելով հարիւր ութսունութ տարի՝ սերեց մի որդի եւ նրա անունը դրեց Նոյ: Սա Ադամից յետոյ տասներորդը եղաւ նախահայրերի շարքի, իսկ տարիների [քանակը] կազմում է երկու հազար:

ԳԼՈՒԽ Գ ՆՈՅԻ ՄԱՍԻՆ

Ղամէքը՝ Նոյի հայրը, մարգարեացաւ՝ նրա անունը Նոյ դնելով: Ասաց. «Սա մեզ կը հանգստացնի մեր գործերից եւ մեր ձեռքերի նեղութիւնից ու [այն] երկրից, որը Տէր Աստուածն անիծեց»¹⁴: Մովսէս Ստուգազիրը¹⁵ գեղեցիկ կերպով է շարադրում խօսքը: Ասում է՝ «Ոչ թէ հանգիստ եղաւ, այլ բնաջնջումն [ամենի], ինչ որ մի անգամ եղաւ երկրի վրայ»: Եւ առաջ գնալով՝ ասում է. «Հանգստացնելն, ինձ թում է՝ [նշանակում է] անօրինութիւնները եւ չարիքները պղծագործ մարդկանց ոչնչացումով դադարեցնել»: Եւ դարձեալ մեկնաբանում է խօսքը, թէ՛ «Գեղեցկօրէն ասուեց, թէ՛ մեր գործերից, այսինքն՝ անօրէնութիւններից եւ ձեռքերի նեղութիւնից, որոնցով կատարում ենք պղծութիւնները»: Բայց ըստ այս մարգարութեան՝ հանգստանում են ոչ բոլորը, այլ կատարեալ ոգիներն առաքինութեան մէջ, որում չարիքները ջրհեղեղով ջնջուելով մաքրում են, ինչպէս որ Նոյի ժամանակ չարիքների մէջ մոլորուածները:

Արդ՝ երբ Ղամէքի, որը Նոյի ժամանակ էր, մարգարութեան ժամանակը հասաւ, քանի որ եկել, հասել էր մարդկանց անօրէնութեան եւ անիրաւութեան հատուցումը, ուստի մեղքերը շատացան երկրի վրայ, մարդկային ողջ ցեղի մէջ, որոնք բնակուած էին ամբողջ երկրի երեսին: Եւ Նոյն արդար ու կատարեալ մարդ էր իր ազգի մէջ, [ուստի] եւ Տէր Աստուած առջեւ շնորհի արժանացաւ: Ինքը հինգ հարիւր տարեկան էր, երբ սերեց Սէմին, Քամին եւ Յաբեթին¹⁶: Եւ վեցհարիւրերորդ տարում եկաւ ջրհեղեղը, իսկ Նոյը հարիւր տարի առաջ [արդէն] պատրաստել էր տապանը իր տան փրկութեան համար: Ճարտարապետ ու Արարիչ Աստուած հրամայե-

¹⁴ Ողջն՝ ըստ Մովսէս Խորենացու (տես էջ 16):

յել էր նրան տապանի մէջ բոլոր հրաշքներն ու սքանչելիքները գործել, «Որովհետեւ, ասում է, երկիրը լցուեց անիրաւութեամբ, ուստի ես ջրհեղեղ բերեցի երկրի վրայ՝ ոչնչացնելու իր մէջ շունչ ունեցող ամեն մարմին»: Եւ Նոյը Տիրոջից պատուէր ստանալով՝ մտաւ տապանի մէջ բոլոր նրանց հետ, որ նրան հրամայեց Աստուած: Եւ ապա արարչական հրամանը կատարելուց յետոյ Նոյը դուրս ելաւ այն նաւից եւ օրհնեց Սէմին ու Յաբեթին, բայց ոչ Քամին՝ այն պատճառով, որ նա քամահրեց հօր մերկութիւնը: Եւ ասաց. «Տէր Աստուած կ'օրհնի Սէմին, Յաբեթին Տէր Աստուած կ'ընդարձակի, իսկ Քամանը ծառայ կը լինի նրանց:

Եւ ապա ծնուեցին Նոյի որդիների որդիները, եւ նրանց սերունդներն աճեցին ըստ առանձին ազգերի: Եւ Սէմի սերունդներից տասներեքերորդը Փաղեկն է, որի օրօք երկիրը բաժանուեց եւ դարձաւ նրանց բնակավայր եւ թագաւորութիւն՝ Մասիքից մինչեւ արեւելեան Սոփերիա¹⁷ լեռը հասնելը: Իսկ Քամի սերունդներից Նեբրոզդի ժամանակներում եղաւ նրանց թագաւորութեան սկիզբը՝ Բաբելոնից մինչեւ Նիմու: Իսկ Յաբեթի որդիները եւ նրանց սերունդները, որ ծնուեցին ու աճեցին եւ լցրին երկիրը, սրանցից Հայաստանում սկսուեց թագաւորութիւնը, երբ եկաւ Հայկը եւ [երկիրը] իր անունով կոչեց եւ դրանից յետոյ տիրեց մնացեալ ամբողջ աշխարհին, [նրա] արեւմուտքին եւ հիւսիսին:

Եւ Նոյը տապանից դուրս գալով՝ երկրի վրայ թագաւոր դարձաւ՝ Ադամից յետոյ երկրորդ թագաւորը: Քանզի Աստուած հրամայեց նրան, ինչպէս սկզբում Ադամին, որ նա տիրի այն ամենին, ինչ նրա ձեռքի տակ երկրի վրայ կար: Եւ Աստուած օրհնեց Նոյին ու նրա որդիներին եւ ասաց. «Աճեցէ՛ք ու բազմացէ՛ք եւ լցրէ՛ք երկիրը, եւ ձեր ահն ու երկիրը թող լինի բոլորի վրայ»¹⁸: Եւ աճեցին, եղան ազգեր, եւ անուանուեցին լեզուներ, եւ կոչուեցին տոհմեր, ըստ երկրների ու գաւառների, աճեցին, բազմացան եւ լցրին երկիրը: Եւ ջրհեղեղից յետոյ Նոյն ապրեց երեք հարիւր յիսուն տարի: Եւ Նոյի ողջ ժամանակը կազմեց ինը հարիւր յիսուն տարի, եւ մեռաւ:

ԳԼՈՒԽ Գ ՍԵՄԻ ՄԱՍԻՆ

Սէմը՝ [Նոյի] որդին, հարիւրամեայ էր, երբ սերեց Արփակսաղին¹²՝ ջրհեղեղից յետոյ երկրորդ տարում: Եւ Արփակսաղին սերելուց յետոյ Սէմն

¹⁵ Մովսէս 1-7:

¹⁶ Իմա՝ Արփաքսաղ:

ապրեց կինգ հարիւր տարի եւ սերեց ուստրեր ու դուստրեր եւ [յետոյ] մեռաւ: Եւ Արփակասադն ապրեց հարիւր երեսունհինգ տարի [եւ] սերեց Կայնանին: Եւ Արփակասադն ապրելով [եւս] երեք հարիւր երեսուն տարի՝ մեռաւ: Եւ Կայնանն ապրելով հարիւր քսան տարի՝ սերեց Սաղոյային, իսկ ինքն ապրելով էլի տարիներ՝ մեռաւ: Սաղոյան հարիւր երեսուն տարեկանում սերեց Եբեքին. եւ Եբեքին սերելուց յետոյ ապրեց երեք հարիւր երեսուն տարի եւ մեռաւ: Եւ Եբեքն ապրելով հարիւր երեսունչորս տարի՝ սերեց Փաղեկին: Սրա օրօք, ինչպէս ասացինք, տեղի ունեցաւ երկրի բաժանումը եւ Սէմի ցեղի թագաւորութեան սկիզբը: Եւ Եբեքը Փաղեկին սերելուց յետոյ ապրեց երկու հարիւր եօթանասուն տարի եւ մեռաւ: Եւ Փաղեկն ապրելով հարիւր երեսունչորս [տարի]՝ սերեց Ռազաւին. եւ Ռազաւին սերելուց յետոյ Փաղեկն ապրեց երկու հարիւր ինը տարի [եւ] մեռաւ: Եւ Ռազաւն ապրելով հարիւր երեսուներկու տարի՝ սերեց Սերուքին. եւ Սերուքին սերելուց յետոյ Ռազաւն ապրեց երկու հարիւր եօթ տարի, սերեց ուստրեր ու դուստրեր եւ մեռաւ: Եւ Սերուքն ապրելով հարիւր երեսուն տարի՝ սերեց Նաքովրին. եւ Նաքովրին սերելուց յետոյ Սերուքն ապրեց երկու հարիւր տարի եւ մեռաւ: Եւ Նաքովրն ապրեց եօթանասունինը տարի [եւ] սերեց Թարային. եւ Թարային սերելուց յետոյ Նաքովրն ապրեց հարիւր քսաներկու տարի, սերեց ուստրեր ու դուստրեր եւ մեռաւ: Եւ Թարան ապրեց եօթանասուն տարի եւ սերեց Աբրահամին:

ԳԼՈՒԽ Ե ԱԲՐԱՀԱՄԻ ՄԱՍԻՆ

Սա նախահայրերի շարքում Ադամից յետոյ քսանմէկերորդն է եղել, իսկ տարիները կազմում են երեք հազար: Սրանք բոլորն էլ նահապետներ էին, Ադամից սկսած, սերելով ուստրեր ու դուստրեր, եկան հասան մինչեւ Աբրամ, եւ իւրաքանչիւրն ապրեց իր ժամանակը եւ մեռաւ: Իսկ Աբրամը որդիներ չունեցաւ, որովհետեւ նրա Սարա կինը չբեր էր եւ չէր ծննդաբերում, մինչեւ որ Տիրոջից նրան հասաւ ատեման հրամանը: Եւ Աստուած խօսեց նրա հետ եւ ասաց. «Ահա իմ ուխտը քեզ հետ. դու կը լինես բազում ազգերի հայր եւ սրանից յետոյ քո անունը չի լինի Աբրամ»¹ այլ քո անունը կը լինի Աբրահամ, որովհետեւ բազմաթիւ ազգերի հայր նշանակեցի քեզ: Եւ քեզ մեծ ազգ կը դարձնեն եւ կ'օրհնեն քեզ, եւ քեզնից թագաւորներ կը

¹ Աբրամ նշանակում է հայր բարձր, իսկ Աբրահամ՝ հայրը բազմաթիւ:

ծնունեն»: Եւ ուխտ դնելուց յետոյ Աստուած Աբրահամին ասաց. «Եւ քո կնոջ Սարայի [անունը] այլեւ Սարա չի կոչուի, այլ Սառա»² կը լինի նրա անունը: Եւ կ'օրհնեն նրան, քեզ նրանից որդի կը տամ, եւ կը դառնայ մեծ ազգ, եւ նրանից ազգերի թագաւորներ կը լինեն»: Եւ Աբրահամը երկրպագեց Աստծուն, եւ յետոյ նրանցից ծնուեց ատեման [սոստման] որդի Իսահակը:

Եւ նրանից [Աբրահամից] ազգեր եւ ազգերի թագաւորներ բազմացան: Եւ Աբրահամը եղաւ թագաւոր եւ թագաւորների հայր: Եւ Թարայի սերունդները սրանք են՝ Աբրահամ, Նաքովր եւ Առան: Եւ [Աբրահամը] սրանց հետ գնաց քանանացիների երկիրը. եկան մինչեւ Խառան եւ բնակուեցին այնտեղ: Եւ Թարայի ողջ ժամանակը Խառանում եղաւ երկու հարիւր հինգ տարի, եւ Թարան մեռաւ Խառանում:

ԳԼՈՒԽ Զ ՔԱՄԻ ՄԱՍԻՆ

Քամը սերում է Քուշին, Քուշը՝ Մեսոպոտամիան³, Մեսոպոտամիան սերում է Նեբրովրին: Սրա ժամանակ Բաբելոնում սկիզբ դրուեց նրանց թագաւորութեանը: Եւ Նեբրովրը թագաւորեց Բաբելոնում ու այլ քաղաքների վրայ, որ հետեւեալներն են՝ Որիդ, Աքար, Քաղնան, [որոնք] Սենայար⁴ երկրում են: Այս երկրից ելաւ Ասուրը եւ շինեց Նինուէն եւ Ռուովք քաղաքը, նաեւ՝ Քաղանը եւ Դասեմանը՝ Նինուէի եւ Քաղանի միջեւ, այսինքն՝ մեծ քաղաքը: Այս Նեբրովրը առաջինը սկսեց երկրի վրայ հսկայ լինել. եւ Տէր Աստծու առջեւ նա որսորդ էր:

Նեբրովրը սերում է Բաբին, Բաբը սերում է Անեքիսին, Անեքիսը սերում է Արբէլին, Արբէլը սերում է Քաաղին, Քաաղը սերում է միւս Արբէլին, Արբէլը սերում է Նինուսին, Նինուսը սերում է Նինուասին: Իսկ Մեսոպոտամիան⁵ սերունդներից շատ ազգեր ճիւղաւորուեցին՝ ողողիմացիները, սենիմացիները, սաղբիմացիները եւ նեփթաղիմացիները, պարոսնիմացիները, որոնցից ծագեցին փոշտացիներն ու կապթորիմացիները:

¹ Սարա նշանակում է առատութիւն, իսկ Սառա՝ իշխանուհի:

² Ինա՝ Մեսոպոտամիա:

³ Չեռագրում այստեղ՝ Մեսոսայ (տպագրում վրիպակով՝ Մեսոթասայ):

ԳԼՈՒԽ Է
ՅԱՐԵԹԻ ՄԱՍԻՆ

Յարեթը սերում է Գոմերին, Գոմերը սերում է Թիրասին, Թիրասը սերում է Թորգոմին, Թորգոմը սերում է Հայկին, Հայկը սերում է Արամենակին¹, Արամենակը սերում է Արմայիսին², Արմայիսը սերում է Ամասիային, Ամասիան սերում է Գեղամին, Գեղամը սերում է Հարմային, Հարման սերում է Արամին, Արամը սերում է Արայ Գեղեցիկին: Արո՛ այսպիսի ազգաբանությունը ստուգուած է մեր պատմագիր Մովսէսի կողմից, ինչպէս որ ինքն է վկայում, թէ՛ «Յիշեալ, ասում է, ազգաբանությունն է հաւաստի. երեք ցեղերն էլ տասնմէկական [սերունդ] ունեցան մինչեւ Աբրահամը, մինչեւ Նինուսը, մինչեւ մեր Արամը, որովհետեւ Արան տասներկուերորդն է՝ Նինուսից յետոյ երիտասարդ հասակում վախճանուած. եւ դա ճշմարիտ է, ասում է, թող ոչ որ չկասկածի»³:

Եւ Յարեթից բաժանուեցին⁴ ու մեկնեցին շատ ազգեր՝ կետացիները, ռոդացիները եւ սրանցից [բացի] ուրիշ շատերը, եւ մեկնեցին ազգերի կղզիները՝ իրենց երկրները. իւրաքանչիւրն ըստ իր լեզուի իրենց ազգերի ու տոհմերի մէջ աճեցին ու բազմացան եւ լցրեցին երկիրը:

ԳԼՈՒԽ Ը

ՆՈՅԻ ԵՐԵՔ ՈՐԴԻՆՆԵՐԻ ՄԻՋԵՒ ԱՇԽԱՐՀԻ ԲԱԺԱՆՍԱՆ ՄԱՍԻՆ

Մեմի սահմանները Պարսից ու Գաղիլովնից⁵ հասնում են մինչեւ Հնդկաստան եւ ձգում են մինչեւ Ռինիկորուրովն⁶: Եւ Մեմի երկրների անուններն են՝ Պարսք, Տապրիկք, Կրկանիկք, Բաբելովն⁷, Արաբիա Առաջին եւ Երկրորդ, նաեւ ուրիշներ մինչեւ Փլուսիկ: Սրանք տիրում են [հետեւեալ] կղզիներին՝ Մառոսնիա, Կրետէ, Կիպրոս, Գաղոս, Մեղիտէ, Սարդովնիա, Մենիդա, Գաղատիա, Գորսենիա, Գորոս⁸:

¹ Իմա՝ Արամանեակ. Խորենացու որոշ ձեռագրերում եւս Արամենակ է:

² Տե՛ս Խորենացի, էջ 20:

³ Այստեղից պատմիչն սկսում է քաղել Փիլոն Տիրակացու «Ժամանակագրութեան» տեղեկութիւնները:

⁴ Բնագրում՝ Բաբիլովն:

ԳԼՈՒԽ Թ
ՔԱՄԻ ԱՅԼ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ

Ռինիկորուրովնից մինչեւ Գաղիլովն հարաւային կողմն է, եւ Քամի երկրների անունները [հետեւեալներն] են՝ Եգիպտոս, Եթովպիէ, որն ուղղուած է դէպի Հնդկաստան, եւ միւս Եթովպիէ, որտեղից սկիզբ է առնում քուշացիների գետը, Եւրիթրայ, որ Կարմիր ծովն է եւ ուղղուած է դէպի արեւելք, նաեւ այլ ազգեր մինչեւ Փոնդիա եւ Եգիպտոսից մինչեւ Ովկիանոս: Եւ նրանց մէջ կղզիներն են, որ սրանք են՝ Ալիակարսովդա, Ղեթթիւրա, Մարեաթոս, Զիւս, Ղեսրոս, Մենիդոս, Իմբոս, Յարկոս, Կինիդոս, Կիպրոս մեծ կղզին եւ այլք:

ԳԼՈՒԽ Ժ

ՅԱՐԵԹԻ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ

Մարաստանից⁹ մինչեւ Գաղիլովն հիւսիսային կողմն [է], եւ երկրների անուններն են՝ Ատրպատական, Արուանք, Ամազոնիա, Մեծ Հայք եւ Փոքր [Հայք], Վիրք, Կապադովկիա, Պամփոզազովնիա, Գաղատիա, Գաղիա, Կողքիս, Մեծ Սպանիա եւ ուրիշներ¹⁰: Եւ սրանց կղզիներն են՝ Բրենտինա, Սիկեդիա, Եւբիա, Ռոդիոքիս¹¹, Ղուսբոս. նաեւ տասներկու այլ մեծամեծ կղզիներ (որոնց մէջ բազմաթիւ քաղաքներ են բնակեցուած, որ [մէկ] անունով կոչւում է Սարդադէս՝ այսինքն ցիր ու ցան) Հռոմէացիների նահանգում, որոնցում պանդխտութեամբ յոյներ բնակուեցին, եւ [յրա] սրանք են՝ Եւբիա, Կրետէ, Սիկիլիա, Կիպրոս, Կովաս, Սամոս, Ռոդոս¹², Զիւս, Թէաթոս, Ղեմնոս, Ղեովոս, Սամոթրակէ. իսկ բեովտացիներինն են՝ Եւբիա, Կոզազմենէ, Միտիւրոնէ, Փովկէ, Պրիենէ¹³, Երիթրէ, Մամոստէոս, Կողովփոնքիոս, Եփեսոս, Չմիւռնիա, Պերինթոս, Բիւզանտիոն, Քաղկեդոն, Պոնտոս: Արո՛ կղզիները սրանք են: Եւ բազում ուրիշներ, ոյունք Նոյի երեք որդիների բաժնում են: Նաեւ՝ լեռներ ու բլուրներ եւ ծովեր ու գետեր:

ԳԼՈՒԽ ԺԱ

ԼԵՌՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Եւ սրանք են տասներկու անուանի լեռների անունները. Լիբանան, Կաւկաս, Տորոս¹⁴, Ատղաս¹⁵, Պառնասոս, Կիթերոն, Եղլովն, Պարթենի-

ու¹, Մասիք, Ղիզաբանդու, Պենիոս, Ղանայու²։

ԳԼՈՒԽ ԺԲ ԾՈՎԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Ովկիանոսը, որ համաշխարհային ծով է կոչում, եւ Հնդկական ծովը, եւ Կարմիր ծովը, եւ Կասպից ծովը, նաեւ՝ այլ ծովեր ու ծովակներ եւ լեռներ ու ծովաժայռեր։

ԳԼՈՒԽ ԺԳ ԳԵՏԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Մեծամեծ ու անուանի գետերը քառասունն են՝ Ինդոս, որ Եփրատն⁵⁰ է, Նեղոս, որ Գեհովն [գետն] է, Դեկղաթ, Եփրատ, որ Արածանին⁵¹ է, Յորդանան, Կեփիսոս, Տանիս⁵², Մեմոս, Եղիմանթոս, Աղիս, Ասորայիս, Թեստրոն⁵³, Երասիս, Կուր գետ, Բորիսթենէս, Աղբէոս, Տորոս, Երբոտաս, Մեանտրաս, Երմոս, Աքսիոս, Պիւրամոս, Բէոս, Եբրովն, Սնդարիս⁵⁴, Զեդկոս, Պտեմէոս, Եպարքիոս, Կախիսարոս, Սիմոս, Սկամանտրոս, Ստիւմոն, Պարթեմիոս, Իստրոս, Ռենոս, Բետէս, Ռոդանոս, Թիրրոս, որ այժմ կոչում է Տիրերոս։

ԳԼՈՒԽ ԺԴ

ԵՐԿՐՆԵՐԻ ԲԱԺԱՆՈՒՄԻՑ ՅԵՏՈՅ [ԿԱՏԱՐՈՒՄԾ] ԱՅԼ ԲԱՆԵՐԻ [ՄԱՍԻՆ]

Հաւաստին քազում քաներից, որչափ կարողանանք, համառօտ կը պատմենք քեզ, ո՛վ դու ուսումնասէր ու խոհեմ։ Այն ժամանակ, երբ բաժանուեցին Նոյի որդիները՝ Ջրուանը, Տիտանն ու Յապետոսքէն, այս-

¹ Իմա՝ Ողիմպոս, ինչպէս որ նաեւ Փիլոն Տիրակացուի մօտ է։
² Իմա՝ Տանայիս, որն այսօրուայ Դոնն է։
³ Իմա՝ Թերմոդոն, որ ամազոնուհիների գետն է։
⁴ Իմա՝ Մանգարիս, ինչպէս Փիլոն Տիրակացու մօտ է։

ինքն՝ Սէնը, Քանը, Յաբեթը, ողջ աշխարհն իրենց իշխանութեան ներքոյ հաստատելով՝ կամենում էին տիրել բոլոր երկրներին եւ լինել աշխարհի իշխաններ։ Իսկ Ջրուանը տիրում է երկուսի վրայ էլ։ Ապա Տիտանն ու Յապետոսքէն ընդդիմանում են սրան պատերազմով, որովհետեւ Ջրուանը խորիւմ էր իր որդիներին քազաւորեցնել բոլորի վրայ։ Եւ այսպիսի խռնումի ու խռովութեան մէջ Տիտանը յափշտակեց Ջրուանի սահմանների ժառանգութիւնից մի ինչ-որ մաս։ Հէնց այս միջոցին միջամտում է նրանց քոյր Աստղիկը, ասում է Պատմագիրը¹, համոզում է դադարեցնել այս խռովութիւնը։ Ապա յանձն են առնում քազաւորեցնել Ջրուանին։ Եւ սրանից յետոյ իւրաքանչիւր ոք իր բաժնում քազաւորեց, եւ մեր երկիրն իբրեւ բաժին վիճակուեց Նոյի կրտսեր որդի Յաբեթին։

Յաբեթը սերում է Գոմերին, Գոմերը սերում է Թիրասին, Թիրասը սերում է Թորգոմին, Թորգոմը սերում է Հայկին։ Արդ՝ Սէմի եւ Քանի սերունդները ազգեր եղան, եւ բազմանալով՝ տարածուեցին իւրաքանչիւրն իր երկրներն ու գաւառները։ Իսկ մեր Յաբեթի սերունդներից, որ տիրեցին մեր երկրին, նրանց կողմից կատարուած պատերազմական սխրագործութիւնների մասին որեւէ տեղ չգտանք [պատմուած], բացի քաջ Հայկից, Արամից եւ Տիգրանից։ Իսկ միւսների մասին՝ Հայկից մինչեւ Արայ Գեղեցիկը, չգտանք, թէ որեւէ պատերազմում քաջագործութիւն ցուցաբերած լինեն, այլ [գտանք] միայն իւրաքանչիւրի անունները, որոնք նահապետներից անցել են նաեւ երկրներին, գաւառներին, գետերին ու լեռներին։

ԳԼՈՒԽ ԺԵ ՀԱՅԿԻ ՄԱՍԻՆ

Այս Հայկը գեղապատշաճ, քիկնեղ, գեղեցկագանգուր էր, քաղցրահալ-յեաց ու հաստաբազուկ։ Սա ապստամբելով Բելի դէմ՝ գնաց Արարաղի երկիրը՝ հիւսիսային կողմը, իր սերունդներով հանդերձ՝ քանակով մօտաւորապէս երեք հարիւր հոգի։ Եւ այնտեղ մնալով որոշ ժամանակ՝ այդ տեղը տալիս է իր Կաղմոս թոռանը եւ ինքը գնում է այն գաւառը, որն իր անունով կոչւում է Հարք։ [Այստեղ] կառուցում է մի գիւղ ու իր անունով կոչում Հայկաշէն։

Սրանից յետոյ Բելը ելնում եւ գալիս է Հայկի [վրայ] պատերազմի։ Քաջ Հայկն այս բանը իր Կաղմոս թոռան [ուղարկած] լուրից տեղեկանա-

¹ Իմա՝ Մովսէս Խորենացին (տե՛ս էջ 24)։

լով՝ իւրայիններով հանդերձ ելնում է Բեյլի դէմ ճակատամարտի: Ինքն առաջ է ընթանում ու մօտ հասնում արքային, եւ գրկաշափ ձգելով լայնալիճ աղեղը՝ եռաթեւ սուր նետապաշար փայցնում նրա կրծքավանդակին⁴¹, եւ նետը մէջտեղից շեշտակի ճեղքելով քիկունքը՝ դուրս է գալիս միւս կողմից ու խրտուս հողի մէջ: Եւ Բեյլը Հայկի ոտքերի տակ կործանում է գետինն ու շունչը փչում: Իսկ Բեյլի [գօրքի] բազմութիւնը տեսնելով Հայկի քաջ արարքը՝ բոլորը յետ են շրջում [ու] փախուստի դիմում:

Իսկ Հայկը ճակատամարտի տեղում շինում է դաստակերտ եւ անունը դնում Հայք, դրա համար էլ գաւառն այժմ կոչում է Հայոց ձոր⁴²: Իսկ Բեյլի դիակը [Հայկը] պատում է դեղերով եւ հրամայում տանել Հարք⁴³ ու թաղել մի բարձր տեղում՝ ի տես իր կանանց ու որդիների: Եւ դրանից յետոյ մեր երկիրը մեր նախնի Հայկի անունով կոչում է Հայք:

ԳԼՈՒԽ ԺԶ

ՀԱՅԿԻ ՅԵՂԵՐԻ ՈՒ ՍԵՐՈՒՆԳՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ԵՒ [ԹԷ] ԻՆՉ ԳՈՐԾԵՐ ԵՆ ԱՐԵԼ ՆՐԱՆԶ

Արդ՝ այժմ կ'անցնեն թուելու մեր այրերին, որոնք Հայկի սերունդներից են: Հայկի որդի Արամեանկը, որը ծնուեց Բաբելոնում, բնակութիւն է հաստատում Հարքում՝ իր հայր Հայկի մահուանից յետոյ, եւ նրա Խոռ եւ Մանաւազ եղբայրներն իրենց գերդաստաններով՝ նրա հետ միասին: Իսկ Մանաւազի Բազ որդին շինում է իր գաւառը, եւ նախարարութիւնն ու գաւառը կոչում են Մանաւազեան եւ Բզնունեաց: Իսկ Խոռն իր անունով է անուանակոչում Խորխոռունիների տոհմը: Իսկ Արամեանկը շինում է [երկրա]մասերից մէկը եւ իր անունով անուանակոչում է Արագած լեռը: Իսկ Արամի որդի Արմայիսն իր տունը [աւանը] շինում է գետեզրին եւ իր անունով կոչում Արմաիթ⁴⁴, եւ գետի անունն էլ իր թոռ Երաստի անունով [անուանում է] Երասի: Իսկ նրա որդի Շարան շինում է իր գաւառը եւ իր անունով կոչում Շիրակ:

Իսկ Արմայիսը սերում է չորս գաւակ՝ Ամասիային, Գեղամին, Փարոխին եւ Յոլակին: Ինքը շինում է երկու տուն [աւան] եւ տալիս իր երկու որդիներին. եւ [մէկը] Փարոխի անունով կոչում է Փարոխոս⁴⁵, եւ [միւսը] Յոլակի անունով՝ Յոլակերտ: Իսկ Ամասիան իր անունով անուանակոչում է

⁴¹ Բնագրում եւ Խորենացու մօտ՝ կրծից տախտակ, որ կարող է նաեւ զրահ նշանակել:
⁴² Իմա՝ Փառախոս:

Մասիս լեռը: Իսկ Գեղամն Արմաիքում սերում է Հարմային եւ ինքը գնում է մի ծովակի ափը⁴⁶: Եւ ծովի շուրջը կառուցապատում է եւ անուանում Գեղաքունի. նոյն անունով է [կոչում] նաեւ ծովը, իսկ լեռն անուանում է Գեղայ լեռ⁴⁷: Եւ սերում է իր որդի Սիսակին: Մա գնում է Սիւնիքի⁴⁸ սահմանները, շինում է գաւառը եւ իր անունով կոչում Սիւնիք: Իսկ Գեղամը շինում է մի ձեռակերտ եւ իր անունով կոչում Գեղամի, որ այժմ անուանում է Գառնի⁴⁹, իր Գառնիկ թոռան անունով: Եւ Հայոց Արտաշէս արքայի օրօք սրա [Գառնիկի] սերունդներից Վարաժ անունով մի պատանի բնակում է այն գետի ափին, որ կոչում է Հուրագղան⁵⁰, եւ այն գաւառը նրա անունով կոչում է Վարաժունի⁵¹ տուն:

Արդ՝ յիշատակուեցին Հայկի սերունդները եւ նրանց կողմից [կատարուած] գործերը մինչեւ Արամ: Մա Հայկն [էր] հայերի նախնին՝ Յաբեթի որդի Գոմերի, [սրա] որդի Թիրասի, [սրա] որդի Թուրգոմի որդին, եւ [սրանք էին] նրա ցեղերն ու սերունդները եւ բնակութեան երկիրը: Սրանից յետոյ սկսեցին բազմանալ եւ լցնել երկիրը: Իսկ Հարման, ապրելով տարիներ՝ սերեց Արամին, եւ Արամի բազում քաջագործութիւնների մասին [արդէն] պատմում է:

ԳԼՈՒԽ ԺԷ

ԱՐԱՄԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՄԱՍԻՆ՝ ՀԵՐՈՍԱԿԱՆ ԸՆԿԱՏԱՄԱՐՏԵՐՈՎ

Մա պատերազմող եւ ջանասէր տղամարդ էր, որը սիրելով իր հայրենիքը՝ լաւ էր համարում մեռնել [հայրենիքի] համար, քան թէ օտար թշնամիները ոտնակոխ անէին իր սահմանները: Մա բազմաթիւ քաջ այրերով պատերազմի ելնելով՝ գնում է արեւելքի կողմերը եւ հանդիպում մեղացիների⁵² գօրքերին: Նրանց գլխաւորը, որի անունը Մադէս էր [մի] գոռոզ ու պատերազմող այր, գալով Հայոց սահմանները եւ սմբակակոխ անելով [երկիրը]՝ որոշ տարիներ ստրկացրել էր [այն]: Ապա Արամն իր գօրքերով յանկարծակի վրայ է հասնում եւ օրուայ լուսանալու պահին կտոռում է գօրքի բազմութիւնը, իսկ նրանց գլխաւորին ձերբակալելով՝ բերում է Արմաիթ եւ այստեղ երկաթէ ցից է հանում նրան. եւ հրամայում է ճակատից մեխել պարսպին՝ ի տես անցորդների:

⁴⁶ Իմա՝ Մեւանայ լիճը:
⁴⁷ Իմա՝ Հրագղան:

Իսկ ինքը զօրքերով շարժում է Ասորեստանի կողմերը եւ այնտեղ գտնում ինը բլուր՝ հեծեալների ու հետեւակների, որոնք վնասներ էին պատճառում իր երկրին: Եւ [Արամը] ճակատամարտ տալով՝ իսպառ կոտորում է այդ զօրքերը, նրանց հետ նաեւ իրենց զօրապետ Բարշամին, իսկ մնացածներին հալածում է Կորդուաց՝ սահմաններով մինչեւ Ասորեստանի երկիրը: Ասում են, թէ երկար ժամանակ ասորիները պաշտել են սրան [Բարշամին], իբրեւ աստծու:

Եւ ապա [Արամը] արեւմուտք է արշաւում վեց բիրով⁶¹, գալիս [հասնում] է բիւզանդացիների կողմերը, որ այժմ կոչւում է Կեսարիա⁶², եւ հանդիպում է Պայասիս Քաղեային⁶³, որ բռնի տիրացել էր երկու ծովերի՝ Պոնտոսի եւ Ովկիանոսի⁶⁴ միջակայքին: Եւ յարձակուելով՝ ճակատամարտ է տալիս նրան, յաղթում բռնակալին, իսկ զօրքերին փախուստի մատնելով՝ կոտորում, ցիրուցան [է անում] հեռաւոր վայրեր: Եւ այսպէս իր քաջութեամբ ընդարձակում է Հայոց սահմաններն [այնքան], մինչեւ որ բոլոր ազգերը [մեզ] Մեծ Հայք են կոչում. բայց յոյներն Արամի անունով նաեւ Արմեն են կոչում, իսկ ասորիներն ու պարսիկները՝ Արմնիք:

ԳԼՈՒԽ ԺԸ ԱՐԱՅԻ՝ ՄԱՍԻՆ

Այս Արայ Գեղեցիկը՝ Արամի որդին, տիրում է Հայաստանին իր հօրից յետոյ: Սա իր անունով է անուանակոչում Արարատեան դաշտը: Ապա այն կրթոտ ու ցանկամուլ Շամիրամը երկար տարիներ լսելով նրա գեղեցկութեան մասին՝ տենչում էր տիրանալ նրան, բայց բացարձակ չէր յանդգնում, մինչեւ որ մեռաւ [իր ամուսին] Նիմոսը, որը Նիմուեում⁶⁵ էր:

Եւ ապա այդ վաւաշոտ Շամիրամը փարատելով իր ցանկամուլութիւնը՝ բազմաթիւ ընծաներով պատգամաբերներ է ուղարկում Արայ Գեղեցիկի մօտ եւ աղաչում նրան, որ իր կամքը կատարի՝ կամ իրեն կին առնելով, կամ իր ցանկութիւնը կատարելով, որին Արամ չի համաձայնում: Իսկ այն վաւաշոտը սաստիկ ցասմամբ լցուելով՝ առնում է իր զօրքերը եւ գալիս հասնում Հայոց սահմանները՝ Արայի դաշտը⁶⁶: Եւ պատերազմում է նրա դէմ, եւ Արամ մեռնում է պատերազմում: Նրա մասին մնացեալ բաները համառօտում են. թող այսքանը բաւական լինի յիշատակուելու⁶⁷:

⁶¹ Այսինքն՝ իննսուն հազար:

⁶² Իմա՝ Միջերկրական ծովի:

Սա տարիներ ապրելով՝ սերեց Կարդուսին: Իսկ Շամիրամը այդ յաջողութիւնից յետոյ գրաւելով Հայաստանը՝ իր համար քաղաք է շինում Տոսպ⁶⁸ կոչուած գաւառում: Նաեւ արքայական պալատ է կառուցում սքանչելի կերտուածքով եւ գեւտից վիմայատակ ամբարտակով [չրանցք] հանում⁶⁹: Եւ նախքան այս պատերազմելով Հնդկաստանում՝ մեռնում է [Շամիրամը] Հայաստանում՝ իր Նինուաս որդու կողմից սպանուելով:

ԳԼՈՒԽ ԺԹ

ԱՅՆ ՄԱՍԻՆ, [ԹԷ] ԱՐԱՅԻ ՍԱՀԻՑ ՅԵՏՈՅ ԻՆՉԵՐ ԵՆ ՊԱՏԱՒՈՒՄ ՀԵՐԹԱԿԱՆՈՒԹԵԱՄԲ

[Ահա] պատմեցինք այն, ինչ որ Հայկի սերունդների գործերի մասին [էր] մինչեւ Պարոյրը⁷⁰, որը Վարբակէսի կողմից մեզ համար առաջին բազաւոր թագադրուեց, [եւ] որի մասին որոշ չափով յիշատակում է Պատմագիրը⁷¹: Նմանապէս [նա յիշում է] նաեւ Հրաչեայի մասին՝ մինչեւ Տիգրանը: Իսկ Տիգրանին [արդէն] յոյժ գովաբանում է ճշմարտապատում Մովսէսն իր Պատմութեան մէջ՝ [ցոյց տալով], թէ որքան նա ամեն բանով գովելու [արժանի] է: Եւ ասում է այսպէս. «Ո՞վ նրա արժանայիշատակ [գործերով] չի ուրախանայ եւ [չի] ոգեշնչուի այդպիսի այր լինելու, [ույն] այրերի զուխ կանգնելով եւ արիւթին ցուցաբերելով՝ մեր ազգը բարձրացրեց եւ լծի տակ գտնուածներին շատերի վրայ լծադիր ու հարկապահանջ դարձրեց: [Սա] խաղաղութիւն ու շէնութիւն բերող եւ ամեն տեսակի բարեկարգութիւն բաշխող [եղաւ] Հայոց աշխարհի համար: Իսկ հապա՛ նրա գոյնը, գեղեցկութիւնը, հասակը, տեսքը, բնաւորութեան բարի բարքը»: Բայց մենք նրա թագաւորելը կը թողնենք իր տեղում շարադրելու:

ԳԼՈՒԽ Ի

ԱՅՆ ՆԱՀԱՊԵՏՆԵՐԻ ՈՒ ԴԱՏԱԻՈՐՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ, ՈՐՈՆՔ ԻՍՐԱՅԷԼԻ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԱՌԱՋՆՈՐԴՆԵՐ ԵՂԱՆ

Երբ եկաւ հասաւ խոստման լրումը, Արրահամը⁷¹ սերեց Իսահակին. եւ Արրահամի կեանքի տարիները կազմում են հարիւր եօթանասունինգ: Իսահակը վաթսուն տարեկանում սերեց Յակոբին. եւ ընդամենը Իսահակի ⁷¹ Այսինքն՝ Խորենացին:

կեանքի տարիները հարիւր ութսուն [են]: Յակոբը ութսուներեք տարեկանում սերեց Ղեւիին. եւ ընդամենը Յակոբի կեանքի տարիները հարիւր քառասունհինգ [են]: Բայց թէպէտ Յակոբի որդիների սկիզբը այստեղ եղաւ Ղեւին, սակայն նախ սերեց Ռովբէնին, որ համարում է Եգիպտոս մտնելու սկիզբը. ըստ այդ կարգի էլ քահանայութեան սկիզբը եղաւ Յակոբի՝ թուով երրորդ զաւակից, իսկ թագաւորութիւնը՝ չորրորդից:

Ղեւին քառասունհինգ տարեկանում սերեց Կահաթին. եւ ընդամենը Ղեւիի կեանքի տարիները հարիւր երեսունեօթ [են]: Կահաթը ապրելով տարիներ⁷² վաթսունմէկ տարեկանում սերեց Ամրամին. եւ ընդամենը Կահաթի կեանքի տարիները հարիւր երեսուներեք [են]: Ամրամը եօթանասուներեք տարեկանում սերեց Մովսէսին, որը եղաւ նախամարգարէ, առաջին քահանայ եւ Իսրայէլի ժողովրդի առաջնորդ: Եւ ընդամենը Ամրամի կեանքի տարիները հարիւր երեսունեօթ [են], իսկ Մովսէսի կեանքի տարիները՝ հարիւր քսան:

Մովսէսից յետոյ գլխաւոր ու առաջնորդ դարձաւ Յեսու Նաւեան երեսունմէկ տարի: Ծերերն [իշխեցին] երեսուն տարի, դատաւորները՝ Գեղէոնը, Բարակը, Սամփոնը, Յեփթաան եւ նրանք, որ սրանցից առաջ էլ յետոյ են եղել: Բոլորի տարիներն ընդամենը [կազմում են] չորս հարիւր եւ հինգ: Եւ Հեղին, որ Իսրայէլի դատաւոր եղաւ քսան տարի, եւ եկան հասան հերթականութեամբ, մի առ մի իրար յաջորդելով՝ սկսած Մովսէսից մինչեւ Սամուէլ, որն էլ իշխեց յիսունութ տարի:

ԳԼՈՒԽ ԻԱ

ԻՍՐԱՅԷԼԻ ԹԱԳԱՒՈՐՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Դատաւորներից յետոյ Սամուէլ մարգարէի օրերում Իսրայէլի վրայ թագաւորեց Սաուլը. քանզի իրենց համար թագաւոր խնդրեցին, եւ [Տէրը] նրանց տուեց Կիսի որդի Սաուլին՝ Բենիամենի ցեղից, եւ [նա] թագաւորեց քառասուն տարի: Եւ այլ թագաւոր խնդրեցին, եւ Տէրը նրանց տուեց Յեսուի որդի Դաւթին, որի մասին հէնց ինքը վկայեց, թէ՝ «Գտայ Յեսուի որդի Դաւթին՝ իմ սրտին մօտ մարդուն, որը կը կատարի իմ բոլոր ցանկութիւնները»: Եւ [Դաւիթը] մարգարէ էր եւ եղաւ թագաւոր եւ Իսրայէլում թագաւորեց քառասուն տարի:

Թագաւորեց Դաւթի որդի Սողոմոնը, [որ] իմաստուն ու հանճարեղ մարդ էր, Աստծու մտքի քննող. [նա] թագաւորեց քառասուն տարի: Սողո-

մոնի որդի Ռոբովամը՝¹ թագաւորեց տասնհինգ տարի: Սրա օրօք Իսրայէլի թագաւորութիւնը բաժանուեց երկուսի: Եւ Սամարիայում թագաւորեց Նաբատի որդի Ռոբովամը. որն Իսրայէլին յանցանք գործել տուեց²: Ռոբովամից յետոյ [թագաւորեց] Աքիան՝ երեք տարի, [ապա] Ասաբը՝ քառասունմէկ տարի, Ոզիան՝ մէկ տարի, Գուդոլիան՝ հինգ տարի, Յովափատը՝ քառասունհինգ տարի, Յովրամը՝ ութ տարի, Յովասը՝ քառասուն տարի, Ամասիան՝ քսանինը տարի, Ոզիան՝ յիսուներկու տարի: Սա յանդգնեց խունկ գցել տաճարում եւ Տիրոջ կողմից յանդիմանուեց: Յովաթամը [թագաւորեց] տասնվեց տարի, Աքազը՝ յիսունվեց տարի, Եզեկիան՝ քսանինը տարի: Սրա օրօք Ասորեստանի Սենեքերիմ արքան պաշարեց Երուսաղէմը եւ Աստծոյ հրեշտակի կողմից սպանուեց: Մանասէն [թագաւորեց] յիսունվեց տարի, Ամովսը՝ երկու տարի, Յովսիան՝ երեսունմէկ տարի, Յովաքազը՝ երեք ամիս, Յովակիմը՝ տասնմէկ տարի, Յոքոնիան՝ երեք ամիս, Սեղեկիան՝ տասնմէկ տարի: Սրան բռնեց բաբելոնացիների Նաբուգոդոնոսոր արքան, աչքերը խարեց եւ խաւարեցրեց [մինչեւ] յախտեմական կեանքի [ժամանակը]: Բաբելոնեան գերութեան ժամանակ Նաբուգոդոնոսորը [թագաւորեց] քսանհինգ տարի, Եւմարովդաղը՝ մէկ տարի, Բադդասաբը՝ երեք տարի:

Աղամից, որ երկրային առաջին մարդն էր եւ թագաւորը երկրի վրայ, մինչեւ երկրորդ Աղամը, որ երկնքի Տէրն էր ու թագաւորը երկնքի ու երկրի, տարիները կազմում են հինգ հազար հինգ հարիւր, իսկ Քրիստոսից մինչեւ Հայոց թուականը՝ հինգ հարիւր³:

ԳԼՈՒԽ ԻԲ

ՊԱՐՄԻՑ ԹԱԳԱՒՈՐՆԵՐԸ ԻՍԱՀԱԿԻ ՅԵՂԻՑ³

Կիրոսը թագաւորեց երեսուն տարի. սրա օրօք Յովսեդեկը դարձաւ Իսրայէլի ժողովրդի գլխաւորն ու առաջնորդը: Կարբուէրը² թագաւորեց ինը տարի, մոգերը [թագաւորեցին] եօթ տարի, Դարեհ Վշտասպեանը⁶ երեսունվեց տարի: Սրա ժամանակ եբրայեցիների վերակացու եղաւ Չօբաբաբէլը քահանայապետ Յեսուի հետ միասին, որն աւարտեց տաճարի կառուցումը: Եւ [այդ ժամանակ] մարգարէներն էին Անգէասն ու Չաբաբիասը: Զսեբբսէս Դարեհեանը [թագաւորեց] քսան տարի, Արտաւանը՝ եօթ ամիս: Սրանց օրերում ծերերը դարձան Իսրայէլի ժողովրդի գլխա-

¹ Բնագրում այստեղ երեք անգամ՝ Ռոբովամ. հմմտ. ստորեւ՝ գլ. ՀԵ:

² Ինճա՝ Կամբիսես:

ւորները: Արտաշէս Երկայնաձեռնը [թագաւորեց] քառասունմէկ տարի: Սրա ժամանակ Եզրասը եկաւ Երուսաղէմ եւ սովորեցնում էր Օրէնքը: Եւ սրա թագաւորութեան քսաներորդ [տարում] Եման տակառապետը նրանից խնդրեց եւ նրա հրամանով եկաւ Երուսաղէմ եւ շինեց պարիսպը եւ նորոգեց քաղաքի հրապարակները: Այդ ժամանակներում Իսրայէլի ժողովրդի գլխաւորները դարձան դատաւորները՝ [ընդամենը] չորս հարիւր հինգ տարի:

Քսերքսես Երկրորդը [թագաւորեց] եօթ ամիս, Սոքրիանոսը եւս՝ եօթ ամիս, Դարեհ Խորթը՝ յիսունինը տարի, Արտաշէս Ուշինը՝ քառասուն տարի, Արտաշէս Երրորդը, որը [կոչուեց] եւ Քոս⁷⁷՝ քսաներեք տարի, Դարեհ Արտեմեանը⁷⁸՝ վեց տարի: Սրան սպանեց Աղեքսանդրոս իր թագաւորութեան վեցերորդ տարում եւ վերացրեց Պարսից թագաւորութիւնը, որը տեւեց մինչեւ երկու հարիւր վեց տարի եւ երկու ամիս: Եւ Աղեքսանդրոս Բաբելոնը գրաւելուց յետոյ թագաւորեց վեց տարի եւ եօթ ամիս: Եւ ընդամենը Աղեքսանդրոս թագաւորեց տասներկու տարի եւ եօթ ամիս:

Աղեքսանդրոսից յետոյ Եգիպտոսում թագաւորեց Պտղոմէոս Ողորջոսը⁷⁹՝ քառասուն տարի: [Այլա՝ Պտղոմէոս Եղբայրասէրը. նրա ժամանակ երապեցի իմաստունները թարգմանեցին Օրէնքը: Պտղոմէոս Բարեբարը [թագաւորեց] քսաներեք տարի. սրա օրօք էր Սեբուքի [որդի] Յեսուս, որը կարգաւորեց իմաստութեան ողջ արուեստը⁸⁰: Այս Պտղոմէոսը երրորդն էր, որ թագաւորեց Եգիպտոսում. եւ ութ այլ Պտղոմէոսներ Եգիպտոսում թագաւորեցին միմեանց հետեւից: Բայց մենք այստեղից կը վերադառնանք Հայոց թագաւորների շարքին:

ՓԼՈՒԽ ԻԳ

ՀԱՅՈՅ ՀԱՅԿԱԶՈՒՆԻ ԹԱԳԱՒՈՐՆԵՐԸ

Առաջինը մեզ թագաւորում է Պարոյր թագաւորը՝ թագադրուած մարերի առաջին թագաւոր Վարբակէտի կողմից, որը մեր Պարոյրին իրեն գինակից⁸¹ էր դարձրել: Քանզի Վարբակէտը [ծննդեան] գաւառով մեղացի էր, ճշտելով ասում է մեզ պատմագիր Մովսէսը, իր խորամանկութեամբ տիրում է Ասորեստանին ու Նինուէին, եւ մեր քաջ նախարար Պարոյրին իր կողմը դարձնելով՝ թագաւորեցնում նրան:

⁷⁷ Բնագրում՝ Արտեմեայ: Իմա՝ Արսամայ, ինչպէս յայտնի աղբիւրներում է:

⁷⁸ Իմա՝ Պտղոմէոս Ղազոս, ինչպէս այլ աղբիւրներում է:

⁷⁹ Ուխտանէտի բառով՝ թագակալից:

Հաւաքում է [Վարբակէտը] տեգ-նիզակի, աղեղի եւ սուսերի գործածութեան մէջ ամեն ինչով հմուտ արի այրերի գորախումբը եւ պատերազմով գրաւում, ինչպէս ասացինք, Ասորեստանն ու Նինուէն: Եւ թագաւորութիւնը տեղափոխում է իր մօտ՝ Մարաստան, որտեղից Աշդահակն⁷⁹ էր: Բայց մեր բնիկ պաշտօնեաները մարերի թագաւորութեան ժամանակ մնացին մեր երկրում, ինչպէս որ ճշգրտաբանելով իր պատմութեան մէջ ասում է Մովսէսը եւ գեղեցկապէս իր համար վկայաբերում Երեմիա մարգարէին⁸⁰, որն իր խօսքի մէջ ընդդէմ Բաբելոնի պատերազմի է հրաւիրում [եւ] «Հրաման տո՛ւր, ասում է, Արարատեան թագաւորութեանն ու Ասքանազեան գորքին»⁸⁰: Եւ դարձեալ ինքն էլ [խորենացին] հաստատում է [այդ] խօսքերը. «Սա, ասում է, հաւաստում է, [ուր] մեզանում այն ժամանակ թագաւորութիւնը գոյութիւն է ունեցել»:

Իսկ սրանից յետոյ [յաջորդում են] Հրաչեան, Փառնաւազը, Պաճոճը, Կողմակը⁸¹, Փառսը⁸², միւս Հայկակը, Երուանդ Սակաւակեացը, Տիգրանը: Այդ՝ Տիգրանի մասին ինչ գովաբանութիւն ու քաջագործութիւն պատմում են, ստոյգ կը շարադրենք նրանցից յետոյ: Բայց ուրիշների անունները, որոնց վերելում յիշատակեցինք, որեւէ անուն կամ գործ չգտանք այն Պատմութեան մէջ, ինչպէս որ հենց ինքն է ասում. «Թէ սրանցից վերջինը Երուանդն է եւ Տիգրանը, ասում է՝ յոյսը վկայակոչելով եմ ասում»⁸³: Եւ դարձեալ, թէ՛ «Գուցէ ժամանակը ոչ շատ հեռու լինելով՝ կը յիշենք⁸⁴ այս անունները»: Բայց ինքը սրանից յետոյ [միայն] Հրաչեայի մասին է որոշ քաներ պատմում:

ՓԼՈՒԽ ԻԳ

ՀՐԱՉԵԱՅԻ ԹԱԳԱՒՈՐԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Հրաչեան հայերի վրայ թագաւորեց Պարոյրից յետոյ: Սա Հրաչեայ է կոչում առաւել պայծառատեսը եւ բոցավառ աչքեր ունեցող լինելու համար: Սրա օրօք, ասում են, բաբելոնացիների արքան էր Նաբուգոդոնոսորը, որը գերեվարեց հրէաներին, եւ սա [Հրաչեան], ասում են, խնդրեց Նաբուգոդոնոսորից երբայեցիների գերուած գլխաւորներից մէկին, որի անունը Շամբատ էր, [եւ նրան] բերեց բնակեցրեց մեր երկրում մեծ պատուով: Եւ սրանից, ասում է Պատմագիրը, ծագում է Բագրատունիների տոհմը⁸², եւ [սա] հաւաստի է:

⁸¹ Երեմ. ԾԱ 27:

⁸² Տե՛ս Խորենացի, էջ 68:

Արդ՝ Հրեաստանից մեծ ասարով ու գերիներով Նաբուգոդոնոսորի վերադառնալիս՝ Հրաչեան սրան ընդառաջ է ուղարկում պատուիրակներ պատուական զանձներով եւ չքնաղ նուէրներով, որովհետեւ դաշնակիցներ էին միմեանց, եւ մաս է խնդրում նրանից այն ասարից: Եւ նա նրան տալիս է գերուածների գլխատրներից Շամբատ անունով մէկին, ինչպէս վերելում ասուեց Մովսէսի կողմից: Եւ [Հրաչեան] նրան պատուով տեղադրում է մինչեւ Հայոց թագաւոր առաջին Վաղարշակի ժամանակները: Իսկ նա [Վաղարշակը] նրան նշանակում է իրեն թագադիր եւ ասպետ եւ նրա տոհմին խոստանում է տանուտէրութեան իշխանութիւն, որի մասին յետոյ կը պատմեն մի այլ տեղում: Իսկ միւս թագաւորները նրանց ստիպում էին կուրքերին պաշտելու, որը կը թողնեն ասելու իւրաքանչիւրն իր կարգով:

ԳԼՈՒԽ Ի Ե ՏԻԳՐԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Տիգրան Առաջինը թագաւորում է հայերի վրայ Հրաչեայից [յետոյ] եօթերորդը: [Նրա մասին] գովաբանութեան խօսքը նախապէս ասուեց տասնիններորդ գլխում: Սա մարերի [արքայ] Աշդահակի հետ դաշնակցելով՝ նրան կնութեան է տալիս իր քոյր Տիգրանուհուն, որին տենչանքով խնդրում էր Աժդահակը: Բայց սրանից յետոյ Աշդահակը դաւաճանաբար դաւեր էր լարում Տիգրանի դէմ՝ չարիք մտնտալով նրա համար: Այս բանը իմանալով՝ օրիորդ՝ Տիգրանուհին յայտնում է իր եղբօրը՝ Տիգրանին Աշդահակի նենգամտութեան մասին: Իսկ մեր գովարժան վայելչահասակը եւ նիզակաւորը՝ Հայոց արքան, դրանից յետոյ իր սահմաններից մեծաթիւ զօրք է ժողովում՝ Հայոց աշխարհի ողջ ընտրանին, եւ գնում է մեղացիների կողմերն [ու] հանդիպում Աշդահակի զօրքերին: Եւ ինքը [Տիգրանը] ճակատամարտի ժամանակ հարուածում է Աշդահակին եւ իր նիզակով ճեղքում նրա երկաթ գրահը, եւ իր ձեռքը յետ քաշելիս դուրս է բերում թոքի կէս մասը: Եւ Աշդահակի մահով արարտում է պատերազմը: Իսկ ինքը [Տիգրանը] առնելով իր քոյր Տիգրանուհուն՝ ուղարկում է Տիգրանակերտ անուանուած [քաղաքը] եւ ինքն էլ վերադառնում է իր երկիրը՝ մեծաքանակ առ ու արար եւ գերիներ իր հետ բերելով:

Սա [Տիգրանը] աջակցելով Կիւրոսին՝ ոչնչացնում է մարերի թագաւորութիւնը, ասում է Պատմագիրը: Բայց սրա սերունդներից ոչ ոք պատե-

† Իմա՝ ազնուարուստը:

րագմի մէջ քաջութիւն չցուցաբերեց, այլ միայն իւրաքանչիւրն իր անունով գաւառներ⁸⁵ կոչեց, ինչպէս սրա կրտսեր որդուց՝ Առանից⁸⁶ [անուանակոչուած] Առաւենեանքը⁸⁷ եւ Չարեհից՝ Չարեհաւանը⁸⁸:

Իսկ սրա [Տիգրանի] աւագ որդին Բապ Տիրանն էր⁸⁹, որի քաջութեան գովքը երգիչները երգում էին պարերգերի մէջ: Ասում են նաեւ, [թէ] սրան աստուածացրել են Վրաց երկրում, եւ նրա հասակի չափով արձան կանգնեցնելով՝ պաշտում էին զոհեր [մատուցելով], ասում է մեզ Պատմագիրը ստոյգ կերպով: Իսկ Տիգրանն, ասում է [նա], ապստամբուելով՝ սպանում է Աղեքսանդր Մակեդոնացու կողմից⁹⁰: Եւ դարձեալ ասում է, թէ մինչեւ Հայաստանում Վաղարշակի թագաւորութիւնը ճշմարիտ պատմուած ոչ ինչ չգտանք:

ԳԼՈՒԽ Ի Զ ՊԱՐՍԻՑ ԵՒ ՀԱՅՈՑ ՎՐԱՅ ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՆԵՐԻ ԹԱԳԱՒՈՐԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Սկսենք քեզ պատմել, ո՛վ հոգեւոր հայր, Պարսից եւ Հայոց թագաւորութեան մասին, որ Աբրահամից է սերում: Աբրահամը նահապետ [էր] ու նահապետների գլխաւորը եւ ըստ պատգամների՝ Ադամից ու Նոյից յետոյ երրորդը կոչուած մեր նախահայրը, իսկ Ադամից յետոյ քսանմէկերորդն [էր], եւ Նոյից յետոյ՝ ըստ [այն] սերունդների թուի, որոնք Սեմից էին՝ տասնմէկերորդը՝ ծնուած Թարայից [նրա] եօթանասուներորդ տարում. կոչուեց Աբրամ⁹⁰ եւ [ապա] երկրորդ յորջորջումով Աբրահամ անուանուեց: Ասում են, որ սրանից է ծագել պարթեւների ազգը: Քանզի, ասում է, Սառայի մեռնելուց յետոյ Աբրահամը կին է առնում Քետուրային, որից ծնում են Եմբանը եւ նրա եղբայրները, որոնց իր կենդանութեան ժամանակ Աբրահամը բաժանեց Իսահակից⁹¹ եւ [նրանց] ուղարկեց արեւելեան երկիրը:

Սրանից [Իսահակից] սերուեց պարթեւների ազգը, եւ նրանցից է Արշակ Քաջը, որն ապստամբուեց մակեդոնացիներից ու թագաւորեց քուշանների երկրում երեսունմէկ տարի: Եւ նրանից յետոյ [թագաւորեց] նրա որդի Արտաշէսը՝ քսանվեց տարի: Ապա [թագաւորեց] սրա որդի Արշակը՝ Արշակ Քաջի թոռը, որը կոչուեց Մեծ, [եւ] որը սպանեց Անտիաթոսին եւ իր

† «Աշխարհացոյցն» ունի միայն Առուենից ձոր գաւառ Մոկկաց աշխարհում, իսկ Խորենացին, որից քաղել է Ռիտանէսը, գրում է ոչ թէ գաւառի, այլ իշխանական տոհմի մասին:

եղբորը՝ Վաղարշ[ակ]ին, Հայոց թագաւոր դրեց՝ դարձնելով իրենից [յետոյ] երկրորդը: Ինքը [Արշակ Մեծը] տեղափոխուելով՝ իր թագաւորութիւնը հաստատեց Բահղում⁷², որի պատճառով նրա սերունդները Բահղաք՝ կոչուեցին, ինչպէս որ նրա եղբոր՝ Վաղարշակի [սերունդները] նախնու անունով Արշակունիք [անուանուեցին]:

Սրանից յետոյ նաեւ մնացեալն է պատմութեամբ Մովսէսի կողմից: Ասում է, [որ] Փիլիպպոսի եւ Ողոմպիադայի որդի Աղեքսանդր Մակեդոնացին, որը քսանչորսերորդն էր Աքիլղէսից⁷³ [հաշուած], ամբողջ տիեզերքին տիրելուց յետոյ պետութիւնը կտակով յանձնեց շատերին, «[բայց], ասում է Պատմագիրը, հրաման [տուեց, որպէսզի]⁷⁴ իշխանութիւնը մակեդոնական անուանուի», եւ դրանից յետոյ ինքը մեռաւ:

Որից յետոյ յաջորդը Բաբելոնում թագաւորեց Սեղեկ[ի]ոսը, որը խելով շատերի իշխանութիւնը՝ նաեւ մեծ պատերազմով պարթեւներին հնազանդեցրեց: Սա տիրելով երեսուն տարի՝ թագաւորութիւնը թողեց իր որդուն՝ տասնինը տարի: Եւ տասնմէկերորդ տարում⁷⁵ պարթեւները մակեդոնացիների դէմ ապստամբեցին, որի շնորհիւ էլ թագաւորեց Քաջ Արշակը, որն Աբրահամի զաւակից էր, Քենտուրայի սերունդներից՝ հաստատելով Աբրահամի վերաբերեալ Տիրոջ խօսքը⁷⁶, թէ՛ «Քեզնից ազգերի թագաւորներ են դուրս գալու»:

ՎԼՈՒՆ ԻԷ

ՀԱՅՈՑ [ԱՅՆ] ԹԱԳԱՒՈՐՆԵՐԸ, ՈՐ ՊԱՐԹԵՒՆԵՐԻՑ [ԷԻՆ]

Վաղարշակն [էր] առաջին թագաւորը, որ հայերի վրայ թագաւորեց իր եղբոր՝ Պարսից արքայ Արշակ Մեծի հրամանով: Սա իր թագաւորութեան ժամանակ բազմաթիւ քաջագործութիւններ ցուցաբերեց հայոց քաջերի զօրքերով: Քանզի անթիւ բազմութեամբ շարժուեց զնաց Խաղտիքի սահմանները⁷⁶ մակեդոնական զօրքի վրայ, եւ այլ բազում սխրագործութիւններ անելով՝ ուղիղ կարգեր հաստատեց Հայոց աշխարհի համար:

Քանզի Հայոց մեծ արքայ Վաղարշակը խորհուրդ էր արել, [ասլա] իր Արշակ Մեծ եղբորը հրովարտակ⁷⁷ է ուղարկում Մարեբայ Կատինեայի⁷⁷

⁷² Ինձ՝ Պահղաք:

⁷³ Աստուածաշնչում ասուած է. «Եւ ոչ կոչեցի այստեւտե անուն քո Աբրամ, այլ եղիցի՝ անուն քո Աբրահամ, զի հայր ազգաց բազմաց եղի զքեզ» (Ծննդ. ԺԷ 4-5):

⁷⁴ Տուեալ դէպքում հրովարտակ եզրոյթը նշանակում է՝ նամակ-խնդրագիր:

միջոցով, որպէսզի [սա] որոնի արքունի դիւանում եւ տայ Հայոց նախարարների գահնամակը⁷⁸: Եւ Արշակ Մեծը, ստանալով իր եղբոր նամակը՝ արքունի դիւանը տրամադրում է նրան [Մարեբային], իսկ նա գտնելով գահնամակը՝ բերում է Հայոց Վաղարշակ արքային: Եւ նա վերցնելով օրինակը⁷⁹՝ նախարարութիւններ է նշանակում, նախարարներից յուրաքանչիւրին բարձ եւ պատիւ է յանձնում՝ ամեն մէկին ըստ իր բարձի իշխանութիւն տալով, մի առ մի՝ ըստ իրենց վայել արժանիքների: Տալիս է եւ մեր նախնուն⁸⁰՝ Բագարատին, որը հրէաներից էր՝ թագադրութեան⁸⁰ իշխանութիւնը՝ թագը թագաւորի գլուխը դնելու եւ անուանուելու թագադիր: Նաեւ ասպետի եւ տանուտէրական պատիւ⁸¹ է տալիս նրա տոհմին եւ հրամայում իր թագադրին⁸²՝ առանց ոսկու եւ ակների երեք տակ մարգարտեայ վարսակալ կրել, եւ այն էլ՝ երբ արքունիքում ու թագաւորի տանը կը շրջի:

Եւ այլ բաներն էլ մի առ մի կարգաւորում է եւ անուանակոչում: Նախ առաջինը կարգաւորում է իրեն ու իր տունը՝ սկսելով իր զլխից ու թագից: Եւ կանչելով Բագարատին, որ հրէաներից էր, նշանակում է նրան [իր] ազգով Արշակունիների թագադիրը լինելու, եւ նրա տոհմն անուանում է Բագարատունիներ: Նաեւ ուրիշներին է մի առ մի նշանակում եւ անուանակոչում. առաջին՝ Սիւնեաց տէր, երկրորդ՝ Բագարատունի ասպետ, երրորդ՝ Արծրունի, չորրորդ՝ Մա[ղ]խագունի, հինգերորդ՝ Մամիկոնեան. նաեւ ուրիշներին նշանակում է ու հաստատում իւրաքանչիւր իշխանութեան մէջ: Իսկ ինքը այսքան քաջութիւններից, առաքինութիւններից եւ բազում բարեկարգութիւններից յետոյ մեռնում է Մծբինում՝ թագաւորելով քսաներկու տարի [եւ] տէրութիւնը թողնելով իր երկրորդ որդուն⁸³՝ Արշակին:

Եւ նրանից յետոյ թագաւորում է Արշակ Առաջինը՝ Վաղարշակի որդին: Սա նախանձախնդիր եղաւ հայրական առաքինութիւնների նկատմամբ, [ուստի] ինքը եւս բազմաթիւ բարեկարգութիւններ իրագործեց: Եւ պատերազմելով պոնտացիների դէմ՝ [նա] իր նիզակը նշանաձող թողեց, որն, ասում են, զեռունների արեան մէջ էր ջրմխել [եւ] նետեց թաղեց երկանաքար արծանի մէջ: Եւ երկար ժամանակ պոնտացիները պաշտեցին այդ արծանը, որպէս թէ աստծուն է այդ գործը: Սրա կողմից երկու մարդ Բագարատունիներից՝ Բագարատի որդիները, սրահարուելով նախատակուեցին՝ կուռքերին չպաշտելու համար: Բայց յետոյ ուրիշները յանձն առան որսի եւ պատերազմի ժամանակ շաբաթ օրը ձի հեծնել եւ իրենց երեխաներին չթլպատել: Սա [Արշակը] թագաւորեց տասներեք տարի եւ մեռաւ:

⁷⁸ Օրինակ եզրոյթը բնագրինն է:

Յոյների թագաւորութիւնը Եսաից էր [սերում]: Քանզի Աղեքսանդր Մակեդոնացու թագաւորութիւնից յետոյ հաստատուեց յոյների թագաւորութիւնը, որովհետեւ Աղեքսանդրը իր տիեզերակայութեան ժամանակ տասներկու տարի թագաւորում էր նաեւ յոյների վրայ: Արդ՝ քանզի որդին հօրից չէր ստանձնում նրանց թագաւորութիւնը, ուստի ժամանակ առ ժամանակ գլխաւոր նախարարները հաւաքում եւ իրենց հիմար թագաւոր էին ընտրում: Եւ նրան ընտրում էին ըստ իրենց ցանկութեան, որը յիշատակում են Մակաբայեցոց գրքերը¹⁰⁴: Ապա դարձեալ այս բանը յիշատակում է Ազոնը, թէ՛ «Թագաւորութիւնը Եսաի կողմից թագաւորում էր ոչ թէ այնպէս, ինչպէս ինքն էր կամենում, որպէսզի, օրինակ, թագաւորի որդին բարձրանար առաջնորդելու թագաւորութիւնը, այլ երբ Եսաի որդիները հաւաքուեցին մի ամուր քաղաքում եւ խորհրդակցութեան տուն ստեղծեցին, եւ այնտեղից էին նշանակում քաղաքի թագաւորին՝ մի [որեւէ] իմաստուն մարդու, որպէսզի թագաւորութիւնը առաջնորդի»:

Արդ՝ այս ձեւով, այս տեղում եղաւ թագաւորների սկիզբը: Եւ Կայսերաց գրքում¹⁰⁵ շարադրուած են նաեւ անունները, իւրաքանչիւրի յաջորդականութիւնը եւ գործերը, որը՝ ընդարձակ եւ որը՝ համառօտ: [Թագաւորներից] ոմանք չարագործութեամբ ապրելով՝ չար յիշատակ թողեցին աշխարհում, իսկ ոմանք բարեգործութեամբ հաստատելով իրենց թագաւորութիւնը՝ բարի անուն ժառանգեցին այս կեանքում եւ [այն կեանքում], որ գալու է: Արդ՝ ինչպէս այս ճառի [գլխի] սկզբում ասացինք, որ Եսաի որդիներից էր սերում թագաւորութիւնը, այդ պատճառով դեռ տակաւին գիներովներ ու որկրամոլներ էին, ինչպէս այն Եսաւը հնում¹⁰⁶, որը մի կերակրի փոխարէն իր անդրանիկութիւնը վաճառեց: Բայց մենք դառնանք մեր խնդրի կարգին:

Գայիոս առաջին կայսրը, որ կոչուեց Յուլիոս¹⁰⁷, թագաւորեց երեք տարի եւ չորս ամիս: Սա առաջինը ինքնակալ կայսր դարձաւ Հռոմում՝ երեք տարի Եգիպտոսում եւ Աղեքսանդրիայում Կղեոպատրիայի [իւտ] թագաւորելուց [յետոյ]: Սա ուրիշ գործեր չարեց, բացի այն, որ Կնիտոլոս¹⁰⁸ ամիսը Յուլիս անուանեց՝ այդ ամսին ծնուած լինելու պատճառով:

¹⁰⁴ Ուփստանէսը եւ ուրիշ պատմիչներ «Գիրք կայսերաց» են կոչում 686 թ. դէպքերով ասարտոող այն «Ժամանակագրութիւնը», որի հեղինակն էր Փիլոն Տիրակացին:

¹⁰⁵ Իմա՝ Յուլիոս Կեսար:

¹⁰⁶ Փիլոն Տիրակացու մօտ ամսանունը Կնիտոլոս է [տարբերակ՝ Կորտոլոս - խմբ.]:

Արշակի որդի Արտաշէսը թագաւորում է Պարսից արքայ Արշականի քսաներեքերորդ տարում: Սա առաջադիմելով՝ յաւակնում էր միասնաբար Հայաստանի ու Պարսկաստանի նկատմամբ աւագութեան: Որովհետեւ հայարտ եւ պատերազմասէր մարդ էր, որն իր արքունիքը շինեց Պարսկաստանում եւ առանձին դրամ կտրեց՝ իր պատկերը վրան, ասում է Պատմութիւնը¹⁰⁹: Եւ բազմաքանակ զօրքով շարժում է արեւմուտք ու ձեռքակալում լիւդացիների Կիւրոս¹⁰⁶ թագաւորին: Եւ Արտեմիսի¹⁰⁷ պատկերաքանդակն այնտեղ գտնելով՝ բերել է տալիս Հայաստան եւ կանգնեցնում Արմաւիրում, իսկ ինքը նուաճում է երկու ծովերի՝ Ուկկիանոսի եւ Պոնտոսի¹⁰⁸ միջակայքը՝ իրեն ենթարկելով ողջ արեւմուտքը: Իսկ Կիւրոսին [Արտաշէսը] բռնեց, կապեց եւ նրա զօրքը կոտորեց, բայց ինքն էլ սպանուեց իր զօրքերի կողմից՝ թագաւորելով քսանհինգ տարի:

Եւ նրանից յետոյ թագաւորում է Տիգրան Երկրորդը՝ նրա որդին, Պարսից թագաւոր Արշականի իշխանութեան քառասունհիններորդ¹⁰⁹ տարում: Եւ բազմաքանակ զօրք ժողովելով՝ հալածում է Յունաց զօրքերը, որ Հայոց երկիր էին եկել Արտաշէսի մահից յետոյ՝ յարմար պահ գտնելով: Եւ ապա կառուցում է մեհեաններ, եւ բազմաքանակ կանգնեցնելով՝ բոլոր նախարարներին հրամայում է զոհեր մատուցել: Երբ այս բանը Բագրատունի այրերը յանձն չառան, [Տիգրանը] պատկերներն անարգելու համար կտրեց [նրանցից] մէկի լեզուն, որից յետոյ խոշտանգուածները յանձն առան ուտել զոհերի միսն ու խոզի միսը, բայց իրենք զոհ չմատուցեցին եւ չերկրպագեցին:

Սրանից յետոյ [Տիգրանը] Հրէաստան է գնում անթիւ ու անհամար զօրքերով, առնում է առք ու աւար եւ բազմաթիւ գերիներ: Սրանց թողնում է իր զօրքի փոքր մասին, իսկ ինքը մնացեալ զօրքի բազմութեամբ շարժում է հռոմէացիների զօրքի վրայ, իսպառ փախուստի է մատնում, եւ ինքը գերիներով վերադառնում իր երկիրը: Նաեւ Եփրատ գետի ափին սպանում է ոմն Կրասոսի, որը Երուսաղէմից էր գալիս առք ու աւարով եւ մեծ զանձերով, որոնք առնելով՝ [Տիգրանը] վերադառնում է Մծբին: Եւ շատ ուրիշ պատերազմներ մղելով՝ ինքը մեռնում է՝ թագաւորելով երեսուներեք տարի:

Յոյների երկրորդ՝ Օգոստոս թագաւորը թագաւորեց յիսուն տարի եւ վեց ամիս: Սրա օրօք ամբողջ աշխարհում մարդահամար եղաւ, որի [ժա-

¹⁰⁹ Խօսքը վերստին Պատմաօր երկի մասին է:

մանակ] էլ Յովսէփը Մարիամի հետ մարդահամարից փախչելով, [Մարիամը] Բեթղեհէմում ծնեց մեր Փրկչին: Այս Օգոստոս Սեբաստոսը Հոկտաբերին¹¹ յորջորջուեց, եւ Սեկտոս ամիսն իր անունով Օգոստոս անուանեց՝ իր ծնունդն այդ ամսին եղած լինելու պատճառով: Սա ամբողջութեամբ տիրեց բոլոր հռոմէացիներին ու յայնեքին:

Սրա քսաներեքերորդ տարում ծնունդ է Յիսուս Քրիստոսը՝ Հրէաստանի Բեթղեհէմում: Եւ Արամից մինչեւ Քրիստոսի ծնունդը կազմում է հինգ հազար հինգ հարիւր տարի, իսկ ըստ հրէաների՝ մինչեւ Քրիստոսի ծնունդը չորս հազար տարի [է], եւ ըստ շամրտացիների՝ [նոյնպէս] չորս հազար, իսկ ըստ յոյն Եպիփան Կիպրացու պատմութեան՝ հինգ հազար հինգ հարիւր տարի, եւ ըստ Քենիկոնի¹⁰ բազմավէպ պատմութեան՝ հինգ հազար հարիւր իննսուներկու [տարի]:

ՉԼՈՒԽ Լ

ԱՐՏԱՒԱԶԴԻ ԹԱԳԱՒՈՐԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Տիգրանի որդի Արտաւազդն է թագաւորում հայերի վրայ: Սա որեւէ սխրագործութիւն ու քաջագործութիւն չարեց, այլ միայն ուտել-խմելով էր զբաղուած [եւ] ցիռերի ու վարագների որսով՝ իմաստութիւնն ու քաջութիւնը անտես արած: Սա հայիւոյում ու բամբասում էր իր գորքերի կողմից իր սաստիկ որկրամոլութեան պատճառով: Այա երբ դա եղաւ նրա գորքերի կողմից, Անտոնինոսը¹¹ նրանից խլեց Միջագետքը: Արտաւազդը զայրացած հրամայեց գորքեր ժողովել Ատրպատականից, նաեւ Կովկաս լեռան բնակիչներին, Աղուանքի, Վիրքի, Խաղտիքի¹² գորքերը, եւ սրանցով իջնելով Միջագետք՝ հալածեց ու փախուստի մատնեց հռոմէացիների գորքերին: Դրանից յետոյ Անտոնինոսը առիւծաբար մռնչալով՝ առաւ իր բազմաքանակ գորքը եւ դիմեց Արտաւազդի վրայ, եւ անցնելով Միջագետք՝ կոտորեց Հայոց գորքերը: Եւ Արտաւազդին¹³ բռնելով՝ պարզեւ տուեց Կղէպատրային, բայց չզիտեմ, թէ ինչ ձեւով տեղի ունեցաւ նրա մահը:

Եւ սրանից յետոյ Պարսից արքայ Արշէգի հրամանով թագաւորում է Արտաշէսի որդի Արշամը: Սրա ժամանակ սկսուեց հայերի մասնակի հարկատուութիւնը հռոմէացիներին: Սրա բարկութիւնը Գնթաւիների Չուրայ¹⁴ նահապետը բերեց Բագրատունի նախարար Ենանոսի վրայ եւ զայրացած Արշամը հրամայեց Ենանոսին տանջահար անել: Գործն

¹¹ Իմա՝ Սեբաստոս Օկտաւիանոս Օգոստոս:

աւարտուեց նրանով, որ Ենանոսը կամ [պէտք է] թողնէր հրէական կյանք ու երկրպագել կուրքերին, կամ նրան [պէտք է] կախէին փայտից եւ բնաջնջէին նրա տոհմը: Եւ նրա ազգականներից Մարի անունով մէկին նրա առջեւ սպանեցին, իսկ նրա որդիներ Սաբատիային եւ Ազարիային բերեցին սպանելու վայրը, որից յետոյ երկիւղից կատարեց արքայի կամքը [իր] ազգատոհմի հետ միասին: Եւ Ենան[ոս]ը հաստատուեց իր նախկին պատուի մէջ: Իսկ Արշամը քսան տարի ապրելով՝ մեռաւ:

Տիգրանի թագաւորեց քսաներեք տարի: Սրա տասնհինգերորդ տարում Յիսուս Քրիստոսը Յովհաննէս [Մկրտչի] մօտ մկրտութեան եկաւ Յորդանան [գետը]: Իսկ [Տիգրանի] տասնվեցերորդ տարում [Յովհաննէս] Մկրտիչը զխատուեց: Իսկ տասնութերորդ տարում Քրիստոսը հրէաների [կողմից] խաչուեց, իսկ տասնիններորդ տարում քարկոծուեց Ստեփանոսը: Նոյն տարում Պողոսը կանչուեց առաքելութեան, եւ Երուսաղէմում եպիսկոպոսը Տիրոջ եղբայր Յակոբոսն էր: Եւ Տիգրանի տեղեկանալով Քրիստոսի սրանչելագործ հրաշքների մասին՝ իր մօտ կանչեց Պիղատոսին¹⁵: Իսկ նա տանջանքներից երկիւղելով՝ մինչդեռ Ովկիանոսում [Միջերկրական ծովում] նաւարկում էին, իր անձի ներքին պայքարի մէջ լինելով՝ իրեն նետեց ծովը:

Սրա [Տիգրանի] ժամանակ էր Հայոց Արգաթ թագաւորը Ուռհայում, որը եւ նամակ գրեց Փրկչին խաչելութեան ժամանակ եւ ստացաւ պատասխան նամակ, [որտեղ նա] օրհնում էր քաղաքը, նրան ցոյց էր տալիս իր վախճանը Երուսաղէմում եւ խոստանում էր նրա մօտ ուղարկել աշակերտներից մէկին՝ բժշկելու նրա հիւանդութիւնը, որովհետեւ նա ոտքերից պատազրոս ուներ:

ՉԼՈՒԽ ԼԱ

ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԱՐԳԱՐԻ ԹԱԳԱՒՈՐԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Թագաւորում է Արշամի որդի Արգաթը՝ Պարսից արքայ Արշարի քսաներորդ տարում: Սրա թագաւորութեան երրորդ տարում հայերը հարկատու են դառնում հռոմէացիներին: Քանզի Օգոստոս կայսեր կողմից հրամայուեց, ինչպէս ասում է Ղուկասի Աւետարանում¹⁶, մարդահամար անել ամբողջ աշխարհում: Որի համար հռոմէացիների գործակալները Հայաստան ուղարկուելով՝ բերեցին Օգոստոս կայսեր պատկերը [եւ] կանգնեցրին բոլոր մեհեաններում:

¹⁶ Ղուկ. Բ 1:

ԳԼՈՒԽ ԼԲ

ԱԲԳԱՐԻ ԻՇԽԱՆՆԵՐԻ ԱՌԱՔՈՒՄԸ ՄԱՌԻՆՈՍԻ ՄՈՏ, ՈՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿ ՏԵՍԱՆ ՄԵՐ ՓՐԿՉԻՆ, ՈՐՏԵՂԻՑ՝ ԱԲԳԱՐԻ ՀԱՄԱՏՔԻ ՍԿԻՉԲԸ

Այն ժամանակներում փինիկեցիների, պաղեստինացիների, ասորիների եւ Միջագետքի վրայ կայսեր հազարապետութեան գործին նշանակուեց Գոտորգիոսի¹⁶ որդի Մատին[ոս]ը, որի մօտ Աբգարն ուղարկեց իր գլխաւոր [նախարարներից] երկուսին՝ Աղծնիքի բղեշխ Մար Իհարին եւ Ապահունեաց նահապետ Շամշազրատին¹⁷, իսկ իր հաւատարիմ Ենան[ոս]ին [ուղարկեց] Բեթ Զուրբեն¹⁸ քաղաք՝ տեղեկացնելով նրան իր արեւելք մեկնելու պատճառը: Իսկ նրանք այնտեղից վերադարձան, եկան Երուսաղէմ, տեսան մեր Փրկիչ Քրիստոսին, եւ ականատես լինելով՝ պատմեցին Աբգարին: Իսկ նա զարմանալով՝ հաւատաց իսկութեամբ: Եւ ասաց. «Դա մարդու գորութիւն չէ, այլ Աստուծու, որովհետեւ մարդը չի կարող մեռելին յարութիւն տալ, այլ Աստուած [կարող է]»: Եւ քանի որ ինքը մարմնով տանջուած էր ծանր ցաւերից, նամակ գրեց Փրկչին, որպէսզի նա գայ իրեն բժշկի ցաւերից՝ այսպիսի օրինակով.

ԳԼՈՒԽ ԼԳ

ԱԲԳԱՐԻ ՆԱՄԱԿԸ ՓՐԿՉԻՆ

«Աբգար Շամացին¹⁹ [այս] երկրի իշխանը, Յիսուս Փրկչիդ եւ բարեբարիդ, որ յայտնուեցիր երուսաղէմացիների երկրումը, ողջոյն [է յղում]:

Եւ լսել եմ քո մասին եւ քո բժշկութեան մասին, որ կատարում ես հիւանդների վրայ առանց դեղերի ու դեղարմտիքների: Քանզի, ինչպէս ասում է, դու կոյրերին հնարատրութիւն ես տալիս տեսնել, կաղերին՝ քայլել, բորտոններին՝ մաքրուել, պլոծ այսահարութիւնն եւ մարդկանցից հանում, եւ ով որ ամբողջովին հիւծուած է երկարատեւ հիւանդութեամբ՝ բժշկում ես: Դու նաեւ մեռելներին ես յարութիւն տալիս: Եւ երբ՝ քո մասին այս ամենը լսեցի, մտքովս անցկացրեցի [այս] երկուսից մէկը՝ կամ դու երկնքից իջած Աստուած ես, որ դա անում ես, կամ թէ Աստուծոյ Որդի ես դու, եւ անում ես դա: Արդ՝ դրա համար ես գրեցի քեզ՝ աղաչելու քեզ, որ մեղութիւն կրես եւ գաս ինձ մօտ եւ բժշկես [այս] հիւանդութիւնը, որ ես ունեմ: Նաեւ լսեցի, որ հրեաները դժգոհում են քեզնից եւ կամենում են տանջել քեզ:

Իսկ ես ունեմ մի փոքրիկ ու գեղեցիկ քաղաք, եւ [այն] մեզ երկուսիս կը բաւականի. եկ միասին բնակուեմք»:

Նամակը տանողները նրան [Քրիստոսին] հանդիպեցին Երուսաղէմում: Այս վկայում է նաեւ [այն] արեւտարանական խօսքը, թէ՛ «Հեթանոսներից կային ոմանք, որ եկել էին նրա մօտ»²⁰: Այդ պատճառով ովքեր լսեցին, չհամարձակուեցին Յիսուսին ասել, այլ ասում էին Փրկիչայսին եւ Անդրէասին, Անդրէասն ու Փրկիչայսն [էլ] ասացին Յիսուսին: Իսկ ինքը՝ մեր Փրկիչը, այն ժամանակ, երբ նրան կանչեց [Աբգարը], յանձն չառաւ, քայց հրամայեց նամակ գրել այսպիսի օրինակով.

ԳԼՈՒԽ ԼԴ

ԱԲԳԱՐԻ ՆԱՄԱԿԻ ՊՍՏԱՍԽԱՆԸ, ՈՐ ԳՐԵՑ ԹՈՎԱՍԱՍ ԱՌԱՔԵՍԱԸ ՓՐԿՉԻ ՀՐԱՍԱՆՈՎ

«Երանի է նրան, ով կը հաւատայ ինձ, երբ չի տեսել ինձ: Որովհետեւ իմ մասին այսպէս է գրուած, թէ ովքեր ինձ տեսնեն, չեն հաւատալու ինձ, իսկ ովքեր չեն տեսնի ինձ, նրանք կը հաւատան եւ կ'ապրեն:

Իսկ այն մասին, որ դու ինձ գրեցիր, որպէսզի ես գամ քեզ մօտ, [ապա] ինձ անհրաժեշտ է այստեղ կատարել այն ամենը, ինչի համար ես ուղարկուեցի: Եւ երբ կատարեմ դա, ապա կը համբառնամ Նրա մօտ, ով ինձ ուղարկեց, եւ երբ համբառնամ, կ'ուղարկեմ քեզ իմ աշակերտներից մէկին, որպէսզի քո ցաւերը բժշկի եւ կեանք շնորհի քեզ եւ նրանց, ովքեր քեզ հետ են»:

Աբգարի սուրհանդակները բերեցին այս նամակը, սրա հետ [եւ] Փրկչի գեղանկար պատկերը, որը զանուում է Եդեսիա քաղաքում մինչեւ այսօրուայ ժամանակը²¹:

ԳԼՈՒԽ ԼԵ

ԹԱՂԵՆՍԻ ԳՆԱԸ ԱԲԳԱՐԻ ՄՈՏ ԵՎ ՈՒՌՀԱՅ ԶԱՂԱՔՈՒՄ ԶԱՐՈՉԵԼԸ

Թովմաս առաքեալը [այն] տասներկուսից մէկին՝ Թաղէսին ուղարկեց Եդեսիա քաղաքը Աբգարին բժշկելու՝ ըստ Տիրոջ խօսքի: Սա եկաւ

¹⁶ Յովհ., ԺԲ 20:

²¹ Ամբողջ հատուածի աղբիւրը Խորենացին է (տե՛ս էջ 149):

Տուրայ¹²⁰ իշխանի տունը, որ Բագրատունիների տոհմից էր, եւ նրա համբարը տարածուեց ամբողջ քաղաքում: Իսկ երբ Աբգար թագաւորը լսեց, կանչեց նրան իր մօտ, եւ գահայթից վեր կենալով՝ երկրպագեց նրան: Երբ դա տեսան [այն] իշխանները, որ նրա մօտ էին, զարմացան:

Եւ Աբգարն ասաց նրան, թէ՛ «Դո՞ւ ես արդեօք օրհնեալ Յիսուսի այն աշակերտը, որի մասին ինձ ասաց, թէ կ'ուղարկի այստեղ, եւ կարողանալո՞ւ ես ինձ բժշկել»: Սուրբ առաքեալն ասաց. «Եթէ հաւատաս Յիսուս Քրիստոսին՝ Աստծոյ Որդուն, [ապա] քեզ համար կը լինի [այնպէս], ինչպէս որ դու ես կամենում»: Թագաւորն ասաց. «Ես հաւատացի նրան եւ նրա Հօրը, դրա համար կամեցայ առնել իմ զօրքերը եւ գալ կոտորել հրեաներին, որոնք նրան խաչեցին, եթէ ինձ չարգելուէր հռոմէացիների թագաւորութեան պատճառով»:

Ապա սուրբ առաքեալն սկսեց ւերտարանել նրան եւ նրա քաղաքին: Եւ ձեռքը դնելով Աբգարի վրայ՝ բժշկեց նրան: Եւ պատագրոսով [հիւանդ] Աբղիուին եւ քաղաքի բոլոր հիւանդներին բուժեց: Եւ բոլորը հաւատացին, եւ մկրտուեցին թագաւորն ու ողջ քաղաքը: Եւ կռատները փակեցին ու ծածկեցին: Եւ Թադէոս առաքեալը մի ոմն մետաքսագործ գլխարկագործի մկրտեց, եւ նրան Աբդէ անունը տալով՝ ձեռնադրեց Եղեսիայի համար՝ իր փոխարէն թողնելով քաղաքում: Եւ ինքը եկաւ Աբգարի քեռորդի Սանատրուկի մօտ, որին [Աբգարը] Հայոց զօրքերի վրայ [պետ] էր նշանակել, [եւ] որը Արտազ կոչուող գաւառի Շաւարշան¹²¹ քաղաքում էր:

ԳԼՈՒԽ ԼԶ

ԱԲԳԱՐԻ ՆԱՄԱԿԸ ՀՈՒՍԷԱՑԻՆԵՐԻ ՏԻՔԵՐԻՈՍ ԿԱՅՍԵՐ

«Հայոց Աբգար արքան իր տիրոջը՝ հռոմէացիների կայսր Տիբերիոսին, խնդրութիւն [է մաղթում]¹²²:

Իմանալով, որ ոչինչ գաղտնի չի մնում քո թագաւորութիւնից, ես՝ իբրեւ քո մտերիմ մէկը, ատելիւ եմ տեղեկացնում քեզ նամակի միջոցով: [Իմացիք], որ պաղեստինցիների գաւառներում բնակուող հրեաները հաւաքուելով՝ խաչեցին Քրիստոսին առանց որեւէ յանցանքի [եւ] փոխանակ այն հրաշքների ու սքանչելիքների մեծամեծ երախտիքի, որ արեց նրանց մօտ՝ մինչեւ իսկ մեռելներին կենդանացնելով: [Իսկ] ես հասկացայ, որ այս զօրութիւնները սոսկ մարդու չեն, այլ Աստծու: Որովհետեւ այն ժամանակ, երբ նրան խաչեցին, արեգակը խաւարեց, իսկ երկիրը շարժուելով տարութերուեց, եւ ինքը երեք օրից յետոյ յարութիւն առաւ մեռելներից եւ երեսաց շատերին: Իսկ այժմ նրա անունը իր աշակերտների մի-

ջոցով ամենուրեք մեծ հրաշքներ է կատարում, որը եւ ինձ մօտ յայտնապէս երեւաց: Եւ արդ՝ այսուհետեւ Չերդ տէրութիւնը գիտէ, թէ ինչ է արժանի հրամայել հրեայ ժողովրդի համար, որոնք այդ բանը կատարեցին, նաեւ՝ գրել ողջ աշխարհին, որպէսզի երկրպագեն Քրիստոսին իբրեւ ճշմարիտ Աստծոյ»:

ԳԼՈՒԽ ԼԷ

ԱԲԳԱՐԻ ՆԱՄԱԿԻ ՊԱՏԱՍԽԱՆԸ

«Հռոմէացիների Տիբերիոս կայսրը Հայոց Աբգար թագաւորին խնդրութիւն [է մաղթում]: Քո մտերմական նամակը կայդացին իմ առջեւ, որի համար մեր կողմից թող քեզ շնորհակալութիւն հասնի: Թեպետեւ մենք շատերից էինք լսել դա, նախապէս նաեւ Պիղատոսը ստուգապէս յայտնեց նրա հրաշքների մասին, թէ յարութիւնից յետոյ շատերը հաւատացին, որ նա Աստուած է: Դրա համար նաեւ ես կամեցայ այդ անել, ինչ որ դու մտածեցիր: Բայց քանի որ հռոմէացիները սովորութիւն ունեն, թէ միայն թագաւորի հրամանով Աստուած չի հաստատուի, մինչեւ որ սինկղիստոսի կողմից փորձուելով չքննուի, դրա համար ես այս խօսքերը յայտնեցի սինկղիստոսում: [Սակայն] ծերակոյտն արիամարիեց, քանզի ատելի առաջ եղած բաները նրա կողմից չքննուեցին:

Բայց մենք հրաման տուեցինք բոլորին՝ ում որ ցանկալի լինի Յիսուսը, թող նրան ընդունի [իբրեւ] Աստուած, եւ մահով սպառնացի նրանց, որոնք կը չարախօսեն քրիստոնեաներին: Իսկ հրեայ ժողովրդի համար, որ յանդգնեցին [նրան] խաչել (եւ լսում եմ, թէ նա ոչնչով արժանի չէր խաչի եւ մահուան, այլ՝ պատուի ու երկրպագութեան), [ապա] երբ ինձանից ապստամբուած սպանիացիների պատերազմից դադար առնեմ, քննելով՝ նրանց արժանին կը հատուցեմ: Ողջ եղի՛ր»:

ԳԼՈՒԽ ԼԸ

ԱԲԳԱՐԻ ՆԱՄԱԿԸ

Դարձեալ Աբգարը Տիբերիոսին գրով պատասխան խօսք է ուղարկում [որում] արժանիօրէն անարգում է ծերակոյտին եւ մեղադրում Պիղատոսին Քրիստոսի նկատմամբ յանդգնութիւն ցուցաբերելու [գործում] հրեա-

ներին լծակից լինելու [սատարելու] համար, նաեւ այն բանի համար, որ առանց կայսեր հրամանի արեց այդ գործը հրեաների մատնութեամբ: Նաեւ ասում է. «Տեսայ, որ քո գրած նամակն արժանի է Չերդ տէրութեանը, եւ քո հրամանի բովանդակութեան համար ուրախացայ: Իսկ Սիմկղիտոսի[†] արարքը խիստ անարգելի է եւ պարսաւելի: Բայց քեզ՝ իմ տիրոջը, բող հաճելի քուայ՝ Պիղատոսի փոխարէն [ուրիշ մարդ] ուղարկել Երուսաղէմ, որպէսզի [Պիղատոսը] անարգանքով գցուի այն իշխանութիւնից, որ յանձնեցիր նրան: Քանզի հրեաների կամքը կատարեց, Քրիստոսին տարապարտ կերպով խաչ հանեց առանց քո հրամանի:

Ողջ եղի՛ր»:

Եւ ապա Տիրերիտսը Պիղատոսին իր մօտ կանչեց, իսկ նա երկիւղելով տանջաքններից, [նաեւ] խղճի խայթ ունենալով իր մէջ՝ իրեն նետեց ծովը:

ԳԼՈՒԽ ԼԹ
[ԴԱՐՉԵԱԼ] ԱԲԳԱՐԻ ՆԱՄԱԿԸ

Յիսուսի մասին [Աբգարը] գրում է նաեւ Պարսից արքայ Արտաշէսին: «Հայոց Աբգար արքան մեր եղբայր Արտաշէսին՝ արքայից արքային, խնդութիւն [է մաղթում]:

Գիտեմ, որ դու լսել ես Աստուածորդի Յիսուս Քրիստոսի մասին, որին հրեաները խաչեցին եւ որը յարութիւն առաւ մեռելներից եւ ուղարկեց իր աշակերտներին ամբողջ աշխարհին քարոզելու եւ ուսուցանելու կենաց խօսքը: Եւ որ նրա զխատոր աշակերտներից մէկը՝ Սիմէոն անունով, եկել է քո երկրի կողմերը: Այժմ որոնելով կը գտնես նրան, իսկ նա կը բժշկի այն բոլոր հիւանդութիւնները, որ ձեզանում կան, եւ կեանքի ճանապարհը ցոյց կը տայ: Եւ դու կը հաւատաս նրա խօսքին, դու, քո եղբայրները եւ ամենքը, որ քեզ կամաւոր հնազանդում եմ: Որովհետեւ ինձ հաճելի է, որ դուք մարմնապէս իմ ազգականները եւ ինձ մտերիմ [լինելով]՝ հաւատարապէս միմեանց հարազատ լինենք նաեւ հոգով:

Ողջ եղի՛ր»:

Եւ այսպէս երանելի Աբգար թագաւորը հրովարտակների միջոցով Քրիստոսի քարոզն էր անում արեւելքում եւ արեւմուտքում, կայսեր եւ արքայի մօտ: Եւ դեռեւս այս նամակի պատասխանը [Արտաշէսից] չստացած՝ [Աբգարը] վախճանում է՝ թագաւորելով երեսուն տարի:

† Սիմկղիտոս՝ իմա՝ ծերակոյտ:

Թագաւորում է երկրորդ Գայիտսը, որը թուով չորրորդն է Յունաց թագաւորների [մէջ]՝ երեք տարի եւ չորս ամիս: Սրա առաջին տարում Մարկոս ատետարանիչը քարոզեց Աւետարանը Աղեքսանդրիայում ու Եգիպտոսում. եւ ապրեց [դրանից յետոյ] քսաներկու տարի եւ մարտիրոսուեց բոկոդոսաւրիսների[†] [կողմից]: Նրանից յետոյ Աղեքսանդրիայում^{††} եպիսկոպոս նստեց Անտիանոսը՝ քսան տարի:

Թագաւորում է Կղաւղիտսը, որը հռոմէացիների կայսերի շարքի հինգերորդն է՝ տասներեք տարի եւ ինն ամիս: Սրա ժամանակ համաշխարհային սով եղաւ, եւ նոյն ժամանակ Արքեղոսի՝ եղբայրը սպանեց Յովհաննէսի եղբայր Յակովբոսին այն սրով, որով նախկինում զխատուեց Յովհաննէս Սկրտիչը: Եւ նոյն ժամանակ Պետրոս առաքեալը Անտիոքացոց եկեղեցին հաստատեց, եւ գնալով Հռոմ՝ քարոզեց Աւետարանը եւ այնտեղ մնաց եկեղեցու առաջնորդ քսան տարի:

Այն ժամանակներում Երուսաղէմ եկաւ Պատրոնիկէն՝ Կղաւղիտս կայսեր տիկինը, որը բարեպաշտ եւ Տիրոջ երկիւղով կին էր: Եւ իր իշխանութեամբ հրեաներից առնելով տերունական խաչը՝ յսնձնեց Տիրոջ եղբայր Յակովբոսին, իսկ ինքը [Պատրոնիկէն] ստանալով իր դստեր բժշկութիւնը՝ ուրախութեամբ վերադարձաւ Հռոմ:

ԳԼՈՒԽ Խ
ԱԲԳԱՐԻ ՈՐԴՈՒ ԵՎ ՍԱՆԱՏՐՈՒԿԻ ՄԻԱԺԱՍՆԱԿ ԹԱԳԱՒՈՐԵԼՈՒ ԵՎ ՄԵՐ ԱՌԱՔԵԱԼՆԵՐ ԹԱԴԷՈՍԻ ՈՒ ԲԱՐԴՈՒՂԻՄԵՆՈՍԻ ՄԱՍԻՆ

Աբգարի մահից յետոյ Հայոց թագաւորութիւնը բաժանուեց երկու մասի, որովհետեւ մի մասը գրաւեց Աբգարի Անանուն որդին եւ թագ կապելով թագաւորեց Եդեսիայում, իսկ միւս մասի վրայ թագաւորեց Աբգարի քեռորդի Սանատրուկը: Այդ ժամանակ Սանատրուկը Շաւարշան քաղաքում Թաղէտի քարոզութեամբ հաւատքի եկաւ, քանի որ նախ Աբգարը հաւատաց [Աստծուն], իսկ յետոյ Սանատրուկն [իր] իւրայիններով:

Բայց ասում են, [որ] Սանատրուկը նախարարների երկիւղից կրկին թողեց հաւատքը: Սա սպանեց սուրբ առաքեալ Թաղէտին եւ իր դուստր Սանդրիստին, նաեւ ուրիշների՝ այրերից ու կանանցից, որոնց անուններն

† Իմա՝ Արքեղայտոս:

են՝ Չեմենդոս, Չաքարե, Չարմանդուխտ, եւ շատ ուրիշներ, որոնք հաւատացին Աստծուն եւ մարտիրոս դարձան: Իսկ առաքեալի վախճանի ժամանակ, ինչպէս պատմութիւնն է ասում, վեճը ճեղքուեց եւ ընդունեց սուրբ մարմինը, եւ, ասում են, կրկին փակուեց: Եւ ապա երկուսի՝ առաքեալի եւ Սանդուխտի նշխարներն էլ յայտնուեցին:

Նոյնպէս նաեւ Ադդէի սպանութեան մասին է պատմում, որ եղաւ Աբգարի որդու ձեռքով, որովհետեւ իր հօր մահից յետոյ (նա) կռապաշտութեան վերադարձաւ եւ Ադդէից խոյր պահանջեց: Եւ ապա Ադդէն նրան պատասխան է տալիս. «Իմ ձեռքերն, ասում է, խոյր չեն պատրաստի թո՛ւ անարժան գլխի համար, որը Քրիստոս Աստծուն չի երկրպագում»: Եւ այդ խօսքից յետոյ [Աբգարի որդին] հրամայեց կտրել նրա ոտքերը: Եւ այդ անօրէն հրամանը կատարեցին, [եւ] հոգին աւանդեց [Ադդէն]:

Եւ վիճակուեց հայերին Բարդուղիմէոս առաքեալը, որը նոյնպէս սպանուեց Արեւսքոնոս¹²⁵ քաղաքում: Իսկ Սիմէոնի մասին, որ վիճակուեց պարսիկներին, [եւ] որի վերաբերեալ Աբգարը գրեց Պարսից արքայ Արտաշէսին, Պատմագիրը՝ հաւաստի տեղեկութիւն չի տալիս, թէ ինչ գործեր արեց, այլ միայն ասում է, որ սպանուեց Վերիոսփորայում: Եւ այս բաները մենք [էլ] կարճ-կարճ վերցնելով՝ համառօտակի պատմեցինք թե՛գ, ո՛վ դա ուսումնասէր:

Իսկ Սանատրուկն իր թագաւորելուց յետոյ զօրքով դուրս է գալիս Աբգարի որդու դէմ, որպէսզի ամբողջութեամբ ինքը տիրի Հայաստանին: Եւ ապա Աստուած պատերազմեց Աբգարի որդու դէմ՝ առնելով Ադդէի վրէժը: Քանզի [մի անգամ նա] իր ապարանքում սիւն էր կառուցել տալիս եւ ինքը մօտիկ կանգնած հրամաններ էր տալիս, թէ ինչպէս [անեն], եւ բռնողների ձեռքերից [սիւնը] դուրս պրծաւ, ընկաւ նրա վրայ ու փշրեց նրա ոտքերը, եւ [նա] մեռաւ:

Սանատրուկը Աբգարի տոհմից վերացրեց նրա բոլոր ժառանգներին: Իսկ Աբգարի կանանց գլխաւորը՝ Հեղինէ անունով, Կղարդիոս կայսեր օրօք գնաց Երուսաղէմ եւ Եգիպտոսում իր բոլոր գանձերը տուեց, շատ ցորէն գնեց ու բաժանեց կարօտեալներին: Սա բարեպաշտ ու Աստծոյ երկիրով կին էր, ինչպէս եւ իր ամուսին Աբգարը: Իսկ Սանատրուկը յիշատակութեան արժանի գործեր չունի, բացի Մծբին¹²⁶ քաղաքը շինելուց: Սա թագաւորեց Պարսից արքայ Արտաշէսի տասներկուերորդ տարում եւ մեռաւ որսի ժամանակ նետով խոցուելով՝ թագաւորելով երեսուն տարի:

¹²⁵ Իմա՝ Խորենացին (տե՛ս էջ 158):

¹²⁶ Ըստ Փաւստոս Բուզանդի՝ Սանատրուկը կառուցել է ոչ թէ Մծբին, այլ Մծուրն քաղաքը Արածանիի հովտում:

ԿԱՅՍՐԵՐ

Թագաւորում է Ներոնը, որը հռոմոց կայսրերից թուով վեցերորդն է՝ տասներեք տարի եւ ինն ամիս: Սրա եօթերորդ տարում Տիրոջ եղբայր Յակոբոսը հրեաների կողմից քարկոծուեց այն բանի համար, [որ քարոզում էր], թէ Յիսուսն Աստծոյ Որդին է: Եւ նրանից յետոյ Երուսաղէմում եպիսկոպոս նստեց Շմաւոնը: Իր տասներեքերորդ տարում Ներոնը Հռոմում սպանեց Պետրոսին ու Պողոսին: Քիչ ժամանակ անց քաղաքն ապստամբուեց նրա դէմ, եւ նա փախաւ: Տիրոջից պատուիստուելով՝ անօրէնը կենդանի-կենդանի քաղուեց:

Թագաւորում է Վեսպիանոսը¹²⁷՝ տասը տարի, որը հռոմէական կայսրերի շարքի եօթերորդն է: Սրա եօթերորդ տարում Տիտոսը՝ նրա որդին¹²⁸, պաշարեց Երուսաղէմը եւ գրաւեց այն Չատկի տօնին: Եւ հիմնահատակ քանդեց քաղաքը եւ բիրաւոր մարդկանց կոտորեց: Յովսէպոսը պատմում է եւ այն, որ [կայսրը] սովով ու սրով հարիւր քսան հազար¹²⁹ մարդու կոտորեց, եւ այլ յիսուն հազարի գերեց ու վաճառեց օտար ազգերի մէջ: Եւ այլ բաներ էլ է պատմում:

ՎՆՈՒՄ ԽԱ

ԵՐՈՒԱՆԴԻ¹²⁸ ՄԱՍԻՆ

Սանատրուկի մահից յետոյ Պարսից արքայ Դարեհ Վերջինի եօթերորդ տարում թագաւորում է Երուանդը, որը Հայոց թագաւորների շարքի եօթերորդն էր:

Սա ծնուել էր մի Արշակունի կնոջից, որը խոշորաղէմ էր, տգեղ ու հաստամարմին: Սա Երուանդին ծնեց ինչ-որ ապօրինի խառնակութեամբ, ասում է Պատմագիրը¹²⁹: Եւ Երուանդը թագաւորում է հայերի վրայ կոտորում Սանատրուկի բոլոր զաւակներին, ինչպէս նա [կոտորել էր] Աբգարի որդիներին ([եւ] դա, ասես, Տիրոջից եղաւ), բացի Արտաշէս անունով մի տղայից, որին Բիրատ Բագրատունու որդի Սմբատը առաւ ու գնաց Պարսից արքայ Դարեհի արքունիքը եւ ընդունուեց նրա կողմից մեծ պատուով: Եւ այնտեղ մնաց մի քանի տարի, մինչեւ մահուկ Արտաշէսը հասունացաւ:

Ապա Դարեհի օգնութեամբ քաջ Սմբատը Արտաշէսին բերում է Հա-

¹²⁷ Իմա՝ Վեսպասիանոս: Վեսպիանոս է նաեւ Փիրոն Տիրակաջու մօտ:

¹²⁸ Իմա՝ Խորենացին (տե՛ս էջ 161-162):

յաստան, եւ մտնելով Երուանդի պալատը՝ սպանում է Երուանդին, առնում նրա թագը, դնում է Արտաշէսի գլխին եւ թագաւորեցնում նրան:

Երուանդն իրեն թիկունք դարձնելով Վեսայիանոս եւ Տիտոս հռոմէական կայսրերին՝ նրանց թողեց Միջագետքը, եւ դրանից յետոյ Հայոց իշխանութիւնը Միջագետքից վերացաւ: Իսկ որեւէ քաջագործութեան մասին Երուանդից չի պատմում, բացի միայն Երասխի [ափին նրա] կառուցած ամրոցից, որն այժմ նրա անունով կոչւում է Երուանդաքար, իսկ դաստաւերտը՝ Երուանդակերտ:

Բայց Երուանդի մասին կ'ասեմ ինչ-որ ծաղրական բաներ, որ առասպելաբանելով ասում են գրոյցների շարքում: Նա [իրը] չար աչքեր ունէր, եւ ոչ ոք չէր յանդգնում մտնել նրա մօտ օրը լուսանալիս, այլ միայն նրա սպասատրները, [որոնք] լուսանալիս մի որձաքար վէմ առնելով՝ պահում էին նրա առջեւ, եւ երբ Երուանդը նայում էր, որձաքար վէմը ճեղքւում էր: Իսկ եթէ այն չլինէր, ով կամենար մօտենալ՝ վնասւում էր: Եւ այսպիսի դիւական գորութիւնը պահպանելով՝ վախճանում է՝ թագաւորելով քսան տարի:

ԿԱՅՄՐԵՐ

Թագաւորում է Տիտոսը՝ երկու տարի, որը Յունաց թագաւորների շարքում ութերորդն է: Սրա ժամանակ Բեսիոս լեռը ճեղքուեց, հուր դուրս ժայթքեց եւ գաւառներն ու քաղաքներն այրեց:

Դումնետիանոսը¹, որը կայսրերի շարքի իններորդն է, սա թագաւորում է Հռոմում տասը տարի: Սրա չորրորդ տարում Յովիաննէսին տրուեց Պատմոս կղզին՝ ըստ Աստոյ խօսքի²: Նրա [Դումնետիանոսի] ժամանակ կային շատ հերձուածողներ՝ Մենանդրոսը եւ Մանին, որոնք կախարդ Սիմոնի աշակերտներն էին, նաեւ՝ Արունը, Կերինթոսը եւ ոմն Նիկողիսը, որոնց նգովում են կաթուղիկէ առաքելական եկեղեցիները:

ՉԼՈՒԽ ԽԵՐ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎՐԱՅ ԱՐՏԱՇԷՍԻ ԹԱԳԱՒՈՐԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Երուանդի մահից յետոյ թագաւորում է Մանատրուկի որդի Արտաշէսը, որ Արշակունիների տոհմից Հայոց թագաւորների շարքի իններորդն է: Թագաւորում եւ պարգևներ է տալիս Պարսից ու Մարաց զօրքերին, ո-

¹ Իմա Դումնետիանոս:

² Հմմտ. Եւ՝ Յովիաննէս, եղայ այն կղզում, որ կոչւում է Պատմոս (Յայտն. Ա 9):

րոնք օգնութեան էին եկել իրեն Պարսից արքայ Դարեհի հրամանով, [եւ] նրանց ուղարկում է իրենց երկիրը: Բարձ ու պատիւ է տալիս նաեւ իր նախարարներին. [ամենից] առաջ քաջ Արգամին տալիս է երկրորդական գահը եւ քանկագին քարերով կապուած պսակ, երկու ականջներին ոսկէ գինդեր, մի ոտքին կարմիր զգեստամաս եւ ոսկէ գդալ ու պատառաքաղ [գործածելու իրաւունք]: Իր դայեակ Սմբատին տալիս է թագակապ ասպետութիւնը եւ ամբողջ իշխանութիւնը Հայոց զօրքի վրայ: Եւ հրամայում է գլխին կրել մանր մարգարտազարդ վարսակալ եւ [այդպէս] թագաւորի տանը շրջել: Դարեհին էլ ուղարկում է բազմաթիւ ընծաներ ու նուէրներ իբրեւ հօր եւ երախտաւորի:

Այդ ժամանակ պատերազմ է տեղի ունենում Արտաշէսի եւ ալանների արքայի միջեւ: Արտաշէսը հնազանդեցնում է նրան եւ արքայի դուստր Մաթենիկին կին առնում: Վերադառնում է [պատերազմից] եւ շինում է [այն] քաղաքը, որ իր անունով կոչւում է Արտաշատ: Նրա կողմից արուած այլ գործերի մասին եւս պատմում է Մովսէսի՝ կողմից: Այն ժամանակներում, երբ Մաթենիկի հետ եկել էին սուրբ Սուքիասը եւ իր ընկերները, երբ կենաց խօսքը լսեցին Ռսկեաններից, որոնք եղել էին սուրբ Թադէոս առաքելի աշակերտները եւ նրա ձեռքով մկրտուել ու սովորել էին կենաց խօսքը, եւ նոյնը ուսուցանում էին սրանց [ալանների] թագաւորի ու Մաթենիկի առջեւ, եւ հաւատալով՝ մկրտուեցին նրանց [Ռսկեանների] կողմից ու գնացին Սուկաեւտ լեռը¹²⁹, այնտեղ բնակուեցին քառասունչորս տարի: Եւ նահատակուեցին [Սուքիասեանները] նոյն լեռան վրայ Ալանքից եկած Բառահայ բռնաւորի կողմից: Իսկ սուրբ Ռսկեանները բնակուած էին Ծաղկէտն կոչուած սուրբ լեռան վրայ:

Իսկ ապա մեր Արտաշէսը իրեն համանուն Արտաշէսին թագաւորեցնում է Պարսից վրայ եւ ինքը մեռնում՝ թագաւորելով քառասունմէկ տարի:

ԿԱՅՄՐԵՐ

Ներուսը թագաւորում է [մէկ] տարի¹³⁰, որը Յունաց թագաւորների շարքի տասներորդն է: Անօրէն Տրայիանոսը թագաւորում է որպէս կայսրերի շարքի տասնմէկերորդը՝ տիրելով տասնինը տարի: Սա սպանեց երանելի Իգնատիոսին եւ հաւատացեալներից ուրիշ շատերին:

Թագաւորում է Ադրիանոսը¹³¹՝ քսանմէկ տարի, որ տասներկուերորդն էր Յունաց թագաւորների շարքում: Սա եկաւ Աթենացոց գաւառը եւ հարցնում էր արեմացի Սեկենտոս փիլիսոփայի մասին, որ իրեն ենթար-

¹ Իմա Խորենացու:

կել էր ժուժկալ կենցաղավարութեան՝ նախանձելով Պեթագորին¹, եւ իր ամբողջ կեանքի ընթացքում իրեն դատապարտել էր լուրթեան: Ադրիանոս¹³² կայսրը մարդ ուղարկեց եւ կանչեց նրան, եւ շատ բաներ խօսելով նրա հետ պէս-պէս հնարներով՝ չկարողացաւ մի որեւէ բան լսել նրանից, բացի միայն գրելու միջոցով առակների որոշ խօսքերից:

Թագաւորում է Անտոնինոս Բարեպաշտը, որը տասներեքերորդն է հռոմէական կայսրերի շարքում: Սա ապրեց մեծ բարեպաշտութեամբ [եւ] մեռաւ՝ թագաւորելով քսաներկու տարի:

ԳԼՈՒԽ ԽԳ

ԱՐՏԱՒԱԶԴԻ ԹԱԳԱՒՈՐԵԼԸ ԵՎ ԻՆՉ-ՈՐ ՉԱՐՄԱՆԱԼԻ ՄԱՀՈՎ ՄԵՌՆԵԼԸ

Թէպէտեւ իմ այս պատմածներից յետոյ Արտաւազդի մասին է պատմում այլատեսակ ու այլաբանօրէն, բայց ես [եւս] կը շարադրեմ, չէ՞ որ հեթանոսների ու անհաւատների նկատմամբ էլ է լինում Աստծու խնայելը եւ չխնայելը: Որովհետեւ այսպիսի հրաշքներ թոյլ տուեց վերագրել նրան [Արտաւազդին] եւ հանդուրժում է տալ նաեւ նրա նմաններին, ինչը որ մարդկանց խաղերում, երգերում, առասպելներում, գրոյցներում, վիպասանութիւններում տարիներով ու ժամանակներով յետ է գնում՝ զարմացնելու լսողներին, թէ ինչպիսիսի էր Արտաւազդն իր թագաւորելու ընթացքում: Բայց մենք ոչ թէ որեւէ մէկի օգտագործելու համար գրեցինք, թէպէտեւ ուրիշները գրել էին իրենց պատմութիւններում, այլ լսողների ապշելու համար նաեւ մենք գրեցինք մեր [պատմութեան] մէջ:

Արդ՝ թագաւորում է Արտաշէսի որդի Արտաւազդը, որը Հայոց թագաւորների շարքում տասներորդն է: Սա իր թագաւորելուց յետոյ Արտաշատ քաղաքի կամուրջն անցաւ՝ վարագներ ու վայրի էշեր որսալու, եւ [որսի] աղմուկ հանելիս ինչ-որ ցնորքներից խելագար [ձայներ] լսեց, [եւ] երկվարի հետ շուռ գալով՝ ընկաւ ինչ-որ մի մեծ խոր տեղ, եւ խորասոյգ լինելով՝ անհետացաւ:

Սրա մասին Գողթան երգիչները առասպելաբանում են այսպէս, թէ Արտաշէսի մահուան ժամանակ հեթանոսական սովորութեամբ բազմաթիւ զոհաբերութիւններ էին լինում: Ասում են, թէ Արտաւազդը զայրանում է [եւ] հօրն ասում. «Մինչ դու գնացիր, ամբողջ երկիրն էլ քեզ հետ տարար,

եւ այս ատերակների վրայ ո՞ւմ թագաւորեմ»: Դրա համար Արտաշէսը նրան անիծեց [եւ] ասաց այսպէս. «Եթէ դու հեծնես, դէպի վեր Ազատ Մասիսը որսի [գնաս], քեզ թող քաջքերը բռնեն, տանեն դէպի վեր Ազատ Մասիս, այնտեղ մնաս եւ լոյս չտեսնես»: Պառաւնէրը նոյնպէս սրա մասին գրոյցներ են պատմում, թէ բանտարկուած է մի քարայրում՝ երկաթէ շղթաներով կապուած, անընդհատ կրծելով շղթաները՝ ջանում է դուրս գալ եւ աշխարհին վերջ բերել: Բայց դարբինների կռահախարութեան ձայնից, ասում են, կապանքներն ամրանում են: Դրա համար մեր ժամանակ եւս դարբիններից շատերը, առասպելին հետեւելով, կիրակի օրը երեք կամ չորս անգամ [դարբնոցի] սալերը ծեծում են, որպէսզի, ասում են, Արտաւազդի շղթաներն ամրանան: Բայց ճշմարտութիւնն այն է, ինչ վերեւում ասուեց:

Սակայն ուրիշներն էլ ասում են, թէ ծնունդի ժամանակ ինչ-որ պատահար տեղի ունեցաւ, որը համարեցին, թէ նրան կախարդել են Աշդահակի տոհմի կանայք, այդ պատճառով Արտաշէսը նրանցից շատերին չարչարանքի ենթարկեց: Եւ այս բանը նոյն երգիչները առասպելներում այսպէս են երգում, թէ վիշապազունները գողացան մանուկ Արտաւազդին եւ նրա փոխարէն դեւ դրեցին: Բայց ինձ արդարացի է թուում այն լուրը, թէ հէնց ծնունդից նա խելագար է եղել, մինչեւ որ նոյն [ախտից] էլ վախճանուեց՝ թողնելով թագաւորութիւնը իր եղբայր Տիրանին:

ԿԱՅՍՐԵՐ

Մարկոս Անտոնինոսը Յունաց թագաւորների շարքում տասնչորսերորդն է: Նա թագաւորեց տասնինը տարի եւ մի ամիս: Սա պատերազմի էլաւ Կուադրում¹³³ գերմանիկների եւ սարմատների դէմ: Եւ ջուր չլինելու պատճառով զօրքը նեղուեց ծարաւից, եւ զօրքից մի գունդ քրիստոնեաներ, որ Մեդիտիկէից էին, սկսեցին աղօթել Աստծուն, եւ երկիցս ծունր իջան գետնին: Եւ մինչ թշնամիները զարմացած [նայում] էին, յանկարծակի մեծ շարժում եղաւ, եւ կայծակներ թափուեցին թշնամիների վրայ, եւ [նրանք] կոտորուեցին, իսկ անձրեւաջրերը թափուեցին եւ զօրքը խմեց: Սրա ժամանակ շատ աղանդաւորներ եղան, [որ] հակառակ [էին] Աստծոյ պատուիրաններին, [եւ] որոնց նզովում են կաթուղիէ եկեղեցիները:

Թագաւորում է Կոմիդոսը տասն[երեք]¹³⁴ տարի, որը հռոմէական կայսրերի շարքում տասնհինգերորդն է: Սրա ժամանակ հերձուածողներ էին Թէոդոտոնը, Ապոլոնը, փոխուգացիները¹³⁵ եւ ուրիշ շատեր, որոնց ուղղափառների եկեղեցիները նզովում են:

¹ Այսպէս բնագրում, իմա՝ Պիթագորաս:

Թագաւորում է Եղիոսը¹³⁶ մէկ տարի, որը Յունաց թագաւորների շարքում տասնվեցերորդն է: Սրա ժամանակ սաստիկ հրդեհ եղաւ, եւ Հռոմում պալատը եւ կոյսերի տունն այրուեցին:

ՎԼՈՒԽ ԽԳ ՏԻՐԱՆԻ ՍԱՍԻՆ

Հայերի վրայ Պերոզի երրորդ տարում թագաւորում է Արտաշէսի որդի Տիրանը, որը Հայոց թագաւորների շարքում տասնմեկերորդն է: Սրա որեւէ պատերազմի կամ քաջագործութեան մասին ոչինչ չի պատմուում, այլ միայն [ասում է, որ] մտերիմ մնաց հռոմէացիների հետ, ապրեց խաղաղութեամբ, զբօսանքներով ու որսով հանգիստ անցկացրեց իր թագաւորութիւնը, եւ ինչ-որ ճանապարհի ձեան հոսքի տակ մնալով՝ մեռաւ՝ ապրելով քսանմէկ տարի¹³⁷:

ԿԱՅՍՐԵՐ

Անօրէն Մեւերիոսը, որը հռոմէական կայսրերի շարքում տասնութերորդն էր, թագաւորեց տասնհինգ տարի: Սա սաստիկ հալածանքներ սկսեց եկեղեցիների դէմ, որի ընթացքում շատերը մարտիրոսուեցին ի Քրիստոս: Մարտիրոսուածներից մէկն էր Ղեոնիդէսը¹³⁸ Որոզինէսի հայրը: Եւ սրա օրերում Երիքովում գտնուեց [Աստուածաշնչի] թարգմանութիւնը, որ թարգմուած էր կարասում: Եւ սրա օրերում եղան շատ քմահաճ մարդիկ, որոնք կամեցան Աստուածաշունչ գրքում ուղղումներ մտցնել, բայց նրանց մտադրութիւնները Սուրբ Հոգին խափանեց:

Թագաւորում է երկրորդ Անտոնինոսը եօթ տարի, որը եւ Մեւերիոս [է կաշում]¹³⁷, որը Յունաց թագաւորների շարքում տասնութերորդն է: Սրա ժամանակ Երուսաղէմում էր Նարկիսոս եպիսկոպոսը՝ սքանչելի ու հրաշագործ մարդ, որովհետեւ երբ մի անգամ Չատկի մեծ տօնի հսկումն էր եւ ճրագների ձեռք պակասեց, երանելի Նարկիսոսը սպասաւորներին հրամայեց ջուր բերել, եւ ջրի վրայ աղօթելով՝ հաստատ վստահութեամբ հրամայեց լցնել ճրագների մէջ: Եւ ջուրը ձեռքի յատկութիւն ստացաւ: Այս մասին վկայում է Եւսեբիոսը «Եկեղեցական պատմութեան» մէջ¹³⁹: Նարկիսոսն ապրեց հարիւր տասնինը տարի:

¹³⁶ Հմմտ. Խորենացի, էջ 193-194:

¹³⁷ Բնագրում վրիպակով՝ Ղեոնիդէս:

¹³⁸ Այս վերջին պնդումն Ուիտամետիանն է, աղբիւրը՝ Փիլոն Տիրակացին չունի այն:

ՎԼՈՒԽ ԽԵ ՏԻՐԱՆԻ ՍԱՍԻՆ

Հայերի վրայ Պարսից արքայ Պերոզի քսանչորսերորդ տարում թագաւորում է Տիրանի եղբայր Տիգրան Վերջինը, որը Հայոց թագաւորների շարքում տասներկուերորդն է: Որեւէ տեղում սրա ոչ մի քաջագործութեան մասին չի պատմուում: Հռոմէացիների ութերորդ թագաւոր Տիտոսի վախճանուելուց յետոյ սա օգնութեան դիմեց Պերոզ արքային եւ մինչեւ հռոմէական իշխանութեան [սահմաններն] արշաւեց: Երբ Պերոզն ասպատակում էր Ասորիքը Պաղեստինի կողմերում, իսկ մեր Տիգրանը նրա հրամանով՝ Միջերկրայքը, [սա] այն կողմերում իշխող մի աղջկայ կողմից բռնուեց, ասում է Պատմագիրը¹⁴⁰: Բայց Ղուկիանոս անունով մի ոմն կեսար մեծ զօրքով անցնելով Միջերկրայք՝ Պերոզի մեռնելուց յետոյ նուաճում է Հայաստանը, Տիգրանին ազատում է եւ նրան [կնութեան] տալիս [իր] Ռոփի անունով աղջկան: Սա գալիս է Հայաստան եւ նրանից ծնուած պատանիներից իրենց մօր Ռոփի անունով սերում է Ռոփսեան տոհմը: Եւ ինքը՝ [Տիգրանը], ապրելով քառասուներկու տարի՝ մեռնում է:

ԿԱՅՍՐԵՐ

Թագաւորում է Մակրիանոսը¹⁴¹ քսան տարի, որը հռոմէական կայսրերի շարքում տասնհիններորդն է: Սրա ժամանակ Հռոմում հանդիսութիւնների տեղերը հանդիսատեսների շուրջն այրուեցին:

Թագաւորում է Երրորդ Անտոնինոսը՝ չորս տարի, որը Յունաց թագաւորների թում քսաներորդն է: Սրա ժամանակ հին Եմաւոսը նորոգուեց եւ Նիկոպոլիս կոչուեց Ափրիկանոսի կողմից:

Թագաւորում է Մամէի որդի Աղեքսանդրոսը, որ քսանմեկերորդն է հռոմէական կայսրերի շարքում՝ տասներեք տարի: Սրա օրօք Հեպերիբոս Բոսպորացին¹⁴² ստեղծում է իր բազմաթիւ գրուածքները՝ Չատկի մասին եւ տասնմէկ կանոնները եւ ծննդեան վեցօրեայի եւ Օրինութիւնների օրհնութեան մասին, նաեւ ոչ մեծ [գրուածքը] Եզեկիլի մասին: Եւ նոյն օրերին Որոզինէսն Աղեքսանդրիայում էր եւ իրեն ներքինի դարձրեց¹⁴³:

¹⁴¹ Իմա՝ Խորենացին (տե՛ս էջ 196-197):

¹⁴² Տպագրում վրիպակով Մարկիանոս է:

¹⁴³ Բողոք Փիլոն Տիրակացուց է [տե՛ս ՄՀ, հտ. Ե, էջ 941-942 - խմբ.]:

ՉԼՈՒՆ ԽԶ

ՎԱՂԱՐՇԻ ԹԱԳԱՒՈՐԵԼՈՒ, ՆՐԱ ԿՈՂՄԻՑ ԿԱՏԱՐՈՒՄԸ ԳՈՐԾԵՐԻ ԵՒ ԽԱԶԻՐՆԵՐԻ ԴԷՄ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՈՒ ՆՐԱ ՄԱՀՈՒՄՆ ՄԱՍԻՆ

Հայերի վրայ Պարսից արքայ Վաղարշի երեսուներկուերորդ տարում իր հոր փոխարեն թագաւորում է Տիգրանի որդի Վաղարշը, որը Հայոց թագաւորների շարքում տասներեքերորդն է: Սա մի մեծ աւան է շինում իր ծննդավայր Բասեն գաւառում եւ պարսպապատում է միւս աւանը (որը Վարդգէսինն [էր])¹³⁹, որ Քասաղ գետի վրայ է:

Սրա օրով Մուշկանը¹⁴⁰ միաւորուելով խազիւրների ու բասիդների գորախմբերի հետ՝ ճորայ դռնից¹⁴¹ այն կողմում, իրենց թագաւոր ունենալով մի ոմն Վնասիպի¹⁴² անցան Կուր գետից այս կողմ: Նրան մեծ զօրքով հանդիպեց Վաղարշը, ցիրուցան արեց, դիաթաւալ դարձրեց խազիւրների զօրքը, եւ հետապնդելով՝ անց կացրեց ճորայ կապանից [այն կողմ]: Բայց թշնամիները երկրորդ անգամ ճակատ կազմեցին, որոնց թէպէտեւ Հայոց քանակները երկրորդ անգամ ճակատ կազմեցին, որոնց թէպէտեւ Հայոց քաջերը փախստական անելով՝ յետ շարտեցին, սակայն Վաղարշը նրանց ձեռքով սպանուեց՝ թագաւորելով քսան տարի:

Եւ թագաւորութիւնը ստացաւ նրա որդի Խոսրովը՝ Պարսից արքայ Արտաւանի երրորդ տարում: Եւ անմիջապէս համախմբելով Հայոց զօրքերը, Խոսրովն անցաւ մեծ լեռը [Կովկասը]՝ վրէժխնդիր լինելով իր հոր մահուան համար: Եւ հրով ու սրով նուաճելով այն երկիրը, պատանդներ առաւ ու վերադարձաւ: Նաեւ իբրեւ իր պետութեան խորհրդանիշ արձան կանգնեցրեց հելլենական գրով, որպէսզի [երեսայ] հայերին հնազանդ լինելը:

ԿԱՅՍՐԵՐ

Անօրէն ու չարահաւատ Մաքսիմիանոսը, որը Յունաց թագաւորների շարքում քսաներկուերորդն է, [թագաւորում է] չորս տարի: Սա հալածանքներ սկսեց եկեղեցիների դէմ եւ շատերին հրամայեց կոտորել, որոնցից մէկը սուրբ Թէոդորոսն էր: Այս երանելին ծնուել էր Մաքրէ անունով մի գիւղում, որը Վեռիս քաղաքից հեռու է վեց մղոնով. եւ այդ գաւառն Արմենեակն է, որ կոչւում է Երկրորդ Հայք: Եւ աւանդութիւնից այս է պատմւում, թէ սա [իր] մօր մահից յետոյ իր կողմից հատիկաջրով է պահուել, եւ արբունքի [տարիքին] հասնելով՝ մարտիրոսուել է անօրէն Մաքսիմիանոսի կողմից:

Իսկ նախքան այդ այնպէս եղաւ, որ սա անցնում էր Պռասմինով¹⁴³, [պատահեց] Եւսեբիա այրի կնոջը, որին Ահուտա էին կոչում: Գալիս է գիւղի մօտ, նստում է մի ծառի հովանու տակ կէսօրուայ շոգ պահին, ձին կապում ստուերում: Եւ կամենում էր մի քիչ հանգստանալ ու գնալ: Ապա դուրս է գալիս այն կինը, որի մասին ասացինք, տեսնում է սուրբ Թէոդորոսին նստած, իսկ ձին նրա մօտ [կապած]: Այդ ժամանակ կինը ձայն տալով սրբին՝ ասում է. «Ա՛յ հեծեալ, ա՛յ հեծեալ, մի՛ նստիր այդտեղ, որովհետեւ այդ տեղերին մօտիկ մի չար վիշապ կայ եւ շատ մեծ, կը վնասի քեզ ու ձիւդ»: Եւ ապա կնոջ խօսքից յետոյ ահաւոր շարժումով ու Ֆշշոցով գալիս է վիշապը: Այդ ժամանակ սուրբը աճապարելով հեծնում է ձին, եւ գաւազանն առնելով ձեռքը՝ զարկում է վիշապին ու գաւազանով շեշտակի ճեղքում հսկայական չար վիշապի գլուխը եւ հրում է նրան իր մօտից հոսող գետի ջուրը իբրեւ մի ահագին գերան, ինչպէս որ հնում Փրկչը աներեւոյթ վիշապի գլուխը ջախջախեց Յորդանանի ջրերում: Եւ ապա, ինչպէս ասացինք, մարտիրոսութեամբ սպանում է Ամասիա¹⁴⁴ քաղաքում: Բարեպաշտ կինը սրբի աճիւնը բերում է իր Երթախտա գիւղը եւ մեծ պատուով գերեզման դնում. իսկ Երթախտան գտնուում է Ամասիա քաղաքին մօտ: Սուրբ նահատակը վախճանուեց մարերի ամսի քսանչորսին ի փառս Աստծոյ:

Թագաւորում է Գորգիանոսը, որը հռոմէական կայսրերի շարքի քսաներեքերորդն է՝ վեց տարի: Սա Ջատկի տօնի օրը կամեցաւ եկեղեցու ժողովրդի հետ աղօթք անել, եւ Փլաքիանոս եպիսկոպոսը նրան թոյլ չտուեց, մինչեւ որ չխոստովանուի, եւ նա յանձն առաւ [դա] իր ամբողջ հոգով: Սրա ժամանակներում Արաքացոց կողմերում էր Բոսորայի¹⁴⁵ եպիսկոպոսը Բերիլիոսն¹⁴⁶ էր: Սա յանդգնեց մեր Փրկչի մասին ասել, թէ նա [իր] անձով սկզբում գոյութիւն չի ունեցել, մինչեւ աշխարհում երեւալը եւ մարմնանալը: Ասում է, թէ նա իր անձի մէջ աստուածութիւն չունի, այլ իր Հօր աստուածութիւնն է բնակուած իր մէջ: Իսկ նոյն կողմերից ուրիշներն էլ այլ խօսքեր էին ասում պատուիրաններից դուրս: Որոգինէսին աղաչեցին [օգնել], եւ նա նրանց վերադարձրեց դէպի ճշմարտութիւնը: Եւ նա ապրեց վաթսու տարի:

Եօթ տարի Հռոմում թագաւորում է Փիլիպպոսը, որը հռոմէական կայսրերի շարքի քսանչորսերորդն էր: Սրա թագաւորութեան սկզբում լրացաւ Հռոմ քաղաքի հիմնադրման հազար տարին:

Սրա ժամանակ Հայաստանում թագաւորում էր Խոսրով Մեծը, եւ

¹³⁹ Տպագրում վրիպակով Պրասմին է:

¹⁴⁰ Իմա՝ Բոսորա քաղաքը Միջագետքի հարաւում:

տրանս [Փիլիսոսոփայական] գլխնականից է որոշվածնում ու բազմաթիւ գործեր ստանձնողնում է Մտասանդրագի Մասանի որդի Արտաշիւրի վրայ՝ վրէժխնդիր լինելով իր սագգաակրան Արտաւանի հասնար. հապածուն է Պարսից արքայ Արտաշիւրին մինչեւ ճեննաց¹⁴⁷ տանանանները. Եւ ասուն են, որ ճեննաց արքան բազուն անգամ միջնորդելով չի կարողանում հաշտեցնել:

ՉԼՈՒՆ ԽԵ ԽՈՍՐՈՎԻ ԹԱԳԱՌՐԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Հայերի վրայ Պարսից արքայ Արտաւանի երրորդ տարում թագաւորն է Վաղարշի որդի Խոսրով Մեծը, որը Հայոց թագաւորների շարքում տասնչորսերորդն էր: Այդ ժամանակ (նա) իր հօր մահուան համար վրէժխնդիր է լինում խազիւրների արքայից, եւ նրան հնազանդեցնելով՝ պատանդ է վերցնում ու վերադառնում: Սրանից յետոյ Խոսրովին գոյժ է հասնում Արտաւանի սպանուելու մասին, որը պարթեւների [ցեղից] Պարսից վերջին թագաւորն էր, որից յետոյ վերացաւ [պարթեւների] թագաւորութիւնը:

ՉԼՈՒՆ ԽԵ ԴԱՐՉԵԱԼ ԽՈՍՐՈՎԻ ՄԱՍԻՆ

Մեծ Հայքի արքայ Խոսրովի թագաւորութեան ժամանակներում վերացաւ պարթեւների [ցեղից] Պարսից թագաւորութիւնը՝ հռոմէացիների Փիլիպպոս կայսեր տիրակալութեան տարիներին: Եւ ասուն են, թէ սրանք [պարթեւները] սերուած էին Աբրահամի [այն] զաւակից, որը Քեւտուրայից էր [ծնուած]: Իր կենդանութեան օրօք Աբրահամը Իսահակից¹⁴⁸ բաժանեց Քեւտուրայի ծնունդ Եմբանին ու սրա եղբայրներին եւ ուղարկեց արեւելքի երկիրը: [Եւ] սրանցից սերուած ցեղը պարթեւներ անուանուեց, եւ սկսուեց նրանց թագաւորութիւնը ըստ Տիրոջ այն խօսքի՝ հաստատման, որ Աբրահամին էր ուղղուած, թէ՛ «Քեզնից ազգերի թագաւորներ կը ծագեն եւ կը թագաւորեն պարսիկների ու հայերի վրայ»:

Արդ՝ Պարսից վրայ թագաւորում է Արշակ Քաջը: Սա ապստամբուելով մակեդոնացիներից՝ թագաւորում է քուշանների երկրի այն քաղաքում, որը

¹⁴⁷ Ճենն. ԺԷ 6:

Բահլաւ¹⁴⁹ է կոչում: Աղեքսանդր Մակեդոնացու մահից վաթսուն տարի յետոյ [սա] թագաւորում է երեսունմէկ տարի: Եւ սրանից յետոյ [թագաւորում է] նրա որդի Արտաշէլը՝ քսանվեց տարի, ապա՝ Արտաշէսի որդի Արշակը, որը կոչուեց Մեծ [եւ] որը սպանեց Սեղեկիտսի որդի Անտիոք[ոս]ին եւ իր եղբայր Վաղարշակին թագաւորեցրեց հայերի վրայ՝ դարձնելով իրենից [յետոյ] երկրորդը: Այս բանը մի անգամ ասուեց մեր ձեռնարկած գործի սկզբում:

Արդ՝ պարթեւները Պարսից թագաւորութեանը տիրեցին՝ հերթականութեամբ որդին հօրից առնելով՝ չորս հարիւր յիսունհինգ տարի, մինչեւ որ վերացաւ նրանց թագաւորութիւնը:

ՉԼՈՒՆ ԽԹ ՊԱՐՄԻՑ ՊԱՐԹԵՒԻ ԹԱԳԱՌՐՆԵՐԻ ՔԱՆԱԿԸ ՄԻՆՉԵՒ [ՆՐԱՆՑ] ՎԱՆՃԱՆԸ

Արդ՝ անցնենք պարթեւների [ցեղից] Պարսից թագաւորների քանակին՝ սկսելով Արշակ Մեծից մինչեւ Արտաւան, որից [յետոյ] վերացաւ [այդ] թագաւորութիւնը: Արշակ Մեծը [թագաւորեց] յիսուներկու տարի, Արշականը՝ երեսուներկու¹⁴⁸ տարի, ապա Արշէլը՝ քսան տարի, Արշափրը՝ քառասունվեց տարի, սրանից յետոյ՝ Արտաշէլը՝ երեսունչորս տարի, ապա Դարեհը՝ երեսուն տարի, սրանից յետոյ՝ Արշակը՝ յիսունեօթ տարի, ապա Արտաշէլը՝ քսան տարի, Պերոզը՝ երեսունչորս տարի, իսկ սրանից յետոյ Վաղարշը՝ յիսուն տարի, ապա սրանց բոլորից յետոյ՝ Վաղարշի որդի Արտաւանը՝ երեսունվեց տարի: Սրան սպանեց Ստահրացի Սասանի որդի Արտաշիւրը եւ հռոմէական կայսր Փիլիպպոսի երկրորդ տարում վերացրեց պահլաւիկների թագաւորութիւնը:

Այստեղ դադարում է պարթեւ պահլաւիկների՝ ցեղից Պարսից թագաւորութիւնը, որը սկսուել էր Պտղոմէոս Փիլադելփոսի երեսուներորդ տարումնից¹⁴⁹ տեսելով ընդամենը չորս հարիւր յիսունհինգ¹⁵⁰ տարի, մինչեւ վերացաւ նրանց տիրակալութիւնը՝ սկսուած Արշակ Մեծից [եւ տեսած] մինչեւ Արտաւան, որին սպանեց Ստահրացի Սասանի որդի Արտաշիւրը, եւ ինքը [իշխանութեան] գալով՝ Պարսից գօրքերը միաբանեց իրեն, իսկ նրանք արհամարհելով մերժեցին Պարսից [պարթեւների] տէրութիւնը եւ հանդիպելով ընդունեցին Ստահրացուն:

¹⁴⁹ Չեռագրում այստեղ վրիպակով է՝ Պահլոկկաց:

Իսկ երբ Արտաւանի մահուան բոթը հասաւ մեր Խոսրով թագաւորին, [սա] մեծ սգի մէջ ընկաւ նրա համար, քանզի սրա ազգականն էր: Եւ երբ էր մտածում կատարուածի համար, բայց չնայած [աւելի] վաղ էր լսել Արտաւանի մահուան գոյժը, սակայն չկարողացաւ այն [նոյն] տարում ազատ ժամանակ գտնել այլ հոգսերից ու պատերազմներից:

ԳԼՈՒԽ Ծ

ԽՈՍՐՈՎԻ ԱՐՇԱԿԱՆՔԸ ՊԱՐՄԻՅ ՎՐԱՅ ԵՒ ԱՐՏԱԿԱՆԻ ՄԱՀՈՒՄԸ ԿԱՄԱՐ ՎՐԷԺԵՆԴԻՐ ԼԻՆԵԼԸ

Իսկ Արտաւանին սպանելուց եւ Մասանի որդի Արտաշիրի թագաւորելուց յետոյ միւս տարի Հայոց արքայ Խոսրովը սկսեց զօրածողով անել եւ հաւաքեց Աղուանից, Վրաց, Լիւնաց, Ճղբաց, Կասրից զօրքերը, մեծ քանակութեամբ հանեց նաեւ Հոնաց զօրքերը եւ ուրիշ շատ զօրքեր այլ ազգերից: Յայտնեց նաեւ հռոմէացիների կայսր Փիլիպպոսին, որպէսզի նա էլ օգնի՝ իրեն զօրք տալով, իսկ նա փութապէս զօրքեր տուեց Եգիպտոսից ու անապատից մինչեւ Պոնտոսի¹⁵¹ ծովեզրը: Ապա [Խոսրովը] զօրքերի այդքան բազմութեամբ շարժուեց գնաց Արտաշիրի դէմ, եւ ճակատամարտ տալով՝ փախուտի մատնեց նրան: Եւ իսպառ կոտորեց նրա զօրքերը, եւ անչափ կոտորածով առհասարակ վերացնելով բոլորին՝ նրանից գրաւեց Ասորեստանը եւ Պարսից մնացեալ արքայաճիստ երկիրը: Եւ մեծ յաղթութեամբ վերադարձաւ իր երկիրը:

ԿԱՅՍՐԵՐ

Չարահաւատ ու անօրէն Դեկոսը թագաւորում է մի տարի. եւ [սա] հռոմէական կայսրերի շարքում քսանհինգերորդն էր: Սա եկեղեցիների դէմ հալածանքներ սկսեց, եւ մարտիրոսներ դարձան եպիսկոպոսներ՝ Հռոմում՝ Փլաբիանոսը, Անտիոքում՝ Բաբեղասը, Երուսաղէմում՝ Աղեքսանդրոսը: Չարչարանքներ կրեց նաեւ Ռոզհինէսը, [բայց] մարտիրոսութեան վախճանի չհասաւ: Սա շատ գրուածքներ գրեց, եւ նրանց մէջ կային խօսքեր, որ ընդունելի չէին, այլ հակառակ [էին] ճշմարտութեանը: Սա ապրելով վաթսուհինը տարի՝ մեռնում է Կիպրոսում:

Եւ նոյն ժամանակ Եփեսոսում Ռթղոս¹⁵² լեռան այրում եօթ մանուկներ քնեցին եւ հարիւր քառասուն տարի յետոյ զարթնեցին՝ իբրեւ յանդիման-

նութիւն նրանց, որոնք մեռելների յարութեանը չէին հաւատում: Մանուկների անունները սրանք էին՝ Մաքսիմիանոս, Մարտիանոս, Թոնիսիանոս, Յոհանէս, Անտոնինոս, Անդիքոս [...]¹:

Գաղ[ի]ոս եւ Վաղենտիանոս կայսրերը¹⁵³, որ կայսրերի շարքի քսանվեցերորդն էին, թագաւորեցին երկու տարի եօթ ամիս: Սրանց ժամանակ Հռոմի եկեղեցու Նաւատիոս երէցը եղաւ առաջնորդը կաթարսների աղանդի, այսինքն [նրանց], ովքեր իրենց անձերը սուրբ էին համարում եւ ապաշխարութիւնը չէին ընդունում: Ռոմվիտելու Նաւատիոսն ասում էր, որ ով մկրտութիւնից յետոյ մոլորում է, այնպիսին առանց բժշկութեան է մնում: Դրա համար Աստուածաբանը¹⁵⁴ հեզմական խօսքերով ծաղրում է դրան եւ ասում. «Նաւատիոսի մարդատեսացութիւնն [այն էր], որ մեղք գործածներին դառնօրէն դատապարտում էր իբրեւ անմիս ու անմարմինների», եւ դարձեալ, թէ՛ «Չէր ընդունում նրանց, որ հալածանքների մէջ էին ընկնում»: Ապա բազմաթիւ եպիսկոպոսներ, քահանաներ ու սարկաւազներ հաւաքուեցին եւ նզովելով մերժեցին նրան ու նրան հետեւողներին: Եւ եպիսկոպոսներն էին. Ստեփաննոսը՝ Հռոմից, Դիոնէսիոսը՝ Աղեքսանդրից, Փղաբիանոսը՝ Անտիոքից, որ Նաւատիոսից յետոյ մոլորուեց, իսկ Դիոնէսիոս Աղեքսանդրացին նրան հաւատքի մէջ վերահաստատեց:

ԳԼՈՒԽ ԾԱ

ԴԱՐՉՅԱԼ ԽՈՍՐՈՎԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ՅԱՐՉԱԿՈՒՄԸ ԱՐՏԱՇԻՐԻ ՎՐԱՅ ԱՌԱՆՅ ՈՐԵՒԷ ՄԷԿԻ ՕԳՆՈՒԹԵԱՆ

Հռոմէացիների կայսր Փիլիպպոսի մահուանից յետոյ թագաւորում է Դեկոսը: Իսկ հռոմէացիների կայսրեր Վաղերիանոսը եւ Գաղիոսը մեր արքայ Խոսրովին չօգնեցին՝ միմեանց դէմ ունեցած հակամարտութեան պատճառով: Սակայն նա իր զօրքերով գնաց ու դարձեալ յաղթեց Արտաշիրին եւ նրան հալածեց մինչեւ Հնդկաց ու Ճենաց երկիրը: Իսկ ինքը Պարսից կողմերը եւ Ասորիքի սահմանները մինչեւ Տիգրոնի դարպասներ, քաղաքները, գիւղերը, եւ ազարակները եւ ընդհանրապէս ամբողջ երկիրը սրով մաշեց, [եւ] առնելով առք ու աւար եւ գերիներ՝ խաղաղութեամբ ու մեծ յաղթութեամբ վերադարձաւ իր երկիրը եւ բազմաթիւ պարգեւներ տուեց իր զօրքերին:

¹ Տպագրում էլ բազմակէտ է դրուած, քանի որ պակասում է եօթերորդ անունը:

² Իմա՝ Գրիգոր Աստուածաբան Նագիանգացին:

ԳԼՈՒԽ ԾԲ

ՊԱՐՄԻՑ ԱՐՏԱՇԻՐ ԱՐՔԱՅԻ ԽՕՍԸՆ ՈՒ ԽՈՍՏՈՒՄՆ ԻՐ ԶՕՐՔԻՆ

Այսքան անբուժանիքից ու հալածանքներից յետոյ Արտաշիրը իր մօտ է կանչում իր բոլոր նախարարներին ու երեւելիներին եւ նրանց հետ խօսում տեղի ունեցած բոլոր իրադարձութիւնների մասին: [Եւ] խոստանում է բազմաթիւ պարգեւներ տալ, եթէ որեւէ մէկն իրեն ազատի Խոսրովի հալածանքներից՝ կամ խորամանկաբար թունաւորելով, կամ գաղտնաբար սրով խողխողելով: Իսկ Անակը, որը նախարարների գլխաւորներից մէկն էր, մէջտեղ գալով՝ խոստանում է կատարել [արքայից] արքայի կամքը:

Եւ ելնում է իր կնոջով ու ընտանիքի հետ միասին՝ [պարսիկներից] անջատուելու պատրուակով (եւ դա՛ կեղծաւորութեամբ) գալիս հասնում է Ատրպատականի սահմանները՝ [այդ երկրի եւ] Կորդուքի միջեւ, եւ կանգ առնում Արտազ գաւառում¹⁴: Եւ ապա լսելով այդ մասին՝ Խոսրովն ուրախանում է եւ նրան ընդառաջ զօրք ուղարկում: Իսկ նա [Անակը] գնալով հասնում է սուրբ առաքեալ Թադէոսի գերեզմանի մօտ, եւ այնտեղ է եղել, ասում է Պատմագիրը¹⁵, սուրբ Գրիգորի մօր յղիութիւնը, եւ նա [Գրիգորն] ընդունեց առաքելական շնորհները¹⁶ եւ իր կեանքում կրեց նրա չարչարանքների պակասութիւնը, ինչպէս ուսուցանում է քեզ Պատմագիրը¹⁵:

ԳԼՈՒԽ ԾԳ

ԱՆԱԿԻ ԳԱԼՆ ԱՐՏԱԶ ԳԱՒԱՌԻՑ ԽՈՍՐՈՎԻ ՄՕՏ

Իսկ երբ Անակը եկաւ Խոսրովի մօտ, [վերջինս] խիստ ուրախացաւ, եւ ընդառաջ դուրս գալով նրան՝ մեծ ուրախութեամբ ընդունեց նրան: Իսկ նա [Անակը] քիչ օրեր անց դաւադրաբար սկսեց կեղծաւորութեամբ խօսել թագաւորի հետ՝ իրեն իբրեւ նրան հաւատարիմ ցոյց տալու համար: Եւ ասում էր. «Ես եկայ այն բանի համար, որպէսզի միասին մտածենք եւ մեր ազգականի վրէժն առնենք»: Եւ սրանով համոզելով թագաւորին՝ մեծ սէր ու պարգեւներ էր վայելում նրա կողմից: Նաեւ Անակին նստեցնում էր [Խոսրովը] իր թագաւորութեան երկրորդ աթոռին:

¹⁴ Իմա՝ Մովսէս Խորենացին (հմմտ. II, ՀԳ, էջ 212):

¹⁵ Իմա՝ Թադէոս առաքեալի շնորհները:

Եւ սա ձմեռ ժամանակ էր. իսկ գարնան օրերին թագաւորը Ուտի գաւառից եկաւ Այրարատ գաւառը: Եւ ըստ իր սովորութեան՝ մտածեց զօրք ժողովել Արտաշիրի վրայ [յարձակուելու]: Իսկ Անակը յիշելով Պարսից արքայի պայմանադրած ուխտը եւ խոստումը՝ առաւ թագաւորին, մեկուսացաւ՝ իբրեւ թէ ճանապարհի մասին ինչ-որ բան խորհրդակցելու համար, [ու] սպանեց թագաւորին: Եւ ինքն [էլ] սպանուեց իւրայինների հետ միասին:

ԳԼՈՒԽ ԾԳ

ՀԱՅՈՑ ԹԱԳԱՒՈՐՆԵՐԻ ՇԱՐՔԸ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ՀԵՐԹԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ՝ ՍԿՍԱԾ ՎԱՂԱՐՇԱԿԻՑ ՄԻՆՉԵՒ ԽՈՍՐՈՎԸ, ՈՐԻՆ ՍՊԱՆԵՑ ԱՆԱԿԸ

Վաղարշակը [թագաւորեց] քսաներկու տարի: Նրանից յետոյ Արշակը գահակալեց քսաներեք տարի, Արտաշէսը՝ տասնհինգ տարի, Տիգրանը՝ երեսուներեք տարի: Նրանից յետոյ Արշամը [թագաւորեց] քսան տարի, ապա Արգարը՝ երեսունութ տարի, իսկ Սամատրուկը՝ երեսուն տարի: Նրանից յետոյ [թագաւորեց] Երուանդը՝ քսանմէկ տարի, ապա Արշակը՝ քառասունմէկ տարի, Տիրանը՝ քսանմէկ, եւ նրանից յետոյ Տիգրանը՝ քառասուներկու տարի, Վաղարշը՝ քառասուն տարի, իսկ Վաղարշի որդի Խոսրովը՝ քսանութ տարի: Սրան սպանեց իր ազգական Անակը, եւ ինքն էլ մեռաւ [իր] բոլոր իւրայիններով: Եւ սրանից յետոյ կը պատմեն, թէ ինչպէս եղաւ որպիսութիւնը:

Իսկ Խոսրովի մահից յետոյ Հայաստանը քսանեօթ տարի մնաց առանց [թագաւորի] իշխանութեան, քանի որ Արտաշիր Ստահրացին նուաճելով Պարսից երկրի արհիներին ու անարհիներին՝ իրեն հնազանդեցրեց եւ խաղաղուեց Հայոց պատերազմից:

ԳԼՈՒԽ ԾԵ

ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆ [ԱՅՆ ՄԱՍԻՆ], ԻՆՉ ՈՐ [ԵՂԱՒ] ԽՈՍՐՈՎԻ ՄԱՀԻՑ ՅԵՏՈՑ

Արդ՝ երբ Անակը կատարեց իր նենգ մտադրութիւնը՝ իր մոլեգնութեան աւարտին սուսերահար անելով Խոսրով թագաւորին, հայերի համար

խաւար արեց, [բայց] նաեւ խաւարեցին ինքն ու իւրայինները՝ ըստ այն խօսքի, թէ՛ «Ով որ փորեց գորբը եւ խորացրեց, ինքը կ'ընկնի [այդ] խորխորատը»¹: Եւ դարձեալ, թէ՛ «Ով սուր հանի՝ սրով կ'ընկնի»²:

Իսկ երբ նախարարները լսեցին իրենց թագաւորի մահուան [մասին], հետապնդեցին Անակին եւ այստեղ-այնտեղ փակեցին ճանապարհը: Եւ անցնելով Մեծամօրի վրայ գտնուող Արտաշատի կամրջից եւ հասնելով կամրջախելին՝ շրջապատելով արգելեցին նրանց: Իսկ նրանք իրենց [փախուստի] համար ճանապարհ չունենալով՝ ջրահեղձ եղան սատկեցին, ինչպէս այն փարաւունը Կարմիր ծովում, եւ կամ ինչպէս լեգեոնները խոցերից խեղդուեցին Գերգեսացիների ծովում, եւ այսպէս իրենք իրենց համար դատաստան ընտրելով՝ եօթնապատիկ պատժուեցին: Քանզի սրահարելով անխնայ կոտորեցին նրանց կանանց ու մանկանց՝ ողջ ընտանիքով հանդերձ: Եւ այսպէս փոխարէնը մահուան դատավճիռ ստացան, որն ընտրեցին [եւ] առանձն իրենք իրենց դատապարտուելով:

ԿԱՅՍՐԵՐ

Վաղերիանոսը եւ Գաղիոսը, որ Յունաց թագաւորների շարքի քսան-եօթերորդն¹⁶⁶ էին, [թագաւորեցին] տաննիինգ տարի: Սա [Վաղերիանոսը] իր թագաւորութեան սկզբում խոստացաւ խաղաղութիւն շնորհել եկեղեցուն, բայց եգիպտացի մի կախարդ մարդ նրան փոխեց իր [այդ] նախկին մտադրութիւնից: Եւ նոյնի [ժամանակ էր] մի ուրիշ եգիպտացի հերձուածող եպիսկոպոս՝ Եփետէ անունով, որն ասում էր, թէ հազար տարի յետոյ մարմնական պատիժ պիտի լինի երկրի վրայ: Եւ տեսակ-տեսակ բազմաթիւ պղծագործութիւններ էին կատարում այն ժամանակ՝ հայրերը որդիներին էին զոհաբերում եւ մանուկներ հերձում: Սրանց հետ էր նաեւ Անտիոքի Պօղոս Սամոստացի¹⁶⁷ եպիսկոպոսը, որին նզովում է կաթողիկէ առաքելական եկեղեցին:

Թագաւորում է Կղաղիոսը՝ մի տարի եւ ինն ամիս: Սա հռոմէական կայսրերի շարքի քսանութերորդն էր: Սրա ժամանակ է Պօղոս Սամոստացին, որին վերելում այլ չարահաւատների հետ նզովեցինք: Սա ճշմարիտ կանոնը վերացրեց եւ Արտեմոնի հերձուածը կրկին վերականգնեց, քանի որ մեր Փրկչի մասին ասում էր, թէ նա սոսկ մարդ էր, ինչպէս բոլոր մարդիկ, եւ Աստծոյ խօսքի բնակարանը՝ իսկութեամբ մարդ լինելով: Եւ

¹ Մաղմ. է 16:

² Մատթ. ԻՁ 52:

³ Իմա՝ Սամոստացի:

զանազան տեղերից եպիսկոպոսներ են հաւաքում Անտիոքում Պօղոս Սամոստացուն նզովելու համար. Դիոնէսիոսը՝ Հռոմից, Պարմեդիանոսը՝ Կեսարիայից, Պոնտացիների եկեղեցիների եպիսկոպոս եղբայրներ Գրիգորիոսն ու Աթենադորոսը¹⁵⁷, Տարսնացիների եկեղեցու [եպիսկոպոս] Հեղիանոսը, Իկոնացուց¹⁵⁸ քաղաքի [եպիսկոպոս] Նիկոմիան, Երուսաղէմի եկեղեցու [եպիսկոպոս] Հիմենոսը, Պաղեստինի Կեսարիայի [եպիսկոպոս] Թեւստիկնոսը¹⁵⁹, Բոսոր¹⁶⁰ քաղաքի [եպիսկոպոս] Մաքսիմիալը: Իսկ Դիոնէսիոսին աղաչեցին, որ նա եւս գայ ժողովի, բայց նա չկարողացաւ գալ ծերութեան պատճառով. սակայն նամակ ուղարկեց նրանց խնդրի մասին: Եւ նզովեցին Պօղոս Սամոստացուն, կարգալոյժ անելով՝ հեռացրին եկեղեցուց:

ՉԼՈՒԽ ԾՁ

ԱՐՏԱՇԻՐԻ ԱՐՇԱԲԱՆՔԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԽՈՍՐՈՎԻ ՄԱՀԻՑ ՅԵՏՈՅ

Արդ՝ երբ Պարսից արքայ Արտաշիլը լսեց Խոսրովի մահուան մասին, չափազանց ուրախացաւ, զորածողով արեց եւ համարձակաբար արշաւեց Հայաստանի վրայ: Եւ այն յունական զօրքին, որ Փոնդիայում էր եւ եկել էր հայ նախարարների խնդրանքով՝ օգնելու պարսիկների դէմ, փախուստի մատնեցին, Հայաստանի մեծ մասը գերեցին ու աւեր դարձրին:

Իսկ Վաղերիանոս կայսրը իր [երկրում եղած] խառնաշփոթութեան պատճառով չհասցրեց օգնութեան գալ մեր երկրին, այլեւ շուտով կեանքից հեռացաւ: Եւ թագաւորութիւնն ստանձնեց Կղաղիոսը, ապա՝ Ուրեղիանոսը¹⁶¹, որոնք իրար փոխանորդեցին կարճ ժամանակում: Յետոյ թագաւորեցին Կենդոս¹⁶², Տակիտոս եւ Փողեստիանոս¹⁶³ եղբայրները՝ [մի քանի] ամիսներով [եւ] օրերով: Եւ այդ պատճառով Արտաշիլը համարձակօրէն արշաւեց մեզ վրայ եւ [մեր] աշխարհը միացրեց¹⁶⁴ Պարսից երկրին¹⁶⁵:

Իսկ երբ Խոսրովը մեռաւ, սրա մտերիմներից մէկը՝ Արտաւազդ Մանդակունին առաւ Տրդատին, որը փոքրիկ երեխայ էր, եւ ազատեց գերի ընկնելուց: Եւ տարաւ Տակիտոս կայսեր պալատը, եւ այնտեղ [Տրդատը] Լիկիանէս անունով մի ոմն կոմսի մօտ դաստիարակուեց եւ ուսում առաւ: Ապա կայսր Տակիտոսը տեսնելով Տրդատի՝ իր մօտ գալը եւ Արտաշիլի կողմից

¹ Իմա՝ Աւրեղիանոս:

² Ամբողջն՝ ըստ Խորենացու (տե՛ս էջ 214-215):

մեր երկրի աւերումը, ստիպուած եղաւ այնուհետեւ պատերազմով ընդդիմանալ Արտաշիրին, [սակայն] մեռաւ:

Տակիտոսից յետոյ թագաւորում է Պոռթոսը¹⁶⁴: Պոռթոսն ու Արտաշիրը միմեանց միջեւ բաժանում են մեր երկիրը, [եւ] սահմաններ դնելով՝ իրար հետ հաշտութիւն են հաստատում: Նրանից [Արտաշիրից] յետոյ իր որդի Շապուին [է իշխում Հայաստանում]՝ մէկ տարի՝ Տրդատի թագաւորելուց առաջ, երբ մեր երկրում քսանեօթ տարի անիշխանութիւն եղաւ¹⁶⁵:

ԿԱՅՄԵՐ

Թագաւորում է անօրէն ու ամբարիշտ Ուրեղիանոսը, որը Յունաց թագաւորների շարքում քսանիններորդն էր՝ եօթ տարի եւ վեց ամիս: Սա սպանեց երանելի հայրապետ Մամասին, որին յիշատակում է Աստուածաբանը [իւր] Նաւակատիքի ճառի մէջ [եւ] գովաբանում է՝ ասելով. «Մամասը հռչակուած հովիւ էր, ասում է, եւ նահատակ, որ մէկը միւսից առաջ վազող եղնիկներ¹⁶⁶ էր կթում, որպէսզի օտար կաթով կերակրուի արդարը»:

[Ուրեղիանոսը] դարձեալ մտադրուեց եկեղեցու դէմ հալածանքներ սկսել, բայց Աստծու բարկութեամբ զարկուեց, մեռաւ [Հռոմի] նոր բանտում: Նա ըստ արժանոյն հատուցում ստացաւ իր մտածածի համար: Սրանից յետոյ [թագաւորեց] Տակիտոսը՝ վեց ամիս, եւ սրանից յետոյ՝ Փոդեստիանոսը՝ ութսունութ օր: Կայսրերի շարքում սրանք չեն համարակալուել. նաեւ գործերը չեն յիշատակուել՝ նրանց ժամանակների փոքրութեան պատճառով:

Պոռթոսը¹⁶⁵ թագաւորում է վեց տարի եւ չորս ամիս, եւ [սա] հռոմէական կայսրերի շարքի երեսուններորդն է: Սրա ժամանակ մոլի մանիքեցիների¹⁶⁷ սպանիչ կործանումը մուտք գործեց մարդկանց բարքերի մէջ, քանզի Մանին [անբաժան] գոյգ համարեց երկու տութիւնը՝ նիթ եւ խաւար, իբրեւ թէ՛ չար կամ բարի: Եւ տոչորուելով կատաղում էր այն դիւային անդանդով, որովհետեւ ասում էր. «Ես էի, որ լեռան վրայ Մովսէսին երեսացի հրով», եւ դարձեալ, թէ՛ «Ես բարեխօս հոգի եմ»: Եւ նրան նզովում է Սուրբ Երրորդութիւնը¹⁶⁸:

¹⁶⁴ Ամբողջն՝ ըստ Խորենացու (տե՛ս էջ 215-216):

¹⁶⁵ Տպագրում վրիպակով է՝ եզինս (ձեռագրում՝ եղինս):

¹⁶⁶ Ի՞նչ մանիքեացիների:

¹⁶⁷ Ամբողջ ենթագլուխն՝ ըստ Փիլոն Տիրակացու:

ԳԼՈՒԽ ԾԷ

ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆ ՍՈՒՐԲ ԳՐԻԳՈՐԻ ՄԱՍԻՆ, ԹԷ ԻՆՉՊԷՍ ՏԱՐՈՒԵՑ ՅՈՒՆԱՑ ԵՐԿԻՐԸ

Արդ, երբ կուում էին իրար դէմ այն երկու թագաւորները՝ Հայոց արքայ Խոսրովը եւ Պարսից թագաւոր Արտաշիրը՝ Խոսրովի ազգական Արտաանի մահուան վրէժն առնելու համար, Խոսրովի կողմից աւելի ու աւելի էր սաստկանում պատերազմը Պարսից դէմ: Եւ անվերջ խռովութիւններով քանդում, սպառում էր երկիրը սրով ու գերութեամբ տասը տարի, ինչպէս վերելում ասացինք: Եւ թէպէտեւ շատ անգամ պատուիրակներ էր ուղարկում շքեղ նուէրներով՝ հաշտութիւն խնդրելու, [բայց] հնար չեղաւ: Նաեւ բազմաթիւ անգամ ճենաց արքան միջնորդեց, [բայց դա էլ] չօգնեց նրան [Արտաշիրին]: Իսկ սպա այն Անակը, որի մասին վերելում ասացինք, Պարսից արքայի խորհրդով գալիս հասնում է Խոսրով արքայի մօտ՝ [պարսիկներից] անջատուելու պատրուակով: Եւ երկու տարի յետոյ սպանում է Խոսրովին, իսկ ինքը փախուստի դիմելով՝ ջրահեղձ է լինում: Իսկ Պարսից թագաւորը Խոսրովի մահուան օրը տօն է հաստատում իր [ողջ] կեանքի ընթացքում եւ խոստացած պարգեւը տալիս է նրա [Անակի] մնացեալ տոհմին:

Եւ նրա [Անակի] հետ մի պարսիկ մարդ էր [Հայաստան] եկել՝ Բուրդաք¹⁶⁶ անունով: Եւ սա Արտազ գաւառից գնաց Կապուտկացոց¹⁶⁷ կողմերը՝ Կեսարիա քաղաքը, եւ իրեն կին առաւ [քրիստոնէայ] հաւատացեալներից Եփթաղիոսի քրոջը, որի անունը Սոփի էր: Եւ այնտեղ մնալով մէկ տարի եւ առնելով իր կնոջը՝ կամեցաւ գնալ Պարսկաստան: Բայց Եփթաղիոսը հետապնդեց նրան, հասաւ նրան Այրարատեան գաւառում եւ կանգնեցրեց Արտաշատ քաղաքում:

Արդ, երբ Բուրդաքն իմացաւ Խոսրովի մահուան եւ այն հրամանի մասին, որ տրուեց Անակի տոհմն առհասարակ բնաջնջելու [վերաբերեալ], շուտափոյթ մտաւ Անակի կնոջ մօտ, որի անունը Ոգուի էր, եւ նրա գրկից առնելով մանուկ Գրիգորին՝ տուեց նրան իր կին Սոփիին, որը դայեակութիւն անելով՝ դաստիարակում էր մեր Լուսաւորչին:

Իսկ նրա [Գրիգորի] միւս եղբօրը, որի անունը Սուրէն էր, դայեակն առաւ տարաւ Պարսից արքայի պալատը: Եւ նա [արքան] նրան տուեց հօրը [Անակին] խոստացած պարգեւները, ինչպէս վերելում ասացինք: Եւ նա դաստիարակուեց իր հօրաքրոջ մօտ, որը հեփթաղների թագաւոր

¹⁶⁸ Ի՞նչ Կապադովկիա, կամ Գամիքը, ինչպէս ունի Մովսէս Խորենացին (էջ 219):

Ջուանչերի¹¹ որդու կինն էր: Արդ՝ այս մանկան մասին, որ սուրբ Գրիգորի եղբայրն էր, դա ստոյգ ասում է Չենոբ Ասորին¹² իր Պատմութեան մէջ: Իսկ մանուկը մեծանալով եւ արբունքի հասնելով՝ մեծ զօրքով ապստամբած գնաց Ճենաց եւ Դարդանդաց¹⁶ երկիրը եւ ինչ-որ դաւադրութեամբ խաբէց իշխաններին: Եւ թագաւորելով երկու երկրների վրայ՝ միաւորեց իր իշխանութեան՝ ներքոյ՝ թագաւորութեանը տիրելով ինը տարի:

Արդ՝ ոմանք Ասորիքի կողմերում համբաւ են [տարածում] Յակոբ կոչուած Չգօնի մասին, թէ սա է Գրիգորի եղբայրը. բայց [այդ] ճիշտ չէ, որովհետեւ այս Յակոբը սուրբ Գրիգորի հօրաքրոջ որդին էր, եւ նրա մօր անունը Խոսրովուհի էր: Իսկ երբ նրա մայրը մեռաւ, թագն ու թագաւորութիւնը խլեցին նրա հայր Տիրանից, որին սպանեց Լիվնառիդէս¹⁹ արքան: Ապա Յակոբն իր քոյր Սակդենիի եւ սրա որդի Հրաչէի հետ միասին գնաց Գթաց¹⁷ երկիրը, եւ այնտեղ որոշ տարիներ մնալուց յետոյ այդ երկրի մարդիկ թագադրեցին Հրաչէին եւ թագաւոր դարձրին իրենց վրայ: Սա էր, որ եկաւ Յունաց արքայի վրայ, որին բռնեց Տրդատը: Այսպիսի տեղեկութիւն են տալիս մտերիմ մարդիկ, որոնք իր ազգականներն ու գաւառակիցներն էին: Եւ այս է, որ դուք էլ չափազանց լաւ գիտէք մեր հայրենի գրուցատրութիւնների տեղեկութիւններից:

Դարձեալ էլի ուրիշ բան է հաւատացնում. «Իսկ եթէ ստոյգ ուզում եք տեղեկանալ, ասում է, կարդացէ՛ք Բարդաձան Ուռհայեցու¹⁷¹ վերջին գլուխը. նա շատ գեղեցիկ է տալիս այն խօսքը, որ միմեանց հետ խօսեցին Տրդատն ու Հրաչէ¹² արքան»: «Բայց թէ Հրաչէին յետոյ ինչ արին՝ չգիտեմ», ասում է Պատմագիրը¹⁷²:

ԿԱՅՍՐԵՐ

Թագաւորում է Կարոսը իր Կարինոս եւ Նոմերիանոս¹³ որդիների հետ՝ երկու տարի, որոնց թուահամարը հռոմէական կայսրերի շարքի երեսունմէկերորդն է: Սրանց օրօք Անատողիտ Աղեքսանդրացին դարձաւ Դետնդիսեցուց¹⁷³ եպիսկոպոս, որը փիլիսոփայական ուսմունքով փայլելով՝ յայտնի դարձաւ եւ հաստատեց չափի եւ հաշուի թուերը:

Դիոկղետիանոս կռապաշտ ու անօրէն թագաւորը [տիրակալեց] քսան տարի: Սա Յունաց թագաւորների շարքում երեսուներկուերորդն էր: Սա թագաւորեցրեց Մեծ Հայքի Տրդատ արքային եւ եկեղեցիների դէմ սաս-

տիկ հալածանք սանձագերծեց, որովհետեւ աղօթքի տաճարները կործանուեցին, կտակարանները հրապարակներում այրուեցին, տղամարդ ու կին նահատակներն անթիւ եղան եւ բազմաթիւ հայրապետներ մարտիրոսացան՝ Աղեքսանդրի եպիսկոպոս Պետրոսը, Թէոմացիս քաղաքի Փելիաս¹⁷⁴ [եպիսկոպոսը], Անթիմոս Նիկողիմացին, Տէրկանոսը Փիւնիկէի Ծարուրացուց եկեղեցուց¹⁷⁵, Մեծացուց [եկեղեցուց] Դուկիանոսը, Գազացուց [եկեղեցուց] Սուդիանոսը¹⁷⁶, Եգիպտացուց [եկեղեցուց] Պեղոսը¹⁷⁷, Միդոսը եւ շատ ուրիշներ: Եւ սուրբ Հռիփսիմեանները հէնց նոյն անօրէն Դիոկղետիանոսից փախուստի դիմած եկան Հայաստան եւ Քրիստոսի համար մարտիրոսացան: Եւ նոյն ժամանակ Վիրապից դուրս եկաւ Քրիստոսի մեծ խոստովանող սուրբ Գրիգորը, որը դարձաւ Հայոց քարոզիչն ու լուսատրոդը սուրբ աւագանի մկրտութեամբ եւ դրանից յետոյ ապրեց երեսուն տարի եւ հանգչեց ի Քրիստոս:

ՉԼՈՒԽ ԾԸ

ՏՐԴԱՏԻ ՔԱԶԱԳՈՐԾՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ ԹԱԳԱԽՈՐԵԼՈՒՅ ԱՌԱՉ

Արդ՝ երբ հասաւ Տրդատի կողմից իր հայրենի թագաւորութեան գահը ժառանգելու ժամանակը, Գթաց թագաւորը զօրք հանեց ընդդէմ Յունաց թագաւոր Պոռքոսի¹⁷⁸: Եւ [լուր] ուղարկեց Յունաց կայսր Պոռքոսի մօտ, որպէսզի իրար հետ մենամարտեն, իսկ իրենց զօրքերը հանգիստ մնան: Իսկ Պոռքոս արքան մեծ սարսափով տագնապի մէջ ընկաւ, ինչպէս այն Մաուրը Գողիաթից¹⁷⁹, քանզի մենամարտի մէջ անգոր էր, եւ Գթաց թագաւորի ասածը պատմեց իր զօրքին: Իսկ այն Լիկիանէսը, որի մօտ էր Տրդատը, սիրտ տուեց թագաւորին եւ ասաց. «Այստեղ Հայոց թագաւորների ցեղից մի մարդ կայ, որի անունը Տրդատ է, եւ այդ գործը նրա միջոցով գլուխ կը գայ»:

Եւ ինչպէս այնտեղ Դաթի մասին Մաուրի մօտ ասացին, թէ կը յաղթի Գողիաթին¹⁸⁰, եւ կամ ինչպէս ինքը՝ [Դաթիթն] իր մասին [ասաց] առիւծների ու արջերին սատկացնելու առիթով, եւ Մաուրն [այդ] խօսքերի վրայ սիրտ առաւ՝ Դաթիին պարգեւներ խոստանալով, ու հրամայեց վառապաններ¹⁸¹ հազցնել նրան եւ այլ զինահանդէրձ [ու] սաղաւարտներ, այդպէս էլ արեց կայսրը Տրդատի համար: [Եւ] ինչպէս այնտեղ Աստծոյ խօսքը պահուած էր Դաթիի ողորկ քարի մէջ, նոյնպէս էլ այստեղ՝ Տրդատի մօտ: Թէպէտեւ դեռ [Աստծոյ] Բանին [Քրիստոսին] չէր հաւատացել

¹¹ Չենոբ Գլակի մօտ այս անունը **Ջուանչեր** ձեւով է:

¹² Այստեղ բնագրում՝ **Հրաչեայ**:

¹³ Բնագրում՝ **Կարենոս** եւ **Ոմերիանոս**, բայց հմմտ. գլ. 42 եւ Փիրոն Տիրակազու մօտ:

[Տրդատը] եւ չէր ընդունել, սակայն պատրաստուած նշանակուած էր, որ ապագայում լինելու էր [եւ որ] յաղթելու [էր] անճարմին Գողիաթին:

Ապա մեծագոր Տրդատին հազցրին կայսեր կերպարանքով. իսկ Լիկիանէսը կայսրին պատմեց Տրդատի բոլոր քաջագործութիւնների մասին՝ զօրքի ողջ բազմութեան առջեւ: Եւ նախ ասաց փակուած դռների բացման եւ զօրքերին յաղթելու, եւ ձիերին [տուած] դարձանի մասին, որ բարոյց-բարոյց պարսպից բարձր գցում էր այն կողմը, [այդպէս] եւ էշերին, եւ այլ բաներ: [Պատմեց] նաեւ այլ գործերի մասին, որ ընթշամարտերում էին եղել. ձիավարութիւնների եւ այլ տեղերում նրա կողմից կատարուած գործերի: Դրանից յետոյ, երբ կայսրն այս լսեց, հրամայեց բերել Տրդատին: Երբ եկաւ, նրան ամենը պատմեց, ապա այնուհետեւ մենամարտի ժամ նշանակեց: Իսկ երբ ժամը հասաւ, կայսրը հրամայեց, որ Տրդատին զարդարեն կայսեր տեսքով: Եւ նա վերցնելով թագաւորի զօրքը՝ փողի հնչիւնների տակ առաջ ընթացաւ ընդդէմ թշնամու: Եւ երբ Տրդատն ու Գթաց թագաւորը հանդիպեցին, մտրակելով ձիերը եւ ուժգին գոչումով յարձակուեցին իրար վրայ: Քաջ Տրդատը յաղթեց ու փախուստի մատնեց թագաւորին, եւ հասնելով [յետեւից] կապեց ձեռքերը եւ բերեց կանգնեցրեց կայսեր առջեւ: Այնժամ կայսրը մեծարեց Տրդատին անչափ պարգեւներով, եւ թագ դնելով նրա գլխին՝ զարդարեց արքայական ծիրանիով: Եւ շատ զօրքեր յանձնելով նրան [Տրդատին]՝ ուղարկեց իր երկիրը: Սա էր Հրաչէ՝ թագաւորը, որի մասին ասացինք:

Արդ՝ երբ Տրդատը մեծ ցնծութեամբ եկաւ, այստեղ Պարսից բազմաթիւ զօրքեր տեսաւ. որից յետոյ քաջաբար հարուածելով՝ իսպառ փախուստի մատնեց մինչեւ Պարսից երկիրը: Եւ այդ արեց երկար ժամանակ՝ վրեժխնդիր լինելով նրանց կողմից արուածների համար: Եւ նա իր թագաւորութիւնը ամբողջապէս իրեն ենթարկեց՝ բոլորի վրայ տիրանալով:

ԳԼՈՒԽ ԾԹ

ԿՈՍՏԱՆԴԻՆՈՍ ՄԵԾԻ ՄԱՍԻՆ

Թագաւորում է Կոստանդիանոսը, որը կայսրերի շարքում երեսուններեքերորդն էր՝ երեսունչորս տարի: Սա իր ծնողներից անուանուել էր Կոստանդիանոս, իսկ իր զօրքերից կոչուեց Մեքաստոս: Եւ հաւատաց Աստծուն եւ նրա Բանին՝ Միածին Որդուն, եւ կենդանաբար Ամենասուրբ Հո-

[†] Այստեղ եւս բնագրում՝ Հրաչեայ:

գուն: Եւ պատերազմելով անօրէն թագաւորների դէմ՝ սպանեց նրանց՝ Մաքսիմիանոսին, Մաքսիմոլէսին¹⁸² եւ Լիկիանէսին: Պատմում է եւ այն, ինչ որ [եղաւ] սրանից յետոյ, մինչեւ պատերազմ տալն ընդդէմ Կոստանդիանոսի թշնամիների: Որից յետոյ հրամայում է իր զօրքերին Քրիստոսի խաչի նշանը դրոշմել պատտաւի վրայ, որպէսզի [մշտապէս] խաչը բռնի իր աջ ձեռքում: Եւ մտնելով Հոռոմ՝ հրամայեց աչքի ընկնող բոլոր տեղերում կանգնեցնել Քրիստոսի խաչի յաղթութեան նշանը, ինչպէս որ յայտնում է Պատմագիրը¹⁸³:

Սա հալածեց հերձուածողներին, որ. նրա ժամանակ այնտեղ գլուխ բարձրացրին՝ Արիոսին եւ նրա այլ համախոհներին, Նաւատիանոսին, Արսերոսին եւ Նոմերիոսին: Սրա ժամանակ եղաւ Բիւթանացոց մայրաքաղաք Նիկիայի ժողովը¹⁸⁴, եւ Արիոսը նգովուեց երեք հարիւր տասնութ [եպիսկոպոսներից]: Սա [կայսրը] Հոռոմից թագաւորութիւնը տեղափոխեց Բիւզանդիոն, որն այժմ կոչւում է Կոստանդինուպոլիս:

ԳԼՈՒԽ Կ

ԱՆԱԿԻ ՄԱՀԻՅ ՅԵՏՈՅ ՍՈՒՐԲ ԳՐԻԳՈՐԻ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ, ՈՒՍՄԱՆ ՈՒ ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԵՒ ԱՅՆ ԱՂԵՏԻ ՄԱՍԻՆ, ՈՐ ՀԱՍԱԻ ՆՐԱ ԸՆՏԱՆԻՔԻՆ ՈՒ ԱԶԳԱԿԱՆՆԵՐԻՆ ԽՈՍՐՈՎԻ ԶՕՐՔԵՐԻ ԿՈՂՄԻՅ

Երբ նրանց անխնայ սպանեցին ըստ արժանոյն այն գործի, որ Անակը կատարեց Խոսրովի նկատմամբ եւ հայերի համար խաւար արեց, որով նաեւ ինքը խաւարեց, արդ՝ ազգատոհմի եւ ընտանիքի ոչնչացումից յետոյ դայեակներն առան մանուկ Գրիգորին [եւ] փախան Յունաց երկիրը: Եւ [Գրիգորը] գնաց, բնակուեց Կեսարացոց երկրում, որ մի անգամ ասացինք: Եւ այնտեղ դաստիարակուեց եւ ուսում առաւ Քրիստոսից երկիրդածների [քրիստոնեաների] ձեռքով: Եւ դա մեր փրկութեան համար անհասանելի խորհուրդ էր, որով այդպիսին եղաւ նրա ճանապարհը եւ դէպի մեզ մեր կեանքի լոյսի մուտքի դուռը պատրաստելը, որ նրան դաստիարակէին եւ հաւատով ընծայէին Քրիստոսին:

Իսկ նա [Գրիգորը] արբունքի հասնելով՝ ամուսնանում է եւ որդիներ սերում: Երեք տարի յետոյ, [երբ] երկու որդի էին ծնուել, [ամուսինների] երկուստեք կամքով [Գրիգորը] կնոջից բաժանում, գնում է Տրդատի մօտ,

[†] Այս դէպքում Ուկատանը նկատի ունի Փիլոն Տիրակացուն [հմմտ. ՄՀ, հտ. Ե, էջ 976]:

ուրը դեռ հռոմէացիների երկյամ էր: Եւ [արդէն] տեղեակ ու հմուտ էր Աստ-
ծոյ պատուիրանին եւ յոյժ վերահասու քրիստոնէական գրականութեանը
(եւ իր [ուղջ] կեանքում [նա] ընթացաւ Տիրոջ պատուիրաններով, ուղիղ
վարքով եւ ճշմարիտ առաքինութեամբ): Իսկ երբ իր դայեակներից ստոյգ
կերպով լսեց եւ տեղեկացաւ իր հայրերի [չար] գործի մասին, թէ ինչո՞ւ,
կամ ինչպէ՞ս, եւ կամ ո՞ր կերպ էր դա եղել, ելաւ, գնաց Տրդատի մօտ, ինչ-
պէս ասացինք: Բայց իրեն թաքցնելով՝ չէր բացայայտում, թէ ով է կամ որ-
տեղից է [ինքը]՝ մինչեւ իր չարչարանքների ժամանակը: Եւ [միայն յետոյ]
Տաճատ անունով մի նախարար այդ բանը իմացրեց [թագաւորին], թէ՛
«Սա որդին է մահապարտ Անակի, որն սպանեց քո հայր Խոսրովին»:
Իսկ նա իրեն թաքում էր պահում, ինչպէս վերելում ասացինք, միայն իրեն
տալիս էր Տրդատին ծառայելուն, եւ նրա հետ եկաւ Հայոց երկիրը:

Այա Տրդատն իր թագաւորութեան առաջին տարում գնաց Եկեղեց
գաւառի Երիզայ¹⁵⁴ գիւղը՝ Անահիտի [կուրքին] զոհ մատուցելու: Իսկ երբ
զոհեր [մատուցեցին], ինքը եւ իւրայինները, որ նրա հետ էին, եկան դա-
դար առան Գայլ գետի ափին: Եւ նախարարների խրախճանքի ժամա-
նակ Տրդատը հրամայեց Գրիգորին Անահիտին զոհ մատուցել: Եւ նա
յանձն չառաւ դա, այլ ասաց. «Իմ Տիրոջը զոհեր եւ օրհնութեան նուէրներ
կը մատուցեն երկրպագութեամբ հանդերձ, որովհետեւ նա է միայն Աստու-
ած, եւ ուրիշը չկայ: Եւ նա է Արարիչը բոլոր արարածների, երկնքի ու երկ-
րի, հրեշտակների եւ մարդկանց, եւ բոլոր նրանց, ովքեր երելում են կամ
չեն երելում: Եւ [նա] է Տէրն ամենայնի, նրան է պէտք մատուցել պատիւ եւ
երկրպագութիւն եւ փառք՝ յաւիտեանս յաւիտենից. ամէ՛ն»:

Եւ երբ թագաւորն այս լսեց, այնուհետեւ հարց ու փորձ արեց, եւ շատ
բաների մասին սկսեցին խօսել միմեանց հետ: Բայց երբ չկարողացաւ ա-
ղաչական խօսքերով կամ սպառնալիքներով յետ կանգնեցնել [նրան], ա-
պա այնուհետեւ հրամայեց չարչարել [եւ] տանջել սուրբ Գրիգորիոսին
բազմաթիւ ու տեսակ-տեսակ տանջանքներով ու կտտանքներով. եւ
մարդկանցից կամ սրբերից ոչ ոք այդքան չարչարանք չէր կրել, ինչպէս
նա, որի մասին փոքրիշատ կը պատմեն մի այլ տեղում:

ԳԼՈՒԽ ԿԱ ՔԱՌԱՍՈՒՆԻ ՄԱՍԻՆ

Մենք մոռացանք յիշատակել քառասուն սրբերի նահատակութիւնը,
որ կատարուեց անօրէն Լիկիանէսի¹⁵⁵ կողմից, որի [վրէժը] պահանջեց ե-

յանելի սուրբ թագաւոր Կոստանդիանոսը Մաքսի[մի]անոսից, Մաքսին-
դէսից, Մաքսիմոսից եւ անօրէն Լիկիանէսից: Սա հալածանքներ հարու-
ցեց եկեղեցիների դէմ եւ հրամայեց հրովարտակ ուղարկել իր իշխանու-
թեան բոլոր գաւառները: Եւ մի ոմն հարիւրապետ իր գնդի հետ դուրս
եկաւ այն գաւառը, որ կոչւում է Կապուտակէք¹, եւ Թելախումէք թեմը, եւ
Անատալիկէք, Խարտանայք, Արմեն[ի]ակք եւ Դագիմոն [թեմերը], որ-
պէսզի քրիստոնէաներից ում գտնեն՝ կամ նրանք կուրքերին պաշտա-
մունք մատուցեն, եւ կամ տանջանքով սպանուեն: Հաւատացեալները ի-
րազեկ լինելով այդ անարժան հրամաններին՝ իւրաքանչիւրն [իր] գաւա-
ռից դուրս եկաւ, դիմեց օտար տեղեր՝ թաքնուելու որեւէ թաքստեան վայ-
րում: Եւ եկան հասան Սեբաստիայի¹⁵⁶ սահմաններն ու գնացին ըստ իւ-
րաքանչիւրի յարմարութեան՝ ոմանք Մելեսիոն, որն ամբողջ է եւ լեռնա-
կողմ, իսկ ուրիշները՝ Տախալասուն, որ նոյնպէս լեռ է եւ իջնում է Տելկնո-
ցի¹⁵⁷ կողմը. սրանք անվտանգ ու առաւել հեռու տեղեր են եւ ամբողջներ:

Իսկ այն հարիւրապետը, որի մասին ասացինք, իր գնդով հետա-
պնդելով՝ գալիս հասնում է նրանց՝ իւրաքանչիւրի ամրոցում: Եւ զինուոր-
ներին բաժանելով [խմբերի]՝ հրամայում է նրանց [քրիստոնէաներին]
ընտրելու այս երկուսից մէկը, որը կամենում են՝ կամ համաձայնել Լի-
կիանէսի հրամանին եւ խաղաղութեամբ վերադառնալ իւրաքանչիւրն
[իր] տեղը, եւ կամ տանջանքներով մեռնել: Ապա երբ չհնազանդուեցին
անօրէն հրամաններին, շատերին սրահարելով կտտորեցին, իսկ միւսները
փախուստի դիմելով՝ ազատուեցին նրանց ձեռքից: Իսկ հալածանքներից
յետոյ շատ եկեղեցիներ շինեցին սպանուածների տեղում, որն այժմ կոչ-
ւում է Եկեղեցածոր: Եւ այս պատճառով նրանց նահատակութեան վայ-
րերը յարգում ու փառաւորում են երկրի բնակիչների կողմից:

Իսկ սուրբ քառասունքը [զինուորներից] չկատարեցին Լիկիանէսի ա-
նօրէն հրամանը հաւատացեալների սպանութեան վերաբերեալ եւ ոչ էլ
հաղորդակցուեցին անարժան սպանողների հետ, այլ հրաժարուելով
նրանցից՝ գնացին, բնակուեցին մի քարայրում, [այն] գետի ափին, որ կոչ-
ւում է Ալիս¹⁵⁷, մի ամբողջ տեղում (որովհետեւ այն ժամանակ այդ վայրն
ամայի էր, իսկ այժմ շէն է), որ կոչւում է Զաջ-Վահան: [Եւ] դեռես սրբե-
րի կացարանների տեղերը տակաւին կան [այնտեղ], եւ իւրաքանչիւրի ա-
նունը գրուած է սալաքարերի վրայ, եւ խաչի յաղթական նշանը դրոշմ-
ուած է նոյն քարաբձանների վրայ: Եւ այժմ էլ նրանց բնակութեան տեղե-
րը պատուի են արժանանում եկեղեցիների ու կրոնաւորների կողմից:

¹ Տպագրում Տիւկնոց է, բայց ձեռագրում՝ Տելկնոց:

² Իմա՝ Կապադովկիան կամ մի թեմ այդ երկրում:

Բայց հարիւրապետը չգտաւ նրանց բնակութեան վայրն ու գնաց, Լի-
կիանէսին պատմեց արածն ու եղածը, միաժամանակ նաեւ քառասունի
դարձը եւ հարիւրապետի հրամանին չենթարկուելը: Բայց յետոյ գնացին,
պատմեցին Լիկիանէսին սրբերի մասին եւ նկարագրեցին նրանց բնակու-
թեան տեղը: Եւ նա հրամայեց դքսին ու դատաւորին, որ Սեբաստիա քա-
ղաքում էին, որ որոնեն քառասունին, գտնեն ու տանջանքների ենթար-
կեն, որպէսզի կա՛ն ենթարկուեն կուռքերին պաշտելու նրա անարժան
հրամաններին, եւ կա՛ն մեռնեն տանջանքով: Պատուիրակները գնացին
գտան նրանց այն տեղում, որի մասին վերելու ասացինք, եւ առան գնա-
ցին Սեբաստիա քաղաքը: Եւ այն օրը, երբ նրանց հանեցին իրենց բնա-
կատեղից, Արեգ ամսի՝ տասնհինգն էր, որը մենք ոչ թէ թեթեօրէն, այլ
ստոյգ քննարկեցինք ուսմունքի գիտակներից ոմանց հետ, որոնք մարդա-
սէր ու աստուածասէրներ էին: Եւ [ուկ] այդ պատճառով մենք այդ օրը
նշանակեցինք Քառասուն սրբերի տօն եւ կարգադրեցինք մեր թեմական-
ներին՝ տարեցտարի անխափան տօնելու ի փառս Աստծոյ:

Արդ՝ ինչպէս ասացինք, ստոյգ քննելով՝ մենք գտանք նրանց չարչա-
րանքների սկիզբը՝ այն օրը, որ տօն նշանակեցինք: Իսկ նրանց նահա-
տակութեան ատարը եղաւ Մարտի իննին, [որը] նշանակուել էր սուրբ
հայրերի կողմից, որը տօնել ենք եւ տօնում ենք մշտապէս բոլոր ուղղա-
փառ եկեղեցիների հետ միասին: Արդ՝ նրանց գովաբանում է նաեւ երանե-
լի Բարսեղն իր Պատմութեան մէջ, եւ ասում է. «Ո՛վ վերահասու կը լինի
սրանց պատուին, որը ոչ միայն մի լեզու, այլեւ քառասուն լեզու բաւական
չի լինի այդ մարդկանց այդչափ առաքինութիւնը օրհնելու եւ գովաբա-
նելու համար: Որովհետեւ մենք ոչ թէ մի նահատակի վրայ ենք սքանչա-
նում, եւ ոչ էլ երկուսի, եւ ոչ էլ տասնեակի չափ նահատակի, այլ քառա-
սուն մալղոյ, որոնք մի հոգու պէս միաբանուելով իրար հետ՝ նահա-
տակուեցին Քրիստոսի փառքի համար, որին՝ յախտեանս փառք. ամէ՛ն»:

Բայց մենք վերադառնանք մեր շարադրանքին եւ առժամանակ
[կիսատ] թողած տեղին, որ խոստացանք պատմել:

ԳԼՈՒԽ ԿԲ

ՍՈՒՐԲ ԳՐԻԳՈՐԻ ՉԱՐՉԱՐԱՆՔՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Մեծ Հայքի արքայ Տրդատի առաջին տարում եղաւ սուրբ Գրիգորի
չարչարանքների սկիզբը Եկեղեաց գաւառի Երիզայ գիւղում Անահտա-

† Հայոց շարժական տոմարի ութերորդ ամիսը:

կան մեհեաններում: Եւ թագաւորը Գրիգորին հրամայեց պսակներ ու ծա-
ռերի ճիւղեր նուիրաբերել [Անահիտի] բազիլին: Երբ նա յանձն չառաւ,
այնժամ թագաւորը շատ բաների մասին սկսեց խօսել Գրիգորի հետ՝ ե՛ր
իր մօտ նրա գալու, ե՛ր նրա նկատմամբ իր երախտիքի մասին: Սակայն
չկարողացաւ համոզել նրան, ապա այնուհետեւ հրամայեց տանջել: Եւ
նախ սկսեցին ձեռքերը կապել յետելում ու ծեծել բերնակապը բերանում:
Իսկ թագաւորի հրամանը խստանում էր, բայց նա աւելի ու աւելի էր զօ-
րանում եւ ուրախութեամբ էր ընդունում չարչարանքները:

Ապա նրա ողի վրայ կախեցին աղակոշտ՝¹ եւ ճնշամեքենայ կապեցին
նրա կրծքին ու պարաններ կրծքի ճնշամեքենայից, եւ պատի ճախարակ-
ներով բարձրացրին ապարանքի բարձր տանիքը՝²: Դրանից յետոյ գլխի-
վայր մի ոտքից կախեցին եւ մխախառ ծուխ [դրին] նրա տակ, դալար
ճիւղտեղով տասը մարդու միջոցով սաստիկ ծեծեցին: Այդ տեւեց եօթ օր:
Ապա կոճղեր սաքեցին, ամեն ոտքին մի հատ կապեցին ու ոտքի խտուց-
ների ոլոքներին եւ ոտքերի ներբաններին երկաթեայ մեխեր վարսեցին.
ձեռքից բռնած այստեղ-այնտեղ, այս կողմ, այն կողմ էին քայլեցնում,
մինչեւ որ արիւնը հոսում, իջնում եւ ոռոգում էր գետինը: Կոռուփով գլխին
անասելի հարուած հասցնելուց յետոյ նրա գլուխը դրին հիւսնի մամլիչի
մէջ, եղեգի խողովակ հագցրին նրա քթանցքներին եւ աղ, բորակ ու քա-
ցախ լցրեցին ներսը: Դրանից յետոյ մոխիրը լցրեցին ոչխարեճու պարկի
մէջ ու կապեցին նրա վզից. այդպէս մնաց վեց օր: Դրանից յետոյ ակա-
փոկերով ամրակապեցին նրա ոտքերն ու գլխիվայր կախեցին եւ նստա-
տեղում ձագար անցկացրին, տիկով ջուր լցրեցին նրա ոլովայնը: Ապա
երկաթէ քերիչներով քերեցին կողերը, մինչեւ որ սրբի արիւնով ոռոգեցին
[այդ] վայրերը: Տատասկափուշը տարածում էին գետնին, սուրբ Գրիգո-
րիսին մերկացնում, զգում էին տատասկի վրայ եւ քարշ տալիս մինչեւ ե-
րանելու ամբողջ մարմինը ծակոտում էր. եւ հէնց այդտեղ թաղեցին [տա-
տասկի] տակ եւ դարձեալ քարշ տուեցին այնքան, մինչեւ որ ողջ տեղ
չմնաց: Ապա սրանից յետոյ երկաթեայ պնակներ հագցրին նրա ծնկնե-
րին, մեծ կռաններով ծեծեցին եւ բարձրացրին կախաղան, մինչեւ որ նրա
ծնկները կախաղանի վրայ մասնատուեն. եւ այդ տեւեց երեք օր: Ապա
երկաթեայ պուտուկով կապար հալեցին եւ լցրին նրա մարմնի վրայ,
մինչեւ որ այրուի, խորովուի երանելու մարմինը: Իսկ երանելին չարչա-
րանքների մէջ միջոց առ միջոց Աստծուն աղօթք էր մատուցում:

† Տպագրում՝ շառախղ, փոխանակ՝ շառաչիղ, այսինքն՝ աղակոշտ, որը ձեռագրում ճիշտ է:

† Ուխտանէսը մեծ մասամբ բայերն անորոշով է դրել՝ նկատել տալով, որ պատիժներն
արքայի հրամաններով էին կիրառում: Մենք դիմաւոր բայեր ենք օգտագործում:

Այս ասյ բոլոր անտանելի տանջանքներից յետոյ, մօտեցա նախա-
բարներից Տաճատ անունով մէկը, որի մասին վերեւում ասացինք, [որը]
Յուդայի նման մատնիչ եղաւ եւ ասաց արքային, թէ՛ «Դա չպէտք է ապ-
րի, որովհետեւ դա վրիժապարտի որդի է՝ որդին [է] Անակի, որն սպանեց
քո հայր Խոսրովին»։ Իսկ երբ թագաւորն այս լսեց եւ ստոյգ տեղեկացաւ,
սպա հրամայեց կապանքների մէջ տեղափոխել¹⁸⁹ Այրարատեան գա-
ւառ¹⁹⁰ եւ տանել նրան Դղեակ բերդը ու իջեցնել Վիրապը, որը խորութե-
ամբ անասելի էր, խաւար ու խոնաւ, թունաւոր օձերի մէջ, որ շեղջ-շեղջ
կուտակում էին նրա մարմնի վրայ։ Եւ դրանց ներգործութիւնից, շուգից ու
գոլորշիներից թխացել էր նրա մարմինը եւ սեւացել ածխի նման։ Եւ այս
տեւեց տասնհինգ տարի։ Բայց Գրիգորին կերակրում էր՝ [երազում] հրեշ-
տակից սպառնալիք [ստանալով]՝ մի կին, որ բնակում էր Վիրապին մօ-
տիկ, որովհետեւ, ասում է, օրական մի փոքրիկ նկանակ հաց էր պատ-
րաստում եւ տանում գցում էր Վիրապը։ Իսկ երանելին չէր դադարում օ-
ձերի մէջ աղօթել։ Արդ՝ ինչպէս ասուեց, այդքան անտանելի եւ շատ չար-
չարանքներ կրեց երանելի Գրիգորը, բայց մէկ-մէկ էլ թագաւորը հան-
գիստ էր թողնում հարցաքննութիւնից, որպէսզի գուցէ զոջայ ու դարձի
գայ։ Իսկ նա աւելի ու աւելի էր ամբապնդում հաւատքի մէջ եւ չարչա-
րանքների միջեւ բազում աղօթքներ էր անում՝ իր խօսքը մեկնաբանելով։
Իսկ ատենադպիրներն ամեն բան արձանագրում էին նշանագրերով։

Արդ՝ նկանակի մասին մի փոքր ասուեց, իսկ ջրի մասին մենք լսել ենք
աւանդութիւնից, թէ Վիրապի խորքից յատակին կաթելով քիչ-քիչ ջուր էր
հաւաքում որոշ օրերի ընթացքում, եւ դրանից կարօտանքով հովանում
էր։ Թէպէտեւ այն կինը նկանակից յետոյ ջուր էլ էր տալիս։ Այդպէս օձե-
րի հետ ապրեց ու կերակրուեց եւ կաթիլքից ըմպեց։ Մարդու համար ան-
հնար է անգամ հայեացքով մօտենալ օձին, բայց նա թաղուած էր օձերի
այնքան բազմութեան մէջ, ինչպէս որ հէնց ինքն է վկայում։ Եւ այդպէս
Վիրապում այնքան տարի ու ժամանակ մնաց ու համբերեց Քրիստոսի
կենդանի նահատակ սուրբ Գրիգորը, մինչեւ որ հրաման եկաւ նրան Տի-
րոջից՝ ելնել եւ լուսաւորել մեր երկիրը [մկրտման] ջրով եւ [Սուրբ] Հոգով։

ԳԼՈՒԽ ԿԳ.

ՏՐԳԱՏԻ ՄԱՍԻՆ

Իր հօր սպանութիւնից եւ Հայաստանն անիշխանութեան մէջ քսանե-
օթ տարի մնալուց յետոյ հայերի վրայ թագաւորում է Խոսրովի որդի Տր-

դատը։ Սա Հայոց թագաւորների բուն տասնհինգերորդն էր։ Սրա առա-
ջին տարում սկսուեցին սուրբ Գրիգորի չարչարանքները։ Եւ տասնչորսե-
րորդ տարում Քրիստոսի սուրբ նահատակներ Հռիփսիմեանները եկան
Հայաստան, եւ տասնհինգերորդ տարում [եղաւ] նրանց մարտիրոսա-
նալը։ Եւ նոյն տարում սուրբ Գրիգորը դուրս ելաւ Վիրապից ու դարձաւ
հայերի լուսաւորիչը։ Եւ Ադամից մինչեւ Տրդատի տասնհինգերորդ տա-
րին բոլոր տարիների գումարը կազմում է հինգ հազար ութ հարիւր տարի։

ԳԼՈՒԽ ԿԳ.

ՍՈՒՐԲ ՀՈՒՓՍԻՄԵԱՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Հռոմէացիների կայսր Դիոկղետիանոսի թագաւորելուց յետոյ երանե-
լի Հռիփսիմեանները Հռոմէացուց երկրից դուրս եկան եւ հալածանքների
պատճառով ճանապարհ ընկան, եկան Հայոց երկիրը. եւ երբ գալիս էին,
սրբերը հասան [նաեւ] Նիկոմիդի¹⁹¹ քաղաքը, որտեղ քաջ Տրդատը խոտի
բարդոցներով բարձած էշերին ներսից պարսպի վրայով դուրս էր շարժւել։

Իսկ երանելի Հռիփսիմեն թագաւորազն կամ թէ [հէնց] թագաւորի դուս-
տր լինելով եւ լսելով սուրբ Պետրոս եւ Պօղոս առաքեալների քարոզութիւ-
նը եւ [ընկալելով] հաւատքն ի Քրիստոս՝ գնացել բնակուել էր Հռոմ քաղա-
քի մօտ մի մենանոցում իր դայեակ Գայիանէի եւ բազմաթիւ ուրիշ ընկեր-
ների հետ, որոնց հետ միասին [էլ] եկաւ Հայոց երկիրը։ Իսկ երբ անօրէն
Դիոկղետիանոսի հալածանքը հասաւ նրանց, Հռոմից գալուտնի դուրս ե-
կան, հասան Հայոց երկիրը՝ Այրարատեան գաւառը եւ բնակուեցին Դուի-
նի մօտ, որ հայոց քաղաք է։ Եւ պատմագիրն ասում է, թէ նրանք եղել են
աւելի քան եօթանասուն հոգի։ Եւ այդ եւս Քրիստոսի սիրուց եղաւ, [որ]
այդքան հեռու երկրներ կտրելով անցնելով՝ Հռոմից եկան Հայաստան.
[Իսկ] Հռոմից մինչեւ Դուին հինգ հազար եւ հարիւր մղոն է, իսկ մղոնը եօթ
ասպարեզ՝ է։

Այս անօրէն Դիոկղետիանոսը տեղեկութիւն է տալիս մեր երկիրը
նրանց գալու մասին [եւ] Հայոց թագաւոր Տրդատին հրովարտակ է ու-
ղարկում, որն ունէր հետեւեալ բովանդակութիւնը. «Ձեզ մօտ են եկել, ա-
սում էր, մեր երկրից ինչ-որ կանայք, որոնց գլխաւորներից մէկին՝
Հռիփսիմէ անունով, կամենում էի ինձ կին առնել։ Արդ՝ կը տեսնես, եղ-
բայր, երբ կը գտնես քո երկրում, ինձ մօտ կ'ուղարկես։ Իսկ եթէ քո աչքին

¹⁹¹ Մէկ ասպարեզը 125 քայլ է։

հաճելի թուայ, ապա կարող ես նրան քեզ կին առնել»:

Իսկ ելրք Տրդատ թագաւորը փնտրեց եւ գտաւ, չկարողացաւ իր կամքին բերել երանելի սուրբ օրիորդ Հռիփսիմէին, քանզի Քրիստոսով էր զօրացած: Եւ նա թագաւորական տոհմից էր, ինչպէս այս գլխի սկզբում ասացինք, եւ կամենում էր երկնային թագաւոր Քրիստոսին հարսնանալ եւ ընտանի ու արինակից լինել: [Նա] պահեց իր ճշմարիտ կուսութիւնը, որովհետեւ ճշմարիտ կուսութիւնը ազգակցութիւն ունի հրեշտակների հետ, այդ պատճառով չհնազանդուեց երկրային թագաւոր Տրդատին: Այդ պատճառով չարչարուեց ու դարձաւ Քրիստոսի նահատակ եւ սուրբ Գրիգորից յետոյ Հայոց աշխարհի լուսաւորութեան պատճառ եղաւ իր երեսուներեք այլ ընկերներով: Իսկ նրանցից միւսները ճանապարհին բաժանուելով՝ գնացին Վարազ լեռը, որոնք էին [...]՝ Տոսպ¹⁹² գաւառում:

Այդ՝ չարչարուեց այն չքնադագեղը եւ մեր փրկութեան պատճառը՝ իր բոլոր ընկերներով համդերձ, եւ մեռաւ Քրիստոսի համար: Եւ դրանից յետոյ հէնց սուրբ Գրիգորը եղաւ Լուսաւորիչ իր կենդանի նահատակութեամբ՝ Վիրապից դուրս գալով նրանց նահատակութիւնից քիչ օրեր անց: Որովհետեւ նա [Գրիգորը] նրանց մահուան արդիւնքն էր, իսկ նրանք նրա աղօթքների պտուղներն էին, որ նա անում էր Խոր Վիրապում թունաւոր օձերի մէջ:

ԳԼՈՒԽ ԿԵ

ԱՅՆ ՀԱՐՈՒԱԾՆԵՐԻ ՍԱՍԻՆ, ՈՐ ՏՐԳԱՏԻՆ ՀԱՍԱՆ ՏԻՐՈՋԻՑ

Արդ՝ երբ քաջ Տրդատը թագ առաւ Հոռմէացոց երկրում եւ եկաւ Հայոց երկրի վրայ թագաւորեց իր հօր սպանութիւնից ու Հայաստանում քսանեօթ տարի¹⁹³ անիշխանութիւն լինելուց յետոյ, [նա] Հայոց թագաւորների շարքի տասնհինգերորդն էր՝ սկսած Վաղարշակից մինչեւ ինքը: Սա իր թագաւորութեան առաջին տարում չարչարեց սուրբ Գրիգորին. [նրա] տասնչորսերորդ տարում Քրիստոսի սուրբ նահատակ Հռիփսիմեանները Հոռմից Հայաստան եկան: Տասնհինգերորդ տարում [նա] չարչարանքներով սպանեց նրանց, եւ նոյն տարին սուրբ Գրիգորը դուրս ելաւ Վիրապից ու դարձաւ հայերի Լուսաւորիչը: Եւ Աղամից մինչեւ Տրդատի տասնհինգերորդ տարին կազմում է հինգ հազար ութ հարիւր տարի:

¹⁹¹ Այստեղ բնագրում պակաս (կամ աղաւաղում) կայ, որը նշել ենք բազմակետով (որ էին արա [...] Տոսպ գաւառի):

Եւ ապա սուրբ Հռիփսիմեանների չարչարանքներից յետոյ Տրդատը նստում է իր կառքը՝ կամենալով քաղաքադռնից դուրս գալ: Եւ անմիջապէս Տիրոջ պատիժը նրան հասնելով՝ կառքից վայր գցեց, եւ նա սկսեց մուլեզնել եւ ուտել իր մարմինը. եւ ուրիշ շատ հարուածներ [հասան], ինչպէս ասում է Պատմագիրը¹⁹⁴: Նաեւ նախարարների մասին է ասում, որ նոյն հարուածներով մոլեզնեցին դեւերի կողմից, եւ առհասարակ տղամարդիկ ու կանայք եւ ընդհանրապէս ամեն տարիքի [մարդիկ] սարսափի մէջ ընկան: Ապա Խոսրովիդուխտը՝ թագաւորի քոյրը, երազ է տեսնում, եւ [տեսիլքն] ասում է, թէ Տրդատ թագաւորին [ու] նրա նախարարներին հասած հարուածներից չկայ [այլ] բժշկութիւն:

ԳԼՈՒԽ ԿԶ

ՍՈՒՐԲ ԳՐԻԳՈՐԻ ԵԼՆԵԼԸ ՎԻՐԱՊԻՑ

Եւ ուղարկեցին Օտայ անունով մի նախարարի, եւ նա գնաց, հանց [Գրիգորին Վիրապից], եւ առաւ բերեց թագաւորի մօտ մեծ ուրախութեամբ: Եւ թագաւորը նախարարների հետ միասին ընդառաջ ելաւ, եւ նա հինգ օր պահեց ամբողջ բազմութեանը առանց կերակուրի՝ միայն ունկնդրելով նրա վարդապետութեանը: Եւ [ապա] սթափուելով ճանաչեցին նրան եւ իրենք իրենց: Եւ դրանից յետոյ սահմանեցին՝ ամեն [տարի] կատարել Առաջաւոր պահքը¹⁹⁵, որը նաեւ Հոռմում Սեղբեստրոսը Կոստանդիանոս թագաւորի հետ միասին համաձայնեց պահել, նաեւ՝ ամբողջ Եգիպտոսը: Եւ սա հիմա էլ Առաջաւորք ենք կոչում: Եւ երբ լրացան նաեւ միւս պահքի վաթսուհինգ օրերը, վայրենիական մորթին թափուեց թագաւորի վրայից, եւ նրա դիւարեակ միտքն [ու հոգին] բուժուեցին: Բայց մենք վերադառնանք նոյն շարադրանքին:

Ապա [Գրիգորը] մօտենալով գտաւ սուրբ Հռիփսիմեանների նշխարները, եւ հաւաքելով դրանք՝ իւրաքանչիւրն իր գերեզմանը տեղափոխեց: Իսկ ինքը մարդկանց ամբողջ բազմութեանը վարդապետեց վաթսուհինգ օր, ինչպէս ասում է [Պատմագիրը]¹⁹⁶: Նրանց ուսուցանեց՝ սկսելով աստուածութեան անսկիզբ էութիւնից եւ երկնքի ու երկրի արարչագործութիւնից¹⁹⁷, եւ Աղամից սկսելով՝ մինչեւ Աստծոյ Բանի [Քրիստոսի] մարմին առնելը՝ օրինակ ու համեմատութիւն բերելով նախահայրերից, նահա-

¹⁹⁴ Այս Պատմագիրն Ագաթանգեղոսն է (տե՛ս էջ 113-114):

¹⁹⁵ Այսինքն՝ Լուսաւորչի հաստատած առաջին, սկզբնական պահքը:

¹⁹⁶ Իմա՝ Ագաթանգեղոսը:

պետներին ու մարգարեներին, մինչև Քրիստոսի ծնունդը [սուրբ] Կոյսից, թլպատուելը, եւ տաճարին ընծայուելը, եւ մկրտուելը, եւ աստուածապէս օրինադրուելը, եւ աստուածային մարմնով քարկոծուելը, եւ մատնուելը, եւ խաչի վրայ բեւեռուելը, եւ մեռնելը, եւ թաղուելը, եւ Յարութիւնը, եւ համբառնալը, եւ միւս անգամ մարմնաւորուած Գալուստը, եւ դատաստանը, եւ հատուցումը:

Սրանից յետոյ [Գրիգորը] ձեռնադրուեց եւ ընդունեց հայրապետութեան աստիճանը՝ նրան երեսացած երազի շնորհիւ հրեշտակի երեւալուց յետոյ. եւ դա եղաւ արքային մի փոքր ընդդիմանալու պատճառով: Եւ ապա այնուհետեւ ձեռնարկեց իրեն աշակերտ դարձածների մկրտութեանը եւ լուսաւորեց [նրանց սուրբ] աւագանի լուսացման միջոցով: Նաեւ կործանեց բոլոր կուռքերի բազմեցումը, որտեղ որ նրանց հասնում էր, [եւ] ամենուրեք՝ թագաւորի հետ միասին:

ԳԼՈՒԽ ԿԷ ՏՐԴԱՏԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԳԱԼԸ

Իսկ ապա երբ Տրդատը Հայաստան եկաւ, իր թագաւորութեան սկզբում, երբ թագաւորեց հռոմէացիների կայսր Դիոկղետիանոսի երրորդ տարում, իրեն կին առաւ Աշխինդարի¹⁹⁵ դուստր Աշխէմին, որից սերուեց Խոսրովը՝ ծնուած իր [ծնօղների] հասակին ոչ համեմատ¹⁹⁶: Եւ այդ օրերին տեղի ունեցաւ Կոստանդիանոսի հարսանիքը, որն իրեն կին առաւ Դիոկղետիանոսի դուստր Մաքսիմիանէին: Այդ ժամանակ էլ նա հաւատաց՝ աստղանշան խաչի երազի շնորհիւ, որը նրան երեսաց: Եւ հրապարուեց իր կնոջ կողմից, որի ինչպէս լինելը յետոյ կը պատմեմ մի այլ տեղում:

ԳԼՈՒԽ ԿԸ ՏՐԴԱՏԻ ՔԱՉԱԳՈՐԾՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ ՆԱԽՔԱՆ ՀԱՒԱՏՔԻ ԳԱԼԸ¹⁹⁷

Իսկ Տրդատ թագաւորը բոլոր քաջութիւններից ու առաքինութիւններից յետոյ, որ ճակատամարտերում գործեց Յունաստանում, Հայաստանում, եւ Պարսկաստանում, հայկական բազմաթիւ զօրքերով իջաւ Գարգա-

րացուց դաշտը Ադուանքի սահմաններում, որտեղ եւ միջակոտոր արեց Բասդաց¹⁹⁸ թագաւորին. եւ այժմ սա այլեւս չի կոչուում Բասդաց աշխարհ, քանի որ, կարծում եմ փոխել է անունը, չի յիշուում, ինչպէս որ [այլեւս] ճորան չի յիշատակուում Դարբանդում, այլ [միայն] Ուտիք աշխարհում Արտիւն կոչուած լեռան ստորոտին մօտիկ կայ մի բլուր, որ դեռեւս կոչուում է Բարսդաբերդ¹⁹⁹: Եւ սրանից յետոյ [Տրդատը] զօրքերի այնքան բազմութեամբ արշաւում է Արտաշիւրի որդի Շապուտի վրայ՝ իր հօր վրէժի մնացեալ մասը հատուցելու համար: [Եւ] առ ու աւարի մատնելով՝ գերիներով հանդերձ վերադառնում է իր երկիրը մեծ յաղթութեամբ:

Այժմ վերադառնում իմ խօսքի շարունակութեանը: Այնուհետեւ սուրբ Գրիգորն առաւ Տրդատ թագաւորի եւ իշխանների համաձայնութիւնն ու խորհուրդը՝ կործանելու բոլոր կուռքերը, եւ զօրքի բազմութեան հետ գնաց կուռքերի տեղերը, ուր որ կային: Եւ հասան Երիզայ [աւանը], Երազամոյնք²⁰⁰ անուանուած տեղը, քանի որ նախ այն հանդիպեց ճանապարհին, եւ գործի անցնելով՝ քանդեցին այն: Եւ ապա նա գնաց Անահիտի մեհեանը, որ Արտաշատ քաղաքում էր, եւ այն հիմքից տապալելով՝ աւերեցին: Եւ ապա գնացին Դարանաղեաց գաւառի²⁰¹ Թորդան գիւղը եւ այնուտեղ Բարշամին սպիտակափառ դիցի մեհեանը քանդեցին ու պատկերաքանդակը փշրեցին: Եւ ապա հասան Անի ամրոցը²⁰², այնտեղ կործանեցին Արամազդի պատկերաքանդակը, որ բոլոր չաստուածների հայր էր կոչուում: Եւ այնտեղից գնացին Եկեղեաց գաւառը, փշրեցին Անահիտ դիցուհու ոսկէ արձանը, եւ յետոյ անցնելով Գայլ գետը՝ Թիլ²⁰³ աւանում քանդեցին Արամազդի դստեր Հոնիական մեհեանը: Եւ այնտեղից եկան, հասան Բակառիձ²⁰⁴ կոչուած գիւղը, եւ այստեղ աւերեցին²⁰⁵ Արամազդի որդու Միհրական մեհեանը:

Եւ դրանից յետոյ ամենուրեք Տէրունական խաչի նշանը կանգնեցնելով՝ սուրբ Գրիգորը հալածեց դեւերի բազմութեանը, որ բուն էին դրել կուռքերի մեհեաններում: Եւ դրանց մի կէտը հալածական ընկան Կովկասի [լեռների] կողմերը, իսկ միւսները՝ Խաղտիքի սահմանները՝ իրենք իրենց գլխին վա՛յ ասելով: Եւ մեհեաններից հաւաքած բոլոր զանձերը բաշխեցին աղքատներին, իսկ մնացած զանձերը դաստակերտների հետ միասին նուիրաբերեցին ի ծառայութիւն եկեղեցու:

Բայց ոչ մի տեղ բացայայտ եկեղեցու հիմք չէր գցում եւ ոչ էլ սեղան էր կանգնեցնում, որովհետեւ դեռեւս քահանայութեան աստիճան չուներ, ինչպէս ասում է Պատմութիւնը²⁰⁶: Բայց հրաշքների ու սքանչելիքների շնորհիւ, որ տեղի էին ունենում, թագաւորը եւ զօրքի բազմութիւնը տեսնե-

¹⁹⁷ Այս Պատմութիւնն Ագաթանգեղոսի երկն է (տես էջ 407):

յով հաստատում էին հաւատքի մէջ: Եւ ապա թագաւորը խորհրդակցեց իր կնոջ, քրոջ եւ ամբողջ զօրքի բազմութեան հետ, որպէսզի Լուսաւորչին քահանայութեան աստիճանի հասցնեն, որպէսզի մկրտութեան էլ արժանի լինեն: Իսկ նա դէմ խօսելով՝ յանձն չէր առնում, մինչեւ որ սքանչելի երագ երեւաց թագաւորին՝ հաստատելով իր միտքը: Երագ երեւաց նաեւ երանելի Գրիգորին, ինչպէս որ ինքն իսկ պատմեց հրեշտակի երեւալու մասին, [որից] յետոյ համաձայնուելով՝ ասաց. «Աստուծոյ կամքը թող կատարուի»:

Ապա թագաւորն անմիջապէս հրամայեց բազմաթիւ իշխանների զօրագունդ կազմել իւրաքանչիւրի զօրքերով, եւ պատրաստեցին սուրբ Գրիգորին իշխանների հետ միասին եւ ուղարկեցին Կապուտկացոց Կեսարիա [քաղաքը]՝ Կեսարիայի Ղեւոնդ արքեպիսկոպոսի մօտ մի հրովարտակով՝, որպէսզի [նա] սուրբ Գրիգորին ձեռնադրի Հայոց հայրապետ: Որը նա մեծ ուրախութեամբ ընդունեց՝ մէկ [Գրիգորի] խոստովանողի անուն [ձեռք բերելու պատճառով], եւ միւսը՝ Հայոց երկրի լուսաւորութեան համար, [լուստի] ձեռնադրեց [նրան] եւ ճանապարհ դրեց՝ հրովարտակի պատասխանով հանդերձ:

ԳԼՈՒԽ ԿԹ

ԴԱՐՁԵԱԼ ՆՈՅՆ ԽՆԴԻՐԻ՝ ՍՈՒՐԲ ԳՐԻԳՈՐԻ ՄԵԿՆԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՁԵՆՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ

Արդ՝ երբ Տիրոջից Սուրբ Գրիգորին հրաման հասաւ՝ ստանձնելու հովուապետական իշխանութիւնը, այնժամ Աստուծոց սքանչելի տեսիք երեւաց թագաւորին, քանզի հրեշտակը խօսեց նրա հետ եւ ասաց. «Դու պարտաւոր ես Գրիգորին բարձրացնել հայրապետութեան, որպէսզի նա ձեզ լուսաւորի»: Նաեւ Գրիգորին երեւաց Աստուծոյ հրեշտակը, որպէսզի չընդդիմանայ թագաւորի ասածին²⁰⁶, քանի որ Աստուծոց է հրամանը:

Ապա այնուհետեւ թագաւորը զօրագունդ գումարեց գլխաւոր նախարարներից՝ իւրաքանչիւրի զօրքով: Առաջինն [էր] Անգեղոտան²⁰⁷ իշխանը, երկրորդ՝ Աղձնիքի²⁰⁸ իշխանը, որ բղեշխ էր, երրորդ՝ Մարդապետութեան իշխանը²⁰⁹, նաեւ՝ թագակապ իշխանը, որ Ասպետ է կոչուում, եւ Ասպարապետ իշխանը²¹⁰, եւ Կորդուքի²¹¹ իշխանը, եւ Գարգարացոց²¹² իշխանը, սա եւս բղեշխ էր կոչուում, եւ Ռշտունիքի²¹³ իշխանը, եւ Մոկքի²¹⁴ իշխանը, եւ Միւնիքի իշխանը, եւ Ծաղեաց²¹⁵ աշխարհի իշխանը, եւ Ուտիքի²¹⁶ իշխա-

նը, եւ Շահապ իշխանը²¹⁷ Չարաւանդ²¹⁸ եւ Հեր²¹⁹ գաւառների, եւ Արծրունեաց²²⁰ իշխանը: Եւ Գրիգորին բազմեցրին արքունական ոսպնեպատ կառքը եւ գնացին հասան Կեսարացոց քաղաքը:

Եւ հանդիպելով սուրբ կաթողիկոս Ղեւոնդին՝ մատուցեցին Տրդատ թագաւորի նամակը եւ ողջունեցին բոլորին: Ապա բազմաթիւ եպիսկոպոսների ժողով գումարուեց, սուրբ Գրիգորին Մեծ Հայքի հայրապետ ձեռնադրեցին, եւ եպիսկոպոսների գլխաւորը մեծն Ղեւոնդիոսն էր: Եւ նամակի պատասխանն առնելով՝ մեծ ուրախութեամբ վերադարձան եւ եկան հասան Սեբաստիա քաղաքը: Եւ այնտեղ ոչ քիչ օրեր մնալով՝ նաեւ [այդ] քաղաքում եկեղեցի հիմնադրեցին, որը հէնց սուրբ Գրիգորի հրամանով կառուցեցին վստահելի մարդիկ, եւ անուանակոչեցին սուրբ Գրիգորի անունով, որը [հիմա էլ] դեռեւս կանգուն է քաղաքի եզրին:

Իսկ ապա Տրդատ արքան լսելով սուրբ Գրիգորի գալու մասին՝ ընդառայ դուրս եկաւ նրան բազմաթիւ զօրքով Նպատ լեռան ստորոտի մօտ, հանդիպեց Եփրատ գետի ափին, եւ երբ միմեանց պատահեցին՝ լցուեցին ցնծութեամբ: Եւ պատասխան նամակի օրինակը տալով՝ սուրբ Գրիգորը նստեց Մեծ Հայքի կաթողիկոսական աթոռին: Եւ այն եպիսկոպոսները, որ ձեռնադրուեցին նրա կողմից, աւելի քան չորս հարիւր այլեւայլ վայրերի եպիսկոպոս-վերակացուներ [էին]:

ԳԼՈՒԽ Հ

ԱՅՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ, ՈՐ ՉԱՆԱՉԱՆ ՏԵՂԵՐՈՒՄ ԱԹՈՌ ՍՏԱՑԱՆ ՍՈՒՐԲ ԳՐԻԳՈՐԻՑ՝ ԻՐԱԸՔԱՆՉԻՐ ԳԱՀՈՎ

Արդ՝ այստեղ կը թուարկեմ աթոռակալներին եւ կը նշեմ իւրաքանչիւրի գահը, ինչպէս որ մեր Լուսաւորիչ սուրբ Գրիգորի կողմից նշանակուեց ու սահմանուեց աթոռակալ եպիսկոպոսների իսկագոյն կալովը. առաջինն [է] Հարքի եպիսկոպոսը, երկրորդը՝ Ոստանի²²¹ եպիսկոպոսը, երրորդը՝ Տայքի²²² եպիսկոպոսը, չորրորդը՝ Մարդաղոյ²²³ [եպիսկոպոսը], հինգերորդը՝ Արշամունիքի²²⁴, վեցերորդը՝ Արծրունեաց, եօթերորդը՝ Միւնիքի, ութերորդը՝ Ռշտունիքի, իններորդը՝ Մոկքի, տասներորդը՝ Ամատունեաց²²⁵, տասնմէկերորդը՝ Բասենի²²⁶, տասներկուերորդը՝ Մամիկոնեան²²⁷, տասներեքերորդը՝ Բագրեւանդի²²⁸, տասնչորրորդը՝ Խորխոռունեաց²²⁹, տասնհինգերորդը՝ Վանանդի²³⁰, տասնվեցերորդը՝ Ապախունիքի²³¹, տասնօթ-

[†] Տուեալ դէպքում հրովարտակ եզրոյթը նշանակում է խնդրագիր:

բորդը՝ Արշարունիքի³², տասնութերորդը՝ Գնունեաց³³։ տասնիններորդը՝ Գողթան³⁴, քսաներորդը՝ Գարդմանի³⁵, քսանմեկերորդը՝ Ալեի³⁶, քսաներկուերորդը՝ Բաժունիքի³⁷, քսաներեք[երորդ]ը՝ Երուտակի³⁸, քսանչորս[երորդ]ը՝ Ասորեաց³⁹, քսանհինգ[երորդ]ը՝ Անծեւացիքի⁴⁰, քսանվեց[երորդ]ը՝ Պալունիքի⁴¹, քսանեօթ[երորդ]ը՝ Մեհնունեաց, քսանութ[երորդ]ը՝ Ելի⁴², քսանին[երորդ]ը՝ Չարեհաւանի⁴³, երեսուն[երորդ]ը՝ Միւս Ասորեաց⁴⁴ [եպիսկոպոսը]։

Այս երեսուն եպիսկոպոսներն են, որ սուրբ Գրիգորից աթոռակալութեամբ ձեռնադրութիւն ընդունեցին։ Նաեւ երեք հարիւր եօթանասուն այլ եպիսկոպոսների զանազան տեղերում նշանակուեցին իբրեւ վերակացուներ ու առաջնորդներ՝ իւրաքանչիւրն [իր] գաւառում՝ ի փառս Աստծոյ։

ԳԼՈՒԽ ՀԱ

ՏՐԴԱՏ ԹԱԳԱՒՈՐԻ ԵՒ ԻՐ ՀԱՐԱԶԱՏՆԵՐԻ ՈՒ ԱՄԲՈՂՁ ԶՕՐՔԻ ՄԿՐՏՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

Արդ՝ երբ սուրբ Գրիգորը եկաւ Հայաստան աշխարհը, եւ Տրդատ քազատը լսեց, լցուեց ուրախութեամբ, եւ իր հետ վերցնելով իր կնոջն՝ Աշխանին, [եւ] քրոջը՝ Խորոպիտուխտին՝ գորքերի հետ միասին գնաց հանդիպեց սուրբ հայրապետին Նպատ⁴⁵ լեռան ստորոտում, ինչպէս վերեւում ասացինք։ Եկան հասան Եփրատ գետի ափը, մեծ ցնծութեամբ ողջունեցին միմեանց, եւ սուրբ Գրիգորը մատուցեց պատասխան նամակը, [եւ] դարձեալ ուրախացան։

Եւ սուրբ Գրիգորը Եփրատ գետում մկրտեց քազատրին իր հարազատների եւ գորքի մնացեալ բազմութեան հետ միասին՝ յանուն Հօր եւ Որդու եւ Սուրբ Հօգու։ Եւ ապա սքանչելի հրաշքներ երեւացին, որով հետեւ գետը տեղում կանգ առաւ, իսկ իրենց վրայ Տէրունական խաչի նման լուսատր սիւն [իջաւ]։ Եւ ովքեր որ այն ժամանակ մկրտուեցին՝ այր, կին ու մանուկ՝ ընդամենը աւելի քան չորս հարիւր հազար⁴⁶ մարդիկ [էին]։ Եւ կատարելով խորհուրդը՝ [Գրիգորը] նրանց բոլորին բաժանեց մեր Փրկչի սուրբ մարմինն ու արիւնը եւ իր լուսատր վարդապետութեամբ լցրեց ու լուսատրեց նրանց բոլորին։ Իսկ նրանք օրհնում էին Աստծուն եւ փառաւորում, որ նրանց զգաստ միտք տուեց եւ խաւարից հանեց [դէպի] լոյս եւ անգիտութիւնից՝ [դէպի] ճշմարիտ գիտութիւն եւ անհաւատութիւնից՝ [դէպի] հաւատք։ Եւ այդ պատճառով օրհնում էին Աստծուն՝ այդպի-

սի պարգեւներ տուողին։

Բայց մենք վերադառնանք այն խօսքին, որ խոստացանք Կոստանդիանոսի հաւատքի գալու մասին, թէ ինչպէս հաւատաց Կոստանդիանոսը կամ ինչ ձեւով։ Յոյն պատմագիրները պատմում են հետեւեալը։ Հռոմի թագաւոր Կոստանդիանոսը կռապաշտ էր. եւ դա՛ դրդուած իր կնոջ՝ Մաքսիմիանէի կողմից, որը Դիոկղետիանոս կայսեր թոռն էր։ Սա հալածում էր քրիստոնեաներին եւ սպանեց շատ հաւատացեալների, ովքեր զոհ չէին մատուցում կուռքերին։ Իսկ երանելի Սեղբեստրոսն առնելով [իր] աշակերտներին՝ փախաւ մի լեռ եւ այնտեղ թաքնուած էր։

Եւ Կոստանդիանոսը բորոտութեամբ հիւանդացաւ, որ նման էր եռքի, եւ բժիշկներն ամենեւին չկարողացան բուժել։ Այդ չարահաւատներն ասացին, թէ՛ «Քո բուժումն անհնարին է [այլ ձեւով]՝ բացի միայն, եթէ դու անարատ մանուկներ հաւաքես, եւ նրանց արիւնով լցնեն աւազանը, եւ մինչդեռ արիւնը տաք է, մերկ մտնես աւազանը եւ արեամբ լողանաս. եւ այդ ժամանակ կը բուժուես»։ Նա հրամայեց, եւ փութապէս հաւաքեցին բազում եւ յոյժ անթիւ մանուկների։ Իսկ թագաւորը ձին հեծնելով՝ գնաց կուռքերի Կապետղիի տաճարը, եւ երեխաները գրկներին կանայք ծանր հառաչանքներով, հերարծակ, ստինքները երեխաների բերանները [դրած] եկան ընկան թագաւորի ոտքերը կսկծալի ողբերով։ Իսկ նա տեսնելով մայրերի կոծն ու տուայտանքը եւ երեխաների լացը՝ խորապէս խղճահարուեց ու զթաց նրանց, նաեւ արտասուքը թափուեց աչքերից։ Եւ [նա] լաւ համարեց նրանց փրկութիւնը, քան իր անձի առողջութիւնը, [եւ] նրանց ուրախացած յետ ուղարկեց իրենց կացարանները՝ տալով նրանց հաց ու օրառոճիկ։

Եւ այն գիշեր [կայսերը երագում] երեւացին Քրիստոսի Պօղոս ու Պետրոս առաքեալները եւ ասացին. «Քանի որ դու խղճացիր երեխաներին աւելի, քան քո անձին, [մենք] եկել ենք քեզ օգնութեան։ [Մարդ] ուղարկի՛ր այսինչ լեռը եւ քեզ մօտ բեր՝ Սեղբեստրոս եպիսկոպոսապետին, նա քեզ համար աւազան կը պատրաստի ջրով, դու նրանով կը լողանաս եւ բորոտութիւնից կը բուժուես»։ Եւ առաւօտեան [մարդ] ուղարկեց լեռը, եւ սուրբ Սեղբեստրոսին [նրա մօտ] տարան։ Իսկ սա կարծում էր, թէ իրեն նահատակելու են տանում, [եւ] ուրախութեամբ գնում էր։

Եւ մտնելով թագաւորի մօտ՝ [Սեղբեստրոսը] ողջոյն տուեց, եւ [կայսրն] ասաց նրան. «Ունե՞ս դու աստուածներ, որոնց անուններն են Պետրոս եւ Պօղոս»։ Պատասխան տուեց Սեղբեստրոսը եւ ասաց. «Նրանք աստուածներ չեն, այլ Աստծու ծառաներ են եւ առաքեալներ»։ Թագաւորը հարցրեց. «Ի՞նչ կերպարանքով են [նրանք] եւ ի՞նչ հասակի»։

Եւ հանելով իր ծոցից սուրբ առաքեալների մի փոքրիկ նկար [Սեղբեստրոսը], ցոյց տուեց թագաւորին: Իսկ նա տեսնելով [նկարը]՝ ճանաչեց եւ ասաց. «Իրօք սրանք են, որ երազումս տեսայ»: Եւ անմիջապէս աւագանը ջրով լցրեցին: Եւ Սեղբեստրոսը գնաց այնտեղ, օրհնեց ջուրը, եւ թագաւորին մերկացնելով՝ իջեցրեց ջուրը: Եւ ի վերուստ լոյս փայլեց նրա մարմնի վրայ, եւ ճարճատում եղաւ, ինչպէս [լինում է] տապալկելիս: Եւ կեղեւների պէս [վերքերը] թափուեցին մարմնից ու լցուեցին ջուրը: Եւ թագաւորը դուրս եկաւ [ջրից] մաքուր մարմնով եւ պայծառ հոգով:

Եւ այդ օրը Սեղբեստրոսի ձեռքով գետում մկրտուեցին տասներկու հազար հոգի, որոնց թագաւորը սպիտակ հանդերձներ հագցրեց եւ ծածկոցներ ու կոշիկներ, եւ ամեն մէկին մի մոմաճրագ [տուեց]: Եւ թագաւորը հրամաններ գրեց, թէ՛ «Ով Քրիստոսին հայկոյի, իր ունեցուածքի կէտը արքունիքին պիտի տայ: Եւ ով կամենում է՝ անխափան ու առանց արգելքի թող մկրտուի, նաեւ աներկիւղ կործանի կուռքերի գոհասեղանները»:

Եւ թագաւորը Սուրբ Փրկիչ անունով եկեղեցի շինեց. եւ ինքն էր փորում, հողը հանում ու դնում քարերը: Եւ հրամայեց իր զօրքերին հրապարակում քառասուն անգամ աղաղակել, թէ՛ «Քրիստոնեաների Աստուածը ճշմարիտ Աստուած է», եւ դարձեալ տասն անգամ, թէ՛ «Քրիստոսի եկեղեցիները թող բացուեն, եւ ովքեր Քրիստոսին չեն պաշտի՝ մեր թագաւորութեան թշնամիներն են»: Տասն անգամ աղաղակեցին այս բանը, եւ «Աստուած էր, որ թագաւորին ապրեցրեց»:

Իսկ Կոստանդիանոսի մայր Հեղինէն Բեթանիայում էր, եւ նրա հետ էին երկու թոռները՝ Կոստանդիանոսը եւ Կոստը¹: Նրա մօտ հաւաքուեցին հրէաները եւ ասացին. «Քո որդին՝ մեր թագաւորը, բարիք գործեց, որ թողեց² կուռքերին եւ ընտրեց հաւատը. բայց [նա էլի] ճշմարիտ հաւատ չստացաւ: Այդ՝ գրի՛ր նրան, որպէսզի թլպատուի եւ մեզ նման հրէայ դառնայ»: Բայց նա [Հեղինէն] անարգեց նրանց ու թշնամանքով յետ դարձրեց: Եւ իր որդուն գրեց, թէ՛ «Հաստատ է քրիստոնէութեան հաւատը», նաեւ «Մեծարի՛ր Սեղբեստրոսին»:

Եւ հայրապետն այնպէս փայլեց եկեղեցում, ինչպէս լոյսը: Եւ իր աղօթքներով հիւանդներ էր բուժում եւ մարդկանց միջից դեւերին հալածում³: Եւ շատ հրէաների ու հեթանոսների դարձի բերեց, նաեւ եղաւ զլխաւորը ե-

¹ Իմա՝ հետագայում՝ Կոստանդին Բ եւ Կոստ[աս] Կոստանդ Ա կայսրերը:
² Բնագիրն այստեղ խառնակ է. «որ երող զհաւատն եւ ընտրեաց (չեղաւտաղ)՝ տպագրում զկոտան»: Հաւանօրէն որեւէ գրիչ է շփոթել բառերի հերթականութիւնը. իսկ ճիշտը պէտք է լինէր՝ «որ երող զկոտան եւ ընտրեաց զհաւատն»:
³ Այսինքն՝ դիահարներին բուժում էր:

րեք հարիւր տասնութ հայրապետների, որոնք Նիկիայի առաջին Սիւնիոդոսում¹ էին: Եւ հասնելով երջանիկ ծերութեան՝ [Սեղբեստրոսը] հանգչեց ի Քրիստոս:

ԳԼՈՒԽ ՀԲ

ԵՐԱՆԵԼԻ ՀԵՂԻՆԷԻ ԵՐՈՒՄԱՂԷՄ ԳՆԱԼԸ՝ ՍՈՒՐԲ ԽԱՉԸ ՓՆՏՐԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ

Սրանից յետոյ սուրբ Կոստանդիանոսը իր մայր Հեղինէին ուղարկում է Երուսաղէմ՝ սուրբ խաչը որոնելու: Եւ նա գնում, հաւաքում է քահանաներին ու հրէաների ծերակոյտին եւ սկսում սուրբ խաչի վերաբերեալ հարց ու փորձ անել: Իսկ սրանք հրաժարուելով՝ «Չգիտենք» էին ասում, եւ հետագայում կտտանքների ենթարկեցին երանելի Կիւրեղին, քանի որ [ի վերջոյ] նրա միջոցով գտնուեց մեր փրկական նշանը: Եւ [խաչն] առնելով՝ ուրախութեամբ տարան քաղաք, եւ դնելով մի պատանի մեռածի վրայ, որին վերցրած տանում էին թաղելու՝ նա անմիջապէս կենդանացաւ: Որը տեսնելով՝ երանելի թագուհին խնդրութեամբ լցուեց, եւ Աստծուն փառք տալով՝ գոհութիւն յայտնեց եւ օրհնեց Աստծուն: Նաեւ ցնծացին բոլոր հաւատացեալները, իսկ հրէաները խոր ամոթով լցուեցին:

Իսկ երանելի Հեղինէն առ Աստուած հաւատքով լցուած եւ մեծ փափագով՝ կրկին Կիւրեղից խնդրեց Փրկչի բեւեռագամերը: Իսկ երանելի Կիւրեղը այլ հաւատացեալ եղբայրների հետ միասին գնաց Կառափման [վայրը] եւ խոր հառաչանքով աղօթքներ մատուցեց, եւ յանկարծ գետնին փայլեցին [մեխերը], որոնք առաւ բերեց, մատուցեց աստուածասէր դշխուհուն: Իսկ նա խնդրութեամբ տարաւ, իր մօտ կանչեց մի վստահելի ու գիտուն մարդու եւ ասաց նրան. «Ա՛ր ինձնից այս բեւեռները եւ սրանցից կոճակներ պատրաստի՛ր թագաւորի ձիւ սանձի համար, որպէսզի դառնայ բոլոր հակառակորդների դէմ թագաւորի յաղթութեան անվթար զէնքը: Որպէսզի կատարուի մարգարէի կողմից ասուածը. «Եւ թող լինի այն օրը, երբ ձիւ սանձերի վրայ Սուրբ Տիրոջը ոգեկոչեն»:

Եւ այսպէս առաքինութեամբ զարդարուած՝ երանելի սուրբ թագուհի տիկինը մեծ փափագով որոնեց ու գտաւ փրկական սուրբ նշանը եւ կատարեց աւանդուածը՝ երանելի սուրբ Կիւրեղի ձեռքով: Եւ երբ բեւեռներն առած եկաւ Կոստանդիանոս թագաւորի մօտ եւ պատմեց նրան բոլոր ե-

¹ Այստեղ իմա՝ տիեզերածողովում:

դելուքի մեծերը, ուրախացան միասին, փառք տուեցին Աստծուն:

ԳԼՈՒԽ ՀԳ

ՀԱՅՈՑ ՏՐԴԱՏ ԹԱԳԱՒՈՐԻ ԿՈՍՏԱՆԴԻԱՆՈՍ ՄԵԾ ԿԱՅՍԵՐ ՄՕՏ ՀՌՈՍ ԳՆԱԼԸ ՀԱՄԱՏԻ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

Այդ ժամանակներում թագաւորեց Կոստանդինի որդի Կոստանդիանոսը եւ հաճոյ եղաւ Աստծուն իր ճշմարիտ խոստովանութեան շնորհիւ: Եւ այնքան յաղթող դուրս եկաւ եւ Աստծուն հաճելի, որ մինչեւ իսկ իր կենքի ամբողջ ընթացքում հրեշտակը երկնքից երեւալով՝ սպասաւորում էր նրան, առաւօտները Քրիստոսի թագի նշանը դնում նրա գլխին, իսկ ինքը՝ [կայսրն] իրեն համարում էր հրեշտակին սպասաւորութիւն [մատուցող]:

Ապա երբ այս մասին լսեց մեծ արքայ Տրդատը, մտադրուեց գնալ սուրբ Կոստանդիանոսի մօտ: Հանդերձեց պատրաստեց մեծ արքեպիսկոպոս Գրիգորին եւ նրա որդի Ռատակէս եպիսկոպոսին եւ եպիսկոպոս Ադրիանոսին: Նաեւ նախարարներից չորսին՝ իր պալատի գահերէցներին, որոնք բղեշխ էին կոչուում. եւ առաջինն [է] իր սահմանակալը Նոշիրականի՝²⁷ կողմից, եւ երկրորդը՝ Ասորեստանի կողմից, եւ երրորդը՝ Արուսատականի՝²⁸ կողմից, եւ չորրորդը՝ Մասքթաց կողմից: Նաեւ այն իշխաններին [հաւաքեց], որ սուրբ Գրիգորի հետ գնացին Կեսարիա, եւ այլ բազմաթիւ մեծամեծների՝ եօթանասուն հազար ընտիր-ընտիր զօրքով, եւ շարժուեց գնաց նրանց հետ Այրարատեան գաւառի Արտաշատ քաղաքից, անցաւ Յունաց կողմերը: Գնաց անցաւ իտալացիների եւ դալմատացիների երկրի կողմերը՝ [մինչեւ] թագաւորանիստ Հոռոմ քաղաքը:

Եւ իսկայն իմացրին աստուածասէր թագաւոր Կոստանդիանոսին եւ մեծ հայրապետ Եւսեբիոսին, եւ նրանք չափազանց ուրախացան, եւ մեծ պատուով ընդառաջ դուրս գալով՝ խնդութեամբ ընդունեցին: Եւ հարցնելով միմեանց նախկինում եղած աղետի մասին, որ նրանց հասել էր Տիրոջից, եւ ապա՝ Աստծոյ հրաշքների մասին, որը զթաց նրանց, եւ թէ՛ ինչպէս վերցնելով նրանց՝ ձգեց խաւարից դէպի լոյս, եւ երկու երկրների հաւատքի գալն էին պատմում միմեանց: Նաեւ իրադարձութիւններն ու կատարուածները եւ նմանութիւններն ու օրինակները, ինչ որ պատահել էր Տրդատին ու Կոստանդիանոսին, պատմում էին բազմութեան առջեւ: Եւ ամենքը զար-

մացած՝ Աստծուն փառք էին տալիս: Եւ դարձեալ երանելի սուրբ Գրիգորի տառապանքն ու հրաշագործութիւններն էր պատմում Տրդատ թագաւորը, որի վրայ զարմացած՝ երանելի Կոստանդիանոսը եւ [նրա] բոլոր իւրայինները նրան [Գրիգորին] ընդունում էին իբրեւ Քրիստոսի կենդանի մարտիրոս, որն իրօք էլ այդպէս էր:

Իսկ ապա այնուհետեւ հայրապետներն ու թագաւորները իրար միջեւ հաստատեցին ուղղափառութեան հաւատամքը, իսկ ըստ մարմնոյ [որոշեցին] միմեանց հանդէպ սէրն [ու] միաբանութիւնը հաստատուն պահել իրար մէջ: Եւ կայսր Կոստանդիանոսն ու Տրդատ արքան յանձն առան երկուստեք հաստատուն ու անխախտ պահել դաշնադրութեան պայմանագիրը: Նաեւ հայրապետները ուխտ ու դաշինք կնքեցին միմեանց հետ, որպէսզի հոգեւոր սէրը եւ հաւատի միաբանութիւնը հաստատուն պահեն իրենց միջեւ՝ իրենք եւ ովքեր իրենցից յետոյ կը յաջորդեն Հայոց եւ Հոռոմի հայրապետական աթոռներին:

Եւ այդպէս մեծ սիրով ընդունելութիւն գտան նրանց կողմից: Եւ հրաժեշտ տալով Կոստանդիանոս կայսերը եւ Եւսեբիոս հայրապետին՝ մեծաքանակ ընծաներով ու պայծառ մուէրներով խաղաղութեամբ եկան հասան Հայոց երկիրը՝ թագաւորանիստ Վաղարշապատ քաղաքը: Եւ ողջոյն տալով սուրբ Հովհաննէսների հանգստարանին՝²⁹ փառաւորեցին Աստծուն:

ԳԼՈՒԽ ՀԳ

ԴԱՐՉԵԱԼ ՆՈՅՆ ԽՆԴՐԻ ԵՒ ՍՈՒՐԲ ԱՌԱՔԵԱԼՆԵՐ ՊԵՏՐՈՍԻ, ՊՕԳՈՍԻ ԵՎ ԱՆԴՐԵԻ ՆՇԽԱՐՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ԱՅԼ ՊԱՍՄՈՒԹԻՒՆՆԻՑ՝

Այս ժամանակ լուր հասաւ Տրդատ արքային, թէ Կոստանդիանոս արքան հաւատաց Աստծուն, եւ քաջութեամբ տիրելով թագաւորութեանը՝ դադարեցրեց եկեղեցիների հալածանքը: Ապա Տրդատը մտադրուեց իշխանների ու բազմաթիւ նախարարների հետ գնալ կայսեր նստավայրը եւ իր հետ տանել սուրբ Գրիգորին՝ իրենց միջեւ խաղաղութեան դաշինք հաստատելու համար: Շատ օրեւաններով՝²⁹ շարժվեց գնաց, մինչեւ որ հասաւ ծիրանափառ Օգոստոսեանի արքունիքը եւ ընդունուեց մեծաշուք

²⁷ Իմա՝ քաղման վայրին, գերեզմանին:

²⁸ Ուխտանէտը դարձեալ նկատի ունի Ձեմոք Գլակի երկը:

պատուով: Էլ առաւել փառաւորապէս ընդունեցին Քրիստոսի խոստովանող սուրբ Գրիգորին՝ խոստովանողի եւ կենդանի տառապեալի անուան համար: Տեղեկացան սրանցից Աստծոյ բոլոր հրաշքների մասին, որոնք գործուեցին Հայաստանում նրանց օրօք: Իսկ ինքը կայսրը պատմեց նրանց, ինչ որ հենց իր հետ եղաւ՝ սքանչելի տեսիլքը խաչանման աստղի շնորհիւ:

Եւ այնտեղ մնացին շատ օրեր, եւ սուրբ Գրիգորը որոշ մասունքներ խնդրեց սուրբ առաքեալներ Պետրոսի եւ Պօղոսի նշխարներից: Եւ թագաւորի հրամանով՝ Հռոմի սուրբ հայրապետը տուեց նրանց, որն ստանալով՝ չափազանց ուրախացան: [Նա] տուեց [մաւել] սուրբ Անդրէ առաքեալի ձախ ձեռքը՝ էլ աւելի մեծարելով նրանց այնքան օրեր: Ապա մեծ ուրախութեամբ աստուածային գանձերն առնելով եւ դուրս գալով քաղաքից՝ բազում օրեր անց եկան հասան Հայաստան:

Եւ հասնելով Եկեղեց գաւառի Թիլ աւանը եւ այնտեղ մի քանի օր հանգստանալուց յետոյ՝ Տրդատը շարժուեց գնաց Այրարատեան գաւառ՝ բուն արքունի աւան Վաղարշապատ քաղաքը: Իսկ սուրբ Գրիգորը այնտեղից [յետոյ] մի որոշ ժամանակ մնաց Տաթոն գաւառում՝ իր հետ ունենալով առաքելական ոսկորների աստուածային գանձերը, որպէսզի կործանի Գիսանէի կուռքերը, որ [գտնուում էին] Իննակնեան²⁵⁰ [կոչուած] տեղում: Եւ տեղի անունը փոխելով՝ կոչեց Գլականք²⁵¹՝ իբրեւ սուրբ Կարապետի²⁵² նշխարների կայան:

ՉԼՈՒԽ ՀԵ

ԵՐԱՆԵԼԻ ԿՈՍՏԱՆԴԻՆՈՍԻ ԹԱԳԻ ՍԱՍԻՆ, ԹԷ
ՈՐՏԵՂԻՑ ԿԱՍԻՆՉՊԵՄ ՅԱԶՈՂՈՒԹՅ ՆՐԱՆ [ՍՏԱՆԱԼ]
ՏԻՐՈՋԻՑ՝ ԱՍՈՒԱԾ ԱՊԱՀԻ ՊԱՏՐԻԿ ԱՇՈՏԻ ՈՐԴԻՑ²⁵¹
ՇԱՊՈՒՀԻ ԿՈՂՄԻՑ ԻՐ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՍԷՋ

Կոստանդիանոսը թագաւորում է երեսուներեք տարի: Սա լինելով Բիզանդացոց կողմերում՝ շինեց քաղաք եւ անուանեց այն Կոստանդնուպոլիս: Սա իր թագաւորանիստ քաղաքի [հիմքերը] հաստատուն [դարձնելով] համար իր հետ Հռոմից բերեց Պետրոսի ու Պօղոսի նշխարներից որոշ մասունքներ, որոնք գտնուում են Սուրբ առաքեալներ կոչուած մեծ եկեղեցում:

²⁵¹ Այսպէս բնագրում՝ Գլական. իմա՝ Գլակվանք:

²⁵² Իմա՝ Յովհաննէս Մկրտչի:

Այս մասին վկայում է Գրիգոր Աստուածաբանը, քանզի եպիսկոպոսների գալու մասին [իր] ճառի մէջ, նրա աւարտական խօսքերում ասում է, թէ՛ «Ուրախ եղէ՞ք, ո՞վ դուք, առաքեալներ, գեղեցիկ փոխադրութիւն [է սա]»:

Արդ՝ նախքան [սա] պատմում է, թէ այն ժամանակ, երբ Յովարը²⁵² վերացրեց Անովնի որդիների թագաւորութիւնը, այս թագը նրանց գանձատնից ուղարկելով՝ դրեց Դաւիթ արքայի գլուխը, եւ սրանից [անցաւ] Սողոմոնին, եւ Սողոմոնից՝ Ռոբովամին, եւ ապա Աբիային եւ Ասաբին²⁵³ եւ Յովսափաթին: Եւ սրանցից յետոյ [կրեցին] Յուդայի բոլոր թագաւորները, եւ ամենից յետոյ՝ Սեղեկիան ու Յոքոնիան, որին գերեց բաբելոնացիների Նաբուգոդոնոսոր արքան եւ նոյն [թագով] թագաւորեց Բաբելոնում. նրանով պսակադրուեցին ինքը եւ իր բոլոր յաջորդները՝ մինչեւ Պարսից արքայ Կիւրոսի օրերը: Սրանից հասաւ մինչեւ Պարսից արքայ Դարեհը, որին սպանեց Աղեքսանդր Մակեդոնացին եւ նրանից յափշտակեց այս թագը, [որը] մնաց մինչեւ Անտիոքոսը: Եւ սրան քշելով՝ քաջ Արշակ Մեծ Պահլաւն²⁵³ առաւ թագը: Եւ այս [այսպէս] եղաւ մինչեւ Շապուիը, որն անուանուեց արքայից արքայ [եւ] որը սիրով հնազանդուեց մեծն Կոստանդիանոսին:

Արդ՝ Կոստանդիանոսը ցանկանում էր, որ իր աստուածահաճոյ թագաւորութիւնը լինի նախնական եւ մարգարտական պսակով: Այս ժամանակ Շապուի արքայից արքան [մարդ] է ուղարկում Կոստանդիանոս Մեծի մօտ [եւ] աղաչում խնդրում դաշինք ու սէր հաստատել միմեանց միջեւ: Իսկ նա ըստ քրիստոնէական սովորութեան համաձայնեց կատարել խնդրանքը: Բայց եւ ինքը խնդրեց Շապուից թագապսակը, որպէսզի ըստ նոյն օրինակի պատրաստել տայ իր անունով, իսկ նրանը նորից վերադարձնի իրեն: Եւ դա անողրանիկ թագաւոր եւ մարգարտ Դաւիթի նկատմամբ փափագի պատճառով էր: Եւ նա [Շապուիը] թագն ուղարկեց վատահելի մարդկանց հետ, որը երբ տեսաւ մեծն Կոստանդիանոսը, հաւաքեց այն արուեստի վարպետներին եւ հրամայեց [թագ] ձուլել նոյն ձեւերով: Իսկ երբ գործն աւարտին հասաւ, [Կոստանդիանոսը] հրամայեց դնել ոսկէ սեղանի վրայ²⁵⁴ եւ աղաչեց Արարչին, որպէսզի իր մօտ մնայ նախօրինակ պսակը: Եւ կանչելով իր մօտ Շապուիի հաւատարիմներին՝ հրամայեց յետ վերցնել իրենց թագաւորից բերուած թագը: Իսկ նրանց մտքերն ու աչքերը կարծես կուրացած ինչ-որ մի աստուածային կարգադրութիւնից՝ յայնեղի կողմից ձուլուածը վերցրին իրենց [ու] գնացին՝ այնտեղ թողնելով մեծ թագաւոր Կոստանդիանոսի փափագածը:

²⁵³ Բնագրում այստեղ՝ Ասափ. հմմտ. վերեւում՝ գլ. ԻԱ:

²⁵⁴ Հեղինակն ուզում է ասել, որ կայսրը երկու թագերն էլ դնել տուեց նոյն սեղանի վրայ:

Եւ նա [թագր] վերցրեց դրեց իր պատուական գլխին: Եւ դրան սպասաւորում էին հրեշտակները, եւ այդ բանը վկայում է Նիկիայի կանոնների գիրքը, թէ՛ «Առաօտից առաօտ սպասաւորում են հրեշտակները»²⁴: Եւ [թագր] մինչեւ այսօր գտնուում է արքայական պալատում: Եւ հռոմեացիների թագաւորները այդ [թագով] են պսակում Մեծ երկուշաբթի օրը Պասեթի Մեծ կիրակիից յետոյ, երբ վերադառնում են [այն] հրաշալի եկեղեցուց, որտեղ նոյն սուրբ Կոստանդիանոսի տապանն է եւ այլ ուղղափառ թագաւորների [տապանները]: Նաեւ բեմի յատակի տակ գտնուում է մեծ հայրապետ Յովհաննէս Ոսկեբերանի գերեզմանը: Նոյնպէս եւ երկրորդ կիրակիի [օրը], որը կոչւում է Նաւակատիքի [կիրակի], նոյն թագով են պսակում՝ վերադառնալով [այն] մեծ եկեղեցուց, որ կոչւում է Սուրբ Մոզք: Արդ՝ պատմեցինք թագի որպիսութիւնը՝ առնելով Շապուհի պատմութիւնից:

ՎՈՒԽ ՎՉ

ՀԱՄԱՍԻ ԲՆՆՈՒԹԻՒՆ ՏՐԴԱՏԻ ԹԱԳԱՌՈՐԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Մեր պատմութեան մէջ մէկ անգամ եւ երկիցս գրեցինք Տրդատի թագաւորելու մասին, թէ ե՞րբ եւ ո՞ւմ ժամանակներում եղաւ: Բայց Չենորը եւ Մովսէսը նրա վերաբերեալ տարածայնում են: Չենորն ասում է, թէ Տրդատը թագաւոր է դարձել Պոռոսի²⁵ կողմից: Եւ [որ] թագաւորել է՝ երբ ձերբակալել է Գթաց թագաւորին, իսկ նա [Պոռոսը] երախտահատույց լինելով Տրդատին, թագադրելով նրան՝ թագաւոր է դարձրել եւ իր գօրքերով ուղարկել Հայաստան: Իսկ Մովսէսն ասում է, թէ Դիոկղետիանոսի կողմից է թագաւոր դարձուել: Այս է վկայում նաեւ Կայսերաց գիրքը²⁶:

Բայց Մովսէսը ճշգրտելով է այսպէս ասում: «Քանզի վկայութիւնը²⁶ ճշմարիտ չէ, ասում է, առանց ժամանակագրութեան, այդ պատճառով մանրախոյզ քննելով՝ գտանք, որ Տրդատը Դիոկղետիանոս կայսեր երկրորդ տարում է թագաւորել եւ այստեղ [Հայաստան] եկել մեծ գօրքով հանդերձ»²⁷: Դարձեալ այլ ձեւով էլ են ճշգրտում [ղեպքերը] նախքան այս՝ սկսած Պոռոսի ժամանակից մինչեւ Դիոկղետիանոսի թագաւորելը: «Յոյների վրայ, ասում է, թագաւորում է Պոռոսը, եւ Արտաշիի հետ խաղաղութիւն հաստատելով՝ բաժանում է մեր երկիրը՝ փոսեր փորելով սահման դնելով»: Ու նաեւ մահուան մասին յայտնում է, թէ երբ Պոռոսը գո-

²⁴ Իմա Փիլոն Տիրակացին:

²⁵ Տե՛ս Խորենացի, II, ՉԲ, էջ 224:

թերի դէմ էր պատերազմում, նրա վրայ յարձակուեցին իր գօրքերը եւ սպանեցին նրան: Եւ նրանից յետոյ թագաւորեց Կարոսը՝ Կարինոսի²⁷ եւ Նոմերիանոսի հետ միասին: Եւ պատերազմելով Պարսից արքայի դէմ Եփրատի ափին՝ Կարոսը մեռաւ, իսկ Կարինոսը Կոռնակի²⁵⁷ կողմից սպանուեց անապատում: Նոյն օրերում նաեւ Նոմերիանոսը սպանուեց Թրակիայում, եւ թագաւորութիւնը ստանձնեց Դիոկղետիանոսը: Եւ այսպէս միմեանցից կարճ-կարճ [միջոց] անց [էր] նրանց մահը:

Եւ այս զրոյցների միջոյն, նրանցից առաջ եւ յետոյ պատմում է [Մովսէսը] նաեւ Տրդատի քաջութեան մասին: Սա, ասում է, մի ձեռքով երկու վայրի ցուլերի եղջիւրներից բռնելով՝ գետին տապալեց՝ միաժամանակ վզները կտորելով: Չիակատրերի մրցութեան ժամանակ վարել կամենալով՝ հակառակորդը հմտութեամբ ցատկեց ընկաւ գետին, եւ Տրդատը բռունցքով հարուածելով արշաւող կառքին՝ կանգնեցրեց [այն], որի վրայ բոլորը զարմացան: Եւ դարձեալ Կարինոսի դէմ Կոռնակի պատերազմելու ժամանակ Տրդատի երիվարը վիրաւորուեց, եւ [նա] առնելով իր զէնքերն ու ձիւ սարուածքը՝ ուղղակի խորայատակով անցաւ լայնատարած Եփրատը դէպի իր գօրքը, ուր Լիկիանէսն էր:

Փա՛ռք բոլոր արարածների կողմից փառաբանուողի փառքին. ամէ՛ն:

²⁷ Բնագրում այստեղ երկու անգամ Կարինոս: Գլ. ԾԷ-ի բնագրում Կարենոս էր: Փիլոն Տիրակացու մօտ՝ Կարինոս, իսկ Խորենացու տարբեր ձեռագրերում՝ Կարինոս կամ Կառինոս:

ՀԱՏՈՒԱԾ Բ

ՀԱՅԵՐԻՑ ՎՐԱՅԻՆԵՐԻ ԲԱԺԱՆՄԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

ՔԼՈՒԽ Ա

Հոռմայեցիների վրայ Մուրիկի²⁵⁸ քազաորութեան եւ Պարսից բռնակալութեան ժամանակներում՝ Ապրուէզ Խոսրով արքայից արքայի տասնեօթերորդ տարում եւ Մեծ Հայքում Վրկանի մարզպան տէր Սմբատի տէրութեան²⁵⁹ օրօք Հայոց հայրապետական արժոյն բարձրացաւ Աբրահամը Ռշտունեաց գաւառից, որը քսանվեցերորդն էր սուրբ Գրիգորից յետոյ: Սա արժանակալեց քսաներեք տարի²⁶⁰: Մրա ժամանակ տեղի ունեցաւ Վրաց բաժանումը Հայոց միաբանութիւնից Վրաց առաջնորդ Կիրոնի ձեռքով: Եւ [վրացիները] հաճեցին կցորդակից դառնալ Քաղկեդոնի չար աղանդին՝ փոխելով սուրբ հայրերի օրէնքները եւ մոռանալով աստուածային ուխտը:

Իսկ Կիրոնը ձեռնադրութիւն էր ստացել Հայոց կաթողիկոս Մովսէսից, որի մահից յետոյ արժող գրաւեց Աբրահամը, որ վերելում ասացինք: Իսկ Կիրոնի մասին, թէ որտեղի²⁶¹ էր, կամ ո՞ր գաւառից ու գիւղից, եւ կամ ի՞նչ ձեռով եկաւ Հայաստան՝ մի փոքր կը պատմեն պատճառը: Սա աշխարհով ու ազգութեամբ վրացի էր՝ Ջաւախք գաւառի Սկուտրի կոչուած գիւղից, եւ ունէր վրացերէն ու հայերէն կրթութիւն: Եւ գնալով հոռմեացիներին²⁶¹ երկիրը՝ այնտեղ տասնհինգ տարի բնակուեց Կողոնիա կոչուած գաւառում:

Եւ այնտեղ ապրեց մի մեծ գիւղաքաղաքում, որ կոչուում է Նիկոպոլիս՝ Գայլ²⁶² կոչուող գետի ափին: Եւ սովորեց ու վարժուեց նրանց գրուածքներին եւ մնացեալ չարարութեամբ գիտութեանը, որով [էլ] մեզնից բաժանուեց: Եւ այնտեղից վերադառնալով՝ եկաւ Հայաստան՝ Հայոց Մովսէս կաթողիկոսի մօտ: Եւ բնակուեց նրա մօտ՝ Սուրբ կաթողիկէում, որը Գուին քաղաքում էր, քանի որ այն ժամանակ այնտեղ էր Հայոց հայրապետութեան արքունիք: Եւ նա [Մովսէսը] նրան նշանակեց Սուրբ կաթողիկէի վանացերէց, նաեւ [դարձրեց] քորեպիսկոպոս՝ նրան վիճակաբեւ տալով [ամբողջ]

Այրարատեան գաւառը: Եւ [Կիրոնն] այնտեղ մնաց հինգ տարի:

Ապա այդ ժամանակներում վախճանուեց Վրաց կաթողիկոսը, եւ երկրի իշխաններն ու նախարարները Մովսէս կաթողիկոսի մօտ մարդիկ ուղարկեցին՝ եպիսկոպոսներով հանդերձ՝ խնդրելու իրենց համար առաջնորդ: Իսկ նա մտածեց, որ իր տանից տայ նրանց առաջնորդ՝ երկու կողմերի հաւատը միաբան ու հաւատարիմ [պահպանելու] համար, միաժամանակ նաեւ հաստատելու համար նախորդ հայրերի ուխտը, որոնք եղել էին իրենից առաջ: [Ուստի] ձեռնադրեց Կիրոնին, ինչպէս սկզբում ասացինք՝ համարելով նրան խրային, կարծելով՝ թէ նա իբր վստահելի ու աներկմիտ է եղել իր նստավայրում, անգիտանալով նրա սրտում ծածուկ [պահուածը]: [Եւ] ուղարկեց նրան՝ ուղեկցութեամբ Պետրոս եպիսկոպոսի, որը Վրաց երկրից էր, եւ այլ նախարարների, որոնք մեծ պատուով եկել էին նրա [Պետրոսի] հետ:

Իսկ երբ Կիրոնը հասաւ իր իշխանութեան վիճակը եւ իրենց քաղաքը, որ կոչուում է Մցխեթայ, իր մօտ հաւաքեց եպիսկոպոսներին՝ երկրի լաւագոյն [հոգեւոր] այրերի հետ միասին, նաեւ՝ իշխաններին ու նախարարներին, եւ նրանց միջոցով ամբողջ երկիրն առհասարակ զցեց իր իշխանութեան տակ: Ապա երբ տեսաւ, [որ] ամեն բան յաջողուեց իր կամքին համապատասխան, այնուհետեւ մտքին նենգ խնդիր դրեց եւ եպիսկոպոս ձեռնադրեց մի խուժիկ նեստորականի, որի անունը Կիս էր, որը խստութիւն է [նշանակում]: Քանզի իսկապէս էլ խիստ էր եւ խստութեամբ ու չորութեամբ վարուեց Տիրոջ կողմնակիցների նկատմամբ, ցասումով բարկացրեց Տիրոջը: Սա [Կիսը] նրա մօտ եկաւ հոռմեաների Կողոնիա գաւառից, [որտեղ] բնակուում էր Ջուտարիմայ կոչուող գիւղում, Նիկոպոլիսի մերձակայքում, եւ [այս] երկուսն էլ Գայլ գետի ափին են, ինչպէս որ նախորդ տեղում ասուեց: Եւ կարծում են, որ [Կիրոնը եւ Կիսը] ոչ միայն գաւառակից էին իրար կամ գիւղակից, այլեւ աղանդակից եւ ուսումնակից էին չար վարդապետներից [սովորած] չար ուսմունքով:

Վ Եւ [Կիրոնը] ձեռնադրեց նրան օտարատեսուչ, այսինքն՝ աղանդաւոր եպիսկոպոս: Եւ միաբանուեցին իրար հետ²⁶¹, ինչպէս Արամը Եփրեմի [հետ], եւ դառնալով Արամի որդին եւ Հոռմեղի որդին՝ չար խորհուրդ խորհեցին, եւ տազնապեց նրանց անձը: Որի մասին զօրութիւնների Տէրն ասում է՝ «Թող այն խորհուրդը չմնայ»: Եւ դարձեալ մի այլ չար խորհուրդ՝ նման Կիրոնի եւ այն խուժիկի [խորհրդին], որով Տէրը սպառնում է մարգարէին՝ «Թող այն խորհուրդը հաստատուն չմնայ եւ կամ թէ՛ նրանց հաւասար»: «Ճանաչեց, ասում է, այս Վասակը այն Վասակին, որ մնջեց սրբերին սպանելուց յետոյ՝ լցուած մեղքութեամբ ու դաւաճանութեամբ,

հակառակ ճշմարտութեան իրենց սրելով»: Եւ այդպէս Կիւրոնը լծակից լինելով Քաղկեդոնի ժողովի անհաւատութեանը, ինքն իր մէջ ծածուկ հաւանութեամբ պահելով նրանց դաւանանքը, վաղուց ներկուած երկար-նակների գոյնով, թէպէտ եւ խուժիկից դարձեալ նորոգուեց՝ արդ՝ այդ խուժիկին ձեռնադրեց եպիսկոպոս, ինչպէս ասացինք, որից Մովսէս Հայոց կաթողիկոսն անտեղեակ էր, մինչեւ որ բացայայտուեց նրանց նենգ մտադրութիւնը, որը վաղուց ի վեր ծածուկ պահուած էր:]

Իսկ երանելի հայրապետ Մովսէսը նմանուելով մեծ նախամարգարէ Մովսէսին՝ քաղցր էր] ու հեզ ամենքի հանդէպ: Սա Արագածոտն գաւառի Եղիվարդ²⁴ գիւղից էր: Սա իր հայրապետութեան աթոռին մնաց երեսուն տարի: Սրա աթոռակալութեան տասներորդ տարում իր իսկ հրամանով սահմանուեց հայոց Թորգոմեան բուսականութիւնը²⁵ եւ հայ ամիսների տոմարի պատճենը: Մրա քսանհինգերորդ տարում Կիւրոնն աթոռակալեց Վրաց աշխարհի՝ կաթողիկոսութիւնում: Եւ սաւուղաբար՝ երկու տարի միայն ճշմարտութեանը հնազանդուեց: Ապա դրանից յետոյ սկսեց ամբարշտանալ ու ստել ճշմարտութեանը եւ իր հայրապետութեան երրորդ տարում ձեռնադրեց խուժիկին:

Ապա այս բանն իմանացաւ Մովսէսը, որը Յուրտաւի եպիսկոպոսն էր (սրն այժմ կոչուում է Գաջենք), որը ինքն էլ Կիւրոնից էր ընդունել ձեռնադրութիւնը, քանի ղեռ [Կիւրոնը] ուղղափառութեան մէջ էր՝ իր հայրապետութեան առաջին տարում: Իր իսկ նամակներում հէնց Կիւրոնը յիշատակում է այս բանը: Արդ՝ Յուրտաւի եպիսկոպոսը բանաւոր եւ ապա նամակի միջոցով տեղեկացնում է Մովսէս հայրապետին Կիւրոնի կողմից կատարուածներ մասին՝ խուժիկ եպիսկոպոսի վերաբերեալ եւ մնացեալ գործերի, որ նա արել էր, [եւ] որոնց [Մովսէս Յուրտաւեցին] տեսնելով կամ իմանալով [ուրիշներից]՝ ստոյգ վերահասու էր եղել: Նաեւ՝ թէ նա քաղկեդոնական դաւանանքն ունի՝ իրեն կեղծաւորութեամբ վարագործելով, ինչպէս որ հէնց ինքն է պատմում իր նամակներում:

Արդ՝ այս երանելի եպիսկոպոսը, որի մասին ասացինք, թէ ճշմարտաբար եւ բարեփառ կերպով էր իրեն պահում՝ իբրեւ խաղաղութեան միջնորդ երկու կողմերի՝ հայերի ու վրացիների միջեւ: [Իրօք], ասես թէ՛ երկուսի միջեւ խաղաղութեան եւ հաւատի հաստատութեան միջնորդ լինէր, ինչպէս պատմում է «Գիրք թրքոցում»: Քանզի [հէնց] խաղաղութեան էլ միջնորդ էր եւ ունէր հայերէն ու վրացերէն կրթութիւն: Քանի որ իր մանկութեան հասակում գնացել էր Յուրտաւ գիւղաքաղաքը եւ այնտեղ դաստիար-

^{†1} Ուխտանէսի եզրոյթով՝ տանն Վրաց:

^{†2} Այսինքն՝ Սաւուղի նման երեսպաշտութիւնից ինքնասպան լինելով:

րակուել էր ու սովորել եւ մեր եւ վրաց դպրութիւնները՝ աշակերտելով այն աթոռը տիրակալող երանելի եպիսկոպոսներին, որոնք նրանից առաջ էին: Ապա իրեն եւս շնորհուեց Տիրոջից՝ երեսուն տարեկանում յաջորդելու այդ աթոռին:

Արդ՝ երբ Մովսէս կաթողիկոսը լսեց Կիւրոնի արածների մասին, տարակուսանքի մէջ ընկած հոգս էր անում եւ սգում, ինչպէս Սամուէլը Սաւուղի վրայ՝ ասելով Աստուածաշնչի խօսքերը, թէ՛ «Ձղջացի, որ Սաւուղին քազատր դարձրեցի Իսրայէլի վրայ»: Եւ այսպէս Կիւրոնի պատճառով սգալով՝ իր մտքում ելք էր որոնում [ծանր] վիճակից: Ապա այնուհետեւ, սիրալիր նամակ է գրում Կիւրոնին եւ ուղարկում Ստեփաննոս եպիսկոպոսի միջոցով, որն իր պալատում էր: [Նամակում] որոշ չափով անգիտանում էր նրա արածներին, որպէսզի գուցէ կարողանայ գրաւել նրան եւ իմանալ նրա մեղկ մտքերը:

Արդ՝ գրում է, որ նախ զգոյշ լինի [իր] վարքում եւ արարքներում եւ հաստատում մնայ ճշմարիտ հաւատքի մէջ, նաեւ հեռու լինի Քաղկեդոնի հայիոյական աղանդից: Միաժամանակ եւ խուժիկ նեստորականի մասին է գրում, որպէսզի նրանից իմանայ ստոյգը: Իսկ նա տակաւին ղեռուս քաքցնում էր՝ խաբելով պարզամիտներին եւ ժամանակաւորապէս փախտելով կաթողիկոս Մովսէսի միտքը: Եւ այս [ամենը] հայոց անիշխանութեան ժամանակ էր, քանզի վերացած էր Արշակունեաց ազգի թագաւորութիւնը, եւ մեր երկիրը երկու մասի էին բաժանել պարսիկներն ու հռոմէացիները:

ԳԼՈՒԽ Բ

ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՏԵՐ ՄՈՎՍԵՍԻ ՆԱՄԱԿԸ ՎՐԱՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԿԻՒՐՈՆԻՆ

«Վրաց կաթողիկոս Կիւրոնիդ եւ քո այլ աթոռակից եպիսկոպոսներին՝ Հայոց կաթողիկոս Մովսէսից եւ իմ աթոռակից այլ եպիսկոպոսներից սիրով՝ ողջո՞յն:

Նախկինում էլ, քանի ղեռ մեզ մօտ էիր, խօսել ենք քեզ հետ խրատի ու մխիթարութեան խօսքեր: Ինչպէս սիրելի եղար ու աթոռակից, որպիսին որ [հիմա] էլ կաս, [այդպէս] էլ եղի՛ր, [որպէսզի] արժանաւոր կերպով գնաս Տիրոջ ճանապարհը եւ պահես նրա պատուիրանները մաքուր սր-

^{†1} Տե՛ս Ա. Թագ. Ժ 11:

տալ եւ անկեղծաւոր հաստատով, եւ զգուշանաւ փառքում եւ արարքներով, բարի հաճութեւ եւ հաճութեամբ եւ զգոյշ լինելու հօտելոյ [համար]։ որ քեզ վառաւորեց. նաեւ [արտեալ] Տիրոջ բոլոր միտս պատուիրանները որ բովանդակուի են այդ խօսքի մէջ։ Եւ կրկին եմ գրուի նոյնը [թող] արժանաւորասպէս զնախ Տիրոջ ճանապարհը եւ երանելի լինելու ըստ մարգարի խօսքի. եւ շնորհեալ անբարիչտների խորհուրդներին. եւ յիշես Աստուծաշնչի Հին եւ Նոր կտակարանների՝ բոլոր խօսքերը. որ պատուիրում են մեզ պահելու Տիրոջ պատուիրաններն ուղիղ մտքով ու ճշմարիտ խոստովանութեամբ. եւ յետոյն Տիրոջ ճանապարհից աջ կամ ձախ։ Եւ եւ կը ջանկանայի նոյնը լսել քեզինց։

Իսկ այժմ լսում եմ. թէ քեզ մօտ հերձուածներ կան, եւ ինչ-որ չափով հաստատացի [դրան]։ Բայց հաստատացի. որովհետեւ վատանելի վկաների [կողմից] ծանուցուեց։ Եւ լսեցինք այսպէս. թէ մի խուժիկ նետառարկան մարդ եկաւ քեզ մօտ եւ քեզինց եպիսկոպոսի ձեռնադրութիւն ընդունեց։ Եւ չափազանց զարնացայ. քանզի այնպիսի մարդուն արժանի էր ոչ թէ առ պատուին արժանացնել. այլ պատժել եւ հաւատացեալների ժողովում չընդունել, քանի որ գայրը երբեք չի բնակում ոչխարների մէջ. իսկ եթէ երբե՞ն պատահում է, որ բնակուի. հոշոտում ու ցրում է նրանց։ Նմանապէս նաեւ գողերը. որովհետեւ գողը չի գայ. եթէ չի [զալիս]. որ գողանայ, սպանի ու կորցնի, ասաց մեզ Տէրունական խօսքը։ Որովհետեւ այնպիսիները գողեր են. արագակներ եւ յափշտակող գայրեր։ Եւ դարձեալ սուտ առաքեալներ [են] եւ նենգաւոր ծառաներ. բայց կերպարորում են ոչխարների զգեստներով. իսկ ներսից յափշտակող գայրեր են։ Այնպիսիներից մեզ զգուշանալ հրամայեց քաջ հովիւր. որն իր անձը գահաբերեց ոչխարների համար՝, եւ յետոյ վրէժի հատուցման օրն է հատուցելու նրանց՝ դէպի ձախակողմը [նրանց] առանձնացնելով [եւ] ասելով. «Գնացէ՛ք. իմ կողմից անիծուածներ»։ Եւ դրա շարունակութեան խօսքերը։ Եւ դարձեալ. թէ՛ «Հեացէ՛ք ինձինց. բոլոր անիրաւ ծառաներդ. քանզի շեմ ճանաչում ձեզ»¹։ Նաեւ կիսելու է նրանց եւ նրանց մի մասին անհաւատների հետ է զգելու եւ ուղարկելու այն տեղը. որը պատրաստուած է սատանայի ու նրա հրեշտակների համար։

Արդ՝ գիտենք. որ անգիտութեամբ եւ արել այդ։ Այժմ դարձի՛ր եւ զղջա՛ ասպաշխարութեամբ հանդերձ, եւ արցունքներով ասա՛՛ դու մարգարի խօսքը. «Տէ՛ր, մի՛ յիշիր իմ անկութեան եւ անգիտութեան մեղքերը»։ Եւ

¹ Եղ. ԺԲ 17։

² Յով. Ժ 2։

³ Ղուկ. ԺԳ 27։

այլեւ այն խուժիկին բնակութեան տեղ չտաս հաւատացեալների մէջ։ Եւ մեծ սաստումով պատուիրի՛ր, որպէսզի նրան ոչ որ իր տանը շանդգնի ընդունել, կամ որեւէ ձեռով նրան ողջոյն կամ բնակուելու տեղ տալ քո իշխանութեան սահմաններում։ Եւ դարձեալ թող քո հաւատացեալները երբեք ողջոյն չտան նրան, քանզի աստուածային պատուիրանից կրաման ենք առել ողջոյն չտալ այդպիսիներին։ Իսկ դու [ինքը] ասպաշախի՛ր արտատրով եւ աղքատներին ողորմութիւն [բաժանելով], եւ ասպաշխարի՛ր մեծ զղջումով, որովհետեւ ասպաշախելը մեղքերից դադարել է [նշանակում]։ Զանի՛ որ, եթէ մեղք գործես՝ պէտք է յետ կանգնես, ասում է, եւ եթէ ուղղուես՝ պէտք է շարունակես, եւ երբ յետ դառնաս՝ պէտք է նաեւ հոգոց հանես եւ հեծե՛ծաս։

Արդ՝ կը վերադառնան դէպի Աստուած [նրանք], ովքեր խնդրում են նրան, գրուած է [Աստուածաշնչում], քանզի Աստուած միայն դարձն է պահանջում։ Ասում է՝ «Դարձէ՛ք դէպի ինձ, եւ եւ կը դառնամ դէպի ձեզ»։ Արդ՝ մի՛ լինիր չարի յիշատակ, եւ չես լինի չարիքների գտնող, [եւ] քանի որ բազմաթիւ պատուիրանների յիշատակութիւն ունես՝ զանց մի՛ արա բարի գործերը։

Արդ՝ սրանք Սուրբ Գրքից քեզ պատուիր, որ սիրես քո Տէր Աստծուն, քանզի այս է Աստծոյ պատուիրանը, որ սիրենք նրան մաքուր սրտով եւ անկեղծաւոր հաւատով։ Որովհետեւ գրուած է. «Սիրի՛ր քո Տէր Աստծուն քո ամբողջ սրտով ու զօրութեամբ», եւ մնացեալը եւս։ Այս է առաջին պատուիրանը, եւ բոլոր Աստուածաշունչ գրքերը այս խօսքն են բովանդակում։ Արդ՝ պահի՛ր սուրբ հայրերի հաւատն ու խոստովանութիւնը, որ իրենք դաւանեցին, եւ նոյնը մեզ արանդեցին երեք հարիւր տասնութը, որոնք Նիկիայում էին, եւ հարիւր յիսունը, որ Կոստանդնուպոլսում էին, եւ երկու հարիւրը, որ Եփեսոսում էին։

Իմացի՛ր [նաեւ] այն, որ արքայից արքայ Կառաթի ժամանակ պահանջ եղաւ հաւատքների ընճութեան, եւ հոռոմները Զաղկեդոնի հաւատքն ընդունեցին, իսկ մեր եւ ձեր երկրները հրաժարուեցին ու հեռացան, եւ դեռեւ գրաւոր կայ եւ պահում է մեր եւ ձեր հաւատի միաբանութիւնը։ Արդ՝ մի՛ դրժիր մեր հայրերի ուխտը, որ երկուսի միջեւ կնքուեց, եւ մի՛ հեռացիր մեր միաբանութիւնից, մի՛ թողնիր մանկութեան ուսմունքը եւ մի՛ մոռանայ աստուածային ուխտը։ Եւ ձայնակից մի՛ լինիր հոռոմներին եւ քո սրտով մի՛ դառնայ դէպի Եգիպտոս, այլ յիշի՛ր, [թէ] ինչու դուրս ելար Նոր Եգիպտոսից եւ հոռոմների՝ փարաւոնի [մման] թունաւոր աշխարհից [դէպի] քեզ փշող [Խողմից] եւ չար վերակացուներից ու դառը ծառայութիւնից։ Մի՛ յանդիմանուիր մարգարից, թէ՛ «Նրանք չմնացին Տիրոջ ուխտին

[հաւատարիմ] եւ նրա պատուիրանով չկամեցան ընթանալ»¹: Եւ մի այլ տեղում [ասում է], թէ՛ «Դարձան իրենց արտերով դէպի Եգիպտոս»²: Արդ՝ մի՛ յենուիր եղեգնեայ կոտրուած ցուպին, որովհետեւ եթէ յենուես, քո անձին քիչ վնաս չես հասցնի:

Մի՛ քանդիր հայրենի պարիսպը, որ սուրբ հայրերը հաստատեցին հաւատի վեմերով: Որովհետեւ ով քանդում է պարիսպը, օձը խայթում է նրան, եւ ով գորում է վեմը՝ իր անձն է կորստի մատնում: Արդ՝ հաստատուն պահիր երեք սուրբ ժողովների խոստովանութիւնը, որ մեր ու ձեր հայրերը հաստատեցին իրար միջեւ միաբանական գրով, ուրը դեռես գոյութիւն ունի: Եւ փախի՛ր անչափ հեռու Քաղկեդոնի պիղծ ժողովից ու Լեւոնի անընդունելի տոմարից: Եւ նգովի՛ր բոլոր հերձուածողներին՝ առաջիններին, միջիններին ու վերջիններին, որոնց սուրբ հայրերը նգովեցին, եւ մենք ենք նգովում, եւ վերացրո՛ւ ամենայն չարը [քո] միջից: Քանզի գրուած է. «Վերացրե՛ք, ասում է, չարը ձեր միջից»³: Եւ դարձեալ, թէ՛ «Ել՛ք նրանց միջից ու բաժանուե՛ք, եւ պիղծերին մի՛ մօտեցե՛ք, եւ ես ձեզ կ'ընդունեմ»⁴, ասում է Տէրը: Արդ՝ այն խուժիկին հալածի՛ր քո երկրից եւ աշխարհից, [որ] դարձեալ թունաւոր արմատը վեր չբարձրանայ եւ նրանով շատերը չպղծուեն:

Յիշի՛ր, որ եկար բնակուեցիր այս Սուրբ կաթողիկէի հովանու տակ եւ քո սրտի հաւատարմութեամբ ծառայեցիր հոգեւոր ծառայութեան շնորհիւ, որ քեզ վստահուեց մեր կողմից: Եւ մենք վստահեցինք քո [ցուցաբերած] կեանքին⁵, քո սիրոյ դիմաց կատարեցինք քո կամքը՝ այդ երկրում քեզ առաջնորդ նշանակելով: Քանի որ թէև ազգով ու բնակութեամբ այդ երկրից էիր, սակայն շատ վաղուց հեռացել, օտարացել էիր՝ հռոմէացիների երկիրը գնալով: Իսկ Հոգու շնորհը, որ քեզ կոչեց այդ հոգեւոր կոչման, ասես ինչ-որ ըմբռնումով ձգեց եւ հանեց քեզ երկաթէ հնոցից եւ հռոմէների բռնութեան հալածածների միջից, որովհետեւ Տիրոջ փառքը ծովի կղզիներում է⁶, եւ նրա անունը թող փառաւորուի բոլոր հեռաւոր տեղերում:

Արդ՝ մի՛ եղիր քո եւ քո ժողովրդի կորստեան պատճառ, որպէսզի մի՛ արասցե՛ քո պատճառով Տիրոջից նգովք հասնի քո երկրի ժողովրդի վրայ՝ ըստ մարգարէի ասածի, թէ՛ «Նգովքները կ'ուտեն երկիրը, որովհետեւ մեղք գործեցին նրա բնակիչները, եւ քչերը մարդ մնացին»: Եւ դարձեալ,

¹ Մտղմ. ՀԼ 10:

² Գործք է 39:

³ Ա Կորնթ. Ե 13:

⁴ Բ Կորնթ. Զ 17:

⁵ Ես. ԻԴ 15:

թէ՛ «Կ'առաքի Տէրը քեզ անարգանքն ի պատիւ եւ փառքը կը հանի քեզ-նից»: Եւ դարձեալ, թէ՛ «Երբ Տէրը կը ստեղծի ամեն ինչ, կը բարձրացնի իր ձեռքը մեծամտի վրայ ու նրանց, ովքեր [իրենց] անձերն իմաստունների շարքին են դասում, եւ [ովքեր] խորհուրդ խորհեցին, բայց ո՛չ Տիրոջով»:

Արդ՝ այս բաները մեծ վշտից ու սրտի նեղութեամբ գրեցի քեզ: Քանզի Աստծոյ սէրն է ստիպում մեզ ասել ճշմարտութեան խօսքերը, որ Նրա համար են:

Ողջ եղի՛ր Տիրոջով: Եւ այս նամակին քո պատասխանը, ըստ Աստծոյ կամքի՛ թող որ մենք լսենք: Ողջ եղի՛ր Տիրոջով»:

ԳԼՈՒԽ Գ

ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՏԵՐ ՄՈՎՍԵՍԻ ՆԱՄԱԿԻ ՊՍԱՍԻՆԱՆԸ ՎՐԱՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԿԻՒՐՆԻ ԿՈՂՄԻՑ

«Սրբասէր եւ պատուական իմ տէր, Հայոց կաթողիկոս Մովսէսիդ, եւ քո բոլոր աթոռակից եպիսկոպոսներին Վրաց կաթողիկոս Կիրոնից խոնարհ երկրպագութեամբ եւ սիրով՝ ողջո՛յն, եւ իմ բոլոր աթոռակից եպիսկոպոսներից կլկնակի խոնարհությամբ եւ երկրպագութեամբ ողջո՛յն եւ օրհնութիւն ձեզ Սուրբ Խաչիցս:

Ձեր նամակները, որ գրել էիք, ստացանք եւ վերահասու եղանք, եւ այն պատգամները, որ տուել էիք, լսեցինք եպիսկոպոսից: Եւ որ նամակով ու խօսքով հոգացել էիք մեզ [համար] խրատական վարդապետական խօսքով, նաեւ յանդիմանել էիք՝ որպէս տէր, վարժապետ եւ հոգեւոր հայր, որպիսին եւ էք իսկապէս, երկրպագեցի եւ շնորհակալ եղայ ձեր հոգեւոր սիրուց: Բայց ես իմ եպիսկոպոսներով ու երկրիս երեւելի մարդկանցով խորհուրդ էի արել [եւ] օրէնք համարել՝ չարգելել յետ դառնալու բոլոր նրանց, ով գղջում է եւ ապաշխարում: Իսկ երբ իմացանք նրա չարութիւնը՝ կրկին հեռացրեցինք մեզնից եւ արգելեցինք, որ մարդիկ նրան ողջոյն տան:

Իսկ որ գրել էիք, թէ հերձուածներ կան ձեզանում, մենք եւս չէինք հաւատացել, բայց յետոյ հաւատացինք՝ վստահելի վկաների [ասելու] պատճառով: Ահա մենք ինքներս իսկ ասացինք մեր կողմից արածները: Եւ որ գրել էիք արքայից արքայ Կաւատի ժամանակի մասին, զիտենք, որ այդպէս է եղել, ինչպէս որ շատ անգամ լսել ենք: Եւ ինչ որ մեր եւ ձեր հայրերի միաբանութեան, ուխտի եւ հաւատի հաստատութեան մասին էինք գրել, մենք անփոփոխ պահպանում ենք այն: Եւ ինչ որ մեր եւ ձեր երկրների մասին էիք գրել ու ասել միաբանութեան վերաբերեալ, որ մեր ժա-

մանակ է. մենք նոյն միաբանութիւնն էլ պահպանում ենք եւ չենք փոփոխում: Իսկ որ խաժիկի համար էլք հաստատել ձեր հրամանները գրատու բանաւոր, ինչպէս քիչ վերեւում գրեցինք, շուտ ենք հեռացրել նրան մեզնից եւ մերոնց հրամայել ենք չընդունել նրան:

Իսկ մենք ամեն ինչով հնազանդ ենք ձեզ եւ ձեր հրամաններին: Ողջ եղէք Տիրոջով եւ մեզ համար աղօթք արե՛ք»:

ԳԼՈՒԽ Գ

ՀԱՅՈՑ ԿԱՅՈՒՂԻԿՈՍԻ ՆԱՄԱԿԻ ԵՒ ԿԻՒՐՈՆԻ ՊԱՏԱՍԽԱՆԻ ՀԱՆԳԱՄԱՆՔՆԵՐԸ, ԹԷ ՈՐՏԵՂ ԳՏՆՈՒԵՑ ԵՒ ԻՆՉՊԷՍ

Արդ՝ Հայոց կաթողիկոս Մովսէսի այս նամակը եւ Կիւրոնի պատասխանը «Գիրք թղթոցում» չգտանք՝ արտագրելու համար. եւ մեծ ջանքերով հազիւ կայողացանք գտնել: Որովհետեւ ես վարդապետներից ոմանցից վաղուց լսել էի, թէ Կիւրոնի կորստեան սկիզբը Մովսէսի ժամանակ եղաւ: Եւ ապա սակաւ չարփով սկիզբը տալիս է Կիւրոնը իր պատասխան նամակում, որ գրուել է Հայոց կաթողիկոս Աբրահամի ժամանակ: Եւ ասում է այսպէս: «Հայոց հայրապետ Մովսէսն, ասում է, որը քեզնից առաջ [էր] այդ աքոռին, մեզ գրեց խաժիկի մասին, այլ ոչ թէ հաւատի խնդիրների վերաբերեալ» (որը, [սակայն], յետոյ կարդում ենք իր իսկ նամակում):

Արդ՝ մենք այդ գրածից իմանալով այդպիսի նամակի մասին, եւ վստահելի մարդկանցից [էլ] լսելով, ինչպէս ասացինք՝ սկսեցինք փնտրել եւ գտանք Տփլիսի քաղաքում, որ Վրաց նահանգում է. Կովկաս լեռան ստորոտում, Կուր կոչուող գետի վրայ: Քանզի մի քահանայ, որի անունը Կիթակոս էր, գտել էր վրաց գրքերում եւ հենց ինքը մեծ շարչարանքով²⁶⁷ արտագրել ու թարգմանել էր մեր լեզուով: Գրատու տուեց մեզ, քանզի ինքը շատ լաւ²⁶⁸ գիտեր վրաց գիրն ու լեզուն: Եւ մենք վերցնելով՝ ստոյգ քննութեամբ գրեցինք ձեր հարցասիրութեան [փարատման համար]:

ԳԼՈՒԽ Ե

ԿԻՒՐՈՆԻ ԵՐԿԻՒՂԻ ԵՒ ԿԱՍԿԱԾՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Արդ՝ քանզի Կիւրոնը յանդգնեց համարձակօրէն հակառակուել Հայոց կաթողիկոս Մովսէսին, ինչպէս [հակառակուեց] Աբրահամին, թէպէտ

արդէն [այդպիսի] երկունքի ցատկ բռնուած էր, որովհետեւ վախենում էր, առաջին՝ որ Մովսէսի մեծ երախտիքից պարտուի ու ամոթով մնայ, եւ երկրորդ՝ որպէսզի մնար այլ ժամանակի, ելր անօրէնութիւնը ծնունդ [կ'առնէր], ինչպէս որ [իսկայպէս] եղաւ: Քանզի Հայոց կաթողիկոս Մովսէսը մեռաւ, եւ վրայ հասաւ Կիւրոնի ժամանակը եւ խաւարի իշխանութիւնը:

Քանզի այն խաժիկը, որի՛ մասին խօսեցինք, որ Կիւրոնի կորստեան սկզբնապատճառը եղաւ, իբրեւ իժի ձագ թաքնուած էր քարերի ծակերում ու ծերպերում, [ուստի] եւ [Կիւրոնն] ինքն իրեն այս կամ այն բանն էր յերկրում եւ մեղքերի պատճառներ առաջացնում: Քանզի պատասխանը թերի էր եւ թերեւակի խօսքերով ու կասկածանքներով էր արտայայտուած եւ վախվիւտով էր անում, եւ ասում [էր] «Համարեցի, թէ օրէնքով եմ այն արել՝ չարգելել²⁶⁹ որեւէ մէկին զոջման գալ», եւ կամ թէ [ասում էր] «Մենք մեր հայրերի դրած ուխտը հաստատուն ենք պահում», եւ մնացեալ բաները: Բայց այս խօսքերը խորամանկութեամբ էին ասում, քանզի իրեն նենգութեամբ թաքցրել էր: Ասում էր՝ «Այն խաժիկին հեռացրել ենք եւ մերոնց հրամայել ենք նրան ողջոյն չտալ», իսկ ինքը բոլորովին չէր բաժանում նրանից, թէպէտեւ ծածուկ, բայց պահում էր նրան մինչեւ անօրէնութեան մէջ իր բացայայտուելու ժամանակը:

Բայց նախքան նրա շարութեան ի յայտ գալը, որ եղաւ մինչեւ Աբրահամի երրորդ նամակի պատասխանը, որ գրեց Կիւրոնը անօրէն ու թունաւոր խօսքերով, քանի որ տակաւին թաքնուած էր պահում իրեն կեղծաւորութեան վարագոյրով, [սպա] նաեւ չէր մտաբերում Սուրբ Գրքի խօսքերը, որ առակներով ու օրինակներով պարտաւորում է կեղծաւորներին եւ միաժամանակ իմացնում պատիժն [ու] պատուհասը: Քանզի աստուածայիններից մէկն՝ ասում է, թէ կեղծաւորի լոյսը ճշմարտապէս խաւար է: Եւ մէկ ուրիշն [ասում է], թէ՛ կեղծաւորներն իրենց խօսքերով ու դէմքերով որոշ բաներ հաւատալի են ցոյց տալիս: Եւ դարձեալ, թէ՛ մէկի մասին խօսքով ասում է, թէ փիլիսոփայ է, մինչդեռ փիլիսոփայ չէ, այլ այնպիսի կերպարանք է ընդունում, թէ իբր արուեստի գործի մասին է պատմում, իսկ ով որ ներքուստ փիլիսոփայ էր, արտաքինով դարբին երեւաց: Ահա վար բերուեց նրա դիմակը, որով ծածկուել էր նա, եւ բացուեց նրա խաբէութիւնը, եւ պարզուեց, որ ներքուստ ազնուական էր, արտաքուստ՝ ծանայ: Եւ այսպէս կեղծաւոր տեսքը կամենում են երկու դէմքով ցոյց տալ:

Եւ սրանք աստանայի գործեր [են]: «Նաեւ աստանան է լոյսի հրեշտակի կերպարանք ընդունում», ասում է աստուածային առաքեալը: Իսկ ինքը Տէրն ասում է. «Տեսնում էի աստանային երկնքից ընկնելիս՝ իբրեւ կայ-

¹ Այսինքն՝ առաքեալներից մէկը:

ծակը»¹: Եւ դա՛ որովհետեւ կեղծատրութեամբ էր պահում իր բնակատեղին, որտեղից ընկաւ: Քանզի կամեցաւ, որ ինքն անելի վեր լինի բոլորից: Միրեւով փառքը՝ շիասաւ նրան, ինչին ձգտում էր, եւ եղաւ գրկուած նրանից, ինչ որ ունէր ամբողջապէս: Եւ լոեց այն փառաբանութիւնից, որի մէջ կարգուած ու սահմանուած էր:

Արդ՝ Կիւրոնն այսպիսի մտքով շարժուեց՝ իրեն ծածուկ կեղծատրելով: Նա չգիտէր [Սուրբ] Գրքի խօսքը, թէ՛ «Լոյսի դէմ յանդիման խաւարը յայտնի է դառնում»², եւ ինչ որ սրանց մման [է]: Եւ դարձեալ, թէ՛ «Այլատեսակ»³ ինչ [է] լինի, թաքուն մնալ չի կարող»: Արդ՝ Կիւրոնը այսքանով եւ այսպիսի բաներով հինգ տարի մնաց՝ երկու տարի Հայոց կաթողիկոս Մովսէսի ժամանակ եւ երկու տարի նրա մահից յետոյ մինչեւ Աբրահամի ժամանակը, որը Մովսէսից յետոյ յաջորդեց հայրապետութեան արոճին:

Իսկ Աբրահամի առաջին տարում [Կիւրոնը] սկսեց անօրէնութիւն գործել եւ բացայայտել իր չարութիւնը: Քանզի երբ յաճախացան Աբրահամ կաթողիկոսից նրան առաքուած գրութիւնները, ապա այնուհետեւ [Կիւրոնը] նրա դէմ պատասխան տուեց իր երկար դամակում. «Կամենում էք, թէ չէք կամենում, մեր հաւատն, ասում է, այո՛ է»: Բայց թելտեւ նախապէս նրան գրել էր Վրթանէս Քերթողը, որը սուրբ Գրիգորի արձոյտ տեղապահն էր, եւ իմացել էր նրա չարութեան չափը, բայց քանի որ այդ ժամանակ հայրապետ չկար, նա չկարողացաւ ոչ մի բան հնարել, միաժամանակ եւ Հայոց երկիրը երկուսի էր բաժանուած: Եւ նա տարակուսանքի մէջ լինելով՝ ոչ մի բան չկարողացաւ հնարել, ո՛չ հոգեւոր սաստումով եւ ո՛չ մարմնաւոր պատժով, քանի որ հոգեւորը տակաւին հաստատուած չէր, իսկ մարմնաւորը հեռու էր եւ օտար:

Իսկ Սմբատը, որի մասին ասացինք, թէ Հայոց մարզպան էր»³ [մի] բարի, բարեպաշտ եւ հաւատարիմ, ուղղափառ հաւատքի մէջ հաստատուն մարդ՝ գիտէր Կիւրոնի մտքերը, որ ձայնակից եղաւ հռոմեներին, [բայց] չկարողացաւ կայսրին իմացնել եւ ոչ էլ արքային ծանուցել Կիւրոնի արածները, քանզի գիտէր, որ ոչ մի օգուտ չի լինի: Միաժամանակ նաեւ իմացել էր կայսեր մտադրութիւնը, որ Կիւրոնի հետ միաբան է, եւ նրա հրամանով է՝⁴ այս բանը, քանզի [դա] մեզ կարծել է տալիս Կիւրոնի խօսքը, որ իր նամակի մէջ գրում է Աբրահամին ու Սմբատին, թէ՛ «Թող Աստուած պահպանի կայսրին, որը մեր աշխարհը պահպանեց»: Եւ դարձեալ, թէ՛ «Աստուած թող փառաւորի արքային, քանզի նա փառաւորեց»:

¹ Դուկ. Ժ 18:

² Եփես. Ե 13:

³ Սմբատի՝ Հայոց մարզպան լինելու փաստը չի հաստատում որեւէ այլ աղբիւրով:

Եւ արդարեւ այնպէս եղաւ Կիւրոնը, որ մարդկանց փառքն անելի սիրեց քան Աստծունը, եւ յոյսը դրեց իր բազկի զօրութեան վրայ եւ շսեց մարգարէի կողմից [ասուածը], թէ՛ «Մի՛ յուսացէք մարդկանց որդի իշխանների վրայ, որովհետեւ նրանց մէջ փրկութիւն չկայ», եւ սրամից յետոյ աստուղ խօսքը: Եւ դարձեալ՝ միւս մարգարէի [խօսքը], թէ՛ «Անիծուած է [նա], ով իր յոյսը դնում է մարդու, այլ ոչ թէ Աստծու վրայ»:

ԳԼՈՒԽ Զ

ԹԷ ԻՆՉՊԷՍ ԿԻՒՐՈՆԸ ՅՈՒՐՏԱԽԻ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ
ՄՈՎՍԷՍԻՆ ՆԵՆԳՈՒԹՅԱՄԲ ԻՐ ՄՕՏ ԿԱՆՉԵՑ, ԻՍԿ ՆԱ
ՉԳՆԱՅ ԵՐԿԻՒԴԻ ՈՒ ԿԱՍԿԱԾՆԵՐԻ ՊԱՏՃԱՌՈՎ, ԲԱՅՑ
ՅԵՏՈՅ ԳՆԱՑ ՆՐԱՆ ՅԱՆԴԻՍԱՆԵԼՈՒ ՀԱՍԱՐ, ԹԷՊԷՏԵՒ
ԽԱՆՏԵՑ ԻՐ ՈՒԽՏԸ

Իսկ երբ Հայոց կաթողիկոս Մովսէսը մեռաւ՝, քանի որ Կիւրոնը ներքուստ կասկած ունէր Յուրտաի եպիսկոպոսի վերաբերեալ, թէ նա է բացայայտել իր չարիքները, [ապա] մարդ է ուղարկում նրա մօտ եւ կանչում իր մօտ, քանզի երկրի իշխանների հետ միասին մտադրուել էր չարիք հասցնել նրան: Իսկ երբ նա [Մովսէսը] իմացաւ Կիւրոնի նենգութեան մասին, յանձն չառաւ գնալ, միաժամանակ նաեւ՝ ըստ այն խօսքի, որ հրամայում է Աստծոյ առաքեալը, թէ՛ «Անիրաւ մարդուց մէկ եւ երկու անգամ խրատուելուց յետոյ հրաժարուի՛ր»², քանի որ այնպիսին խտրուած է եւ մեղանչում է՝ ինքն իրեն դատապարտելով: Իսկ նա ոչ թէ մէկ անգամ եւ երկիցս, այլ շատ անգամ էր ճանաչել նրա չարութեան չափը [եւ] չկամեցաւ գնալ նրա մօտ:

Նաեւ իր սրտում ուխտ էր արել [Մովսէսը]՝ բնաւ չգնալ նրան տեսնելու, քանզի խցուած էր նրա գաղտնաձիգ նետերից, որոնցով խաւարի մէջ էր գցում նրանց, ովքեր սրտով ուղիղ են: Այլ միայն այս էր իր մտքում դրել, թէ եթէ նրան [Կիւրոնին] իմանալի դարձնեն իր իսկ գործած չարիքները, թերեւ յետ կը կանգնի եւ կը գոչայ: Քանի որ ցաւ էր [ապրում] նրա համար այն պատճառով, որ ինքը միջնորդ ու սիրոյ շողկապ էր երկու կողմերի՝ հայերի ու վրացիների միջեւ:

¹ Այսինքն՝ 604 ք.:

² Տիտ. Գ 10:

ՎՈՒՆ Է ՅՈՒՐՏԱԻ ՄՈՎԱԷՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ԳՆԱԼԸ ԿԻՐՈՆԻ ՍՕՏ

Բայց ապա յետոյ գնալով խախտեց իր ուխտը՝ «Այն պատճառով, առանց եր. որ ինձ տեսնելով՝ գուցէ կ'ամաչի այն ուխտից ու դաշինքից, որ ինձ հետ միասին կնքեցին Հայոց եւ Վրաց հայրապետները երկու կողմերի միջեւ»: Եւ գնալով Տփլիս կաշուող քաղաքում հանդիպում է Կիւրոնին, որի մասին նախապէս չորբորէ ճառում [գլխում] յիշատակեցինք: Քանզի նա Սուրբ Միսնի գաւթում էր. որ արքայի ապարանքի մօտ էր: Եւ Կիւրոնի ապառաւորները նրան տեսնելով՝ յայտնում են սրան [Կիւրոնին]: Իսկ նա նրան ընդառաջ է ուղարկում իր ապաստարաններից մէկին եւ արգելում է նրան [տեսնել] իր երեսը: Իսկ նա [Մովսէսը] գնում է Յակոբ անունով մի քահանայի տուն. որ մօտիկ էր [բնակում] Սուրբ Միսնին, եւ այնտեղ ինն օր մնալով՝ ապա պատգամ է յղում Կիւրոնին: Եւ նրա հետ խօսում է դատաւարտելով ոչ մի բան չթաքցնելով նրանից:

«Ես. ասում է, գիտեմ, թէ ինչ թերութիւն ունէիր դու ուղղափառ եւ սուրբ հաստի առումով, որը մեզ սովորեցրին սուրբ հայրերը՝ մախօրօք քարոզում սուրբ առաքեալների կողմից եւ սուրբ Գրիգորի կողմից հաստատուած. եւ նոյնը աւանդուած մեզ երեք սուրբ ժողովներից՝ Նիկիայի երեք հարիւր տասնութից, եւ հարիւր յիսունից, որ Կոստանդնուպոլսում [էին], եւ երկու հարիւրից, որ Եփեսոսում [էին], եւ մեր երկու՝ Հայոց եւ Վրաց երկրները նոյնն ունէին, եւ [այժմ էլ] ունենք: Արդ՝ ի՞նչ եղաւ քեզ, ինչո՞ւ դարձար մեր անխախտ, անշարժ, հաստատուն ու սուրբ հաստի խափանիչ, որ սուրբ հայրերի կողմից հաստատուեց եւ տրուեց՝ նոյնը հաստատուն պահելու: Քանզի նրանք մեծ հանդէսով եւ մեծ շարչարանքով, այսահալած կործանեցին սատանային եւ նզովեցին բոլոր հերձուածողներին՝ առաջիններին, միջիններին եւ վերջիններին, մանաւանդ Քաղկեդոնի անիծեալ ժողովն ու Լեւոնի պիղծ տոմարը եւ նրանց, ովքեր նրանց հաստացին: Եւ մինչեւ մեր ժամանակները անխախտ կերպով հասաւ նրանց կողմից ւանդուածը:

Իսկ երանելի Մովսէս հայրապետը, որից դու ձեռնադրութիւն ստացար, այդ պատճառով իր տանից ընտրեց քեզ՝ համարելով քեզ վստահելի, որպէսզի մեր հայրերի ուխտն ու դաւանութիւնը հաստատուն լինի. եւ մենք ապրենք խաղաղութեամբ: Եւ քեզ վստահեց հայրապետութեան այդ արժողը, որպէսզի հաստացեալ ժողովրդի շախիդներում ոչ թէ քարեր կու-

տակես, այլ խուրճ ու խոչը մաքրես նրանց ճանապարհներից: Իսկ դու այդ ամենը [իբրեւ] արգելքներ գցեցիր Նրա ճանապարհներին, որպէսզի չգնան Տիրոջ ուղիղ ճանապարհներով, որով գնացին մեր հայրերը: Նաեւ այդ ապականիչ խուժիկին մէջ գցեցիր, քանզի իր մէջ ծածկուած էր քուճակուր խմորը, որ նա ունէր հնուց Քաղկեդոնի քացախտ չարութիւնից, որ նրան էր հասել հրեական խմորագնդից: Արդ՝ ես անպարտ կը լինեմ եւ քակուած քո միջնորդութիւնից»:

ՎՈՒՆ Ը

ԹԷ ԻՆՉ Է ՊԱՏՄԻՌՈՒՄ ԿԻՐՈՆԻ ՍԱՍԻՆ ՍՐԱՆԻՅ ՅԵՏՈՅ

Արդ՝ այս նա ասաց Կիւրոնին պատգամագրի միջոցով՝ իրեն մահուան ու ծեծի վտանգի տակ դնելով ինքնակամօրէն եւ ինքնայօժարութեամբ, քանզի նրան թշնամի էին բոլորը՝ իշխաններն ու ժողովուրդը՝ Կիւրոնով հանդերձ: Եւ նա [Կիւրոնը] պատասխան չտուեց նրա այդքան բազմաթիւ յանդիմանութիւններին, այլ որպէս իժ եւ վիշապ խցել էր իր ականջները, որպէսզի շլի ճարտար օձաթովչի ծայրը¹: Նաեւ ոչ մի չար բան չէր կարող խօսել նրա դէմ կամ անել, որովհետեւ խցում են այնպիսիների բերանները, որոնք անիրաւ բաներ են խօսում²: Քանզի իր մտքում [Կիւրոնը] խորհում էր, թէ՛ «Երբ Հայաստանում կաթողիկոս նստի, դարձեալ իմ արածների մասին խնդիր է լինելու», [մտածում էր], որպէսզի գուցէ կարողանայ ինչ-որ հնարքներով այլ ձեռով խօսել, քանի որ արդէն տակաւին երկու ոտքով կաղում էր [հաւատքում]:

Իսկ երանելի եպիսկոպոսը բարեյաջող վարեց մարտը՝ բազմաթիւ խօսքերով յանդիմանելով նրան, բայց ոչ մի օգուտ չարեց: Դրանից յետոյ վերադարձաւ իր թեմը՝ մեծ ընդարմացման եւ տրտմութեան մէջ ընկնելով Կիւրոնի անդարձ լինելու, միաժամանակ նրա նենգութիւնը կանխատեսելու պատճառով: Եւ իր թեմակիցներին յանձնելով Հոգու շնորհներին, նրանց պահապան թողնելով նրան, ով պահպանում էր Իսրայէլը՝ մեծ տրտմութեամբ գնաց Արագածոտն գաւառի այն վանքը, որ կոչւում է Յովհաննու [վանք]³: Եւ այնտեղ մեծ սիրով ու պատուով ընդունուեց Բարեղաս վանացերեցի կողմից: Եւ ապա Վրթաբնէ Բերթողին²⁷³ ուղղուած իր նամակում իր խոր գոհունակութիւնը յայտնեց, եւ իր սրտում դարձեալ

¹ Սաղմ. ԾԷ 5:

² Սաղմ. ԿԲ 12:

հաստատեց Կիրոնին [չտեսնելու] մասին իր առաջին ուխտը, [բացի] միայն՝ եթե [նա] դառնայ դեպի ճշմարտությունը եւ ուղղուի:

Իսկ Կիրոնը Յուրտաւի եպիսկոպոսի՝ իրենից հեռանալու մասին լուր է տարածում այսպէս, [իբրեւ] թէ՝ «Գիշերը գաղտնի փախաւ մեզմից իր ինչ-որ չարութեան պատճառով», նաեւ՝ [իբրեւ թէ] նրա [Կիրոնի] բազում խօսքերի [պատճառով], որ խօսուել էր նրա հետ հաւատքի մասին: Եւ դարձեալ յանդիմանութիւններին ու մեղադրանքներին մասին ոչինչ չպատմեց դրանցից, թէպէտ եպիսկոպոսը բոլորին ամեն ինչ պատմել էր: Եւ նոյնը Կիրոնը Աբրահամ Հայոց կաթողիկոսին գրած իր այն նամակի մէջ է ասում: «Նրան, ասում է, մենք չենք հանել մեր թեմից, այլ ինքը գիշերը փախուստով գնաց իր ինչ-որ յանցանքների պատճառով»: Եւ այսպէս անիրաւութեամբ ու ստութեամբ էր պատասխանում իրայիններին եւ օտարներին: Քանզի ամեն մէկը, որ անիրաւ է, պատասխանի մէջ պատրաստ է, քանզի անխմաստ մտքով էր վարուել ամենքի նկատմամբ: Որովհետեւ մեղքերում բռնուած հոգիները խելամտութիւնից էլ են ընկնում:

Արդ՝ Կիրոնը թէպէտեւ վաղուց էր ատել ճշմարտութիւնը, ինքն [էլ] ատուած էր ճշմարտութիւնից: Քանզի սկզբից եւեթ թշնամի էր Յուրտաւի եպիսկոպոսին՝ կասկածելով, որ նա է յայտնել իր չարութեան մասին: Եւ ցանկանում էր նրա մահը, քանզի նա [եպիսկոպոսը] գիտէր Կիրոնի ամեն ինչը ստոյգ կերպով՝ թէ՛ թաքունը եւ թէ՛ յայտնին, ինչպէս ինքն ասաց [իր] պատգամագրի միջոցով: Քանզի առաջ, մինչ դեռեւս հրապարակաւ չէր գուժուել, շատ անգամ ծածուկ յանդիմանուել էր նրա [եպիսկոպոսի] կողմից: Իսկ Կիրոնը ատում էր նրան իր յանդիմանական խօսքերի պատճառով՝ նրան թշնամի համարելով. «Ատեցին, ասում է, դռների առջեւ իրենց յանդիմանիչներին եւ սուրբ խօսքերը պիղծ դարձրին»¹: Քանզի երբ խրատը չլսեց, ապա յանդիմանուեց, որովհետեւ՝ «Խրատն առանց յանդիմանութեան մոլոր է շրջում», ասաց սրբերից մէկը:

Արդ՝ այս բոլոր կատարածներից յետոյ Մովսէս եպիսկոպոսը Վրթանէսին նամակ է գրում Կիրոնի վերաբերեալ՝ բազմաթիւ մեղադրանքներով լի: Եւ հէնց իր նամակներում պատմում է Կիրոնի մասին, եւ Վրաց ինչ-ինչ իրողութիւնների օրինակը նրանց անպտղութեան պատճառով նմանեցնում է թզեռու [առակի] օրինակին: Եւ խնդրում է նամակ գրել Կիրոնին, որ թերեւս կարողանայ ինչ-որ հնար գտնել եւ ինչ-որ բանով շահել նրան: Խնդրում է նախ գրել Յուրտաւի եկեղեցուն, որ հայալեզու էին, նրանց մխիթարելու համար: Իսկ նա [Վրթանէսը] մի իմաստուն, հանճարեղ եւ աստուածային պատուիրանին նախանձախնդիր մարդ [էր] եւ

¹ Ամոս Ե 10:

գորավիզ ու օգնական ուղղափառ հաւատի, ճշմարտասէր եւ լի գիտութեամբ, որին իր հաւատարմութեան պատճառով տեղապահ էին նշանակել սուրբ Գրիգորի աթոռին: Իսկ նա ցաւակից լինելով եպիսկոպոսին, միաժամանակ եւ գործակից ու կողմնակից աստուածային պատուիրանին՝ Կիրոնին նամակ է գրում՝ ծանուցելով նրան ամեն ինչ մի առ մի, ինչպէս ցոյց են տալիս քեզ նրա կողմից իր նամակում գրուածները: Նաեւ շրջաբերական թուղթ է գրում Յուրտաւի եկեղեցուն՝ լի մխիթարութեամբ, եւ յորդորում է նրանց հաստատուն մնալ ճշմարիտ հաւատքի մէջ եւ զգուշանալ նրանցից, ովքեր չեն գնում Տիրոջ ճշմարիտ ճանապարհներով: Եւ այս եղաւ մինչեւ Աբրահամի ժամանակները, որ Հայոց հայրապետութեան աթոռին յաջորդեց Հայոց կաթողիկոս Մովսէսի մահից երեք տարի յետոյ:

ՉԼՈՒՆ Թ

ՎՐԱՅ ԲԱԺԱՆՍԱՆ ՄԱՍԻՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՆԳԱՍԱՆՔԸ²⁷⁴
ՄՈՎՍԵՍԻ ՄԱՀՈՒՄՆԻՅ ՅԵՏՈՅ

Հայոց կաթողիկոս Աբրահամի ժամանակ տեղի ունեցաւ Վրաց բաժանումը՝ լաւ ի յայտ գալով, ինչպէս մեզ ուսուցանում է «Գիրք թղթոցը»: Բայց մինչեւ այստեղ մեր կողմից այս գրուածները տեղի են ունեցել Հայոց կաթողիկոս Մովսէսի ժամանակներում, ինչպէս որ ստոյգ ձեռով պատմեցինք ձեզ. նաեւ դրան վկայում է «Գիրք թղթոցը»: Ահա համառօտ խօսքերով ըստ մեր կարողութեան նշեցինք ձեզ Վրաց բաժանման սկիզբն ու պատճառը, քանզի այս բաներն այսպէս իմացուեցին՝ մեր կողմից ստոյգ քննուելով: Իսկ նրանց նամակներից կամենում էի մեր ձեռնարկման սկզբում նրանց մասին այլ խօսքեր շարադրել, միաժամանակ եւ Կիրոնին վերաբերող կշտամբանքին աւելացնել [խօսքեր] այս պատմութեան մէջ, որ մինչեւ այստեղ [հասաւ]: Բայց [դա] կը թողնենք՝ այլ տեղում ասելու:

Իսկ նախքան Կիրոնի եւ մեզմից նրա բաժանուելու մասին խօսքերին ու գործերին մեր կողմից ձեռնարկելը՝ կը կամենայի պատմել եւ մի այլ պատճառի [մասին], որ մենք լսել ենք շատերից բազում անգամ, չնայած գրաւոր որեւէ գրքում չենք գտել: Թէեւ սա նաեւ դատարկաբան գրոյցներից չէ, այլ ծերերի աւանդութիւնից եւ ընթերցասէր վստահելի մարդկանցից է ասուած, որ կը կամենայի շարադրել այս պատմութեան գլուխների հերթականութեան մէջ: Բայց քանզի չյաջողուեց ասել, որպէսզի չընդմիջուէր միտքը ըստ [այն] հերթակարգի՝ ինչպէս որ պատմում է

«Գիրք քրթոցում», [ապա] կ'ասեն յետոյ՝ [մի] այլ տեղում:

ԳԼՈՒԽ Ժ

ԹԷ ԻՆՉ ՁԵՒՈՎ ՅՈՒՐՏԱԻ ՄՈՎՍԷՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԸ ԳՐԵՑ ՎՐԹԱՆԷՍ ՔԵՐԹՈՂԻՆ, ՈՐՊԷՍՁԻ [ՆԱ] ՆԱՄԱԿ ԳՐԻ ԻՐ ԹԵՄԱԿԱՆՆԵՐԻՆ ԵՒ ԿԻՒՐՆԻՆ ՈՒ ԵՐԿՐԻ ԻՇԽԱՆՆԵՐԻՆ

Արդ՝ Մովսէս եպիսկոպոսը նամակ է գրում Վրթանէս Քերթողին իր Յովհաննավանք գնալու առթիւ եւ նրան պատմում կատարուած ամեն բանի, այդ բում նաեւ ձմեռային դառնաշունչ հողմերի եւ իր գոռուակութեան մասին վանքի առաջնորդից, որի անունն էր Բաբելաս: Եւ խնդրում է շրջաբերական նամակ գրել Յուրտաի եկեղեցուն՝ հաւատքին հաստատուն մնալու վերաբերեալ, ինչպէս որ [քիչ] առաջ ասացինք, եւ դրանից յետոյ [գրել] Կիւրոնին ու երկրի իշխաններին:

ԳԼՈՒԽ ԺԱ

ՅՈՒՐՏԱԻ ՄՈՎՍԷՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ԱՌԱՋԻՆ ՆԱՄԱԿԸ ՍՈՒՐԲ ԳՐԻԳՈՐԻ ԱԹՈՒԻ ՏԵՂԱՊԱՀ ՎՐԹԱՆԷՍ ՔԵՐԹՈՂԻՆ

«Քրիստոսական հաւատքի փափագելի վիճակի սէրն ընդունող եւ ինձ հայրանման ու մերձաւոր երեւացող տէր Վրթանէս, անարժան Մովսէսից քեզ եւ քոյիններին բազում խոնարհութեամբ երկրպագութիւն, որի հետ աւելի ողջութեան հայցում:

Ծանուցում ենք մեր տիրոջը փոքր ի շատէ մեզ հասած չարիքի մասին: Այնպէս պատահեց, որ ես պատանի հասակում հասայ Յուրտաի եպիսկոպոսարանը, որի եկեղեցու սովորական աշակերտ եղայ: Այնտեղ ես ուսանեցի հայերէն եւ վրացերէն դպրութիւնը, այնտեղ էլ ինձ՝ անարժանիս Տիրոջ կողմից շնորհուեց՝ հասնելու վարդապետական աթոռին, իսկ դրանից յետոյ [դառնալու] բղէշի տան դռան՝ եպիսկոպոսը: [Բայց] ասեմ, որ [դա] ոչ թէ ըստ իմ արժանիքների [էր], այլ կարծում եմ, թէ [իբրեւ] յանդիմանութիւն [էր] Աստուծոյ Որդուն ուրացողներին: Քանզի այսքան

† Այսինքն՝ պալատական:

Ժամանակ անցնելուց յետոյ ես եւս վերահասու եղայ, թէ ինչպէս վրացիները միայն կանաչագոյն տերեւն ունէին առանց պտղի, [թէպէտ] իրենց ըստ օրինակի՝ սաղարթալից էին ցոյց տալիս, քանզի այն նոյնն է, որի մէջ Տէրը պտուղ չգտաւ, այլ միայն տերեւ՝: Ըստ այսմ սրանք մարդկանց հաճոյքի համար ամեն մի պաշտամունք լիարժէք ու կատարեալ էին կարծեցնում: Իսկ երբ Կիւրոնի մասին իմացանք, որ մեծարանք է մատուցում Քաղկեդոնի ժողովի սահմանած հրէական հաւատամքին եւ հայեցողութիւն ուղղում Աստուածորդուն՝ նաեւ [հասկացանք], որ նրանց մէջ կանաչ տերեւ էլ չկար:

Այդ պատճառով ես ձայն բարձրացրեցի, թշնամի եղայ կաթողիկոս անունը [կրողին] եւ բոլոր իշխաններին ու նախարարներին եւ [ողջ] երկրին: Եւ վախճանն այս է, որ հալածուեցի: Եւ թէպէտ իմ մեղքերի պատճառով Հայոց երկիրն այժմ զրկուած է առաջնորդութիւնից, սակայն հարկ համարեցի գալ՝ ձեր սրբութեանը տեղեկացնելու [Վրաց] երկրի կորստեան եւ իմ տառապանքների մասին: Եւ նաեւ՝ թէ ինչպէս խիստ ձմեռուայ եւ բուք լինելու պատճառով կանգ առայ սուրբ Յովհաննէս Մկրտչի վանքում, որ Արագածոտնում [է], եւ ընդունուեցի երանելի տէր Բաբելաս վանացերեցի կողմից: Մնացեալն [էլ] այդ տղայից կը լսէք:

Բայց ես առժամայն [նամակ] գրեցի Յուրտաի եկեղեցու հայալեզու⁷⁵ իշխանութեանը⁷⁶: Հրամայեցէ՛ք եւ դուք գրել, որովհետեւ նախանձախնդիր եմ⁷⁶ ուղղափառ հաւատի հանդէպ, թող որ աղանդներից [էլ] առաւել զգուշանան: Գրեցէ՛ք նաեւ Կիւրոնին ու երկրի իշխաններին:

Նամակի միջոցով նաեւ խրատ տուէ՛ք, [թող ինձ] բերեն: Եւ ձեր սրբութեան ողջութեան մասին տեղեկացրէ՛ք մեզ: Եւ դուք ողջ եղէ՛ք Տիրոջով՝:

ԳԼՈՒԽ ԺԲ

ՄՈՎՍԷՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ՆԱՄԱԿԻ ՊԱՏԱՍԽԱՆԸ ՎՐԹԱՆԷՍ ՔԵՐԹՈՂԻ ԿՈՂՄԻՑ

«Քո սրբութեան ողջունագիրը ստացայ, եւ Աստուծոց գոհանալով՝ ուրախացայ, որովհետեւ նախանձախնդիր էք ուղղափառ հաւատին եւ ասպնջական սուրբ հայրերի ճշմարիտ վարդապետութեանը, որ աւանդուեց մեր երկրում երանելի եւ քաջ, սուրբ ու անվախ տառապեալ սուրբ տէր Գրիգորի ձեռքով: Եւ որովհետեւ հասել ենք ապստամբ եւ վերջին ժամա-

† Մարկ. ԺԱ 13:

† Այսինքն՝ թեմին:

նակներին, [ուստի] զարմանալի չէ տեսնել [այն, ինչ] որ ձեր սրբութիւնը գրել է մեզ:

Քանզի տակաւին դեռես տեսնում ենք նուիրական առաքելների զգուշացումը, թէ հերձուածներ են լինելու ձեր մէջ: Եւ նաեւ այն, թէ [նրանք], որ ընտիրներ են, ձեզանում կ'երեւան¹: Սա ճշմարտօրէն քո սրբութիւնը կատարեց՝ համբերելով հալածանքների ու բազմապատիկ նեղութիւնների: Եւ ի լրումն դրան՝ միշտ պէտք է արիանալ եւ անպառակտելի մնալ մեր Քրիստոս Աստծոյ շնորհիւ եւ խելամտութեամբ պարգեւներ ստանալ Քրիստոսի մեծակարող աջից: Իսկ որ շտապում էք շատերի օգտաշահութեանը, ուրախալի է, եւ որ գնում էք դէպի ընկերասիրութիւն, օգուտ է ու տեճալի՝ ըստ այն խօսքի, թէ՛ «Ինձ համար չեմ օգուտ որոնում, այլ՝ շատերի, որպէսզի ապրեն»²:

Այն նամակները, որ խնդրեցիք [գրել] հայալեզուներին³, կ'անենք՝ Աստծոյ շնորհիւ: Նոյնպէս նաեւ Կիրոնին եւ երկրի իշխաններին կը գրենք՝ Աստծոյ ընդառաջելով: Եւ եթէ Աստուած կամենայ, [ապա] մօտ օրերս կամենում են կարողիկոս նստեցնել: Ձեր հոգսերը Քրիստոս Աստծոյ շնորհիւ նա կը հոգայ, իսկ մենք սատար ենք մինչեւ գործի աւարտը ըստ մեր կարողութեան: Ողջ եղի՛ր Տիրոջով»:

ԳԼՈՒԽ ԺԳ

ՄՈՎՍԷՍԻ ԵՒ ՎՐԹԱՆԵՍԻ ՆԱՍԱԿԻՅ ՅԵՏՈՅ ՆԱԵՒ ՓՈԲՐԻԿ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆ

Եպիսկոպոս Մովսէսը շրջաբերական նամակ է գրում Յուրտա քաղաքի եւ նրա նահանգի իր թեմականներին, որ զգուշանան Քաղկեդոնի աղանդից ու նրանց նմաններից՝ տալով նրանց եղած [աղանդաւորների] օրինակները եւ [նրանցը], որ լինելու են: Եւ նրանց վարդապետում է օրէնքներում ու մարգարէութիւններում գրուածները՝ յանձնելով նրանց [Սուրբ] Հոգու շնորհներին: Ինչպէս մի անգամ ասացինք, գրում է նաեւ իր՝ եպիսկոպոսութեան գալու մասին եւ վրացիների մեղադրանքների, նաեւ բոլոր տեղերում պատահած իր դատը փորձութիւնների մասին եւ յիշատակում: Գրում է նաեւ Աստուածորդուն ուրացողներից զգուշանալու եւ Աստծոյ շնորհով ապրելու մասին:

¹ Ա Կորնթ. ԺԱ 19:

² Ա Կորնթ. Ժ 33:

³ Բնագրի արտայայտութիւնն է՝ ի հայալեզուսն:

ԳԼՈՒԽ ԺԳ

ՄՈՎՍԷՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆ²⁷⁷ ՆԱՍԱԿԸ ԻՐ ԹԵՄԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

«Երկնքի ժառանգութեան վիճակեալներ եւ սրբութեամբ Սուրբ Երրորդութեանը երկրպագողներ, երիցս երանելի անվախ տառապեալ սուրբ տեր Գրիգորի միջոցով Քրիստոսի հաւատը լի սիրով ընդունողներ, [որ] Յուրտաի եկեղեցու հայալեզու իշխանութեան [մէջ էք], որոնց առաել հարկ համարեցի գրել, իսկ լտողների յօժարութեամբ՝ [նաեւ] եկեղեցու առհասարակ բոլոր պաշտօնեաներին՝ ընդհանուր ժողովրդով հանդերձ՝ անարժան Մովսէսից ողջոյն Տիրոջով, որի շնորհիւ առաել պահպանուած լինէ՛ք խաղաղութեան մէջ՝ Սուրբ Երրորդութեան յոյսով:

Սիրելիներ, ի սկզբանէ²⁷⁸ եւեթ նրանց, ում Աստուած հաճոյ համարեց եւ կանչեց իր մեծ տէրութեան մէջ սպասաւորութեան, [եւ] ում շնորհեց ժողովրդի վերակացութիւնը, եւ կամ ում մարգարէական շնորհք տրամադրեց՝ ճանաչում [ու] տեսնում ենք [յղրանց] չափազանց բարեհաճ ընտրուած: Ոմանք տեղի տուեցին եւ յօժարութեամբ անսացին կոչին, իսկ [միւս] կէտը յապաղեցին՝ [համաձայնելու] շնորհներին, եւ նրանցից ոչ մէկը չանարգուեց: Արդ՝ որովհետեւ դիպուածը մեզ եւս ուսուցանում էր աստիճանից՝ թէկուզ եւ [ըստ մի] կարգի՝ հրաժարուել եւ առաել եւս երկչոտների հետ երկչոտ լինել. [...] սակայն մեր տկարութիւնից վեր էր միջնորդ լինել Աստծու եւ մարդկանց միջեւ [...]. [բայց ըստ միւս կարգի]՝ սովորեցինք հնազանդուել: [Եւ] քանզի ասես հայրենիքից՝ հաւատքի ուսումնառութեան վայրից էինք կոչուել՝ Աստծոյ նախախնամութեան շնորհը համարելով, այդ պատճառով տեղի տալով՝ յօժարութեամբ անսացինք կանչին:

Դրա համար երբ յանկարծակի վերահասու եղանք շնորհակորոյսներին՝ Աստուածորդուն ուղղուած հայիոյութեանը, նրանց մօտ ճանաչեցինք անասելի վերքերը եւ շանդգնեցինք ախտը ծածկել բարեհոգութեամբ: Այդպէս էլ վարուեցինք, որի պատճառով [նրանց] ամենքին թշնամի դարձանք: Եւ այնքան յանդիմանուեցինք, առաել եւս սպառնալիքի ենթարկուեցինք քահանայապետերից եւ իշխաններից, մինչեւ որ հալածուեցինք: Բայց ինձ այնպէս է քում, թէ ինչ [աւելի վատ] ձեռով եւ դատապարտութեան տակ ընկած կը լինէի, եթէ ախտն իմանալի ու ծածկէի: Նայնպէս եւ նրանք խիստ ցասման են արժանի, որ լսում են եւ անտարբեր մնում, ինչպէս որ անտարբեր էլ գտնուեցին:

Ապա ուրեմն իրաւամբ թող լսեն Աստծու կողմից սպառնալիքի ենթարկուածներին, որ [արտայայտուած է] աստուածային Երեմիայով. «Քահանաներն, ասում է Տէրը, չասացին՝ ո՞ր է Տէրը, իսկ հովիւներն անիրաւ գտնուեցին իմ հանդէպ եւ ցրեցին իմ արօտի ոչխարներին: Եւ ապա ի՞նչ [է լինում] դրա դիմաց: Տէրն այսպէս է ասում. «Ո՛վ հովիւներ, որ կորցնում ու ցրում էք իմ արօտի ոչխարներին, արդ՝ ահաասիկ ես վրէժ կ'առնեմ ձեզմից, որովհետեւ լրացան ձեր օրերը խողխողման համար»:

Արդ՝ քանզի Աստծոյ սիրելի Միածին Որդու սպանողների նման ախտի մէջ ընկան²⁰, ակնյայտ է, որ ըստ նրանց օրինակի՝ չեն խուսափելու նաեւ մարմնական պատժից: Իսկ նրանք ի՞նչ պատիժ կրեցին արդեօք: Սովի [համար] նրանց կանայք ղեղ դարձրին իրենց սիրասուն որդիներին, խորովեցին եւ կերան [նրանց] Տիտոսի կողմից Երուսաղէմի պաշարման ժամանակ: Եւ [Տիտոսը] նրանց վեց բխրին [սովով] սպանեց, հարիւր քսան բխրին սրով կտորեց, իսկ յիսուն բխրին գերեզմարեց: Իսկ քաղաքում այսքան բազմութեան գտնուելու պատճառը Չատկի տօնն էր, երբ բոլոր տոհմերը մի վայրում էին կուտակուած եւ արգելափակուեցին իբրեւ բանտում: Քանզի որ օրը որ իրենց կեանքով նենգեցին Քրիստոս Աստծուն, միեւնոյն օրն էլ ընդունեցին հատուցումը: Իսկ այժմ ովքեր նրանց ախտով հիւանդանում են, ակնյայտ է, որ նրանց հետ պատժուելու են այս եւ այն [աշխարհներում]:

Արդ՝ որպէսզի նրանց հետ մեզ էլ չվիճակուի լսել Աստծու սարսափելի սպառնալիքները եւ կրել այն անողորմ պատիժը, ես եւս հարկ համարեցի այս զգուշացնող նամակի միջոցով խօսել ձեր աստուածասէր ականջներում՝ [յորդորելով] զգուշանալ Տիրոջն ուրացողների հետ հաղորդակցուելուց եւ Տիրոջն սպանողներից՝ Քաղկեդոնի ժողովը մեծարողներից: Քանզի ժողովի առաջնորդները Նեստորի աղանդակիցներն էին եւ եկեղեցու կողմից հալածուածներ, որոնք սատար գտնելով Մարկիանոս քաղաւորին եւ նրա Պողքեր անունով կնոջը՝ համարեցին, որ մեր Տէր Յիսուս Քրիստոսը երկու բնութիւն ունի, ուստի մենք չպէտք է հաղորդակցուենք նրանց հետ:

Արդ՝ այս ամենն իմանալով, սիրելիներ՛ք, արքունական [ուղիղ] ճանապարհով գնանք, ո՛չ աջ խտտորունք ու ո՛չ ձախ: Եւ այս այսչափ հարկ համարեցինք փոքրիշատէ ձեզ գրել, որպէսզի զգուշանաք այնպիսիներից: Եւ [նա], ով այս պատուիրանից յետոյ անփոյթ կը գտնուի, ինքը կը տայ Աստծու պատասխանը, իսկ մենք անպարտ կը լինենք:

Ողջ եղէք մեր Տէր Յիսուս Քրիստոսով»:

ՎԼՈՒՆ ԺԵ

ՅՈՒՐՏԱԻ ՄՈՎՍԷՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ՆԱՄԱԿԻ ՊԱՏԱՍԽԱՆԸ ԻՐ ԹԵՍԱԿԱՆՆԵՐԻՑ

«Քո սրբութեան խրատատութեան զգուշացուցիչ ողջունագիրը ստանալով, ամբողջ եղբայրութիւնս Աստծուց գոհանալով՝ մեծ ցնծութեամբ լցուեցինք, որ դու՝ [մեր] Տէրը, Սուրբ Երրորդութեան պահպանութեամբ ողջ ես, եւ ձեզմից որք մնացած երկրի մասին հոգում էք, որպէս արժան իսկ է:

Թող բոլոր ուղղափառ խոստովանողների աղօթքները լսի Աստուած եւ Սուրբ Հոգուն ուղարկի քեզ մօտ իբրեւ տէր ու օգնական քեզ, զօրացնելով ձեզ, որպէսզի լինէք վերակացու եւ օգնական մեր խտտորում կողմերի, եւ կրկին ձեր միջոցով տէրերի Տէրը Սուրբ Հոգուն քարոզի եւ հաստատի մեր երկրում ընդհանուր կեանքի խօսքը, որ յաւիտենութիւնից առաջ Հօրից էր եւ Հօր մօտ, եւ ժամանակների վերջում մեր փրկութեան համար սուրբ Կոյս Մարիամից մարմնացած եղաւ՝ ըստ ամենայնի մեզ նման՝ բացի մեղքերից, մնալով [միեւնոյն ժամանակ] Աստուած՝ այնպէս, ինչպէս որ էր առաջ՝ իր Հօր եւ Սուրբ Հոգու հետ միասին: Որի առիթով առաջին նախապատակ մարգարէները մարգարէացան այն խորհրդաւոր ծածկոյթի մասին, որ յաւիտեանս Հօր հետ [է]: Որը եւ երանելի Պօղոսը մեկնաբանում է, թէ՛ «Այժմ յայտնուեց Սուրբ Գրքով, եւ բոլոր ուղղափառներն ընդունեցին»:

Եւ սուրբ Գրիգորի գրով նաեւ հայաստանցիներին¹ վրայ հաստատուեցին հաւատը, յոյսը եւ սէրը, որոնք աստուածային Պօղոսն աւանդեց եկեղեցուն՝ հաւատն ի Հայր, յոյսն՝ ի Որդու եւ սէրն՝ ի Սուրբ Հոգի: Այս երեք պտուղները քո եւ երանելի վարդապետների շնորհիւ մեր կողմերի եկեղեցիներում լի ու լեցուն թող պահի մեր Քրիստոս Աստուածը եւ [մենք] ընդունենք մէկին վաթսուն եւ մէկին հարիւր: Թող Տէր Աստուած նորոզի քո տիրական աթոռը միեւնոյն եկեղեցուն², որին վիճակուեցիր Քրիստոսին խոստովանող ուղղափառների կողմից: Ապա թէ ոչ՝ մենք ուրիշ հնար չունենք, կամ [պէտք է] ապրենք այս երկրում՝ ենթարկուելով նրանց կամքին, կամ թողնենք ու գնանք:

Ողջ եղի՛ր, մեր տէ՛ր, եւ մեզ համար աղօթի՛ր»:

¹ Ուխտանէսի օգտագործած եզրոյթով՝ Հայաստանեայցս, որը կարելի է հասկանալ նաեւ ուղղակի՝ հայերիս:

² Այսինքն՝ Յուրտաւում:

ԳԼՈՒԽ ԺԶ

ՄՈՎԱԼԵՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ԽՆԴՐԱՆՔՈՎ ՏԵՐ ՎՐԹԱՆԷՍ ՔԵՐԹՈՂԻ ԳՐԱԾ ՆԱՄԱԿԸ ՅՈՒՐՏԱԻ ՀԱՅԱԼԵԶՈՒ ԱՇԽԱՐՀԻՆ՝ ՀԱՄԱՏՔԻ ՄԵՋ ՆՐԱՆՅ ՀԱՍՏԱՏՈՒՆ ՊԱՀԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ

«Սրբաաւեր ուղղափառներին եւ ճշմարիտներին, բոլոր վանքերի երեց-
ներին եւ գլխորդի քահանաներին, ազատներին եւ շինականներին, ծերե-
րին եւ պատանիներին, հայալեզու գաւառներին եւ համայն ամբողջ ժո-
ղովրդին, որ Յուրտաւի եկեղեցու իշխանութեանն էք ենթարկուում՝ Վրթա-
նէսից եւ սուրբ եկեղեցու այլ պաշտօնեաներից՝ Տիրոջով ողջո՛ւնց:

Մեզ անախորժ լուր հասաւ, թէ Նեստորի եւ նզովեալ Քաղկեդոնի
հերձուածը, որը Հայոց, Վրաց եւ Ադուանից միաբան եպիսկոպոսներից ու
իշխաններից սուսկալի եւ անյիշատակելի նզովքներով մերժուած էր, իսկ
արդ՝ կաթողիկոս կոչուածը եպիսկոպոսներով եւ իշխաններով հանդերձ
ընդունելութիւն ու մեծարանք են անում հերձուածողներին: Լսեցինք նաեւ
ձեր սրբութեան մասին, որ ունէք նախանձախնդրութիւն ուղղափառ հա-
ւատի նկատմամբ ամբողջ բարեպաշտութեամբ, որ ի սկզբանէ հաստա-
տուած էր ձեր երկրում, [ուստի] եւ աղօթում ենք, որ միշտ հաստատուն
մնաք եւ արիանաք աներկիւղ համարձակութեամբ:

Իմացէ՛ք, եղբայրներ՛, որ վերջին ժամանակներում ենք [ապրում], եւ
չար գազանի հրապոյրները մօտեցել են՝ ապստամբեցնելու ուղղափառ
հաւատից, որպէսզի [նա] իր մոլորութեանը ընդունարան ստեղծի: Այդ
պատճառով արթուն կացէ՛ք եւ հսկեցէ՛ք՝ խուսափելու անզգամներից, որ-
պէսզի Աստուծոյ պարգեւներին արժանի լինենք: Եւ եթէ առաւել պէտք լինի
հակառակութեան ու պատասխանի, թող մեզ գրի ձեր սրբութիւնը, եւ Ամե-
նասուրբ Երրորդութեան շնորհիւ հասնելով ձեզ մօտ՝ կը պապանձեցնենք
չարախօսների հայեոյական բերանները: Ողջ եղէ՛ք Տիրոջով»:

ԳԼՈՒԽ ԺԷ

ՅՈՒՐՏԱԻ ՀԱՅԱԼԵԶՈՒ ԱՇԽԱՐՀԻ ՊԱՍՏԻՆԱՆԸ ՎՐԹԱՆԷՍԻ ՆԱՄԱԿԻՆ

«Տեսանք ձեր ուղղափառ հաւատքի նամակը եւ լսեցինք ձեր եւ ձեր
սուրբ եկեղեցու պաշտօնեաների ողջոյնը, եւ մեծ ուրախութեամբ լցուած՝

գոհացանք մեր Քրիստոս Աստծուց, ինչպէս որ երկար երաշտից պապա-
կած ծարաւ հողն ընդունելով շահեկան անձրեւը՝ ինքն իր մէջ գուարճա-
նալով դալարութիւն է ցուցաբերում եւ անուշահոտ ծաղիկներ ցոյց տալիս
նայողներին: Քանզի դուք էլ Քրիստոսի շնորհիւ անուշ բոյր էք՝ ըստ գրու-
ածի՝ կեանքից կեանք, [եւ] ոչ միայն ձեր երկրում, այլեւ ողջ հիւսիսային
կողմերում: Եւ մենք, ընդունելով ձեր կողմից գրուածը, նաեւ ցոյց տուե-
ցինք մեր ողջ եղբայրութեանը, որոնք ախորժելով լսեցին [եւ] գոհութիւն
յայտնեցին Աստծուն:

Նաեւ ձերոյ վարդապետութիւնը, հոգալով մեր երկրի մասին՝ յիշեցնում
է սուրբ եւ ուղիւ այն հաւատը, որ Մեծ Գրիգորը սահմանել էր այս կովկա-
սեան՝ կողմերում: Արդ՝ համարձակում եւ օրհնում ենք տէր Վրթանէսին.
օրհնեալ լինե՛ս ամբողջ ուխտովդ հանդերձ եւ պահպանուած լինե՛ս Սուրբ
Հոգով այս ծովածուփ կեանքում, որ աղօթքներով միշտ նորոգես նաեւ
սուրբ Գրիգորի սուրբ աթոռը, որպէսզի խնամի մեր մոլորեալ ոչխարը՝
ըստ առաջին վարդապետների օրինակի: Քանզի մենք առանց այդտեղի
օգնութեան ու քիկունքի այստեղ չէինք կարող մնալ, որովհետեւ հայրա-
պետ անուանուած այնպիսի գոռոզ բռնաւորի ոչ ոք չի հանդիպել, եւ մենք
պէտք է թողնէինք այս երկիրն ու գնայինք:

Ողջ եղի՛ր մեր Տիրոջով»:

ԳԼՈՒԽ ԺԸ

ՅՈՒՐՏԱԻ ՄԱՍԻՆ ԵՒ ԱՅՆՏԵՂ ԵՂԱԾ ԲԴԵՇՆԻ ՈՒ ՎՐԱՅԻՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Մտաղիբ են մի փոքր յիշատակութեամբ շարադրել նաեւ Յուրտաւի
մասին եւ [ինչ] որ նրանից յետոյ [է]: Քանզի այս Յուրտաւ անունը, որ մշ-
տայար յիշատակեցինք պատմութեան մէջ [եւ] այստեղ էլ ենք յիշատա-
կում, այն ժամանակ էր կոչուում այդ անունով, իսկ այժմ յորջորջում է Գա-
ջենք: Այն ժամանակ լի եւ ընդարձակ մայրաքաղաք [էր] մեծ եւ հռչակա-
ւոր, իսկ այժմ փոքրացած եւ չափաւոր դարձած քաղաքագիւղ [է] այն գե-
տի ափին, որն իր անունով կոչուում է Գաջենագետ, [այն] նահանգում, որը
կոչուում է Վրաց դաշտ, որը երկու՝ Հայոց եւ Վրաց երկրների միջասահ-
մանն է, հայում է դէպի Կաւկաս լեռը, [եւ] որը սահմանակից է հրաշաշէն
ու հրաշալի, հռչակաւոր ու ականաւոր Տփլիսի մեծ մայրաքաղաքին:

¹ Եւ «Գիրք թրոցը», եւ Ուխտանէսը գրում են՝ Կաւկասային:

Եւ այդ Յօրտաւը եղել է նստավայրը Գուգարացոց մեծ բղէշխի, որը հիւսիսի կուսակալ էր նշանակուած մեր Արշակունի Վաղարշակ արքայի կողմից: Եւ այդ բղէշխը սերուած էր Դարեհի նախարար Միհրդատի գաւակից, ինչպէս որ մեզ պատմում է ճշմարտապատում Մովսէսը¹: «Սրան, ասում է [նա], բերեց Աղեքսանդր Մակեդոնացին եւ թողեց իշխան Վերիացոց ազգերի գերիների վրայ, որոնց Նաբուգոդոնոսը բերեց լիբիացիների գորքի ուժով, եւ [որոնց] հետապնդելով [ու] ընկճելով՝ իր ձեռքի տակ նուաճեց ու նրանց մի մասին տարաւ բնակեցրեց Պոնտոսի²՝ ծովի աջակողմում, ասում է Պատմագիրը, եւ [այն] Վերիան գտնում է ցամաքի արեւմտեան ափին»:

Այս՝ երբ նրանց բնակեցրեց Պոնտոսի ափին, այդ ազգն աճեց, եւ բազմանալով՝ սփռուեց ծովեզրում այստեղ-այնտեղ, նաեւ շրջուեց միս կողմի վրայ եւ ձգուեց մինչեւ Հայոց եւ Ալուանից սահմանները: Եւ դարձաւ ազգ՝ եւ խիստ բազմաքանակ, իսկ երկրի անունը կոչուեց Ափխազք³: Եւ սրա շուրջ գտնուող գաւառներն անթիւ են, եւ նաեւ այլ գաւառներ կան Տփլիսի քաղաքի շուրջը, որ կոչուում են Ծանարք, Ջաւախք եւ Թոեղք⁴: Արդ՝ աճեցին եւ բազմացան եւ ազգ դարձան: Եւ որ իրենց նախկին երկրում անուանում էին Վերիա, այստեղ վրացիները կոչուեցին [այդպէս]՝ ազգով, լեզուով եւ գրով, նաեւ հայրապետութեամբ ու թագաւորութեամբ հաստատուեցին: Եւ սրանց բաժանեց ու պառակտելով հեռացրեց մեզմից Կիւրոն Սկուտրացին⁵՝ նման ու հաւասար լինելով Յուդայ Սկարովտացուն, եւ կորցրեց կործանեց այնքան բազմաքանակ ազգին՝ պատճառ լինելով նրանց կորստեան:

Բայց դու այստեղ չպետք է կշտամբես մեզ, որ իբրեւ թէ անելորդ բան ենք գրում սա, ո՛վ ուսումնասէր, քանզի կամեցանք քիչ խօսքերով Յօրտաւի շատ յիշատակների մասին ծանուցել քեզ: Զանգի պարտ ու արժան էր [նաեւ] զանց չառնել նրա՝ [ում] պատկանելու [խնդիրը], քանի որ սկզբնապէս արքունի բնակավայր լինելով՝ [Յօրտաւը] նաեւ սուրբ Շուշանիկի⁶ հանգստեան [վայրն է]⁷: Եւ այնտեղ դեռեւս մնում են նրա նահատակութեան չարչարանքների տեղերը եւ նրա սուրբ ու պատուական նշխարների հանգստարանը⁸, եւ մենք բազմաթիւ անգամ գնացել ենք ու համբուրել [այդ] սրբավայրը: Իսկ նրա նահատակութեան որպիսութիւնը յետոյ այլ տեղում կը պատմեն:

¹ Իմա՝ Խորենացին (տե՛ս II, ԺԱ, էջ 121):

² Իմա՝ Աբխազիա եւ Արեւմտեան Վրաստան:

³ Այսինքն՝ քաղուելու վայրը:

⁴ Այսինքն՝ գերեզմանը:

ԳԼՈՒԽ ԺԹ

ՅՈՒՐՏԱՒԻ ՄՈՎՍԷՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ՄԱՍԻՆ, ԹԷ ՈՐՏԵՂԻՑ
ԿԱՄԻՆՉՊԷՍ ԵԿԱՒ ԱՌԱՋՆՈՐԴԱԿԱՆ ՊԱՏՈՒԻ. ՆԱԵՒ
ԳՈՎԱՍԱՆՔ ՆՐԱ ՄԱՍԻՆ ԵՒ ԿՇՏԱՄԲԱՆՔ ՈՒ
ՄԵՂԱԴԻՐԱՆՔ՝ ԿԻՒՐՆԻՆ, ԵՐԿՐԻ ԻՇԽԱՆՆԵՐԻՆ
ԵՒ ԱՅԼՈՑ

Սակայն [աւելի] առաջ, քան Մովսէսի վերաբերեալ մեր պատմածին անցնելը, մենք մոռացանք նախապէս յիշատակել նրա մասին՝ [իր] գաւառը, զիւղը եւ նրա գալը եպիսկոպոսութեան պատուի: Բայց կ'անցնենք այսուհետեւ համառօտ յիշատակելու [դրանք]՝ ըստ մեր կարողութեան: Սա Տաշիրք¹ գաւառից էր, Մեհենկերտ զիւղից: Իր մանուկ հասակում գնաց Յօրտաւ զիւղաքաղաքը, որի մասին վերեւում խօսեցինք, եւ այնտեղ դաստիարակուեց ու սովորեց, ինչպէս ինքը պատմեց իր նամակում: Եւ ուսանելով երկու ազգերի՝ հայոց եւ վրաց ուսումը եւ հասնելով արբունքի՝ ստացաւ վարդապետութեան աստիճան, իսկ դրանից յետոյ՝ բղէշխի տան եպիսկոպոսութեան աթոռը: Եւ այս բանն ինքն է վկայում [այն] նամակում, որ [զրեց] Վրթանէսին: Եւ [նա] դարձաւ երկու ազգերի՝ հայերի ու վրացիների միջեւ հաւատի հաստատութեան միջնորդ մինչեւ Կիւրոնի դաւանափոխութեան ժամանակները, քանզի նրանից էր ստացել ձեռնադրութիւն, մինչ նա [դեռ] ուղղափառութեան հաւատքում էր: Բայց [Մովսէսն] ինքը, [իր] իւրայինները, նաեւ հայալեզու իշխանութեան առհասարակ բոլոր թեմականները Կիւրոնից կրեցին վիշտ, նեղութիւն, հալածանքներ, որը եւ Վրթանէսին ուղղուած իրենց պատասխան նամակում գրեցին, թէ թողնելու են երկիրը եւ գնալու:

Եւ արդ՝ Մովսէս եպիսկոպոսը ճշմարտիմաց ու ազնուապաշտօն եղաւ Յօրտաւի եկեղեցին խրատելու եւ ուսուցանելու խնդրում՝ նախքան եպիսկոպոսութիւնը իբրեւ վարդապետ լինելով եւ ուսուցանելով, ինչպէս որ պատմեց մեզ իր այն նամակում: Սրանից յետոյ նրան Վերին նախախնամութիւնից եպիսկոպոսութիւն վիճակուեց, եւ [նա] կրկին ապրեց իբրեւ վարդապետ ու տեսուչ, նաեւ առաջնորդ՝ հաստատելու եւ ուսուցանելու մտքով տակաւին մանկաբարոններին, եւ իբրեւ լաւ հովիւ իր անձը դնելու իր ոչխարների համար՝ գայլահալած լինելով: Նա ճանաչող էր իւրայիններին եւ ճանաչուած նրանց կողմից, եւ նրանք, որ այն գաւթում չէին, բերում ու ներս էր առնում այնտեղ՝ ուսանելով քաջահմուտ հովուից, որն ասում էր. «Ես եմ քաջ հովիւր եւ իմ անձը դնում եմ իմ ոչխարների հա-

մար»¹: Սա էլ նույնն էր անում, եւ ուրբեր չէին մտնում իր գաւթի դռնով, այլ աւազակաբար ու դաւաճանաբար շրջում էին գաւթից դուրս, սրանցից զգուշանում էր եւ հովուաբար ու ազնուաբար զգուշացնում իր ծայնը լսողներին եւ կանչողի հետ զնացողներին՝ չսայթաքելու [համար]: Նաեւ պատուիրում էր, որ չլսեն օտար ծայնի, որ գողանում եւ խոտորում է ճշարիտ ու առաջին հովուից եւ կորուսեալներին ապրեցնողից, որն ասաց. «Մարդու Որդին, եկաւ գտնելու եւ ապրեցնելու կորուսեալներին»², եւ դարձեալ՝ «Հայր, ում որ տուեցիր ինձ, նրանցից ոչ մէկին չեմ կորցնի», եւ դարձեալ. թէ՛ «Ով որ գայ ինձ մօտ՝ չի քաղցի, իսկ ով հաւատայ ինձ՝ երբեք չի ծարաւի, քանզի ես եմ կեանքը, ճշմատութիւնը եւ լոյսը»³:

Իսկ սա [Մովսէսը] աշակերտ լինելով քաջ հովիւ Քրիստոսին՝ նայնն ասում ու սովորեցնում էր իր թեմականներին, նաեւ յանդիմանում էր նրանց, ուրբեր խորհում էին հեռացնել առողջ հաւատքից, որը [հաւատն է] առ Հայրը, առ Որդին եւ առ Սուրբ Հոգին: Նաեւ նրանց էր յանդիմանում, ուրբեր խօսում էին Աստծոյ մարմնացեալ խօսքի [Քրիստոսի] միատարածութեան բաժանման մասին: Այդ պատճառով, երբ ամեն բան իմացաւ սատանայի եւ Կիրոնի մասին՝ ատեցին նրան եւ հեռացրին իրենց եկեղեցուց՝ թշնամի մէկը համարելով նրան, քանզի ստոյգը խօսեց: Նաեւ մահով էին սպառնում նրան երկրի իշխանները, նախարարները եւ այն խաժանութ անբոխը, որոնք չգիտէին Տիրոջ օրէնքներն ու պատուիրանները եւ նզովուած էին, որովհետեւ հրեական կատաղութիւն ունէին իրենց մէջ: Եւ այսպէս բազմաթիւ նեղութիւններով ու չարչարանքներով հալածում էին նրան, եւ ինչպէս ասացինք՝ մահով սպառնում, եւ ասում էին՝ «Եկէ՛ք սպանենք նրան, քանզի դժկամելի եղաւ մեզ [համար]»: Եւ զարմանալի չէ, որովհետեւ սատանայի որդիներն են եւ ծայնակիցը նրանց, ուրբեր սպանեցին մարգարէներին եւ մարգարէների Տիրոջը:

Արդ՝ այս ամենի եւ սրանից աւելի չար բաների պատճառը Կիրոնի մէջ գտնուեց, քանզի եղաւ չար առաջնորդ եւ դարձաւ Վրաց երկրում գայթակղութեան բաշխիչ՝ նեստորական խուժիկի հետ միասին, քանզի սա եղաւ նրանց համար որոգայթ: Երանելի Ովսէէն ասում է. «Եւ իբրեւ դարաւանդի գլխին ձգուած ցանց, որ ոլորտդները որսի համար հաստատեցին»⁴: Քանզի նա մեր լի ու անթերի ուղղափառութեան հաւատը, որն ուղիղ դաւանութեամբ աւանդեցին մեզ մեր սուրբ հայրերը, նա այլատե-

¹ Յովհ. Ժ 11:

² Մատթ. ԺԸ 11:

³ Իմաստ. Բ 12:

⁴ Ովսէէ Ե 2:

սակ ձեւով վարդապետեց նրանց: Այլաձեւ մի բան սովորեցրեց սխալ մտքով՝ [այն] հայհոյութիւնը, որ Աստծոյ Որդուն, որի մէջ մարմնացած Բանն Աստուած անբաժանելի միասնութեամբ [է], նա բաժանում էր՝ հայհոյութիւն ներս մուծելով, մինչեւ որ բոլորն ընդհանրապէս ներկուեցին նրա երկարնակութեան գոյնով: Եպիսկոպոսներն ու քահանաները, իշխանները, զօրավարները, զօրականները, միահամուռ բոլոր հասակի մարդիկ միեւնոյն խորհրդով վառուեցին, ինչպէս որ հուրն անտառում վառուելով՝ բորբոքում է, եւ ամբողջ անտառն առհասարակ վառելով՝ բորբոքմամբ կիզում: Նոյն կերպ էլ նրա անկարգ խօսքերը եղան նրանց համար հուր՝ միսախառն այրելով նրանց իբրեւ ինչ-որ խոլի:

Արդ՝ այս ամենը տեսնելով՝ երանելի եպիսկոպոս Մովսէսը Սուրբ Հոգու հրով վառուեց եւ Կիրոնին մէկ անգամ, երկիցս եւ երկիցս յանդիմանեց առանձին եւ վկաների ներկայութեամբ եւ եկեղեցու մէջ՝ ըստ աւետարանական խօսքի: Նաեւ բազմաթիւ անգամներ խրատական խօսքերով աղաչում էր՝ բանալով նրա [առջեւ] գրքերը եւ առաջարկելով հոգեւոր խրատը: Իսկ նա երբեք չէր ընդունում նրա խրատը, քանզի անխրատ անձն անբժշկելի է. «Խրատուեց Բաբելոնը, բայց չբժշկուեց»՝ գրուած է: Արդ՝ երբ չկարողացաւ դիմանալ ու ծածկել նրա չարութիւնը, ապա այնուհետեւ յայտնեց [ուրիշներին], քանզի [իրենք] չիմացան եւ չմտածեցին՝ ըստ մարգարէի խօսքի⁵, քանզի նրանց ճանապարհն անցնում էր խաւարի միջով: Բայց դրանից յետոյ եւ այնուհետեւ թշնամի եղաւ ամենքին: Բայց Կիրոնը շատ աւելի [թշնամացաւ], քանզի նա եղաւ չարի սկիզբը: Եւ ողորմելի չգիտէր, թէ լաւ է իմաստուն թշնամին, քան անմիտ սիրելին: Եւ դարձեալ՝ «Եթէ արդարն է ծեծում քեզ, զնա՝ նրա հետ, որովհետեւ նա է, որ սիրում է քեզ»:

Արդ՝ Կիրոնի ու նրա մնանների կողմից այնքան եւ այնպիսի հալածանքների ու տառապանքների տրուեց եւ տարուեց այս երանելի եպիսկոպոսը, մինչեւ որ թողեց երկիրն ու իր թեմը եւ հեռացաւ օտար երկիր: Իսկ երբ ինքը գրեց իր եկեղեցու թեմին, նաեւ խնդրեց գրել Վրթանէսին, որը եւ գրեց մեծ զգուշութեամբ, ինչպէս կարդում ենք այն մատեանի⁶ մանակում:

Եւ ապա գրում է [Մովսէսը] նաեւ երկրորդ մանակը եւ յիշատակում այսպէս. գոհութիւն եւ շնորհակալութիւն է յայտնում նրան [Վրթանէսին] շրջաբերական գրութեան համար, որը գրեց Յուրտաւի հայալեզու մարդկանց: «Տեսայ, ասում է, քո սրբութեան գրութիւնը՝ ողջոյնով եւ ինչ որ

⁵ Եւ. ԽԴ 18:

⁶ Իմա՝ «Գիրք թղթոցի»:

դրանից յետոյ է»։ Դրանցից յետոյ դարձեալ խնդրում է եւ կրկին հայցում գրել Կիւրոնին։ «Այս անգամ [էլ], ասում է, հրամայեցէք մի նամակ գրել Կիւրոն անունով կաթողիկոսին, երկրի իշխաններին, Պետրոս եպիսկոպոսին՝ պարսաւելով Քաղկեդոնի ժողովը»։ Եւ ապա նա յանձն է առնում, գրում է մեծ հոգացողութեամբ՝ նրան [Մովսէսին] ամբողջովին սաստաք կանգնելով։

Ահա ցոյց տուեցինք քեզ Մովսէս եպիսկոպոսի ծննդեան ու դաստիարակութեան տեղը՝ ստոյգ քննելով, եւ նրա կրած աղետն ու ներութիւնը։

ՎԼՈՒՒ Ի

ՄՈՎՍԷՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ՆԱՄԱԿԸ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՎՐԹԱՆԵՍ ԲԵՐԹՈՂԻՆ

«Տեսայ քո սրբութեան ողջունաբեր գրութիւնը, եւ լսելով մխիթարութեան խօսքերը, որ սրա մէջ էին, գոհանալով Քրիստոս Աստծուց՝ հանգստացայ, որովհետեւ ըմբռնեցի, որ ահա կրկին դիպայ կեանքին՝ հոգալու ինձ ու աշխարհիս համար, որպէս հենց իսկ արժան էր եւ ես վստահութիւն ունէի [դրան]։

Ինչպէս որ սկիզբը յօժարութեամբ արեցիք, աղաչում եմ՝ սրբերի բարեխօսութեամբ ջանանք աւարտին հասցնել։ Այս անգամ հրամայեցէք գրել մի նամակ կաթողիկոս կոչուածին, Ատրնէսեսին²⁶, Վահանին եւ Բզրմեհին²⁷՝ պարսաւելով Քաղկեդոնի ժողովը, եւ մի յանձնարարական նամակ՝ Պետրոսին։ Եւ բոլոր օրինակները ձեր աշակերտի միջոցով ուղարկեցէք, եւ թող [ինքն էլ] գայ խաղաղութեամբ՝ Քրիստոս Աստծու շնորհիւ, երբ պատասխանները կ'ընդունէք։ Իսկ եթէ ոչ՝ ապա արդէն դուք պիտի գնաք, թէկուզ եւ չարչարուելու էք՝ յիշելով մարգարէի բերանով Տիրոջ յորդորանքը, թէ՛ «Իմ դռները դուք գնացէք, ովքեր կարող էք, եւ բարերը ճանապարհից դուրս թափեցէք, որպէսզի ոչ մի բանով չսայթաքեն իմ ժողովուրդները»²⁸։ Քանզի թէպէտեւ մենք կանք, [սակայն] մեր առաջնորդի տգիտութեան եւ միայնութեան պատճառով մի փոքր վախեցանք եւ [մեր] յոյսը ձեզ վրայ դրեցինք։ Քանզի նա եւս սուրբ աթոռիդ աշակերտ է մեզ հետ միասին, թէպէտ ժամանակին դատարկ մեծութիւնից է որպէս ինչ-որ գետ բազմաթիւ ուղիներից²⁹ բարձրացել [եւ] իբրեւ ինչ-որ գազան դաժան ճիւղաններով ու մագիլներով սպառնալի է դարձել, որին ամաչեցնում է Տէր Աստուած սուրբ Գրիգորի աղօթքներով, եւ ձեր միջոցով կտրատելու է՝

²⁷ Եւ. ԿԲ 10։

ըստ առաջին վարդապետների օրինակի, նաեւ ձայնակցելով երանելի Պօղոսին՝ խորամանկ օձի այդ ցանցը, [որովհետեւ] մեզ հասաւ Աղուանքից մինչեւ Վրաց աշխարհը Քրիստոսի Աւետարանով լի դարձնելը եւ [այն] ուրախարար հրաւիրական խօսքը լսելը, թէ՛ «Բարի եւ հաւատարիմ մշակ, քեզ հետ միասին փրկուած գնդովդ ե՛կ մտի՛ր քո Տիրոջ ուրախութեան մէջ»։ Թող [այնպէս] լինի, որ դուք հասնէք դրան, տէր Վրթանէ՛ս, ձեր ամբողջ ուխտով հանդերձ։ Ձեր միջոցով թող եւ մենք [հասնենք]՝ մեր Քրիստոս Աստծոյ շնորհիւ։

Ողջ եղի՛ր Տիրոջով եւ մեզ համար աղօթք արա՛»։

ՎԼՈՒՒ ԻԱ

ՄՈՎՍԷՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ՆԱՄԱԿԻ ՊԱՏԱՍԽԱՆԸ ՎՐԹԱՆԵՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ԿՈՂՄԻՑ

«Քո սրբութեան ողջունագիրը ստացանք եւ Աստծուց գոհացանք եւ ուրախ եղանք, որ Ամենասուրբ Երրորդութեան պահպանութեամբ Տէրը ողջ է պահել քեզ եւ կը պահի։ Իսկ ինչ որ գրուած էր մեր նուաստութեան հասցէին, բազմապատիկ շնորհակալութեամբ եւ արդիւնաւոր օրինութեամբ երախտագիտութիւն յայտնեցինք։

Այն նամակը, որ խնդրեցիք կաթողիկոս անուանուածին եւ երկրի այլ իշխաններին [յղել], գրեցինք, ինչպէս որ արժան էր։ Բայց այն, ինչ որ [նամակատար] սպասաւորի մասին էր գրուած, [նրան] ժամանակի դժուարութեան պատճառով հնար չեղաւ ուղարկել, տէ՛ր, անմեղադիր եղի՛ր։ Թող որ քո սպասաւորը տանի եւ պատասխանները բերի, որպէսզի մենք ըստ նրա իմանալ կարողանանք։ Եւ եթէ Ամենասուրբ Երրորդութեան գրութեան եւ նամակի միջոցով խաղաղութիւն լինի, ինչպէս որ յոյս ունենք, [ապա] բարի է, որ դուք կը հասնէք ձեր սուրբ եկեղեցին փառաւորուած անունով։ Ապա թէ ինչ-որ չափով երկարատեւ լինի ուրացողների յամառութիւնը, պատուէր տուէք ձեր ծանօթ ու սիրելի իշխաններին, որ գրեն մեր երկրի փառաբանուած իշխանին, որպէսզի սրա հրամանով մենք էլ գնանք եւ մեր Քրիստոս Աստծոյ օգնութեամբ յանդիմանենք նրանց, որ ուղղութեան գան։ Ապա եթէ մեր բազմաթիւ մեղքերի պատճառով վիճակուի հակառակ եւ ընդդէմ [խօսք] լսել, մեր ուղքերի փոշին նրանց վրայ կը թօթափենք, իսկ մենք Աստծու եւ մարդկանց կողմից անմեղադիր կը լինենք։ Ողջ եղի՛ր Տիրոջով»։

ՎԼՈՒՆ ԻԲ

ՎՐԹԱՆԷՍ ՔԵՐԹՈՂԻ ՆԱՍԱԿԸ ՎՐԱՅ ԿԻՒՐՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ ԵՒ ԵՐԿՐԻ ԻՇԽԱՆՆԵՐԻՆ՝ ՄՈՎՍԷՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ՆԱՍԱԿԻ՝³⁰ ԽՆԴՐԱՆՔՈՎ

«Վրաց սրբասեր կաթողիկոս տէր Կիրոնին, Ատրնեսես եւ Վահան եւ Բզոնէի իշխաններին՝ Վրթանէսից եւ սուրբ եկեղեցու միաբան պաշտօնեաներից Տիրոջով ողջո՞յն:

Նախապէս մեր երանելի հայրապետ Մովսէսը ձեր պատուականութեանը (գրեց) խուժիկ եպիսկոպոսի խաբէութեան մասին, որպէսզի մեր երկու երկրների միջեւ նորոգածեալ չլինի այն հաւատի, որն սքանչելի հիմնադրութեամբ հաստատուեց աներկիւղ եւ Տիրոջ քաջ տառապեալ սուրբ Գրիգորի կողմից: Արդ՝ մեր հայրերից եւ ուղղափառ վարդապետներից պատուէր ունենք ոչ միայն Նեստորի խմորից հեռանալ ու նզովել, այլեւ [նզովել] Ետիքոսին, Եւնիմոսին, Մելիքոսին, Մարկիոնին, Սաբելիոսին եւ այլ նմաններին, եւ առաւելագոյն եւս տիեզերակործան յիշատակութեան անարժան Քաղկեդոնի ժողովը, որոնք ճշմարիտ միադրութիւնից յետոյ մի Քրիստոսի վրայ բաժանում եւ անջատում սահմանեցին: Այժմ լսեցինք, որ դուք Քաղկեդոնի անօրէն ժողովը ու Լեւոնի անիծեալ տոմարը ուղղափառ էք համարում եւ մեծարանքի արժանի: Որովհետեւ կրթութիւն չունէք քննելու չար հերձուածները, քանզի [դրանք] աւելի չար [ձեռով], քան թէ հրեական ուրացութիւնները, հեռացնում էին ճշմարիտ հաւատից, որ կայ Յիսուս Քրիստոսի՝ մեր Տիրոջ հանդէպ:

Արդ՝ ձեր աստուածասիրութիւնը չպէտք է դրանից աւելի վարդապետութիւն ընդունի որեւէ տեղից, բացի երեք սուրբ եւ անարատ ժողովներից, որոնք ի պատիւ Ամենասուրբ Երրորդութեան գումարեցին երեք հարիւր տասնութը՝ Նիկիայում, հարիւր յիսունը՝ Կոստանդնուպոլսում, եւ երկու հարիւրը՝ Եփեսոսում: Եւ աւելին, քան մեր եւ ձեր հայրերի ու վարդապետների հաւատի այն սահմանն է՝ չենք ընկալել եւ ոչ էլ ընդունում ենք: Իսկ ով ընդունում է կամ նրանց հաւատի ականակիտ ու անբիծ սահմանանը խառնում է ինչ-որ պղտոր հրապոյրներ, թող իմանայ, որ օտար եւ տարագիր է ուղղափառ հաւատին, քանզի հաւատով ենք սովորում հաճոյ լինել Աստծուն: Որովհետեւ վերջին ժամանակներում ենք [ապրում], որեւէ մէկը չպէտք է երկբայի: Քանզի նախ ապստամբութիւն է գալու, ուսուցանում է երանելի առաքեալը, եւ նրա մասին նոյն ինքն էլ պատշաճ պատասխանում. «Եթէ որեւէ մէկը աւելին անտարանի, քան որ մենք

անտարանեցինք, թող նզովում լինի»³¹: Քանզի ողջ տիեզերքում ուղղափառների եկեղեցիներում Անտարանն ընթերցելուց յետոյ Նիկիայում սահմանում հաւատամքն ենք կարդում, այլ ոչ թէ Քաղկեդոնի ժողովի հայիւրութիւնները: Իսկ եթէ այդպէս է, չպէտք է մեր հաւատի ամբողջ պարիսպը փոքենք, որովհետեւ՝ ով հայրենի պարիսպը քանդում է, նրան օձն է խայթում, վկայում է [Սուրբ] Գրիգը, իսկ ով գրում է վէմը՝ այսինքն ճշմարիտ հաւատի ճշմարտութիւնը, իր անձը կորստի է մատնում³²:

Արդ՝ ձեր պատուականութիւնը պէտք է նախանձախնդիր լինի հայրերի ճշմարիտ հաւատին, որ հրաշքներով ու աստուածաշնորհի պարգեւներով առատացաւ մեր երկրում: Եթէ ձեր մտքում ինչ-որ երկբայութիւն կայ, եւ կամենում էք այդ առթիւ փորձ ընդունել, գրեցէ՛ք մեր երկրի ամբողջապէս փառաբանում իշխաններին, որպէսզի գամ այդտեղ, եւ ինչպէս հեռատանից նամակի պատգամով [եմ անում], նոյն կերպ Սուրբ Գրքի առերես վկայութեամբ ցոյց տամ խօսքերիս ճշմարտութիւնը: Ողջ եղէ՛ք»:

ՎԼՈՒՆ ԻԳ

ՎՐԹԱՆԷՍ ՔԵՐԹՈՂԻ ՆԱՍԱԿԸ ՊԵՏՐՈՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻՆ՝ ՄՈՎՍԷՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ԽՆԴՐԱՆՔՈՎ

«Աստուածաշնորհի պատիւներով պայծառացած փառաւորեալ տէր Պետրոսին՝ Վրթանէսից եւ միաբան սուրբ եկեղեցու պաշտօնեաներից Տիրոջով ողջո՞յն: Երանելի առաքեալ Պօղոսը գրում է գալիքում լինելիքի մասին, թէ՛ «Ձեզանում հերձուածներ են լինելու, եւ երեւալու [է, թէ] ովքեր են ընտիրները»³³: Քո պատուականութեան մասին լսեցինք, թէ նախանձախնդիր եւ ճշմարիտ հաւատին եւ սիրող: Որովհետեւ ինչպէս նախկինում մեր երանելի հայրապետ Մովսէսը գրեց քո երկրին, [թէ պէտք է] հեռանալ խուժիկ եպիսկոպոսի խաբէութիւններից, այսօր էլ առաւել եւս պարտաւոր ենք փախչել Քաղկեդոնի անօրէն ժողովի հայիւրութիւններից, քանի որ հրեւութիւններին է հաւասար: Իսկ այժմ մեզ վիճակուեց անախորժ լուր լսել, թէ ձեր երկրում մեծարանքներ են մատուցում այն անարժան ժողովին: Այդ պատճառով ձեր երկրից մի եպիսկոպոս գնացել է փախստական [դարձած]³⁴՝ այդ ժողովի թունաւոր ու յիշատակութեան ա-

³¹ Գաղատ. Ա 9:

³² Առակք ԻԶ 27:

³³ Ա Կորնթ. ԺԱ 19:

³⁴ Իմա՝ Մովսէս Յորտաւեցին:

նարժան ամբարտաւանութիւնը²⁰⁰ ճանաչելով:

Արդ՝ նամակ գրեցինք այդ բաների մասին ձեր կաթողիկոսին ու իշխաններին, որպէսզի հաւատի նորոգածեալում շինի երկու երկրներին միջեւ, այլ մնայ շարունակուի այն, ինչը սուրբ Գրիգորի միջոցով հաստատեց Տէր Աստուած բազմաթիւ հրաշագործութիւններով: Բայց դու առաւելագոյն խաղաղութեան պատճառ եղի՛ր, որպէսզի սուտը կորչի, իսկ ճշմարտութիւնը հաստատուի, եւ եպիսկոպոսն իր տեղը վերադառնայ: Քանզի եթէ այդ այդպէս չլինի, յաւիտենական թշնամի կը մնանք քո երկրի նկատմամբ: Իսկ եթէ գրածներին միջոցով հակառակութիւնը չվերանայ²⁰¹, գրեցէ՛ք մեր երկրի իշխաններին, որպէսզի մեզ այդտեղ ուղարկեն, եւ թող լինի այն, ինչպէս Աստուած է կամենում: Ողջ եղի՛ր»:

ՉԼՈՒԽ ԻԳ

ԹԷ ԻՆՉՈՒՒ «ԳԻՐԲ ԹՂԹՈՅՈՒՄ» ԳՐՈՒԱԾ ՉԳՏՆՈՒԵՑ
ԿԻՒՐՈՆԻՆ, ՎՐԱՅ ԻՇԽԱՆՆԵՐԻՆ ԵՒ ՊԵՏՐՈՍ
ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻՆ ՎԹԱՆԵՍԻ ՆԱՄԱԿԻ ՊԱՏԱՍԽԱՆԸ,
ՈՐԸ ԳՐԵՑ ՄՈՎՍԵՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ԽՆԴՐԱՆՔՈՎ

Այս նամակներին, որ Վրթանէսի կողմից Մովսէս եպիսկոպոսի խնդրանքով գրուեցին Կիւրոնին, վրաց իշխաններին եւ Պետրոս եպիսկոպոսին, «Գիրք թղթոցում» գրուած պատասխան չգտանք ոչ իր [հեղինակն] եւ ոչ էլ այլ տեղում: Նաեւ ուրիշ տեղերում չկարողացանք գտնել, բացի այլեւայլ առիթներով ու արհամարհանքով Մովսէսի կողմից մի փոքր գրուածից, որ նա գրում է Վրթանէսին իր երկրորդ նամակում, որը սրանցից յետոյ է, եւ յետոյ կը կարդաս իր տեղում: «Այն նամակն, ասում է, որ գրեցիք կաթողիկոս կոչուածին, երկրի իշխաններին եւ Պետրոսին, որը ձեզանից խնդրեցի, իմ սպասաւորը տարաւ: Եւ եկաւ պատմեց, թէ ոչ որ չյանդգնեց նամակը ներկայացնել: Բայց յետոյ երբ տարան, [Կիւրոնը] նզովել ու նախատել է հայերիս»²⁰¹: Եւ դարձեալ [գրում է], թէ՛ «Բերել տուեցի համառօտ գրուած պատասխանը. հրամայեցէ՛ք կարդալ»: Եւ դարձեալ Վրթանէսն է մի քանի խօսքով յիշում Մովսէսին գրուած իր նամակում: «Իմացայ, ասում է, նամակի պատճառը, երբ ինձ պատասխան ուղարկուեց, եւ այն էլ՝ ինչ-ինչ ազատների կողմից»: Եւ դա խորհրդանիշ էր ցաւագարի ու հիւանդի, [ինչպէս] իրենց նամակներում ասում են Մով-

²⁰¹ Ուխտանէսի օգտագործած եզրոյթով՝ գձայաստանայաս:

սեն ու Վրթանէսը:

Արդ՝ ինձ թուում է, թէ արժանի ու պատշաճ չի համարուել նրանց անարժան ու անընդունելի պատասխաններն արտագրել «Գիրք թղթոցի» մէջ, ուստի եւ մեր կողմից [էլ դրանք] չգտնուեցին ու չգրուեցին, նաեւ յիշատակի ու յիշուելու [անարժան] եղան նրանց եւ մեզ [համար]: Բայց կարծում եմ, որ այդ բոլորը Կիւրոնից է եղել, ինչպէս որ եղաւ իսկապէս: Որովհետեւ ոչ միայն իր եւ իշխանների պատասխանը խափանեց, այլեւ Պետրոսին: Քանզի նա [Պետրոսը] նախանձախնդիր էր աստուածային պատուիրանին, պաշտպան ուղղափառ հաւատին եւ հաւատարիմ մեր կողմին, թէպէտեւ ինքը ազգով ու երկրով նրանցից էր, ուստի եւ Վրթանէսը նրան ուղղուած իր նամակում իբրեւ գովասանք գրում է նրան, թէ՛ «Նախանձախնդիր ես, ասում է, եւ ճշմարիտ հաւատը սիրող»: Բայց նաեւ մեղադրանք է գրում երկրի մասին, թէ՛ «Լուր հասաւ մեզ, որ ձեր երկրում մեծարանքներ են մատուցում Քաղկեդոնի ժողովին, բայց թող մեր եւ ձեր երկու երկրների մէջ նորոգածեալում չլինի»:

Սակայն չգիտենք ստոյգ պատճառը, թէ ինչպէս եւ կամ ինչի համար Պետրոսն իրեն ուղղուած Վրթանէսի նամակին պատասխան չգրեց: Թէպէտեւ կասկածանքով Կիւրոնի մասին ասացինք, բայց կարծում եմ, թէ մեզ համար բնաւ որեւէ պիտանի բան չգրուեց, քանզի իրենց ստահակութեան եւ ըմբոստութեան պատճառով հարկադրուեցին չգրել, բացի այն անպիտան եւ անմիտ պատասխանից, որ համառօտ խօսքերով քիչ թէ շատ յիշատակում են Վրթանէսը եւ Մովսէսը իրենց նամակներում, որ [գրեցին] միմեանց:

Արդ՝ երբ Կիւրոնին գրուած Վրթանէսի նամակները Մովսէսի սպասաւորի կողմից տարուեցին երկրի իշխաններին եւ Պետրոսին, Կիւրոնը Մովսէսի [մասնակցութեան] պատճառով կասկածի մէջ ընկաւ, թէ զուցէ [գրուածն] իր համար միջնորդութիւն է եւ միաժամանակ հաւատի խնդրով խրատ ու մեղադրանք, ինչպէս որ էր իսկ, [եւ] ներքին բարկութիւնից ու սրտի գայրոյթից իբրեւ յարբած եւ խելակորոյս վիճակում փսխած, կամ թէ ասեւ ցոփացած, լուռ ու մունջ, մտքի մէջ մոռոպով, մրթմրթալով ու մոնչոցով սպառնում էր, ասում է, եւ մրտաւորում ու սեւացած էր լքմքով: Եւ անդուր բերանով ու լեզուով նենգաբար խօսում էր եւ ասում. «Այս նամակը Երուսաղէմ քաղաքի հայրապետին կը տամ տանել, [որպէսզի] նա պատասխանի»:

Եւ այդպէս ձգտում, գնում էր խորը եւ խաւարի միջից էր խօսում, որովհետեւ հոգու աչքը խաւարել էր, մարմնի միտքը մթնել, թողել էր Աստծուն եւ ապաւինել մարդկանց՝ Հոռոմի թագաւորին եւ Երուսաղէմի հայրապետ-

տին: [Հենց] այնտեղ ասաց, թե՝ «Թող Աստուած փառաւորի արքային, ուրովհետեւ նա փառաւորուեց». իսկ այստեղ էլ, թե՝ «Երուսաղէմ քաղաքի հայրապետին (նամակը) կը տամ տանել. [որպէսզի] նա պատասխանի»:

Եւ սա ոչ միայն Կիրոնն էր սպառնում ու ասում. այլեւ (նրա) բոլոր մօտիկները, եպիսկոպոսները, քահանաները, իշխանները, շինականները, նախարարները եւ խորհրդականները. միեւնոյն մտքով վառուած՝ բարկութեամբ բորբոքուեցին: Եւ առհասարակ ամենքը խռովուեցին. տասանուեցին որպէս յարբածներ. եւ նրանց ողջ իմաստութիւնն ընկղմուեց, որի մասին մարգարէն մեղադրելով ասում էր. «Վա՛յ ձեզ, որ յարբած էք եւ [այն էլ] ոչ գիտուց»¹:

ՎՆՈՒՄ ԻՆ

ՄՈՎՍԷՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ԵՐՐՈՐԴ ՆԱՄԱԿԸ ՎՐԹԱՆԷՍ ԶԵՐԹՈՂԻՆ

«Սրբասէր տէր Վրթանէսին՝ անարժան Մովսէսից Տիրոջով ողջ» յն:

Այն նամակները, որ գրեցիք կաթողիկոս կոչուածին, երկրի այլ իշխաններին եւ Պետրոսին. որ խնդրեցի ձեր սրբութիւնից, տուեցի իմ սպաստորին տանելու: Եւ այժմ (նա յետ) եկաւ: Բայց հոգնածութիւնից չկարողացաւ ձեզ մօտ գալ եւ պատմել, թէ ինչպէս ոչ որ յյանդգնեց ներկայացնել նամակը կաթողիկոս կոչուածին: Ապա թէպէտեւ ի վերջոյ տալան, նամակն ընթերցելուց յետոյ (նա) սաստիկ բարկութիւնից գրգռուած, գայրացած սրտով եւ այլագունած՝ ցուագարի նման նզովում ու նախատում էր, ասում է, հայերին: Եւ նամակի պատասխանը ոչ ինքը գրեց եւ ոչ էլ որեւէ մէկին գրել տուեց: «Մա կը տամ տանել Երուսաղէմ քաղաքի հայրապետին, ասաց. [որպէսզի] նա պատասխանի»:

Բայց ովքեր որ մի փոքր պատասխանել են, (նամակները) բերել տուի թեզ՝ [իմ] տիրոջը: Հրամայեցէք կարդալ, եւ մեզ էլ հաղորդեցէք, թէ ինչ է գրուած: Չեզ երկար չարչարեցի, Աստուած թող վարձահատոյց լինի, բայց, աղաչում եմ՝ մի՛ ձանձրանաք: Եւ ինչ ձեռով [էլ լինի]². Թող ձեզ յանձնուի այն մոլորուած երկիրը եւ իմ տառապեալ անձը: Եւ նամակի միջոցով վերստին քաջալերի՛ր մեզ:

Ողջ եղի՛ր Տիրոջով»:

¹ Եւ. ԾԱ 21:

ՎՆՈՒՄ ԻՉ

ՄՈՎՍԷՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ԵՐՐՈՐԴ ՆԱՄԱԿԻ ՊԱՏԱՍԽԱՆԸ ՎՐԹԱՆԷՍ ԶԵՐԹՈՂԻ ԿՈՂՄԻՑ³

«Ձեր սրբութեան ողջոյնը լսեցի եւ ուրախացայ: Իմացայ նաեւ նամակի պատասխանն ինձ ուղարկելու պատճառի մասին: Բայց այն, ինչ իսկապէս գրել են ինձ ազնուականներից ոմանք, այնպէս է, [ասես] ոմանք ինչ-որ հիւանդութեան մէջ ընկած՝ չեն հասկանում, թէ ինչ են խօսում: Ասում են՝ «Մենք ունենք ե՛ր այս հաւատը, ե՛ր այդ օրէնքները, ե՛ր այստեղ ենք հաղորդակցում, ե՛ր այդտեղ: Եթէ Մովսէսը կամենում է, թող գայ, այս կաթողիկոսին հնազանդ լինի, որովհետեւ դրանից [տարագրութիւնից] հաճելի է այս, եւ իր տեղը կը գրաւի»:

Արդ՝ աւելորդ եմ համարում որեւէ բան ասել: Այս ամբողջը թող պահուի Աստուծոյ գորութեան համար: Բայց ինչ վերաբերում է մեր երկիրն անիծելուն եւ պարսաւելուն, ինչպէս որ այլ կորստեան աստուածառաք բարկութեանը հիւրընկալ եղան, նմանապէս նաեւ այդ յանդգնութիւնն արեցին՝ իրենց անձերին անբուժելի վերքեր հասցնելով եւ իրենք իրենց խոցոտելով: Մենք հեռու ենք այդ անձեքից: Իսկ դու, տէ՛ր, աղօթի՛ր եկեղեցիներում, քանզի պնդել են, որ առաջնորդ նշանակեցք: Եթէ մեր Տէր Աստուածն օգնի՝ այս գործն արարտին հասցնելու, ապա զիտենք, որ ձեր կամքն այնպէս կը կատարուի, ինչպէս Աստուծոյ ողորմութեանը յարմար կը լինի:

Ողջ եղի՛ր, տէ՛ր իմ»:

ՎՆՈՒՄ ԻՆ

ԻՆՉ ՈՐ ՄՈՎՍԷՍԻ ԵՐՐՈՐԴ ՆԱՄԱԿԻՑ ՅԵՏՈՅ [Է], ԵՒ ՏԵՐ ԱԲՐԱՀԱՄԻ ՄԱՍԻՆ, ՈՐ ՇՈՒՏՈՎ ԳԱԼՈՒ ԵՐ ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԱԹՈՌԻՆ [ՆՍՏԵԼՈՒ], ԵՒ ՎՐԹԱՆԷՍԻ ՅՈՐԴՈՐԸ ՄՈՎՍԷՍԻՆ՝ ՎԵՐՍՏԻՆ ՀԱՄՏԱՏ ՄՆԱԼՈՒ ՀԱՄԱՏՔԻ ՄԵՋ, ԵՒ ԻՆՉԸ ՈՐ [ԴՐԱ] ՊԱՏՃԱՆՆ ԵՐ

Եւ այս այսպէս շարադրելով՝ համառօտ արարտին կը հասցնեմ այն, ինչ Վրթանէսը գրել է Մովսէսին: Որովհետեւ նրան գրում է նրա երրորդ նամակի պատասխանը եւ (նրանում գրում) ինչ որ անընդունելի է ազատների նամակում, եւ թէ՛ մօտ օրերս կաթողիկոս է նստելու, եւ դարձեալ, թէ՛ պատասխանից յետոյ հաւատի հաստատութեան մի այլ նամակ էլ գրի՛ր

[այն մասին], թե ինչպես էր Չեռնոն եւ Անաստաս ուղղափառ թագաւորների ժամանակներում:

ԳԼՈՒԽ ԻԸ

ՎՐԹԱՆԵՍ ԶԵՐԹՈՂԻ ՆԱՍԱԿԸ ՄՈՎՍԵՍ ՅՈՒՐՏԱՒԻ
ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻՆ, ՈՐՆ ԱՅԺՄ ԳԱԶԵՆՔ [Է ԿՈՉԻՈՒՄ]
ՀԱՒԱՏԻ ԵՒ ՎԵՐՍՏԻՆ ՀԱՍՏԱՏ ՄՆԱԼՈՒ ՄԱՍԻՆ²⁹⁶

«Քո նամակը ստացայ, տէ՛ր իմ, եւ [հասկացայ] ընթերցատէր ուղղափառ պատուականութեանդ խնդրանքի պատճառը՝ Քաղկեդոնի ժողովի օտարացնող, կորստական, անօրէն [բնոյթը] վերստին հաստատելու մասին, [ժողով], որը վերացրեց բարեպաշտ Չեռնոնը [իր] Միաւորիչ նամակով, իսկ նրանից յետոյ՝ հրեշտակներին ու մարդկանց հաճոյ Անաստասը՝ նոյն ուխտին նախանձախնդիր լինելով:

Արդ՝ այս պատմութիւնը դրա պատճառն այսպէս է բովանդակում: Քանզի երբ երանելի քաջանուն Անաստասը հեռացաւ այս պանդխտական [կեանքից] դէպի անարատ եւ աստուածահաճոյ կեանքը, իշխանութիւնը յաջորդը գրաւեց Յուստին անունով [մէկը]՝ ժանտ ու անօրէն [մի] մարդ, որը դաստիարակուել էր Նեստորի աղանդով եւ խրուել ու հաստատուել նրա [այդ աղանդի] մէջ: Սա ըստ իր յանդգնութեան յանձնապատան թագաւորելով եւ նախապատրաստուած լինելով մահատարած խորհրդին՝ սկսեց հերետիկոս կոչելով անարգել բարեպաշտ ու խաղաղասէր թագաւորներ Չեռնոնին ու Անաստասին, եւ շրջաբերական նամակներով հրաման տուեց գոռոզասատ ու անխիղճ իշխաններին՝ վերստին հաստատելու նրանց [մախորդ կայսրերի] կողմից մերժուած Լեւոնի տոմարն ու Քաղկեդոնի ժողովը, իսկ եթէ որեւէ մէկը համարձակուի ընդդէմ կանգնել թագաւորի հրամաններին, սրով ու պէսպէս տանջանքներով ոչնչացնել:

Այդ ժամանակ բոլոր եկեղեցիները արեամբ շաղախուեցին, եւ մետաղեայ վանդակներն [ու] բանտերը [լցուեցին], զանազան հնարքներով տանջանքները [բազմացան]: Եւ արքայի կողմից շղթայաւածներով լցուեցին, որովհետեւ քաջ հովիւներն [աւելի] լաւ էին համարում մեռնել եւ անարատութեամբ Քրիստոսի մօտ գնալը, քան թէ Քաղկեդոնի ժողովի ամբարիշտ վարդապետութեամբ ապրելը: Իսկ անօրէն վայրենին աղանդի ձգտողներին²⁹⁵ ու աշակերտներին եւ նրանց, ովքեր մշտնջենական

փառքի փոխարէն անցաւոր պատիւը կամեցան ընտրել, եպիսկոպոսներ նշանակեց թագմաթիւ քաղաքներում եւ հաստատեց [Քաղկեդոնի] ժողովի խորհուրդը: Այստեղ արժանի են յիշատակուելու որոշ բաներ (բայց դա այլ ժամանակի թող պահուի), քանզի թագմաթիւ խոռվութիւններ բարձրացան ժողովրդի կողմից հերձուածող եպիսկոպոսներին շնորհուելու պատճառով:

Արդ՝ կարճ ժամանակ թագաւորելով՝ Յուստինը մեռաւ ծանր հիւանդութիւնների հարուածներից: Նրանից յետոյ թագաւորում է Յուստինանուսը²⁹⁶, եւ Քաղկեդոնի ժողովի հակառակութեան խոռվութիւնը սրա ժամանակ տակաւին կենդանի էր: Բայց մի օր [կայսրը] խորհրդակցում էր իր մեծամեծերից ոմանց հետ ուղղափառ եպիսկոպոսների սպանութեան եւ հալածանքների վերաբերեալ, թէ՛ «Բոլոր քաղաքների այս խոռվութիւնները իզուր²⁹⁷ չարե՞ց թագաւորը, եւ մենք այժմ չպէ՞տք է անտես անենք [դա]»: Եւ նրանք, ովքեր հակառակողներ էին եւ այն աղանդի աշակերտներ, ասացին թագաւորին, թէ՛ «Մարդկանցից ոչ մէկը դա չի կարող ասել, որովհետեւ Սիմէոնը ստորագրել է եւ հաւանել²⁹⁸ Քաղկեդոնի ժողովի սահմանադրութիւնը, եւ մինչեւ այսօր էլ [այն] զգուշութեամբ պահպանում է սուրբ Եւփիմիայի տապանի մէջ [Քաղկեդոնում], որտեղ հէնց ժողովը եղել էր»: Քանզի այս Սիմէոնը Անտիոք քաղաքում մեծակեաց էր եղել, հրաշագործ, հռչակաւոր եւ հարազատ Սուրբ Հուզու շնորհներին՝ որպէս մէկը [Աստծուն] տեսնողներից:

Իսկ [կայսեր] մօտիկներից մէկը նախանձախնդիր լինելով ուղղափառ հաւատին՝ ասում է թագաւորին. «Եթէ երանելի Սիմէոնը ստորագրել է եւ հաւանել Քաղկեդոնի ժողովի հաւատի սահմանումը, եւ [այն] գտնուում է սուրբ Եւփիմիայի տապանում, [ապա] ես դառը չարչարանքով կ'ընդունեմ իմ կեանքի վախճանը, քանզի պատմութիւնն այսպէս է [այլ կերպ է]²⁹⁹: Թագաւորը լուռ մնալով [օրերից] մի օր հրամայում է սակաւ մարդկանցով մակոյկաընթաց ուղեւորութեամբ Քաղկեդոն գնալ, եւ մտնելով սուրբ Եւփիմիայի վկայարանը՝ ստիպում է սպասաւորներին ոսկրերի պահարան-տապանը բանալ: Իսկ նա [սպասաւորն] ասում է. «Ո՞վ էք դուք, որ համարձակուում էք այդ անել, որը մարդկանցից ոչ ոք չի արել»: Եւ իմանալով ինքնակալ թագաւորի նպատակը՝ շուտափոյթ բացում է: Եւ [թագաւորը] փռելով քղամիտը՝ հրամայում է սրբի նշխարներն այնտեղ հանել: Եւ սպասաւորներին հարցնում է. «Ներսում էլի բան կա՞»: Եւ նա [սպասաւորն] ասում է. «Էլ անենելին բան չկայ»: Եւ թագաւորը նայելով՝ ինքն էլ տեսնում է, որ ոչինչ չկայ, հոգոց հանելով՝ ծեծում է ճակատը՝ զոջալով ու ողբալով սուրբ ու երանելի հովիւների համար, որոնք ուղղափա-

ռութեան ու ճշմարիտ հաւատի համար հալածուեցին եւ սպանուեցին:

Եւ խորհրդակցում է իր մեծամեծների հետ՝ վերացնել հաւատի նորագածեւումը, որ սահմանել էին Քաղկեդոնի փաստաթղթով, եւ հաստատել առաքեալների ու սուրբ հայրերի վաղնջուց քարոզածը:

Սակայն իսկոյն վրայ հասաւ դաւադրական մահը, որ շատերի կարծիքն է, [եւ] նախապէս արուածը նոյնութեամբ մնաց:

Ողջ եղի՛ր մեր Տիրոջով»:

ԳԼՈՒԽ ԻԹ

ԻՆՉ ՈՐ ԵՂԱՒ ՎՐԹԱՆԵՍԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԻՑ ՅԵՏՈՅ, ՈՐ ԽՆԴՐԵԼ ԷՐ [ԳՐԵԼ] ՄՈՎԱՍԷՍԸ ՀԱՄԱՏԻ ԽՈՐՀՐԴԻ ԵՒ ԱՅԼ ԲԱՆԵՐԻ ՎԵՐԱԲԵՐԵԱԼ

Արդ՝ Վրթանէսը նրան այս բաները պատմեց այն խնդրի մասին, որն իր երրորդ նամակում էր [արժարժուած] հաւատի եւ Քաղկեդոնի անօրէն ժողովի կողմից [այն] խախտուածը կրկին հաստատելու վերաբերեալ, որը վերստին հաստատուեց բարեպաշտ թագաւորներ Չենոնի եւ Անաստասի շնորհիւ, նաեւ՝ դրանից յետոյ եղածի եւ այլ բաների, որ Կիրոնի եւ վրացիների մասին են, որ [մեր կողմից] պատմութեան շարադրանքում նախքան սա եւ հէնց սոյն [գլխում] յարմարեցուեցին:

Եւ ուրիշ բազմաթիւ վարդապետական խօսքերով զօրացնում էր նրան: «Դու, ասում է, մի՛ գարմանար, ո՛վ իմ տէր, որովհետեւ հասել ենք վերջին ժամանակներին, ուստի պէտք է կատարուեն Պօղոսի գրածները, որն աստուածագոյ ձայնով աղաղակում է ամենուրեք, բոլոր տեղերում, թէ՛ «Վերջին ժամանակներում ոմանք կը հեռանան հաւատից»: Եւ դարձեալ, թէ՛ «Յայտնուելու է անօրէն մարդը [Նեռը]՝ կորստեան որդին՝ հպարտացած հակառակորդը»¹: Եւ դարձեալ, թէ՛ «Շատ Նեռեր արդէն եկել են»: Եւ մի այլ տեղում [էլ ասում է], թէ՛ «Հերձուածներ են լինելու ձեզանում»², եւ այլ բաները եւս:

Եւ սրանց նման այլ խօսքեր էր յիշեցնում նրան եւ շատ այլ խօսքերով մխիթարում նրան ու զօրացնում: Եւ թելադրելով նրան՝ խոստանում էր սատար կանգնել նրան մինչեւ գործի աւարտը, եւ ուրիշ այլ խօսքեր:

¹ Բ Թեւ. Բ 3:

² Ա Կորնթ. ԺԱ 19:

ԳԼՈՒԽ Լ

ԱԲՐԱՀԱՄԻ ՄԱՍԻՆ, ՈՐ ՇՈՒՏՈՎ ՆՍՏԵԼՈՒ ԷՐ ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԱԹՈՌՈՒՆ ՎՐԿԱՆԻ ՄԱՐԶՊԱՆ ՍՄԲԱՏԻ ԵՒ ՀԱՅՈՑ ՄԻԻՍ ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐԻ ՀՐԱՄԱՆՈՎ

Կը սկսենք պատմել քեզ համառօտ խօսքով այն, ինչ որ պարտաւոր ենք [պատմել] եւ [ինչը] բաւական է քեզ տեղեկութիւն տալու համար, իսկ մնացեալը այլ ժամանակի կը թողնենք:

Սրանից յետոյ այս պահին Վրկանի մարզպանը Հայոց երկրի նախարարների ու երեւելիների հետ խորհուրդ արեց՝ եպիսկոպոսների ժողով գումարել, որպէսզի Հայոց հայրապետ հաստատեն [ընտրեն]: Եւ ապա նրա հրամանով հաւաքուեցին Հայոց ուսումնում¹, որ կոչուում է Դուին: Քանզի այնտեղ էին պատրաստում [կաթողիկոս] նստեցնել, որովհետեւ այն ժամանակ Հայոց հայրապետութեան աթոռն այնտեղ էր, եւ աթոռի տեղապահը Վրթանէս Քերթաղն էր, ինչպէս վկայում է «Գիրք թղթացը»: Եւ այդ եղաւ Հայոց կաթողիկոս Մովսէսի մահուանից յետոյ:

Իսկ երբ եպիսկոպոսները, հաւաքուեցին, Սմբատը դրանից յետոյ ձեռնարկ² պահանջեց նրանցից, որպէսզի շշեղուեն ուղի ու ճշմարիտ հաւատքից եւ սուրբ հայրերի դաւանանքից, որ հաստատեցին մեզնում: Եւ իր ձեռնարկը տուեց նրանց՝ նոյնանման ուղիղ եւ ճշմարիտ խոստովանութեամբ: Եւ մեծ զգուշութեամբ կնքեցին ու պահեցին [դրանք] Տիրոջ տանը: Եւ այս եղաւ հռոմեացի վրայ Մուրիկի թագաւորութեան ժամանակ, Պարսից արքայից արքայ Ապրուէզ Խոսրովի տասնեօթերորդ տարում, Մարերի ամսին³:

[Եւ] եպիսկոպոսների անունները հետեւեալներն էին. Բասենի Մանասէ եպիսկոպոս, Սիւնիքի Քրիստափոր եպիսկոպոս, Ռշտունիքի Աբրահամ եպիսկոպոս, Ամատունեաց Յովհաննէս եպիսկոպոս, Մեհնունեաց⁴ Անարոն եպիսկոպոս, Բզնունիքի⁵ Ներսէս եպիսկոպոս, Գողթնի Սիոն եպիսկոպոս, Թեոդոս Մարդպետական եպիսկոպոս, Առնոյ Թադէոս եպիսկոպոս, Անձեւացիքի Գրիգոր եպիսկոպոս: Այս տասը եպիսկոպոսները, նաեւ այսքան հայրեր ու քահանաներ, վանացերէցներ, որոնք Սմբատի հրամանով եւ այլ նախարարների սատարութեամբ հաւաքուեցին Դուին քաղաքում՝ կաթողիկոս ձեռնադրելու Ռշտունեաց եպիսկոպոս Աբրահամին, որին շարքում թուարկեցինք:

¹ Ուսումն՝ այսինքն՝ մայրաքաղաք, կենտրոն, տունեալ դէպքում՝ Սասանեան Իրանի Հայր-մարզպանութեան կենտրոնը:

² Ձեռնարկը ստորագրութեամբ հաստատուած փաստաթուղթն է՝ հաւաստագիր:

Բայց այն անգամ խափանուեց: Սակայն կարծես թէ դա Աստուծոյ նախախնամութիւնն էր, թէկուզ եւ [այն պատճառով], որ նրանցից կային ոմանք, որ իրենց կամքով ընկել էին հարկադրանքի տակ ու շեղուել հաւատից, իսկ ոմանք հոռոմների բռնութեամբ էին նրանց հետեւողութեամբ խոտորուած, [եւ] այդ ժամանակ տակաւին դեռես լիովին չէին հաւատքի մէջ հաստատուած, թէպէտեւ կարծեցնում էին, թէ հաստատուած են: Ապա ասես վերստին հաստատուեցին գրի եւ խոստովանութեան միջոցով, որ առաւ եւ տուեց բարեպաշտ ու ամեն [ինչով] գովելի մարգարան Սմբատը, որը թէպէտեւ Հայոց երկրի թագաւորը չէր, բայց նա լրացնում էր թագաւորի պակասութիւնն [ու] թերութիւնը՝ ամեն ինչի մէջ իր հոգացողութեամբ [եւ] ամեն բանում Դաւթի նմանողութեամբ առաջնորդելով Իսրայելի ժողովրդին:

Իսկ երբ եպիսկոպոսները գնացին, այդ ժամանակ միաբան խորհրդի նստեցին, թէ քանի որ առայժմ տեղի չունեցաւ [այն], ինչի համար հաւաքուել էին, անհրաժեշտ համարեցին իրենց միջեւ կանոններ հաստատել, որ եւ իսկապէս կարգաւորեցին ու սահմանեցին իրենց միաբանութեան ուխտը՝ իբրեւ խրատ ու խոստովանութիւն եւ հոգիների շահ ու օգուտ: Ապա իւրաքանչիւրը խաղաղութեամբ վերադարձաւ իր աթոռը:

ՉԵՂՈՒՄ ԼԱ

ՎՐԿԱՆԻ ՄԱՐԶՊԱՆ ՄՄԲԱՏԻ ՄԱՍԻՆ,
ԹԷ Ո՞Ր ՏՈՂԱՄԻՑ ԷՐ ԵՒ Ե՞ՐԲ ԵՂԱՒ ՄԱՐԶՊԱՆ

Այժմ գրում են քեզ այն, ինչ որ մեր Սմբատի մասին պատմում է [նրա թողած] յիշատակը: Որովհետեւ սրանից առաջ, Վրաց բաժանմանը վերաբերող առաջին ճառի [զլխի] սկզբում միայն անունը յիշատակեցինք, իսկ ուրիշ ինչ որ կար՝ չհասցրեցինք:

Արդ՝ սա պատերազմում մի քաջ մարդ էր՝ ամեն բանի մէջ արի ու առաքինի, հզոր ու զօրաւոր ամենուրեք: Նա մեր ազգից է[ր], մեր թագաւորներից եւ տոհմով Բագրատունի, նաեւ մեզ սիրելի՝ որպէս բնիկ եւ մեր թագաւորներին արինակից ու հաւաստիօրէն հարազատ: Եւ Յունաց թագաւոր Մուրիկի աշխարհակալութեան ժամանակ [նա] Պարսից արքայից արքայ Ապրուէզ Խոսրովի հրամանով եղաւ Վրկանի իշխանութեան մարգարանը: Եւ բազմաթիւ պատերազմներ վարեց եւ յաղթանակներ տարաւ Հայաստանում, Յունաստանում եւ Պարսկաստանում, ինչպէս ուսու-

ցանում է քեզ «Հերակղի պատմութիւնը»¹: Իսկ այժմ եւ ներկայ ժամանակներում [էլ] հեզ [եմ]³⁰³ ու հնազանդ հայրերի հաւատին, նաեւ հաւան ու հպատակ սուրբ հայրերի ու վարդապետների ուղղափառ հաւատին, նաեւ խիստ պիտոյ ու կարեկից բոլոր կարօտեալներին, զօրավիզ ու օգնական հայերիս՝ զօրացած դէպի Աստուած եւ հզօրացած Աստծու կողմից:

Եւ այն անգամ էլ Հայոց անիշխանութեան ժամանակ [նա] լրացրեց թագաւորի բացակայութիւնը եւ հայրապետի պակասութիւնը, որովհետեւ իր խոհեմ ու խելացի մտքով խորհուրդ արեց եւ խափանեց շեղուած եպիսկոպոսների մտքերի խարդախութիւնը եւ ուղղեց հաստատեց նրանց մեղկ մտքերը: Եւ վերստին գլորուած [տեղից] ոտքի կանգնեցրեց ձեռնարկ-գրի միջոցով, որն առաւ նրանցից ու տուեց նրանց, եւ դէպի աջակողմը շտկեց արքայական [ուղի] ճանապարհից նրանց շեղուելը [դէպի] ձախ: Իսկ ապա ձեռնարկը շեղուած եպիսկոպոսներից առնելուց յետոյ կրկին հաւաքեց [նրանց] նոյն նպատակով՝ հայրապետ ընտրելու:

ՉԵՂՈՒՄ ԼԲ

ՁԵՆՆԱՐԿԸ, ՈՐ ՎՐԿԱՆԻ ՄԱՐԶՊԱՆ ՄՄԲԱՏԸ ՊԱՀԱՆՁԵՑ
ՇԵՂՈՒՄԸ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍՆԵՐԻՅ, ԵՒ ՆՐԱ ՀՐԱՄԱՆՈՎ
ԴՈՒՆՈՒՄ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԿԱՐԳՈՒԵԼԸ՝ ՄՈՎՍԵՍԻ
ՄԱՀԻՑ ՅԵՏՈՅ, ԵՒ ԻՐ ՁԵՆՆԱՐԿԸ, [ՈՐ] ՏՈՒԵՑ ՆՐԱՆՑ

«Ամենագովելի, փառաւորեալ եւ աստուածաշնորհ պատիւներով պայծառացած տէր Սմբատին՝ Վրկանի մարգարանին եւ Տերանց³⁰⁴ զինուորին, Գիգ Դաշտկարիներին³⁰⁵ եւ Հայոց վարդապետ Շարսաղարին՝ Բասեմի Մանասէ եպիսկոպոսից, Սիւնիքի Քրիստափոր եպիսկոպոսից, Ռշտունիքի Աբրահամ եպիսկոպոսից, Ամատունեաց Յովհաննէս եպիսկոպոսից, Անձեացիքի Գրիգոր եպիսկոպոսից, Գողթնի Սիոն եպիսկոպոսից, Մեհնունեաց Ահարոն եպիսկոպոսից, Բզնունիքի Ներսէս եպիսկոպոսից, Յովհաննիկ Ելոյ³⁰⁶ եպիսկոպոսից, Առնոյ Թադէոս եպիսկոպոսից, Թեղոս Մարդապետական եպիսկոպոսից՝ Տիրոջով ողջո՞յն:

Պարսից արքայից արքայ Ապրուէզ Խոսրովի տասնետօթերորդ տարում Մարերի ամսին, ինչպէս որ ձեռն փառաւորութիւնը այս ժամին Դուինի սուրբ եկեղեցում հաւաքուած վերոյիշեալ եպիսկոպոսներից ձեռնարկ

¹ Ինչ՝ Սեբեոս (կամ Սեբիոս) եպիսկոպոսի երկը, որն այսպիսի վերնագրով է յայտնի:

պահանջեցիք ուղղափառ հաւատի մասին, որ ընդունել են մեր հայրերն ու երանելի վարդապետները եւ այժմ մենք Աստուծոյ կամքով ունենք, արդ՝ ինչպէս որ նախկինում Հայաստան աշխարհի հայրապետները, եպիսկոպոսները, իշխանները, եւ աշխարհիկ մարտիկ սուկավլի նգովքներով մերժել ու դեն են շարտել բոլոր հերձուածողներին՝ Արիտսին, Մակեդոնին, անիծեալ Նեստորին. Ետիքոսին եւ Քաղկեդոնի ժողովը եւ Լեւոնի տոմարը, նոյնպէս եւ մենք նգովում ենք բոլոր հերձուածողներին, էլ առաել՝ Քաղկեդոնի անիծեալ ժողովը եւ Լեւոնի պիղծ տոմարը: Դարձեալ կրկին նգովում ենք եւ հեռանում նրանց հետ հաղորդակցուելուց:

Ճշմարիտ են [այս] խօսքերը: Իսկ եթէ մեր խօսքերը խաբէութիւն լինեն՝ թող նգովուած լինենք Ամենասուրբ Երրորդութեան կողմից»:

ԳԼՈՒԽ ԼԳ

ՍՄԲԱՏԻ ՉԵՌՆԱՐԿԸ, ՈՐ ՏՈՒԵՑ ՎԵՐԵՒՈՒՄ ՅԻՇԱՍԱԿՈՒԱԾ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍՆԵՐԻՆ՝ ՎՐԹԱՆԵՍԻ ԵՒ ԱՅԼ ՄԻԱԲԱՆԵԱԼՆԵՐԻ ՀԵՏ ՄԻԱՍԻՆ

«Ըստ ձեր խօսքի՝ նոյնպէս եւ ես՝ Սմբատ Վրկանի մարգապանս, Տերանց զինուորս, Գիգ³⁰⁷ Դաշտկարինս եւ Հայոց վարդապետ Շարսաղարս, նգովում ենք ձեր կողմից նգովուածներին, ինչպէս որ մեր երանելի հայրերը նգովեցին ձեր հայրերի կողմից նգովուածներին: Նաեւ օրինում ենք ձեր կողմից օրինուածներին, ինչպէս որ մեր հայրերը օրինեցին ձեր երանելի հայրերի ու մեր երկրի վարդապետների կողմից օրինուածներին: Եւ այս ուղղափառ հաւատի վրայ հաստատուն ու անշարժ կը մնանք՝ ձեզ հետ ապրելու եւ մեռնելու համար: Ապա եթէ մեր խօսքերը որեւէ չափով խաբէութիւն լինեն՝ թող նգովուած լինենք Ամենասուրբ Երրորդութեան կողմից:

Եւ կնքեցինք այս ձեռնարկը եւ դրեցինք Դուինի սուրբ եկեղեցում[†]:

Ես՝ Բասենի եպիսկոպոս Մանասէս՝ իմ աթոռակիցներով հանդերձ, որոնց անունները յիշատակուած են վերեւում, եւ Վրկանի մարգապան ու Տերանց զինուոր Սմբատն իր եղբայրներով հանդերձ, Ամենասուրբ Երրորդութեան առջեւ [ենք]՝ նախ մեր սրտերով, ապա մեր մարմիններով»:

[†] Այսինքն՝ Դուինի Սուրբ Գրիգոր մայր տաճարում, որը միւս դրուագներում բազմիցս կոչուած է նաեւ Սուրբ կաթողիկէ:

ԳԼՈՒԽ ԼԳ

ՎՐԹԱՆԵՍ ՔԵՐԹՈՂԻ ՄԱՍԻՆ

Այս Վրթանէսը Հայոց վարդապետ է եղել, դաստիարակուել եւ ուսանել է կաթողիկոսարանում: [Նա] հեզ [էր] եւ իմաստուն, հոգեւոր [էր] ու հանճարեղ, երկիւղած [էր] եւ ուղղափառ հաւատի հիմքը, լի [էր] գիտութեամբ եւ ամեն շնորհներով գարդարուած, դաստիարակուած [էր] սքրութեամբ սուրբ Գրիգորի աթոռի հովանու ներքոյ, որ տնկուել էր Տիրոջ տանը եւ ծաղկել Աստուծոյ գաւթներում, պտղաբերել [էր] եկեղեցու սաների պատուի ու պէտքերի համար, վարժուել [էր] հոգեւոր ու մարմնաւոր ողջ իմաստութեամբ, զարդարուած [էր] ամենայն առաքինութեամբ, հլու եւ հպատակ [էր] իր վարդապետութեան մէջ, հաճոյ էր Աստուծոյ եւ ընտրելի՝ մարդկանց համար, հաւատարիմ էր սուրբ Գրիգորի երկնահաճոյ եւ առաքելական սուրբ աթոռին:

Եւ այս ամենայն գովասանքներին [արժանի լինելու] պատճառով Մովսէսի մահից յետոյ նրան տեղապահ էին նշանակել մինչեւ Աբրահամի ժամանակները, որն ստանձնեց նոյն աթոռը: Եւ Վրաց բաժանման ժամանակ [Վրթանէսը] մեծ ջանքով ու չարչարանքով եւ հոգեւոր հոգացողութեամբ վշտակից եղաւ իբրեւ Յիսուս Քրիստոսի բարի զինուոր, զուգակից առաքելական քարոզութեան եւ սուրբ վարդապետներին հաւասար: Յուրտաւ Մովսէս եպիսկոպոսին ցաւակից լինելով՝ [նա] մշտապէս նամակի միջոցով մխիթարում էր նրան եւ բազմաթիւ խօսքերով խրատներ էր տալիս, եւ ինչը որ հալածուածներին ու համբերողներին երանի էր՝ այն էր գրում նրան նամակում՝ թղթերի պատասխանում, որն արեց երեք անգամ: Նաեւ Կիւրոնին գրեց ու երկրի իշխաններին՝ նրա [Մովսէսի] վերաբերեալ:

Սա եկաւ եպիսկոպոսների [այն] ժողովին, որտեղ ձեռնարկ էին տալիս Սմբատին եւ առնում. գալով [իբրեւ] Հայոց վարդապետ Շարսաղար[†]՝ այս [նոյն] Վրթանէսը ուրիշների հետ միասին նաեւ երկու կողմերին միաւորեց ձեռնարկով եւ հաստատեց սուրբ հայրերի ու վարդապետների ուղղափառ եւ բարի խոստովանութեամբ՝ միջնորդ ու վկայ ունենալով Սուրբ Երրորդութեանը: Եւ երկու կողմերը կոեցին, կնքեցին իրենց սրտերով ու մատանիներով ի փառս Սուրբ Երրորդութեան. ամէ՛ն:

[†] Բնագրում՝ «եկեալ ի ժողով ... Վրթանէս այս Վարդապետ Հայոց Շարսաղար՝ այլովք հանդերձ...», եւ ստացում է, որ Ուխտանէսն անսպասելիօրէն նոյնացնում է Վրթանէսին եւ է դարի այս նամակներում մի քանի անգամ եւ միշտ իշխանների շարքում յիշատակուող Վարդապետ Հայոց Շարսաղար կոչուող անձին, որն այլուստ անմասնօր է:

ՉԼՈՒՆ ԼԵ

ՄԻՒՍ ԱՆԳԱՄ ԻՐԵՆՅ ԱՌԱՋՆՈՐԴ ԸՆՏՐԵԼՈՒ ՀԱՍԱՐ ԺԱՍԱԴՐՈՒԱԾ ՏԵՂՈՒՄ ԱՅՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍՆԵՐԻ ՀԱՎԱՔՈՒԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Միահաւասար հաւանութեամբ եօթ սահմանուած գլխով եւ գեղեցկա-
ծեւ դասաւորութեամբ կանոնները դնելուց յետոյ, որ հաստատեցին Սուրբ
Հոգու շնորհներով, դարձեալ եւ միւս անգամ Սուրբ Հոգու կողմից հրաւի-
րուածները հաւաքուեցին, քանզի Վրկանի մարգպան Սմբատը երկրի իշ-
խանների եւ Հայոց նախարարների հետ հրովարտակ գրեց, որպէսզի
հաւաքուեն ժամադրուած տեղը՝ Մեծ Հայքի հոյակապ, ականաւոր ու
հռչակաւոր մեծ մայրաքաղաք Դուինում: Եւ երբ հրովարտակը գնաց, ե-
կան հաւաքուեցին նրա մօտ ըստ գաւառների եկած եպիսկոպոսները, որ
առաջ էին եկել եւ ձեռնարկ տուել, եւ ովքեր չէին եկել ու տուել. եւ սրանք
էլ երկու կողմերից [էին], մի մասը՝ յունական բաժնից, եւ մի մասը՝ պար-
սից [բաժնից]: Որովհետեւ յունաց բաժնից եկածների մէջ կային հաւա-
տից շեղումներ, ուստի յետոյ եկան խոստովանութեան եւ գրաւոր կեր-
պով Աբրահամի կողմից հաստատուեցին՝ ձեռնարկ տալով:

Արդ՝ երբ եպիսկոպոսները եւ վանացերէցները եկան հաւաքուեցին,
[ասես] իսկ եւ իսկ [երկնային] բարձունքից հայոց վսեմական կամքով՝
Աստծոյ հրամանով էին հրաւիրուել ու հասել հոգեւոր հարսանիքի, որտեղ
պէտք է իրենց համար հայրապետ ընտրէին նրան, որին ընտրել էր Սուրբ
Հոգին: Իսկ երբ եկան՝ հաւաքուեցին առհասարակ բոլորը՝ եպիսկոպոս-
ները եւ վանացերէցները եւ գիտական քահանաները, իշխանները եւ շի-
նականները, եւ [այդ] հարսանիքը լցուեց արժանատրների բազմութե-
ամբ: Բայց Կիրոնը չկանչուեց այդ հարսանիքին, քանզի խոտան հա-
մարուեց երկակի կորստեան համար, որ հասել էին նրան այն ցաւերից, որ
նախկինում յղացել էր, որով եւ անօրէնութիւնը ծնեց: Իսկ Աղուանից կա-
թողիկոսը, որ այն ժամանակ Հայոց կաթողիկոսի արքեպիսկոպոսն էր,
ինչ-որ հակառակութեան պատճառով չեկաւ ժողովի, որի պատճառի մա-
սին յետոյ կը պատմեն:

Իսկ նրանք, ովքեր հաւաքուել էին, Սուրբ Հոգու ազդումով՝ ընտրեցին
Աբրահամին, որ Ռշտունիք գաւառից էր, Աղբաթան գիւղից, եւ ձեռնա-
դրեցին սուրբ Զատկից յետոյ կիրակի օրը՝ Նաւասարդ ամսի վերջում³⁸:
Եւ եպիսկոպոսները նայն էին, որոնց անունները յիշատակեցինք իրենց

³⁸ Յազարմանէ այսինքն՝ ազդումով, յուշումով, ներշնչումով, նաեւ՝ ստիպումով:

վերաբերող ճառում [զլխում], նաեւ այլ եպիսկոպոսներ ու վանականներ,
քահանաներ, իշխաններ ու նախարարներ՝ Վրկանի մարգպան, բարե-
պաշտ եւ ուղղափառ Սմբատի հրամանով [հաւաքուած] Դուին քաղա-
քում, Սուրբ կաթողիկէում: Նրանց գլխատրները սրանք էին. Վրթանէս
վարդապետը, որ սուրբ Գրիգորի աթոռի տեղապահն էր, նաեւ աւանդա-
պահը Մովսէսի մահից [յետոյ] մինչեւ Աբրահամը, որը ստանձնեց աթոռը,
եւ Բասենի եպիսկոպոս Մանասէն, Սիւնիքի եպիսկոպոս Քրիստափորը,
[եւ] այլ եպիսկոպոսներ: [Սրանք] ուրիշների հետ միասին ձեռնադրեցին
Աբրահամին՝ մեծ քախանձանքով եւ բազում աղաչանքներով հազիւ հա-
մաձայնեցնելով, թէպէտեւ ո՛չ նրա ցանկութեամբ ու յօժարութեամբ, մին-
չեւ որ անգամ վիճակ ձգեցին ըստ իրենց սովորութեան: Եւ Աւետարանի
վիճակը հետեւեալն էր. «Ես իջայ երկնքից ոչ թէ, [ուր] իմ կամքը կատա-
րեմ, այլ նրա կամքը, ով ինձ ուղարկեց»³⁹: Ապա համաձայնուելով եւ իր
մտքում համոզուելով՝ ձեռնադրուեց Սուրբ Հոգու շնորհներով:

Սա [մի] հեգ, իմաստուն եւ երկիրդած, բարի եւ հաւատարիմ, ճշմարիտ
հաւատի մէջ հաստատուն, ուղղափառ հաւատի նկատմամբ նախան-
ձախնդիր եւ Տիրոջ գիտութեամբ լցուած մարդ էր: Սա ձեռնադրուեց հռո-
մէացիների վրայ Մուրիկի թագաւորութեան ժամանակներում, արքայից
արքայ Ապրուէզ Խոսրովի տասնեօթերորդ տարում եւ Մեծ Հայքում Վր-
կանի մարգպան Սմբատի տէրութեան օրօք, ինչպէս որ Վրաց բաժանմա-
նը վերաբերող մեր [յանձն] առած գործի³⁹ առաջին ճառի [զլխի] սկզբում
գրեցինք:

Եւ դարձեալ ապա [ժողովականներն] իրենց դրած ուղղափառ խոս-
տովանութեան կանոնները վերստին հաստատեցին՝ ի փառս Աստծոյ: Եւ
սրա [Աբրահամի] ժամանակ եղաւ Վրաց բաժանումը Հայոց միաբա-
նութիւնից: Եւ նզովեցին Քաղկեդոնի աղանդը, որ նզովում են բոլոր ուղ-
ղափառ եկեղեցիները:

ՉԼՈՒՆ ԼԶ

ԱԲՐԱՀԱՄԻ ՉԵՆՆԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆԻՅ ՅԵՏՈՅ ԺՈՂՈՎԻ ԽՕՍՔԵՐՆ ՈՒ ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ՝ ՉԵՆՆԱՐԿ- ԹՂԹՈՎ, ՈՐ ՏՈՒԵՑԻՆ ԱԲՐԱՀԱՄԻՆ

Թողնելով խօսքերի մէջ անկարեւորները՝ կը պատմենք ինչ որ անհրա-
ժեշտ է եւ այս պահին մեզ համար պիտանի:

³⁹ Յովհ. Գ. 34:

Հայոց քազաւորութեան վերանալու ժամանակ մեր երկիրը բաժանուեց հռոմէների ու պարսիկների միջեւ: Հռոմէների բաժնում նստեցրին Մովսէսին հակաթոռ ոմն երկաթնակ Յօհաննի³⁰, որը Հայոց հայրապետների շարքում չհամարակալուեց: Մա յետոյ նաեւ Աբրահամին հակաթոռ եղաւ: Եւ այն եպիսկոպոսները, որոնց մասին նախորդ մի ճառում [գլխում] խօսեցինք, թէ յոյների բաժնից էին եկել³¹, նրանց մասին մի փոքրիկ կասկած կար, թէ մի գուցէ Կիրոնի անունն ու յիշելու անարժան յիշատակը ժառանգած լինեն, [եւ] մտածեցին ձեռնարկ տալ Հայոց կաթողիկոս Աբրահամին: Եւ դա Հայոց միաբանութեան համար էր: Քանզի այն ժամանակ այնտեղ ժողովուեցին բոլորը՝ իւրաքանչիւրն [իր] գաւառներից ու գիւղերից, որոնց անունները յիշատակուում են իրենց [ստորագրած] այն ձեռնարկում, որը եւ կը ներկայացուի յաջորդ գլխում:

ԳԼՈՒԽ ԼԷ

ՉԵՌՆԱՐԿ, ՈՐ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՐԲԱՀԱՄԻՆ ՀԱՅՈՑ ԱՇԽԱՐՀԻ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆԻՑ ՅԵՏՈՅ ՏՈՒԵՑԻՆ ՆՐԱՆՔ, ՈՎՔԵՐ ԵՆԹԱԿԱՅ ԷԻՆ ՀՈՌՈՄՆԵՐԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆԸ ՍՈՒՐԻԿԻ ԹԱԳԱՒՐՈՒԹԵԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿ ԵՒ ՊԱՐՄԻՑ ԱՐՔԱՅԻՑ ԱՐՔԱՅ ԽՈՍՐՈՎԻ ԱՇԽԱՐՀԱԿԱԼՈՒԹԵԱՆԸ

«Իմ՝ Աբրահամ Հայոց կաթողիկոսի, եւ իմ աթոռակիցներ՝ Բասենի Մանասէ եպիսկոպոսի, Սիւնեաց Քրիստափոր եպիսկոպոսի, Ամատունեաց Յովհաննէս եպիսկոպոսի, Գրիգոր Անձեազեաց եպիսկոպոսի, Գողթնի Սիոն եպիսկոպոսի, Ահարոն Մեհնունեաց³² եպիսկոպոսի, Ներսէս Բզնունեաց³³ եպիսկոպոսի, Յովհաննիկ Ելոյ³⁴ եպիսկոպոսի, Թաղէոս Առնոյ եպիսկոպոսի, եւ մեր իշխանների՝ Վրկանի մարզպան տէր Սմբատի՝ Տերանց զինուորի, Գիգ Դաշտկարիների³⁵ եւ Հայոց Շարսաղար Վրթանէս վարդապետի, եւ այլ իշխանների եւ ուղղափառ աշխարհականների առջեւ կանգնելով՝ Սեպիական գնդի³⁶ եպիսկոպոս Թէոդորոսը, Բագրեւանդի եպիսկոպոս Ստեփաննոսը, Խորխոռունիքի եպիսկոպոս Մովսէսը, Ապահունիքի եպիսկոպոս Քրիստափորը, Վանանդի եպիսկոպոս Ներսէսը, վանացերեցների հետ միասին, որոնք են հետեւեալները՝ Սուրբ կաթողիկէի վանացերեց Աբրահամը, Սուրբ Հռիփսիմէի [վանացերեց] Մամուէլը, Սուրբ Յովհաննու վանքի [վանացերեց] Բաբեղասը, Օշականի [վանաց-

† Սեպիական (քնագրում՝ Սեփական) գունդը Մեծ Հայքի Վասպուրական աշխարհն է:

երեց] Խոսրովը, Եղիվարդի [վանացերեց] Յաւիտեանը, Երեւանի [վանացերեց] Դաւիթը, Գառնու [վանացերեց] Իսմայէլը, Արամոնքի [վանացերեց] Ջոզիկը, Արտաւազդի [վանացերեց] Յոհաննիկը, Ապարանից [վանացերեց] Որդեակը եւ Աբրահամը, Փարբիի [վանացերեց] Աբասը, Աղցքի [վանացերեց] Միքայէլը, Արուճի [վանացերեց] Գրիգորիսը, Ուրդի³⁶ [վանացերեց] Կոզմ[աս]ը, Միս Արուճի [վանացերեց] Մայէնը, Արծափքի [վանացերեց] Յոհաննիկը, Դարոյնքի [վանացերեց] Սիմոնը, Բագ[ա]րանի [վանացերեց] Մամասը, Աւանի [վանացերեց] Յուսանէսը, Պողոմքի³⁷ [վանացերեց] Իւղը, եւ այլ վանացերեցներ՝ քահանաների հետ միասին, եկան ներկայացան մեզ, խոստովանեցին [իրենց] բարեպաշտութիւնը՝ ըստ մեր երանելի հայրերի նոյնաձեւ նզովելով բոլոր հերձուածողներին եւ Արիոսին եւ Մակեդոնին եւ Նեստորին եւ Եւտիքոսին եւ Քաղկեդոնի չար ժողովը եւ Լեոնի պիղծ տոմարը:

Եւ աղաչանք արեցին մեր առջեւ, որպէսզի իրենց [եւս] խառնենք Քրիստոսի ճշմարիտ հօտի եկեղեցու միաբանութեանը: Եւ բոլորը միաբանութեամբ ասացին, թէ՝ «Հաւատի այն խոստովանութիւնը եւ սահմանումը, որը մեր հայրերը հաստատեցին, անխախտ կը պահենք Աստծու եւ մեր հոգեւոր հայրերի առջեւ, եւ այն ապաշխարութիւնը, որ մեզ կը տաք, յօժարութեամբ կ'ընդունենք եւ ինքնակամ կը կատարենք, եւ նզովեալների հետ հաղորդակցուելուց բոլորովին կը հեռանանք: Իսկ եթէ որեւէ մէկի մտքում խաբէութիւն լինի՝ թող Ամենասուրբ Երրորդութիւնից նզովուի հոգով եւ մարմնով»: Եւ նրանք ստանձնեցին ապաշխարութեան բեռը, ինչ որ [նախատեսուում է], իսկ մենք բարձեցինք նրանց՝ ըստ գրուածի:

Այս ձեռնարկը կնքուեց նրանց կողմից մեր բոլորիս ներկայութեամբ [եւ] Երրորդութեան վկայութեամբ, որին յաւիտեանս փա՛ռք. ամէ՛ն»:

ԳԼՈՒԽ ԼԸ

ԴԱՐՉԵԱԼ ՎՐԹԱՆԷՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ՄԱՍԻՆ

Կամենում են դարձեալ կրկնել Վրթանէս վարդապետի մասին, որ միասին հաւաքուած սուրբ հայրերի այսքան հոգեւոր հանդիսութիւններ տեսաւ՝ իբրեւ կործանում բոլոր հերձուածողների եւ իբրեւ նոյրգում խոստովանութեան եւ սուրբ հայրերի հաւատի դաւանութեան, որը [հաստատուեց] Նիկիայում, Կոստանդնուպոլսում, Եփեսոսում, եւ նրանց անանդները դարձեալ վերստին մեզ աւանդեցին ու հաստատեցին միաբա-

նական ձեռնարկ-գրի միջոցով, որ տուեցին միմեանց՝ սիրտը եւ մատանին դաշն ու կնիք դնելով, վկայ եւ դատախազ [Խոկիշ] ունենալով Սուրբ Երրորդութեանը: Միաժամանակ [տեսաւ Վրթանէսը] նաեւ սուրբ Գրիգորի աթոռի նորոգումը, որի տեղապահն ու աւանդապահն էր ինքը, չափազանց ուրախացաւ եւ գոհացաւ Աստծուց, [որի կողմից] իբրեւ արդար եւ երախտաւոր [զմահատուեց], որպիսին եւ էր իսկապէս, ուտքի կանգնեց, օրհնեց Աստծուն՝ այդպիսի բարիքների տուողին, նրա հետ [նաեւ] Աբրահամ հայրապետին, որը սուրբ Գրիգորի աթոռի նորոգիչը եղաւ, նոյնպէս նաեւ սուրբ հայրերի սուրբ ժողովին, որովհետեւ համազօր ժայնակցեցին նրանց [նախնի սուրբ հայրերին], մանաւանդ թէ՛ նրանց մման եւ հաւասար, որովհետեւ նրանց ւաւանդածը դարձեալ վերստին ւաւանդեցին հայերիս՝ եւ հաստատեցին ի փառս Աստծոյ:

Արդ նա [Վրթանէս] օրհնեց նրանց եւ օրհնուեց նրանց կողմից որպէս ժողովրդի բարեկամ ու սիրելի: Ապա այնուհետեւ բերեց այն ւաւանդը, որ նրան վատահուել էր Հայոց կաթողիկոս Մովսէսի կողմից իր մահուան ժամին. նախ [բերեց] Աստծոյ փրկական ու կենսակիր նշանը [խաչը], ապա սուրբ առաքեալների նշխարները, որ բերել էր սուրբ Գրիգորը Հռոմից, [եւ] որոնք տրուել էին նրան բարեպաշտ Կոստանդիանոսի կողմից: Եւ սրանից յետոյ [բերեց] աթոռն ու գաւազանը, որ պատուով պահել էր ու պաշտել, եւ մնացեալ բոլոր սրբութեան սպասքները՝ սկիհները, սուրբ սեղանի զգեստները, վարագոյրները, խնկամանները, բուրվառները, [բոժոժագար] քշոցները, կաթողիկոսի մետաքսեայ [եւ] ակներով, ոսկով, մարգարիտներով զարդարուած վակասը [ուսանոց], եւ քահանաների, սարկաւազների այլ հագնելիքներն ու արկանելիքները, բեհեզներ, ծիրանիներ, ինչպէս որ մարգարէն է բուարկելով կարգում՝ եզրածիրանին, միջնածիրանին¹, եւ այն, որ սրանցից առաջ եւ յետոյ են յիշատակում: Նաեւ պէտպէս զարդերից, դիմակներից, կերպասներից, ծիրանիներից գոյն-զգոյն, երկներանգ, երանգ-երանգ, ծաղկազարդ գոյներով գեղեցկօրէն գործուած շքեղ պատմուճաններ, նաեւ մեր բարեպաշտ Տրդատ քազաւորի պատուաւոր զգեստը, որ նա տուել էր Տիրոջ տանը իբրեւ սրբութեան սպասք, որը մենք տեսել ենք մեր աչքերով:

Եւ ապա սրանցից յետոյ բերեց բազմաթիւ, զանազան ու տեսակ-տեսակ, եկեղեցական ու վարդապետական գրքեր, [եւ] նաեւ այլ աշխարհիկ իրեր բերելով, ինչքան որ կայ՝ գրով [ցուցակով] ներկայացրեց: Եւ օրհնուեց հայրապետի կողմից, եւ բոլորի կողմից երախտիք ու շնորհակա-

¹ Ուխտանէսի օգտագործած եզրոյթով Հայաստանեայցս:

² Հմմտ. Ես. Գ. 22:

լուքին ընդունեց: Որովհետեւ այդքան տարիներ առանց առաջնորդի անցնելուց յետոյ՝ նա իր տեղապահութիւնը պակաս ու թերի չէր թողել, այլ լի ու կատարեալ դատով ու դատաստանով կիրառել էր իրաւունքը [օրէնքը]: Եւ ամեն ժամանակ արդարութիւն [էր] գործել, եւ դարձեալ իրաւունք պահանջել ու փրկել զրկուածներին, որքի դատին կանգնել եւ այրուն իրաւունք տուել¹ ըստ մարգարէի: Եւ դարձեալ ընդունել [էր] որբերին ու այրիներին եւ անօրէնների ճանապարհը խափանել՝ ըստ մարգարէի², նաեւ աղքատասիրութեամբ, եղբայրասիրութեամբ եւ օտարասիրութեամբ զարդարել իրեն, եւ աստուածային շնորհով շքեղացել ու պատուով յարգուել ի պատիւ եւ փառս իր անուան:

ԳԼՈՒԽ ԼԹ

ՍՈՒՐԲ ԻՒՂԻ [ՄԵՌՈՆԻ] ՕՐՀՆՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ, ՈՐ
ԱԲՐԱՀԱՄ ՀԱՅՐԱՊԵՏԸ ԻՐ ՄՈՏ ՀԱՎԱՔՈՒՄԸ
ԵՊԻՍԿՈՊՈՍՆԵՐԻ ԽՆԴՐԱՆՔՈՎ ՕՐՀՆԵՑ

Արդ՝ երբ ւարտուեցին արդարութեան եւ իրաւունքի կարգաւորման այն գործերը, որ արուեցին նրանց կողմից, այս եւս իրաւացի համարեցին [նրանք] խնդրելու իրենց հայրապետից օրհնել եւ իրենց տալ օծման խողը, այսինքն՝ մեռունը, որով օծում ու լուսաւորում են բոլոր ուղղափառ հաւատացեալները սուրբ աւագանի միջոցով՝ ջրի եւ Հոգու գործակցութեամբ: Որովհետեւ Մովսէսի մահուանից յետոյ այլեւ օծման իւր չէր օրհնուել, իսկ նրա [Մովսէսի] կողմից օրհնուածը աթոռի տեղապահ Վրթանէս [արդէն] բաժանել էր: Եւ այդ եւս [մեռոնի պարագաները] նախապատրաստուած ու հաւաքուած պատրաստի ունէին, որովհետեւ եպիսկոպոսների առաջին ժողովից մինչեւ երրորդ³ ժողովն այդքան ամիսների միջակայքում անցած օրերին Վրթանէսը եկեղեցու սպասաւորների հետ նախապատրաստել էր օծման խողը, ինչպէս որ իւղագործները սովորութիւն ունեն հմտութեամբ պատրաստել:

Այնուհետեւ սուրբ հայրերը հայրապետից խնդրեցին այդ հոգեւոր գործն էլ գլուխ բերել եւ միասին ւարտին հասցնել, քանի դեռ չէին ցրուել: Ապա այնուհետեւ սաղմոսներով ու օրհնաբանութեամբ եւ ըստ օրուայ նշանակութեան հոգեւոր երգերով ու այդ խորհուրդին պատշաճ ըմթեր-

¹ Բ Օրէնք Ժ 18:

² Սաղմ. ԽԵ 9:

³ Այսպէս բնագրում: Սակայն թերեւս պէտք է լինէր՝ երկրորդ:

ցումներով սկսելով գիշերային ժամերգութիւնը՝ ողջ գիշերն անցկացրեցին Աստծուն [ուղղուած] աղօթքներով, իսկ ողջ ցերեկը տքնեցին, մինչեւ որ աւարտուեց ամբողջ խորհուրդը՝ ի փառս Աստծոյ: Ապա միւս օրը հայրապետն ամենքին բաժանեց օրինութեան խղը, եւ օրինելով նրանց ու օրինուելով նրանց կողմից՝ կրածեշտի ողջոյն տուեցին միմեանց եւ խնդութեամբ ու խաղաղութեամբ ցրուեցին՝ իւրաքանչիւրն իր վիճակը:

ԳԼՈՒԽ Խ

ԱՅՆ ՄԱՍԻՆ, ԹԷ ԻՆՉ Է ՊԱՏՄԻՌԻՄ ՍՐԱՆԻՑ ՅԵՏՈՅ

Արդ, այսպէս աւարտին հասցրեցինք այն հոգեւոր հանդիսութեան մասին շարադրելը. որ վերաբերում էր մեր հայրապետ եւ հոգեւոր հովուապետ տէր Աբրահամին եւ մեր ուղղափառ հաւատի հաստատութեանն ու [Հայաստանի] երկու բաժինների՝ յունականի ու պարսկականի, միաբանութեանը: Այսուհետեւ նորից կը վերադառնանք մեր խօսքի շարադրանքին. որ վերաբերում է Մովսէսին ու Կիրոնին: Որովհետեւ Մովսէսը՝ Գաջենքի այս եպիսկոպոսը, չի յիշատակում «Գիրք քրթագում», թէ նա եկել է այն ժողովին, որը Աբրահամի ձեռնադրութեան համար եղաւ: Թէպէտեւ [իր] տեղում բազմաթիւ անգամ տեղեկացանք, թէ ասում են, որ նրան հիւանդութիւն էր պատահել:

Բայց յետոյ [նա] Աբրահամին [նամակ] է գրում՝ իմաց տալով նրան իր նեղութիւնների ու հալածանքների մասին, որ պատճառում էր Կիրոնը, միաժամանակ նաեւ Յուրտաւի աշխարհի մասին, նաեւ աղաչանք՝ Կիրոնի վերաբերեալ, իսկ մնացեալ տեղեկութիւնն, ասում է, կարելի է վերջանելից լսել:

ԳԼՈՒԽ ԽԱ

ՅՈՒՐՏԱԻ ՄՈՎՍԷՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ՆԱՄԱԿԸ ՀԱՅՈՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՐԲԱՎԱՍԻՆ

«Սրբաւեր տէր Աբրահամ Հայոց կաթողիկոսին՝ անարժան Մովսէսից բազում խոնարհութիւններով երկրպագութիւն, որի հետ էլ՝ առաւել ձեր սրբութեան ողջութեան հայցում:

Լսեցի քո հայրապետութեան շքեղութեամբ տէր Գրիգորի սուրբ աբուրի նորոգութեան մասին, եւ բազում խնդրութեամբ լցուեց իմ տառապած անձը, որովհետեւ վաղուց ի վեր փափագելով սպասում էի. որ այդ լսեմ,

մանաւանդ երբ լսեցիմք ձեր աստուածասէր առաքինութեան մասին, որը մանկութիւնից [էր], որի համար էլ Աստուած ընտրեց եւ մեր երկրին առաջնորդ եւ ուսուցիչ պարգեւեց նեղեալ ժամանակ: Շատ հրճուեցինք եւ ուրախացանք, քանզի ահա արդէն իսկ Աստուած քո առիթով օրինեց Հայոց աշխարհը, եւ երկրիս ամեն բարի սկզբնաւորութիւն շքեղացաւ թագաւորների պատիւներով ու գոհունակութեամբ: Նաեւ նորից վերադարձրեց երկրիս երկու բաժինների սուրբ եկեղեցու շինութեան, նորոգութեան սկիզբը, հոգեւոր ու մարմնաւոր պառակտումից [դէպի] կրկին միաւորում: Եւ ինչպէս որ բարի հիմքը դրուեց սրբութեանը միջոցով, յուսով ենք, որ Քրիստոս Աստծոյ ողորմութեամբ աւարտը եւս լաւ կը լինի:

Արդ՝ շտապեցինք ձեր սրբութեանը իմացնել մեր ցաւը, ինչպէս հիւանդները, որ իրենց վերքերը ցոյց են տալիս հմուտ բժիշկներին եւ նրանցից ապաքինութիւն են խնդրում: Մենք էլ աղաչում ենք, որ դուք օգնեք Քրիստոսի եկեղեցուն: Կիրոնը, որ ձեր հաւատակիցն էր ու աշակերտը եւ այժմ հիւանդացել է նեղուածութիւնից, նախ աղօթքներով խնդրենք Աստծուց եւ ապա ձեր անխոնջ վարդապետութեամբ եւ փառաւորուած իշխանների օգնութեամբ ջանանք ժողովրդին ժխտողին ու ապստամբին վերադարձնել [ճիշտ] ուղղութեան եւ բերել մի հովուի նոյն գաւիթը: Եւ շտապենք այսուհետեւ [դէպի այն], ինչն ընդհանուրի շահն է, դէպի շատերի չափազանց բարձրացման՝ ըստ երանելի Մովսէսի եւ սուրբ Պողոսի օրինակների: Նրանցից մէկն աղաչում էր իւրայինների՝ թողութեան չհասնելու դէպքում իրեն եւս կենաց դպրութիւնից տարագրել, իսկ միւսն ասում էր, թէ՝ «Ես ինքս էլ ուխտով խնդրում էի Քրիստոսից՝ ինձ նզովել իմ մարմնական եղբայրների ու ազգակիցների համար»: Եւ ահա նրանց առաքինութիւնն աշխարհի բոլոր ազգերի մէջ քարոզի խօսքով տարածում է պայծառացած: Որովհետեւ նրանց գործը օրինակ ընդունելով եւ նրանց հետեւող [լինելով] կը լինի [այնպէս, որ] դուք եւս կը պարծենաք Քրիստոսով եւ կ'ասեք, թէ Տիրաջից ինձ տրուեցին այս շնորհները՝ Վերքից մինչեւ Աղուանից աշխարհ քարոզելու Քրիստոսի փառքի անքննելի մեծութիւնը եւ այսքան ազգերի շահելու եւ Քրիստոսին պատարագելու: Որից յետոյ էլ կը լսուի այն հրաւիրող խօսքը, թէ՝ «Բարի եւ հաւատարիմ մշակ, քեզ հետ միասին սատարող այս բարեկամներով եւ փրկուած գնդով եկ մտի՛ր քո Տիրոջ խնջոյքին քո նախնիների եւ իմ անունը սիրողների հետ»:

Իսկ եթէ մեր անարժանութիւնից էք հարցնում՝ Վրթանէս Քերթողի տեղեկութեամբ կ'իմանաք: Եւ իմ տառապեալ անձը եւ մոլորուած երկիրը թող ձեր սրբութեանը յանձնուած լինենք: Եւ դուք ողջ եղէ՛ք, մեր տէ՛ր»:

ԳԼՈՒԽ ԽԲ

ՅՈՒՐՏԱԻ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՄՈՎՍԵՍԻ ՆԱՍԱԿԻ ՊԱՏԱՍԽԱՆԸ ՀԱՅՈՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱԲՐԱՀԱՄԻ ԿՈՂՄԻՑ

«Սրբատր տէր Մովսէս եպիսկոպոսին՝ թեպէտեւ ո՛չ իր կամքով Հայոց կաթողիկոս Աբրահամից՝ Տիրոջով ուղջ՝ յն:

Չեր սրբութեան ողջունագիրը տեսայ, որ լի էր Աստծոյ ողորմութեան մասին բազմաթիւ գոհաբանութիւններով եւ՝ արդիւնաշատ օրհնութեամբ մեր տկարութեան հասցէին՝ նաեւ արժանաւոր անուանելով ինձ՝ անձեռնհասիս, որի համար եւ թողնում ենք, որ բոլորի պարգեւաբաշխը [Աստուած] ձեր սրբութեանը շնորհահատոյց լինի: Իսկ [թէ ինչպէս] այս սուկալի եւ ծանր բեռները բարձուեցին [ինձ], որի ակնկալիքը չունէի, անխմանալի է ինձ համար, [թէ] ինչպէս ընդունեցի, եւ կամ թէ բազմութեան կամքը՝ միաբանութեան գալու: Այս [բոլորն] ինձ ոչ մի տեղից չի [տրուած], բացի միայն Աստծոյ ողորմութիւնից եւ ձեր սրբատր աղօթքներից:

Արդ՝ աղաչում եմ ձեր սրբութեանը, որ շղաղարէք աղաչանքներ մատուցել ամենագոր Աստծուն, որ ինձ ուժ ու կարողութիւն տայ՝ ըստ իր հաճութեան աւելի կատարեալ դարձնելու նրա տնօրինութիւնը մեր երկրում, որպէսզի մնանապէս եւ Վրաց ու Աղուանից երկրներում պայծառանայ Յիսուս Քրիստոսի ճշմարիտ հաւատը մեր՝ նուաստիս միջոցով: Եւ կամենում եմ օրհնուել ձեր սրբութեան կողմից, ուստի մի՛ յապաղիր սուրբ Չատկին այստեղ գալու, որպէսզի շատերին ուրախութիւն լինի: Նաեւ Կիրոնի ու վրացիների հոգետր գործն է առջետում. քանի դեռ տէր Սմբատն այստեղ է, շտապում ենք որեւէ ձեռով նախ դա [էլ] աւարտին հասցնել մեր հրամանով ու գրով, մեր Քրիստոս Աստծոյ շնորհիւ: Ողջ եղի՛ր»:

ԳԼՈՒԽ ԽԳ

ԹԷ ԻՆՉՈՒՒ ՅՈՒՐՏԱԻ ՄՈՎՍԵՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԸ ՉԵԿԱՄ՝ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԻՆ, ՈՐ ԱԲՐԱՀԱՄԻ ՉԵՌՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ [ԷՐ]

Այս առաջին նամակը, որ Աբրահամին գրուեց Յուրտաի Մովսէս եպիսկոպոսի կողմից, ութ ամիս անցնելուց յետոյ գրուեց, որովհետեւ ասում են, [որ] նա այն ժամանակ մերձիմասի հիւանդացել էր, եւ այդ պատ-

¹ Բնագրում՝ զի է, սակայն «Գիրք բորոցում» եւ:

ճառով ժողովի չկարողացաւ գալ, նաեւ ոչ իսկ գրատր իմաց տալ կարողացաւ իր ցաւի ու հալածանքների մասին Կիրոնի կողմից: [Նա] առաջ ամբողջութեամբ վստահում էր Վրթանէսին եւ յոյս ուներ, որ նա սւ. տար կը լինի, քանի որ իր պատասխանի միջոցով յայտնել էր նրան, թէ մօտ օրերս կամենում են կաթողիկոս ձեռնադրել, [եւ թէ] քո հոգսը նա կը հոգայ, իսկ մենք կ'օգնենք մինչեւ գործի աւարտը:

Իսկ երբ Աբրահամը Մովսէսի նամակը կարդաց եւ Կիրոնի ու վրացիների մասին գրածին փոքր ինչ տեղեկացաւ, այդ ժամանակ Վրթանէսը սկսեց ամեն ինչ գրատր ու բանաւոր պատմել Կիրոնի կողմից արուածների մասին՝ կաթողիկոսին վերահասու դարձնելով նախ՝ Կիրոնին Մովսէսի ուղարկած այն նամակի մասին, որ վերաբերում էր խուժիկին, եւ ապա Կիրոնի կողմից Մովսէս եպիսկոպոսին [պատճառած] նեղութիւնների ու հալածանքների մասին, եւ դրանից յետոյ՝ այն նամակների, որ [ինքը] գրեց Կիրոնին, [Վրաց] երկրի իշխաններին ու Պետրոս եպիսկոպոսին, եւ պատասխան չստանալու [մասին], նաեւ՝ Կիրոնի հակառակ պատասխանների, որ ոչ գրատր, բայց շատ խօսքերով ու սպառնալիքներով տուել էր նա, նաեւ՝ ազատների կարճ պատասխանների [մասին], որ կիսատ նամակով գրատր գրել էին Վրթանէսին, ու նաեւ՝ արքայի [կայսեր] հասցէին Կիրոնի [ինչեցրած] մեծարանքների եւ պարծենալու [մասին], եւ Երուսաղէմի հայրապետով սպառնալիքների եւ մնացեալ ամեն բանի մասին՝ մի առ մի:

Այս ամենը Վրթանէս Քերթաղից լսելով՝ Աբրահամ կաթողիկոսը խիստ զարմացաւ եւ իր սրտի խորքում մտածում ու խորհում էր, թէ ինչ ձեռով շահի Կիրոնին եւ այն երկիրը, կամ ինչ եղանակով յաղթի գոռոզ վայրագին: Ապա Մովսէս եպիսկոպոսին ուղղած իր պատասխանում գրեց, որ արագ ու անյապաղ սուրբ Չատկին գայ այստեղ, որպէսզի՝ շատերն, ասում էր, ուրախ լինեն, նաեւ հոգետր գործ կայ անելու: Եւ դարձեալ, թէ՛ «Տէր Սմբատն այստեղ է, եւ շտապում ենք որեւէ ձեռով գործերը զլուխ բերել»:

Եւ [այն], որ գրեց սուրբ Չատկին գալու [մասին], դա Աբրահամի երկրորդ Չատկին էր՝ կաթողիկոսութեան աթոռին նրա հասնելուց [յետոյ]: Իսկ այն, ինչ Սմբատի մասին էր գրում, թէ այստեղ է, թում է, թէ [Սմբատը] պատրաստում էր գնալու Վրկանայ երկիրը, որտեղ մարգպանական իշխանութիւն ուներ:

Արդ՝ սա առաջին նամակն [էր, որ] Մովսէսը Հայոց կաթողիկոս Աբրահամին գրեց մեծ թախանձանքով, որպէսզի սա օգնի իրեն ամեն բանում, ինչպէս ասուեց: [Գրեց] նաեւ Կիրոնի վերաբերեալ բազմաթիւ մեղադրանքներ, եւ իր ակնկալութիւնը ապագայի յոյսի, որ ուներ: Եւ հոգում էր

առաջիկայ անելիքի մասին, որպեսզի գուցե կարողանայ դեպքերի դեմ հնար գտնել: Որովհետև սրտի բազում տառապանքից ու նեղութիւններից տարակուսանքի մէջ մտահոգուած էր՝ մէկ՝ իր հալածանքների պատճառով, չնայած եւ Աստծու համար [էր դա], իսկ միւսը՝ իր վիճակի [թեմի] անտերունչ լինելու համար, որ չլինի թէ նրանց այլազունակ բան պատահի (ինչպէս որ Կիրոնին եղաւ), որն Աստծոյ կամքից դուրս լինի: Իսկ երբորդը՝ Կիրոնի կորստի ու անդարձութեան պատճառով:

[Ուստի] եւ հայցում է մեծ աղաչանքով, որ [Աբրահամն] իրեն սատարի գրով [նամակով] եւ օգնական լինի աղօթքներով, իսկ Կիրոնին գրածները [մի] արի մարդու միջոցով ուղարկի, որպեսզի քանի դեռ իսպառ չի գլորուել [Կիրոնը], կարողանայ կանգնեցնել [նրան]: Այլեւ [հայցում է] իր եւ իր երկրի համար հոգալ՝ երկուսի նեղութիւնն [էլ] ներկայացնելով:

Ապա այնուհետև Աբրահամը սկսում է գրել Կիրոնին եւ ամեն ինչ գրով յիշեցնում նրան իրաւացի պատգամի միջոցով՝ այսպիսի օրինակով.

ԳԼՈՒԽ ԽԳ

ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԱՌԱՋԻՆ ՆԱՄԱԿԸ ՎՐԱՅ
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԿԻՒՐՈՆԻՆ՝ ՊԵՏՐՈՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ԵՒ
ԱՅԼ ԱԶԱՏՆԵՐԻ ՄԻՋՈՑՈՎ, ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ԽՆԴՐԱՆՔՈՎ

«Վրաց կաթողիկոս սրբաւեր տէր Կիրոնին եւ քո այլ աթոռակից եպիսկոպոսներին՝ Հայոց կաթողիկոս Աբրահամից եւ այլ եպիսկոպոսներից Տիրոջով ողջո՞յն:

Նախկինում մեր երանելի հայրապետ Մովսէսը ձեզ մեղադրութիւն գրեց՝ այնպիսիների հետ ձեր հաղորդակցուելու պատճառով, որ պէտք չէր [հաղորդուել]: Իսկ դուք գրատր եւ պատգամով յանձն էիք առել մեր երկրի միաբանական հաւատի հաղորդակցութիւնից չհեռանալ: Արդ՝ այժմ աւելի չարը եւ ծանրը մեզ բաժին ընկաւ լսել: Քանզի երկու երկրների հաւատի միասնութիւնը եւ փոխհարգնկարութիւնը Յուրտաւի եկեղեցին էր անխախտ միջնորդութեամբ պահում, ուստի եւ մեր աշխարհիկ խնդրութիւնը եւ հոգեւոր հաղորդութիւնը ցնծալից ուրախութեամբ էին կատարում՝ այստեղից ձեր Մծխիթայի³²⁰ Խաչը գալով³²¹, իսկ այդտեղից՝ [մեր] Սուրբ կաթողիկէն: Այժմ Յուրտաւի եկեղեցու եպիսկոպոսը հալածուած է՝ [մեղադրուելով], թէ՛ «Ինչո՞ւ ես հրամայում խոստովանել ուղղափառութեան հաւատը եւ սուրբ Շուշանիկի հաստատած հայրենի ծիսա-

կարգը»³²², [որն], ինչպէս լսում եմ, խափանել էր:

Մեզ մահու չափ եւ էլ աւելի ծանր երեսաց [ձեր] այդ գործը: Որովհետև քեպտեւ արքայից արքայ Կաւատի տարիներին քննութեան հարց եղաւ մեր եւ հռոմէացիների երկրի միջեւ, որոնք ընդունել էին Քաղկեդոնի ժողովն ու Լեւոնի տոմարը³²³, [սակայն] մեր եւ ձեր երկրների վարդապետներն ու իշխանները հեռացան նրանց հետ հաղորդակցուելուց, եւ երկուսիս միաբանութեամբ ու [նաեւ] գրով՝ պահում է [դա] մեր միջեւ մինչեւ այժմ: Արդ՝ այժմ դուք չպէտք է երկու երկրներիս միջեւ օտարութիւն գցէք եւ հեռացնէք մարմնաւոր սէրն ու խնամփութիւնը եւ հոգեւոր հաղորդութիւնը, որպեսզի ոչ ոք չգայ աղօթելու այստեղից ձեր Սուրբ Խաչը եւ այդտեղից՝ [մեր] Սուրբ կաթողիկէն: Քանզի եթէ զինուորականներից մէկը դառնար այդպիսի պառակտման ու չար խռովութեան պատճառ, [սպա] դուք [անձամբ] պէտք է խնամք տանէիք եւ պատճառ դառնայիք խաղաղութեան, իսկ եթէ դու ես պատճառ դառնում միմեանցից մեր օտարանալուն, [էլ] ո՞վ կը կարողանայ տանել այդպիսի աղետը:

Կամենում էինք եպիսկոպոսներ ու վարդապետներ ուղարկել ձեզ մօտ եւ ճանաչեցնել ձեզ Քաղկեդոնի աղանդի ու Լեւոնի տոմարի վնասակարութիւնը եւ նրանց պիղծ կրոնն ու անսուրբ վարքը, որ [ձեր] աշխարհ մուտք գործեցին եւ դրա պատճառով հալածուեց սրբասէր Մովսէս եպիսկոպոսը: Բայց առայժմ պատշաճ ու հաճոյ համարեցինք՝ նախ Պետրոս եպիսկոպոսի ու պատուական ազատներիդ միջոցով քեզնից նամակներով պատասխան ստանալ, թէ կա՞յ [արդեօք] ինչ-որ բան, որ մեզ հաւատի չի ցոյց տրուել: Որովհետև ի՞նչ [քան] է օտար արքայից արքայի թագաւորութեան ներքոյ [գտնուող] ծառաների հետ սէր ու միաբանութիւն անել, իսկ հարազատներին³²⁴ հեռացնել. դա շատ ծանր է:

Ողջ եղի՞ր Տիրոջով: Եւ նամակի պատասխանը եւ ձեր ողջութիւնը թող մենք լսենք՝ ըստ Աստծոյ հաճոյութեան, որ առիթն է միաբանութեան»:

ԳԼՈՒԽ ԽԵ

ՎՐԱՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԿԻՒՐՈՆԻ ՊԱՏԱՍԽԱՆԸ ՀԱՅՈՑ
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՏԵՐ ԱՔՐԱՀԱՄԻ ԱՌԱՋԻՆ ՆԱՄԱԿԻՆ

«Իմ սրբաւեր տէր Աբրահամին՝ Հայոց կաթողիկոսին, եւ քո բոլոր աթոռակից եպիսկոպոսներին՝ Վրաց կաթողիկոս Կիրոնից խանարի երկր-

³²¹ Այսինքն՝ գրատր դաշնագրով:

պագութիւն եւ սիրով ողջո՞յն. նաեւ իմ արտակից բուրբ եպիսկոպոսներին՝ կրկնակի խոնարհութեամբ ողջոյն ու օրհնութիւն ձեզ մեր Սուրբ Խաչից: Չոր գրած նամակին վերահասու եղայ եւ երանելի սուրբ Գրիգորի արքայապետական ժառանգելուն [ձեր] իմ տիրոջ արժանի լինելու առիթով եւ ձեր ողջութեան համար մեծապէս ուրախացայ եւ Աստուծոց գոհ եղայ:

Իսկ որ գրուած էր, թէ՛ «Նախկինում մեր Մովսէս կաթողիկոսը ձեզ մեղադրութիւն գրեց՝ այնպիսիների հետ ձեր հաղորդակցութեամբ պատճառով, որոնց հետ թոյլատրելի չէր [հաղորդուել]», [ապա իրօք նա] գրեց մեզ խոփիկի մասին, բայց ոչ թէ հաւատի ինչ-որ խնդիրների մասին: Ես իմ եպիսկոպոսների եւ երկրիս երեսելիների հետ խորհրդակցեցի [եւ] օրինական համարեցի դեմ չնետել նրանց, ովքեր վերադառնում են զղջման եւ ապաշխարութեան եւ հերձուածից դէպի հաւատը: Բայց երբ իմացանք նրանց դարձը դէպի իրենց չար տիղմը, նզովեցինք եւ հեռացրինք եկեղեցուց, եւ այժմ նրանց ոչ ոք չի յանդգնում ողջոյն տալ:

Իսկ որ գրել էիք, թէ Յուրտաւի եկեղեցին հաստատուած է երկու երկրներիս միջեւ հոգեւոր խաղաղութեան եւ մարմնաւոր սիրայ համար, եւ [թէ] այժմ ուղղափառութեան պատճառով եպիսկոպոսը հաւաժուած է, իսկ մենք փոխել ենք հայրենի ծխակարգը. [ապա իրականում] ծխակարգը չի փոխուած. բայց ով որ եպիսկոպոս եղաւ, [նա] վրացի ուսուցիչ եւս³⁵ գիտէ եւ երկու լեզուով է արարողութիւնը³⁶ կատարում: Իսկ ինչ վերաբերում է Յուրտաւի եպիսկոպոսի հաւաժմանը, [ապա] իր գործերն են ցոյց տալիս՝ ուղղափառ հաւատի համա՞ր է գնացել, թէ՞ այլ բանի պատճառով: Ես նրան չեմ հալածել, այլ կանչել եմ ինձ մօտ՝ խրատ տալու, իսկ նա եկեղեցին թողեց եւ գիշերով գաղտնի գնաց:

Իսկ այն, որ գրուած էր հաւատի, ժողովի եւ տոմարի վերաբերեալ, եւ դարձեալ, թէ՛ «Օտար արքայից արքայի ծառաների հետ միաբանուել, իսկ հարազատներին հեռացնել», [ապա] մեր եւ ձեր հայրերը արքայից արքայի իշխանութեան տակ էին եւ Երուսաղէմի հաւատն ունէին, եւ դուք եւ մենք՝ նոյնպէս: Եւ արքայից արքայ է տիրում [եւ]՝³⁷ հռոմեացիներն, եւ Արեւաց աշխարհին: Եւ այնպէս չէ, ինչպէս դուք էիք գրել, թէ [չատ] տարբեր թագաւորութիւններ են, [եւ] թէ՛ «Թող Աստուած փառաւորի արքային, քանի որ նա ինձ փառաւորեց»:

Իսկ որ գրել էիք, թէ կարող էինք³⁸ եպիսկոպոսներ ու վարդապետներ ուղարկել, որ գային սովորեցնէին, [ապա] եթէ կամենում էք, ուղարկեցէ՛ք թող զան: Ես էի պարտաւոր գալ, աղօթել ձեր սուրբ եկեղեցիներում եւ ձեր կողմից օրհնուել. կամ իմ աշակերտներին ուղարկել, որ ձեր սիրութեան ողջոյնը մեզ բերէին: Բայց չար ժամանակի եւ երկրիս կարիքների պատ-

ճառով խափանեցինք [դա]:

Ողջ եղէ՛ք, իմ տէ՛ր՝ Քրիստոս Աստծով»:

ԳԼՈՒԽ ԽԶ

ԱՅՆ ՄԱՍԻՆ ԻՆՉ ՈՐ ԵՂԱՒ ԱԲՐԱՀԱՄԻ ՈՒ ԿԻՒՐՈՆԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԻՑ ՅԵՏՈՅ

Հայոց կաթողիկոս տէր Արարահանը տեսաւ Կիւրոնից [եկած] պատասխան նամակը եւ սրա մէջ իմացաւ Կիւրոնի նենգութիւնը, որ դեռեւս իր չար խնորը ծածկել էր իր մէջ, այսինքն՝ իրեական նենգութիւնը (որ ունէր Քաղկեդոնի անօրէն ժողովից), որը քիչ-քիչ յապաղումով չարից գողացուեց, որպէս նրա բարքն է, կամ թէ փոքր-փոքր եղաւ նրա կուրութիւնը, ինչպէս այն ժամանակ իսրայէլցիներինը: Որովհետեւ երկարատեւ կիւրոնի նման հէնց սկզբում իր մէջ իր ցաւն է ցոյց տալիս, որը մահիճն էր գցել, տեսնողներին կարծել է տալիս, թէ մերձիմասի է: Նմանապէս եւ սա, որովհետեւ տալիս էր այն պատասխանը, ինչ որ Մովսէսի օրօք տալիս էր Հայոց կաթողիկոսին. «Ես, ասում է, իմ խորհրդակցիցների հետ միասին օրինական համարեցի չարգելել նրանց, ովքեր ապաշխարութեան են գալիս»: Եւ դարձեալ, թէ՛ «Յուրտաւի եպիսկոպոսի հաւաժման պատճառի մասին՝ իր գործերն են [իրեն] հալածել»: Եւ դարձեալ, թէ՛ «Մեր եւ ձեր հայրերը արքայից արքայի իշխանութեան [ներքոյ] էին եւ Երուսաղէմի հաւատն ունէին, եւ արքայից արքայ է տիրում հռոմեացիներն ու Արեւաց երկրին», եւ սա այնպէս [է ասում], կարծես թէ նրանով պարծենում է: Ապա այդ ժամանակ մի փոքր իմացնում է նրան ծածկած չարութեան մասին, որ այս խօսքերի մէջ է:

Իր երկրորդ նամակում դարձեալ գրում է նրան՝ մի փոքր յանդիմանական խօսքեր ի յայտ բերելով: «Այն, ասում է, ինչ ընդդէմ ու հակառակ էիք գրել, իմացանք, բայց մենք հակառակ պատասխանը կը թողնենք, որովհետեւ Աստուած մեզ կոչեց խաղաղութեան, իսկ մենք մեր անձի օգուտը չենք որոնում, այլ ընդհանուրի, որպէսզի ապրեն: Իսկ դուք մի՛ պարծենաք Երուսաղէմի պանծալի անունով, որից աստուածային փառքը կողոպտեցին եւ բազմաթիւ հերձուածներ սերմանեցին ու եկեղեցի մտցրեցին, որն այժմ [եւ] դուք ունէք եւ [դրանով] պարծենում էք: Արդ՝ մի՛ պարծենաք այն հաւատով, որ դրուեց Երուսաղէմում, եւ մեզ [հետ] միաբան այն պահպանած լինելով, որովհետեւ գիտենք, որ միաբան էինք, բայց այժմ

միայն մենք ունենք Երուսաղէմի [հաւատը], իսկ դուք, ուրիշները եւ Երուսաղէմի բնակիչները փոխուեցիք, իսկ մենք՝ ո՛չ»:

Բայց նա թէպէտեւ այսպիսով եւ այսպիսի խօսքերով յանդիմանուեց, սակայն չխրատուեց, որովհետեւ անիրաւ էր եւ պատասխանելու մէջ պատրաստ, ծոյլ [էր] բարի գործերի [համար] եւ պատրաստակամ՝ գործելու չարիքը, որն ունէր: Եւ ոչ մէկի համար օգտակար բան չէր մտածում, ո՛չ իրեն, եւ ո՛չ էլ ընկերոջ, քանզի անզէտ էր Աստուծոյ արդարութեանը, [միայն] իրենն էր փորձում հաստատել: Քանզի ո՛չ [Սուրբ] Գիրքը գիտէր, ո՛չ էլ Աստուծոյ զօրութիւնը, որովհետեւ Աստուածաշունչ զրքերը մեզ մշտապէս պատմում են մեր եւ մեր ընկերոջ պէտքական օգուտի մասին խորհել, խաղաղութեան հետեւից գնալ եւ ծոյլ լինել չարիքի նկատմամբ, քանի որ միեւնոյն բանն է վատթարների նկատմամբ չար պատրաստակամութիւնը եւ լաւագոյնների նկատմամբ ծուլանալը: Արդ՝ այսպիսի խրատներն ու յանդիմանութիւնները, եւ անելի քան սա, գրուեցին նրան Հայոց կաթողիկոս Մովսէսի եւ Վրքանէս Քերթողի կողմից, բայց նրանցից ոչ ոք չկարողացաւ նրան փրկել, որովհետեւ քարոզութիւնը չօգնեց հնազանդութեամբ չամբողջներին, իսկ նա ամեն ժամանակ հակառակ կողմն էր շտապում:

Արդ՝ Աբրահամը դարձեալ երկրորդ թուրքն է գրում Կիրոսին՝ գթածութեամբ եւ ոչ թէ այլատեսակ, որպէսզի իր օրերում ազնուկ ու խռովութիւն չլինի: Եւ գրում է. «Մի՛ արա դա, ասում է, այլ մայի՛ր քեզ եւ մի՛ եղի՛ր ազնուկի ու խռովութեան պատճառ երկու կողմերի [միջեւ]:»

ԳԼՈՒԽ ԽԵ

ՀԱՅՈՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՏԵՐ ԱԲՐԱՀԱՄԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ՆԱՍԱԿԸ

ՎՐԱՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԿԻՒՐՈՆԻՆ

«Ձեր ողջունաբար նամակը ստացանք, եւ որ գրել էիք, թէ սուրբ Գրիգորի աթոռի նորոգութեան համար չափազանց ուրախացաք, դրա հետ միասին եւ մեր անարժանութեանն էիք օրհնել՝ գոհութիւն յայտնեցիք Աստուծուն: Արդ՝ դրա համար թող Տէրը ձեզ շնորհահատոյց լինի: Իսկ ինչ որ հակառակ ու ընդդէմ գրեցիք, այդ էլ իմացանք:

Արդ՝ մենք ընդդիմութեան ու վիճաբանութեան պատասխանը պէտք է թողնենք ու դեն նետենք եւ շտապենք դէպի հայրենի միաւորութիւնը սիրով ու հաւատով: Եւ չպէտք է որոնենք միայն անձնական օգուտը, այլ՝ բազմութեան, որպէսզի ապրեն: Եւ չպէտք է պարծենանք բարգաւաճ սուրբ Ե-

րուսաղէմ քաղաքի միայն պանծալի անունով, որից աստուածային փառքը կողոպտելով մերկացրին եւ առաքելական հաւատը վերացրին նրանից եւ բազմաթիւ ու տեսակ-տեսակ հերձուածներ ու աղանդներ սերմանեցին: Իսկ դուք այժմ դրանով պարծենալով՝ գրում էք մեզ, թէ մեր եւ ձեր հայրերին սուրբ Գրիգորը Երուսաղէմի հաւատը տուեց, եւ մենք նոյնը պահպանում ենք: Սակայն լաւ քննեցէ՛ք, տեսէ՛ք, որ դուք եւ ուրիշները սուրբ քաղաքի բնակիչների հետ հեռացաք նրանից եւ նոյնը չէք պահպանում:

Իսկ մենք այժմ էլ պահպանում ենք Երուսաղէմի հաւատը, այն, որ ասացին, թէ Սիոնից են ելնում օրէնքները, իսկ Տիրոջ խօսքը՝ Երուսաղէմից, որտեղից եւ ծագեց մեր Փրկիչը՝ Բանն Աստուած Քրիստոսը: Այլ ոչ թէ Քաղկեդոնի անիծեալ ժողովի հայհոյութիւնը եւ Լեւոնի պիղծ տոմարն ենք պահպանում, որն ինչ-որ ժամանակ քերեց, սերմանեց ոմն Յոբնաղ չեպիկոպոս կոչուածը Երուսաղէմ աստուածակերտ քաղաքում: Եւ ամբողջ առաքելական կարգը փչացրեց եւ զլիսիվեր տապալեց: Այդ մոլորութիւնը, ինչպէս նախապէս գրեցինք, եկաւ նաեւ մեր երկիրը Հայոց կաթողիկոս Բաբգենի եւ Վրաց կաթողիկոս Գաբրիէլի ժամանակ: Եւ [նրանք] եպիսկոպոսների ու ազնուականների միաբանութեամբ նզովեցին եւ հեռացան հրեական ժողովն ու տոմարը մեծարողների միաբանութիւնից, եւ այժմ [էլ] գրատը [փաստաթուղթը] պահուում է մեզ մօտ: Արդ՝ աղաչում ենք քեզ, որ չհիւանդանաս ուրացողների հիւանդութեամբ, որպէսզի նրանց հետ չպատժուես եւ հայրերի նզովքի տակ չընկնես ու գեհեմը չժառանգես:

Արդ՝ միաւորման խօսք գրի՛ր ինձ եւ դրանում [նաեւ] քո կամ մեր սահմաններում [որեւէ] տեղ մատնացոյց արա՛, որպէսզի սուրբ Չատկից յետոյ միմեանց տեսնենք: Իսկ մնացեալը կարող ես լսել Պետրոս եպիսկոպոսից»:

ԳԼՈՒԽ ԽԸ

ՎՐԱՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԿԻՒՐՈՆԻ ՊԱՏԱՍԽԱՆԸ ՀԱՅՈՅ

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱԲՐԱՀԱՄԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ՆԱՍԱԿԻՆ

«Ինչ որ գրել էիք, իմացայ: Բայց, թէեւ դու՛ իմ տէ՛րը, լաւ գիտես, սակայն եւ մենք պարտաւոր ենք յիշեցնել, որ քեզնից առաջ այդ սուրբ եկեղեցում եղած վարդապետները միմեանց հանդէպ սէր եւ հաշտութիւն ունէին, նաեւ՝ մի հաւատ եւ մի կարգաւորութիւն: Եւ մինչ Մովսէս [կաթողիկոսը] կենդանի էր, ինձ գրեց, թէ՛ «Դուք չպէտք է հաղորդակցուէք խուժիկի

¹ Այստեղ բնագրում՝ Բաբկէն, որը համապատասխանեցնում ենք հետազային (գլ. ԽԹ, Ծ):

հետ», ինչպես դուք յիշել էիք ձեր առաջին նամակում: Եւ ես հասկացայ, որ դա արդարացի է, [եւ] ըստ նրա հրամանի՝ նրանց մեզնից հեռացրեցի: Իսկ այդ Մովսէսին մինչ Յուրտաւի եպիսկոպոս էինք կամենում դարձնել, ինքը պարտաւոր էր ասել, թէ՝ «Ես ձեզնից չեմ օրհնուի, որովհետեւ դուք ուղղահաւատ չէք»: Մինչդեռ այն ժամանակ մեզնից օրհնուեց, այժմ ինչու՞ պէտք է մեզ քննի, մեր հաւատը մի՞թէ դրանից յետոյ փոխեցինք: Եւ իրենից առաջ եպիսկոպոսները, որ Յուրտաւում եղել են՝ սկսած սուրբ Շուշանիկից եւ մինչեւ հիմա՝ Ափոցը, Գառնիկը, Սահակը, Եղիան, Յակոբը, Ստեփաննոսը, Եսային, Սամուէլը, միւս Ստեփաննոսը, Յովհաննէսը եւ ուրիշ եպիսկոպոսներ էլ, [նրանց օրօք] երկու կողմերիս միջեւ ոչ մի հակառակութիւն չէր եղել, այժմ ինչու՞ եղաւ, որ մենք չգիտենք»:

ԳԼՈՒԽ ԽԹ

ԱՅՆ ՄԱՍԻՆ, ԻՆՉ ՈՐ ԵՂԱՒ ԱՐԲԱՎԱՍԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ՆԱՍԱԿԻՑ ԵՒ ԿԻՒՐՆԻ ՊԱՏԱՍԻԱՆԻՑ ՅԵՏՈՅ

Իսկ այդ՝ այս նամակներում, որ Աբրահամը գրեց Կիւրոնին՝ յիշեցնելով նրան նախկին ժամանակների ուղղափառութեան մասին եւ դարձեալ՝ չարահաւատների հակառակութեան մասին, եւ ընդդիմաբանութեան մասին, եւ մանաւանդ այն, որ վաղուց Երուսաղէմում եղաւ չարիմաց եպիսկոպոս Յոբնադի ժամանակ, որի մասին ասում են, թէ երբեմն ուղղափառ է եղել եւ յետոյ չարափառ՝ նման Կիւրոնին իր չար մտածողութեամբ: Որովհետեւ հրեական հերձուածի հայիտութեան չար սերմը, որ հասաւ Քաղկեդոնի անիծեալ ժողովին, նմանապէս նաեւ Լեւոնի պիղծ տոմարին, նա [Յոբնադը] սերմանեց: [Յիշեցնում է նաեւ] այն, որ եղաւ Հայոց կաթողիկոս Բարզեանի եւ Վրաց առաջնորդ Գաբրիէլի ժամանակ, եւ դարձեալ՝ [այդ] ժողովի միաբանական խորհուրդը, որ վերաբերում էր այնպիսի եպիսկոպոսներին ու ազատներին, ինչպէս վերելում ասուեց: Նաեւ պատահած այլ իրողութիւնների մասին, որ այն ժամանակներում եղան, յիշեցնում է նրան:

Ապա խրատական խօսքերով դարձեալ աղաչում է [Կիւրոնին], որպէսզի արժանաւորապէս ընթանայ առաջին հայրերի ընթացքով, եւ դարձեալ ժամապիտան եւ տեղ է խնդրում՝ միմեանց հանդիպելու, որպէսզի թերեւ կարողանայ երես առ երես բուժել նրան խօսքերով եւ դեղ դնել բուժելի վերքերի վրայ, որով ինքն իրեն վիրաւորեց:

Իսկ ապա նա [Կիւրոնը] իրեշտակի կողմից խոշտանգուելով՝ խոստովանում է երկու կողմերի նախկին միաւորութիւնն ու դաշնադրութիւնը, որ Հայաստանում ու Վրաստանում եղած նախկին հայրերը գրաւոր կերպով հաստատեցին: Բայց ապա Յուրտաւի երանելի եպիսկոպոսի մասին [քողորում է], թէ ինչու՞ քննիչ եղաւ, [յետոյ] թուարկում է այն եպիսկոպոսներին, որ եղել են սուրբ Շուշանիկից մինչեւ ինքը: Եւ սրանցից յետոյ էլ [ասում է] բաներ, որ յաջորդն է բացայայտում:

Եւ ինչպէս որ Հայոց Մովսէս կաթողիկոսի ժամանակներում սկսեց քաջցնել եւ կեղծաւորութեամբ պատասխան տալ՝ նոյնը եւ այստեղ: Քանի որ չնայած տեղ-տեղ [այնպէս] է կարծել տալիս, թէ մօտ է գալիս, սակայն դարձեալ անչափ հեռու է փախչում: Բայց Վրթանէսին տուած պատասխանը [եւս] չպէտք է զանց առնենք, որը լի է չարութեամբ, ինչպէս որ պատմում է իր այն նամակում, որ գրուած էր Յուրտաւի Մովսէս եպիսկոպոսին: Եւ թէպէտեւ մեզ մօտ չգտնուեց այն նամակի պատասխանը, որ [գրուած էր] Կիւրոնին եւ երկրի իշխաններին ու Պետրոսին, սակայն [մենք] տեղեկանում ենք Մովսէսի եւ Վրթանէսի խօսքերից, որ գրել էին միմեանց, Մովսէսի սպասաւորի լսածից եւ մի փոքր գրութիւնից՝ ազնուականների կողմից գրուած: Եւ այդպիսի պատասխանն արժանի չէր մեր նամակին, որովհետեւ ինքը [Կիւրոնն] արժանի պատասխան, ասում է, չտուեց եւ ոչ էլ ուրիշին քողեց [դա] անել: Քանզի բարկութեամբ լլըք էր, որպէս հիւանդ մէկը, որ ցաւի մէջ գունատուած է եւ ոյրեւ տեղից ակնկալիք չունի բուժուելու. այդպէս էլ՝ նա:

Արդ՝ դարձեալ [Աբրահամը] մի այլ նամակ էլ է գրում Կիւրոնին եւ զբաժութեամբ ու աղաչական խօսքերով (թէպէտեւ նա չէր լսելու [այդ] խօսքերի ձայնը) ասում այսպէս.

ԳԼՈՒԽ Ծ

ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՏԵՐ ԱՐԲԱՎԱՍԻ ԵՐՐՈՐԴ ՆԱՍԱԿԸ ՎՐԱՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԿԻՒՐՆԻՆ

«Ինչ՞ պէտք է անենք, ո՞վ պատուական եղբայր, աստուածային պատուիրանների ձայնը, որ միշտ զգուշացնում է մեզ, թէ՝ «Չգոյշ կացէ՛ք այդ հօտի՛ Տիրոջ ժողովրդի համար, որի վրայ Սուրբ Հոգին ձեզ նշանակեց հովուելու», որին իր պատուական արիւնով փրկեց եւ ասաց, թէ՝ «Նրանց համար հաշիվ էք տալու», իսկ մենք ծուլութիւնից զարկուած ենք եւ մեղկ ու ծոյլ:

Արդ՝ այս արդէն երրորդ անգամ գրուեց քեզ, որպէսզի երկու եւ երեք վկաների բերանով հաստատուի ամեն բան: Արդ՝ գրուած է. «Փորձեցէք ամեն ինչ եւ բարին ընդունէ՛ք ու ամեն չար բանից հեռու մնացէ՛ք», եւ դարձեալ, թէ՛ «Միմեանց հաստատէ՛ք եւ իրար զննէ՛ք, եւ մէկի առաւելութիւնը միւսի կակասութիւնը կը լրացնի: Եւ արդ՝ չծուլանանք նորոգելու երկու ազգերի միջեւ եղած հոգեւոր սէրը եւ այն վարդապետութիւնը, որ միեւնոյն աղբիւրից է առած: Որ նախ իրենք առան կենդանութեան լոյսը, ինչպէս մեզ սովորեցրին մարգարէներն ու առաքեալները, եւ ապա ձեր ու մեր մէջ առհասարակ սերմանեցին ուղղափառ աստուածապաշտութիւնը, նախ՝ երանելի սուրբ Գրիգորը, եւ ապա Մաշտոցը: Եւ մենք պարտաւոր ենք ապրել նոյնով մինչեւ մեր Աստծոյ՝ Յիսուս Քրիստոս Տիրոջ գալուստը: Եւ արժան է [նաեւ], որ այդպիսի վրիպած մտքերից հեռու փախչենք:

Քանզի առաքեալները եւ նրանք, ովքեր նրանցից ճշմարիտ կերպով սովորեցին՝ նաեւ մեզ ուսուցեցին մկրտուել Սուրբ Երրորդութեամբ՝ ըստ Փրկչի խօսքի, եւ քարոզեցին, թէ Ռոդին Երրորդութիւնից է մարմնացած եւ միացած, մի եղած [ու] նաեւ նոյնը [Աստուած] մնացած՝ Հօր եւ Սուրբ Հոգու կողքին: Եւ այսպէս են ասում. «Մի է մեր Տէր Յիսուս Քրիստոսը», եւ դարձեալ՝ «Որոնց հետ միասին նաեւ Քրիստոս Աստուածն է օրհնեալ յաւիտեանս. ամէ՛ն»: Եւ դարձեալ Կաթողիկէում էլ ասում է. «Աստուած ճշմարիտ է, եւ կեանքը՝ յաւիտեանական»: Եւ բազմաթիւ մարգարէներ նոյնպէս՝ սկսած Մովսէսից մինչեւ Յովհաննէս Մկրտիչ, նախապէս իմացնելով՝ վկայեցին: Իսկ թէ ճշմարիտ մարդ է եղել [Քրիստոսը]՝ առաքեալն է յիշատակում՝ ասելով, թէ՛ «Մարդով եղաւ մեռելների յարութիւնը»: Եւ դարձեալ, թէ՛ «Երկրորդ մարդը Տէրն [է]՝ երկնքից [իջած]»: Առաքեալներն [առանձին] բնութեան մասին չեն խօսում, այլ այն մասին, թէ իր [այն] մարմնով, որ սուրբ Կոյս Աստուածածնից ծնուեց, մարդ է, իսկ իր մարմնով՝ Աստուած, այլ ոչ թէ՛ երբեմն մարդ է, եւ երբեմն՝ Աստուած: Չի՛ լինի, այդպէս չեն քարոզի:

Նոյնպէս եւ երանելի հայրերը, որ հաւաքուեցին Նիկիայում, այսպէս սովորեցրին՝ ըստ առաքեալների վարդապետութեան: Ասում են. «Պէտք է հաւատալ մի Աստծոյ՝ ամենակալ Հօրը՝ երկնքի ու երկրի Արարչին, եւ մի Տէր Յիսուս Քրիստոսին (բայց ոչ թէ երկու բնութեան կամ երկու որդու մասին ասացին, այլ՝ մէկ Տէր Յիսուս Քրիստոսի), որ Հօրից ծնուեց անճառաբար, նոյն ինքը մարմին ստացաւ սուրբ Կոյսից եւ մարդացաւ, խաչուեց եւ թաղուեց, եւ յարութիւն առաւ եւ համբարձուեց (եւ գալու է դատելու, որի թագաւորութեանը չկայ վախճան), եւ Սուրբ Հոգուն, որով խօսեցին առաքեալներն ու մարգարէները: Այս հաւատով սկսուեց՝¹²⁹ Աստծոյ եկեղեցին սուրբ առաքեալներից, եւ սրանով է պարծենում, թէ վերին Երուսա-

ղէնում ժողով կը լինի:

Իսկ Քաղկեդոնի պիղծ ժողովում սուրբ առաքեալներին եւ Նիկիայի սուրբ ժողովին հակառակ խոստովանեցին մի Քրիստոսի երկու բնութիւն [լուծիւն] ասելը՝ խաբելով պարզամտներին, եւ Սուրբ Երրորդութեան փոխարէն չորրորդութիւն քարոզեցին: Նոյնպէս եւ Լեւոնի անիծեալ տոմարն էր այսպէս ասում. «Պէտք է, ասում է, Քրիստոս Աստծու համար ընդունել երկու բնութեան կերպարանք՝ մէկը միւսի յարակցութեամբ. մէկով անում է այն գործերը, ինչ որ Աստծուն է վայել, իսկ միւսով՝ մարդկայինները, ինչ որ մարդուն է արժանի»: Եւ այսպիսի շատ բարբառաւորներ [է ասում], որը լոկ Աստծուց խոտոյրում է:

Արդ՝ եթէ չէք փոխուել մեր հաւատքից, ինչպէս որ շատ անգամ մեզ գրեցիր, [թէ] չես ընդունել Քաղկեդոնի անիծեալ ժողովն ու Լեւոնի պիղծ տոմարը, ապա դրանք նզովի՛ր դու եւս, ինչպէս որ քո նախնի՝ Վրաց երանելի Գաբրիէլ կաթողիկոսը նզովեց մեր երանելի հայրերի հետ միասին, իր աթոռակիցներով հանդերձ, որոնց անուններն այս են, որ յիշատակում են. ինքը՝ Գաբրիէլը, որ կոչուում է Մծխիթայի եպիսկոպոս, թագաւորական տան Պաղղէն³³⁰ եպիսկոպոսը, Աստուրիալի³³¹ Եղիփաս եպիսկոպոսը, Տիմուէլի³³² Սամուէլ եպիսկոպոսը, Բողնի³³³ Ղաւիթ եպիսկոպոսը, Սրդալի³³⁴ Յակոբ եպիսկոպոսը, Ռուսթալի³³⁵ Ստեփաննոս եպիսկոպոսը, Տփիսիսի Սահակ եպիսկոպոսը, Մանգլեաց Եղատէս³³⁶ եպիսկոպոսը, Մարուէլի Էնէ եպիսկոպոսը, Սամբաւայի Եւզիմիս եպիսկոպոսը, Աղսունելի³³⁷ Յովսէփ եպիսկոպոսը, Սառուրի³³⁸ Յոհան եպիսկոպոսը, Կումրտայի³³⁹ միւս Յովսէփ եպիսկոպոսը, Քողկղնլայի³⁴⁰ Ղազար եպիսկոպոսը, Փորթի Թէոդորոս եպիսկոպոսը, Կաստացի³⁴¹ Չաքարիա եպիսկոպոսը, Աստերմիդի³⁴² Փոկաս եպիսկոպոսը, Հնարակերտի³⁴³ Իսահակ եպիսկոպոսը, Տարսի Մովսէս³⁴⁴ եպիսկոպոսը, Քորզանի Ըստնզենէ³⁴⁵ եպիսկոպոսը:

Արդ՝ այս երանելի եպիսկոպոսները, որոնք ձեր երկրից էին, Աղուանքից եւ Սիւնիքից [եկածների] հետ հանդիպեցին Հայաստանում Հայոց Բարզեն կաթողիկոսի օրօք այն ժողովում, որտեղ նրանց կողմից միաբան անիծուեց Քաղկեդոնի ժողովը, Լեւոնի տոմարը եւ պայմանը³⁴⁶:

Դարձեալ իսկ գրեցիր մէկ եւ երկու անգամ, թէ առաջ դուք էլ Երուսաղէմի հաւատն ունէիք: Բայց մենք այժմ էլ ունենք այն, որն առաքեալներից քարոզուեց, ինչպէս որ գրուած է, թէ՛ «Օրէքները Սիւնից են դուրս գալու», որը վերնատանը հաւաքուած առաքեալներն են, եւ [թէ]՝ «Երուսաղէմից [է] Տիրոջ խօսքը», որը Բանն Աստուած Քրիստոսն է: Եւ ինչ որ նրանցից սովորեցինք, պահում ենք եւ կը պահենք միշտ եւ յաւիտեան: Եւ այլոց էլ պատուիրում ենք՝ չխոտոյրուել եւ օտար ուսմունք չուսանել: Քանզի այս էր հասկանում Պողոս առաքեալը, որ գրում էր, թէ՛ «Չարմանում

են, որ այդպէս շուտ-շուտ շուտ էք գալիս դէպի այլ արեւտարան, որպիսի ուրիշը չկայ», եւ՝ «Ոչ միայն [ուկ] այս [Աւետարանը] պիտի գիտենաք, այլեւ եթէ մենք էլ, ասում է, կամ հրեշտակներն արեւտարանեն ձեզ [աւելին], քան [այն], որ մենք արեւտարանեցիներ, թող նզովուած լինեն»: Իսկ ես [այն] նույնն եմ ասում, ինչ որ առաքելներն են ասում:

Իսկ որ Յուդտաւի եպիսկոպոսի մասին է գրուած, թէ՝ «Եթէ մեզ ուղղափառ չէր համարում, [ուրեմն] արժան չէր, որ մեզմից օրհնուէր», [ապա] նա երդումով հանդերձ հաստատեց այդ բանը, թէ՝ «Չէինք իմացել, բայց թէ ձեռնադրութիւնից յետոյ հասկացանք»: Որք եւ մեզ խիստ արժանաւարտ թուաց, քանզի ուղղափառներից ոչ ոք ստոյգ չգիտէր այդ բանն այդպէս: Որովհետեւ երանելի Մովսէսը, որ ինձնից առաջ էր առաքելական արքունի յաջորդել³⁴⁷, չէր գրել այնպէս, թէ դուք ուղղափառ չէք, այլ թէ՝ «Չուղղափառների հետ ինչո՞ւ էք հաղորդուել»:

Արդ՝ այս անգամ Քաղկեդոնի անիծեալ ժողովի եւ Լեւոնի պիղծ տուճարի մասին ինձ ճիշտ ու հաւաստի պատասխան տուէր, թէ ինչպէ՞ս էք ընդունում: Եւ եթէ Աստուած կամենայ եւ [յու] միաւորման խօսք գրես, [ապա նաեւ] ժամադրիք ինձ եւ քեզ՝ մի տեղ գալու, [եւ թող] լինի խաղաղութիւն, եթէ Աստուած կամենայ: Իսկ մնացեալը կը տեղեկանաք Պետրոս եպիսկոպոսից»:

ԳԼՈՒԽ ԾԱ

ԿԻՒՐՈՆԻ ԿՈՂՄԻՑ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՏԵՐ ԱԲՐԱՀԱՍԻ ԵՐՐՈՐԴ ՆԱՍԱԿԻ ՊԱՍԱՍԻԱՆԸ

«Արքաւեր եւ ճշմարտասէր Հայոց կաթողիկոս տէր Աբրահամին՝ Վրաց կաթողիկոս Կիրոնից խոնարհութեամբ եւ սիրով ողջո՞յն:

Ահաւասիկ մեր կողմից այս երրորդ նամակը գրուեց ձեր սրբութեանը: Եթէ կամենում էք մեր հաւատքը քննել եւ իմանալ, [ապա] թարգմանել ու բերել տունեցի չորս ժողովների գրութիւնները, որոնցով հոռոմներն են կառավարում, եւ սուրբ Անաստասից ի վեր³⁴⁸՝ Սուրբ Սիոնում էլ նույնն է քարոզում: Կամենաք, թէ չկամենաք՝ մեր հաւատն այդ է: Եւ այն, ինչ մեզ գրում էք ողջոյնի կամ թէ այլ ինչ պատճառով, կամ [ինչ-որ] պէտքերի համար, այն մասը, որ [վերաբերում է] սիրուն [բարեկամութեանը], գրեցէք, ընդունում ենք, բայց այս վճռի մասին ոչինչ արելին ինձ մի՛ գրէք: Եւ մի՛ չարչարուիր, ապա թէ ոչ՝ պատասխան չես ստանայ:

Արդ՝ եթէ կամենում ես միաբանութիւնն ու սէրը պահպանել եւ [ոչ] ձեզ հետ խաղաղութեամբ ապրենք, ինչպէս եւ մեր եւ ձեր հայրերն ապրեցին,

[ապա] մենք պատրաստ ենք խաղաղութեան համար: Իսկ եթէ ինչ-որ ճարտարութիւն [ցոյց տալու] համար էք կամենում մտածել, [ապա] առաւել եւս մի՛ չարչարուէք եւ այդ մասին այլեւս մի՛ գրէք մեզ: Որպէսզի ինձ յետոյ չվիճակուի երբեիցէ Հայաստանով [չանցնել]՝ բացի ճանապարհ անցնելուց, [իսկ] եթէ ոչ՝ այլ գործ չկայ»:

ԳԼՈՒԽ ԾԲ

ԻՆՉ ՈՐ ՊԱՍՏԻՈՒՄ Է ԿԻՒՐՈՆԻ ՄԱՍԻՆ [ՆՐԱ] ԵՐՐՈՐԴ ՊԱՍԱՍԻԱՆԻՑ ՅԵՏՈՅ

Արդ՝ այսպիսի լրբախօսութեամբ այս պատասխանը տուեց Կիրոնն Աբրահամին: Քանզի որքա՞ն ուղղուելու եւ զգուշանալու յոյս կար այն ժամանակ, իսկ այժմ ինքնասատարումը³⁴⁹ [վերածուեց] հակառակաբանութիւնների՝ ընդդէմ իր փրկութեան: Նաեւ իր երկյուրող նամակում էր այսպէս ընդդիմաբանելով դէպի հակառակ կողմը շտապում: Այլ թէպէտեւ իր տեղում մենք չյիշատակեցինք՝ բաւական համարելով նրա անարժան պատասխանները, բայց վերադառնալով՝ նրան յանդիմանելու համար ասենք, որովհետեւ [ի՞նչ] ինքն իրեն յանդիմանեց, քանզի հրեշտակի կողմից խոշտանգուելով՝ խոստովանեց ստոյգը:

Ասում է՝ «Բազմաթիւ եպիսկոպոսներ՝ ոմանք հայերից, ոմանք վրացիներից, Հայաստանում [են] սովորել եւ գիտուններ [են] ու վարդապետներ, եւ միմեանց հետ խաղաղութեամբ մնացին. միմեանցից սովորում էին եւ սուրբ Շուշանիկին պաշտելու էին գալիս կամ Մծխիթայում աղօթելու, եւ հաղորդութիւն էին ընդունում: Նոյնպէս եւ նրանք, որ այնտեղից այստեղ էին գալիս, այդպէս էին անում՝ Սուրբ կաթողիկէում եւ այլ եկեղեցիներում աղօթում էին, առանց խղճի խայթի Փրկչի մարմնով ու արիւնով հաղորդութիւն էին ստանում միմեանցից՝ հաւատի ու սիրոյ սովորութեամբ: Եւ հայերի ու վրացիների միաբանութիւն կար միմեանց հետ, եւ ամենքն էլ սուրբ Գրիգորի թեմն [էին] եւ միաբան Երուսաղէմի հաւատին, [որով հոռոմներն են կենցաղավարում: Եւ ինչ-որ այլ բաներ ու խօսքեր]՝ չեն եղել ներսում, իսկ այժմ որտեղի՞ց եղան: Այդ [հայրապետն է]՝³⁵⁰ որ Տիրոջ եղբայր երուսաղեմացի սուրբ Յակոբի տեղն է ստանձնել, [որը] եւ մեզ ու մեր հայրերին հաւատ է տուել, եւ [այն] մեզ մինչեւ այս պահպանել է, արդ՝ ինչպէ՞ս այն թողնենք եւ ձեզ հաւատանք: Եւ կամ այլ եպիսկոպոսները,

³⁴⁷ Ինչ-որ պատճառով ձեռագրում մէկ տողի չափ պակաս կայ: Համարելով դա որեւէ գրչի փոխան հետեւանք՝ պակասը քառասկուսի փակագծով լրացնում ենք «Գիրք բողոքից»:

կացնէին Քաղկեդոնի ու այլ աղանդների բնոյթի մասին, որպէսզի դուք ստոյգ գիտակցեիք», եւ այստեղ նոյն բանն է յիշատակում դարձեալ ու նաեւ՝ այլ մեղադրանքները Կիւրոնի հանդէպ: «Եթէ մէկն, ասում է, աշխարհականներից ու տգէտներից պատճառ լինէր [չարի], դու էիր պարտաւոր խրատել, թէկուզ եւ դու անէիր դա»¹⁵⁵: Եւ դարձեալ ամենայն հոգեւոր ու մարմնավոր սէր է առաջարկում եւ անմիջապէս նրան յիշեցնում երկու կողմերիս հաւատի հաստատութիւնը, եւ թէ՛ «Մենք ու դուք սուրբ Գրքի գործի աշակերտներն ենք», եւ թէ՛ «Երկուսս էլ ունենք ուղղափառ հաւատը, որ սուրբ հայրերն են մեզ օրհնողը»: Եւ դարձեալ, թէ՛ «Մենք աշխարհական ոմանցից լսել ենք հաւատի նկատմամբ ձեր թերութեան մասին եւ որոշ չափով հաւատացել, իսկ ապա Յուրտաւի եպիսկոպոսից տեղեկանալով՝ ստուգիւ հաւատացինք: Եւ դարձեալ՝ սուրբ Շուշանիկի սուրբ վկայարանի մասին, որ խաղաղութեան միջնորդ ու աղօթատեղի էր երկու կողմերիս համար: Այս խօսքերը համապատասխան են Աբրահամի նամակին:

Եւ դարձեալ իր պատասխանի մէջ, որ ուղղուած էր Յուրտաւի եպիսկոպոսին, խօսքը նոյնն է ցոյց տալիս, թէ համապատասխան են միմեանց, եւ այս նամակները միասին են գնացել Կիւրոնին: Եւ մի այլ տեղում ասում է թէ՛ «Մենք եւ տէր Սմբատը միասին նամակ գրեցինք ձեզ»: Քանզի այսպէս է ասում Մովսէսին. «Քո հոգսն, ասում է, նախ պէտք է լինի Աստուծոյ ողորմածութեանը յանձնել, եւ յետոյ՝ տէր կաթողիկոսին»: «Թող որ նա գրի, ասում է, երկու եւ երեք անգամ: Արդ՝ քանզի մեզ որեւէ չափով օտար եւ հեռու չթուաց առաջինի բովանդակութիւնից այս նամակը, որ Կիւրոնին գրուեց Սմբատի անունից (թէպէտեւ Աբրահամի առաջին թղթից մի փոքր ընդմիջուեց), այդ պատճառով մենք ներկայացրեցինք [ստորեւ]:

ԳԼՈՒԽ ԾԵ

ՎՐԿԱՆԻ ՄԱՐԶՊԱՆ ՏԵՐ ՍՄԲԱՏԻ ՆԱՄԱԿԸ ՎՐԱՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԿԻՒՐՈՆԻՆ

«Վրաց սրբաւեր կաթողիկոս Կիւրոնին, եւ ձեր այլ աթոռակից եպիսկոպոսներին, եւ երկրիդ իշխաններին՝ Ատրնեբսեհին եւ բոլոր երեսելիներին՝ Վրկանի մարզպան Սմբատից՝ Տերանց զինուորից, Դաշտկարից»¹⁵⁶, Հայոց Շարսաղար վարդապետից եւ այլ ազնուականներից՝ խոնարհութեամբ ու սիրով ողջոյն:

Քանզի ինչպէս նախկինում մեր եւ ձեր հայրերն ու վարդապետները երկրի միաբանութեամբ տեսան ոմանց յետին ընթացքը եւ ատելի վարքը:

որ թերի ու անվայել էր մեր հաւատին ու կանոններին, եւ անէծքով մերժեցին նրանց, եւ այնուհետեւ ամեն հակառակութիւն վերացաւ»¹⁵⁷, եւ Քրիստոս Աստուած փառաւորուեց, մեր երանելի հայրերի ու սուրբ վարդապետների հաւատը հաստատուեց, եւ ամենքս, ովքեր արքայից արքայի իշխանութեան ներքոյ ենք, մի հաւատի եղանք, այդ՝ այս բաներն անհրաժեշտ համարեցինք ձեզ գրել, որպէսզի դուք մեզ հետ միաբանուէք, ինչպէս որ մեր հայրերն էին: Քանզի միեւնոյն վարդապետի աշակերտը եւ թեմն ենք եղել, եւ նոյն հաւատով, ինչպէս մեր հայրերը, պահպանել յոյսը եւ հաւատն առ Աստուած եւ սէրը միմեանց հանդէպ:

Բայց ահա կայ մի լուր, որ աշխարհականներից լսեցի, եւ սակայն չէի հաւատայ, բայց հաւատացի, [երբ] Յուրտաւի եպիսկոպոսից էլ լսեցինք, որն այստեղ է, եւ խիստ վշտացանք: Քանզի մեր ու այդ երկրիդ ազատանի միջեւ թէպէտ արիւն[ակցութիւն] եւ հարսզատութիւն կար, բայց մեզ համար հաստատութիւնը եւ ասես ինչ-որ երդումի [չափ] վստահութիւնը այդ սուրբ վկայարանով էր, որ Յուրտաւի պատուական հայրերի եկեղեցին է, որ ձեր մէջ է, եւ [դա] փոխելը ինչ-ինչ թշնամութիւն է մէջ գցում: Մանաւանդ թերութիւն է նաեւ մեզ արգելելը՝ ովքեր կամենում են՝ այստեղից գալ ու երկրպագել ձեր Սուրբ Խաչին, եւ չգան չմտնեն նրանք, ովքեր այդտեղից գալիս են [մեր] Սուրբ կաթողիկէն եւ այլ վկայարաններն աղօթելու: Եւ այս մեծ պարգեւը, որ Աստուած տուել է մեզ եւ ձեզ, կը խափանուի: Եթէ մէկը [հոգեւոր] խրատ չստացածներից կամ տգէտներից լինէր՝ դու պիտի պարտաւոր լինէիր վարդապետութեամբ խրատել ու պատուհասել այդպիսին, որպէսզի հակառակութիւնը մէջտեղից վերանար, թէկուզ եւ դու [անձամբ] անէիր այդ, որ չափազանց դժուարին չար [բան] է:

Կամենում էինք եպիսկոպոսներ ուղարկել թերթողների հետ միասին, որ գիտեն հերձուածի չարութիւնը, որպէսզի ձեզ վերահասու անէին ու ճշմարտութիւնն իմացնէին: Բայց առայժմ բաւական համարեցինք ազատ մարդկանց միջոցով նախ նամակով ձեր կամքը զխտենալ: Ողջ եղիք»:

ԳԼՈՒԽ ԾԶ

ՎՐԿԱՆԻ ՄԱՐԶՊԱՆ ՏԵՐ ՍՄԲԱՏԻ ՆԱՄԱԿԻ ՊԱՏԱՍԽԱՆԸ ՎՐԱՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԿԻՒՐՈՆԻ ԿՈՂՄԻՑ

«Վրկանի մարզպան փառաւորեալ տէր Սմբատին՝ Տերանց զինուորին, Դաշտկարիին, Հայոց Շարսաղար վարդապետին եւ Հայաստանի այլ ազատներին՝ Սուրբ Նշանիցս՝ աղօթք, եւ Կիւրոնից՝ Վրաց կաթողիկոս:

բացի այլ մարդ չի կարող մեղաւոր լինել: Իմ մեղքը, որ Աստուած է միայն իմանում ու ես, չի կարող բացայայտ երեւալ: Իսկ որ ծիսակարգը փոխեցին³⁶⁶՝ յայտնի է: Եւ նեստորական եպիսկոպոսը, որին նշանակեցին, թէ [իբրեւ] վրացերէն դպրութիւնն էլ գիտէ³⁶⁷ ինչպէս արժան է, չհաշուած հայերէնը, բայց [դա] անյայտ է³⁶⁸:

Իսկ ձերդ փառաւորութիւնը թող տեղեակ լինի, որ [Կիւրոսն] այդպիսի չար մեքենայութիւններ շատ է իմանում եւ ձեզ հաւատացնել ու գործը խափանել է կամենում: Բայց Աստծու եւ ձեր հոգու համար ջանացէ՛ք, որքան հնարաւոր է. ո՞վ գիտէ, զուցէ Տէր Աստուած [մեր] տառապեալ աշխարհին փրկութիւն տայ ձեր փառաւորութեան միջոցով: Իսկ դուք Աստծուց վարձք կը ստանաք, իսկ մարդկանցից բարգաւաճութիւնը կը լինի: Եւ ես՝ անարժանս, քանի կենդանի եմ, քո եւ որդեակիդ հոգու եւ մարմնի փրկութիւնը կը խնդրեմ Տէր Աստծուց, որպէս իմ անձի համար:

Ողջ եղի՛ր Տիրոջով»:

ԳԼՈՒԽԻ ԾԹ

ՎՐԿԱՆԻ ՄԱՐԶՊԱՆ ՍՄԲԱՏԻ ՊԱՏԱՍԻԱՆԸ ՅՈՒՐՏԱԻՒ ՍՈՎՍԵՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ՆԱՄԱԿԻՆ

«Ձեր սրբութեան ողջոյնի գիրն ստացանք եւ Քրիստոսով ուրախ եղանք:

[Իսկ] որ զարմացաք նամակների այն պատասխանների համար, որ մեզ գրեց Վրաց կաթողիկոսը, [ապա] մենք արելի ենք զարմացել երկու կողմերից՝ նրա համար [զարմացել ենք], թէ ինչպէ՞ս է այսպիսի մահաբեր սուտ խօսքեր գրում մեզ, ու եթէ [ճիշտ չլինէր]՝ յանդիմանուելու էր ձեր եւ մեր կողմից: Եւ ձեզ վրայ վստահ [զարմացել ենք], որ այստեղ մօտ [էք], [ու] ինչպէ՞ս էք կանգնում եւ մեզ յորդորում ու նամակ գրել տալիս [Վրաց] երկրին, եւ ինքներդ ձեզ յանդիմանում: Բայց նաեւ կար այն բանը, որ նախապէս աշխարհականներից լսել էինք ձեր սրբութեան մասին, իսկ այժմ Վրքանէս Քերթողից արելի [լա] տեղեկացանք, թէ ինչպէս հալածուեցիք ու եկաք այստեղ, եւ մանաւանդ՝ հոգեւոր գործերի մասին, որին տէր կաթողիկոսը վերահասու է եղել, տեղեկացել եւ ձեզ ընդունել է, [ուստի] մենք քննութիւն անելու ի՞նչ պէտք ունենք:

Արդ՝ այժմ ինձ արքայից արքան շտապ պալատ է կանչել, քեզ [արելի] վաղ ասացի, թէ կը գրեմ արքայից արքային, որ բարերարութեամբ հրաման տայ, եւ կը գնաս քո եկեղեցում կը նստես ու քո հաւատով քո ժողովը:

դին կը կառավարես: Դու ասում ես, թէ Ատրնէրսեհր, Վահանը եւ եղբայրները չեն արել³⁶⁷. Վեր կաց, ընդդէմ կանգնիր. ես չեմ կարող սուր վերցնել եւ ամբողջ Վիրքի դէմ կռուել: Այժմ քո հոգսը եւ գործը նախ Աստծոյ ողորմութեանը եւ ապա տէր կաթողիկոսին թող յանձնուեն: Որովհետեւ մեզ գրուած էր [կաթողիկոսի կողմից], թէ՛ «Կիւրոսին երկու անգամ գրել ենք»³⁶⁸: Բայց այս թող որ գրի երկու եւ երեք անգամ, ո՞վ գիտէ, զուցէ թէ ողորմեան գան: Իսկ եթէ նոյն յամառութեան մէջ մնան՝ կը տեսնենք: Որովհետեւ նրա իսկ նամակում հենց գրուած էր, թէ մեր եւ ձեր հայրերը Երուսաղեմի հաւատն ունէին, եւ սուրբ Գրիգորն է այն տուել նրանց, մենք էլ նոյնն ենք պահում: Այժմ դրան թող տէր կաթողիկոսը պատասխանի: Եթէ մնում են նոյն խելագարութեան մէջ ու մեր միաբանութիւնից հեռանում են, թող Տէր Աստուած նրանց արիւն իրենց գլխից պահանջի, իսկ մենք անպարտ կը լինենք:

Բայց թէ ինչպէ՞ս են այդ գործերն աւարտում՝ գրեցէ՛ք ինձ: Եթէ [նրանց] անհնազանդութեան³⁶⁵ մասին լսեմ, եւ Տէր Աստուած յաջողակ պահ տայ, ապա ո՞վ գիտէ, թերեւս արդէն այս [կեանքում] Աստծուց [արար] հատուցում կը ստանան մեր մարմնաւոր տէրերի ձեռքով:

Ողջ եղի՛ր Տիրոջով»:

ԳԼՈՒԽ Կ

ՎՐԱՅ ԲԱԺԱՆՄԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐԵԱԼ ԳՐՈՒԱԾ ՆԱՄԱԿՆԵՐԻ ԵՐՐՈՐԴ ԽՍԲԻ՝ ՄԱՍԻՆ ԵՒ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԻ ՑՈՒՑԱԴՐՈՒՄ

Գրուեցին եւ աւարտուեցին բոլորի նամակները, որ ուղղուած էին միմեանց Վրաց բաժանման մասին՝ սկսած Մովսէս կաթողիկոսից մինչեւ այս պահը³⁶⁷: Եւ դարձեալ գրուեցին երեք ժամանակներից իւրաքանչիւրի մեկնաբանութեան պատճենները³⁶⁸, որ վերաբերում են Վրաց բաժանմանը:

Նախ՝ այն ամենը, ինչ որ Հայոց կաթողիկոս տէր Մովսէսի ժամանակներում [եղաւ]՝ իր նամակի ու պատգամի [չորովարտակի] միջոցով, եւ ապա երկրորդն [այն] էր, ինչ որ Վրքանէս Քերթողի օրերում եղաւ, որը սուրբ Գրիգորի աթոռի տեղապահն էր, նմանապէս՝ նամակի եւ պատգամի միջոցով, իսկ երրորդը՝ տէր Աբրահամի ժամանակ, որը Հայոց հայրապետութեան աթոռը ստանձնեց Մովսէսից յետոյ:

Արդ՝ Վրաց բաժանման սկիզբը եղաւ Մովսէսի ժամանակներում, ինչ-

գտնուեց նրա լեզուի վրայ, եւ ամեն բանով ամեն ինչի մէջ էլ խոտան դուրս եկաւ: Ոլովհետեւ խոտորուեց ուղիղ ճանապարհից, որին ուղղափառութեամբ հետեւեցին մեր հայրերը եւ մեզ սովորեցրին նոյն [ճանապարհով] ընթանալ: Իսկ այն խեղճն ու թշուառականը թողեց սուրբ հայրերի օրէնքները եւ հետեւեց խուժիկին ու մոռացաւ⁷⁴ երանելի վարդապետների պատուէրը: Ընթացաւ նեստորականների յետեւից, իրեն խոհեմ ու իմաստուն կարծելով՝ անօրինաբար զայրացրեց Սուրբ Հոգուն: Անօտակար ջանք թափեց եւ իր սնտոյի ցանկութեամբ խոտորեց շատերի միտքը եւ այն, որ մեր սուրբ հայրերը եւ ուղղափառ վարդապետները միմեանց համաձայնութեամբ եւ Սուրբ Հոգու հաճութեամբ ւսանդեցին մեզ, այսինքն՝ առաքելական վարդապետութիւնը եւ իրենց դաւանութիւնը, որպէսզի մենք ճշմարիտ խոստովանութեամբ պատուենք, պաշտենք եւ մեր Տիրոջ մարդեղութեան տօնը տօնենք, որ մինչեւ այժմ արմատաւորուած բերում են ուղղափառների եկեղեցիները:

Սրան ոչ ոք հակառակ չկանգնեց, բացի միայն նրանից, որ հակառակ կանգնեց իրեն եւ հերետիկոսների՝ հետ դատաստան է ընդունում, որոնք մերժուելով սուրբ հայրերի ու վարդապետների կողմից՝ կործանուեցին: Եւ արդ՝ որովհետեւ սրանք այսպէս սուրբ ու բարեպաշտ հայրերի կողմից մեզ աւանդուեցին, ինչպէս ւսացինք, սրանից յետոյ նաեւ յաջորդը յանձն կ'անենք պահել ու կատարել, որպէսզի թերեւս կարողանանք զգուշանալ չար ոտխի սուտ ուսմունքից եւ չար սերմը ցորենի վրայ սերմանողից՝ զիշերը ցանող չար մշակից եւ ճշմարտութեան թշնամուց: «Այսուհետեւ, ասում է, զիշերային աղջամուղջի սելութիւն սերմանողին ձեզնից զգուշօրէն հեռացրէ՛ք»:

Արդ՝ ահա առնելով սուրբ հայրերի պատուէրը՝ մենք չարը չար մտածողի գլխին կը կուտենք եւ դարձնել չարը չարով կը կորզենք, որպէսզի ցատերը նրա գլխին կաշեն եւ անօրէնութիւնները՝ նրա ճակատին: Որովհետեւ քարածիզ եղաւ իր խօսքերով եւ Բարձրեալին խօսքեր ասաց, եւ ըստ իմաստունի խօսքի՝ «Իրեն ընդունեց՝ ինչ որ նետեց», [եւ]՝ «Եթէ մէկը դէպի վեր քար նետի՝ իր գլխին կ'ընկնի»: Եւ սուրբ հայրերից միւսն էլ հաստատում է այս խօսքը. «Եթէ մէկն, ասում է, հերձուածող անմիտ կենդանի է, թող խոնարհ մնայ, ապա թէ ոչ՝ ճշմարտութեան խօսքով կը քարկոծուի»:

Քանզի Քրիստոսի՝ մարմնով մարդանալը եւ մարմինը Հոգուն միառնելը շփոթում ու խառնակում համարեց այն աւերիչը՝ Վրաց կաթողիկոս անուանում Կիրոն կոչեցեալը, որը եղաւ Կերիմթոսին⁷⁵ հաւասար,

⁷⁴ Այստանէն օգտագործում է հերետիկոսացն եզրոյքը:

որից երանելի առաքեալ եւ աւետարանիչ Յովհաննէսը վախենալով՝ բաղնիքից փախաւ՝ Կերիմթոսին ներսում տեսնելով: Եւ կամ թէ ծնունդ [եղաւ Կիրոնը] Քաղկեդոնի անօրէն ժողովի եւ պտուղ՝ Լեւոնի աղանդի: Քանզի իրեն պատրաստեց նրանց յետեւից այլ Քրիստոսի քայտգելու, որը Պօղոսի կողմից քարոզուածը չէր, եւ Հոգին օտարացնելու, որն առաքելներից ու նրանց կողմից քարոզուածներից ոչ ոք չարեց, եւ կամ օտար աւետարան ընդունելու, որը սուրբ հայրերից ոչ ոք չէր ընդունել եւ կամ [ոչ էլ]՝ երկբարդ սուրբ առաքեալը՝ մեր երանելի սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչը, որը մեզ սովորեցրեց ճշմարտութիւնը:

Եւ այսպէս ապա չարիքներ խորհողը կամ գտնողը չբաւականացաւ՝ մնալու իր հնացած չարութեան կամ թէ անօրէն հայիտութեան մէջ, այլ դարանակալօրէն իր մօտ նստեցրեց այն խուժիկին եւ նրա նման նեստորականներին: Եւ հէնց ինքը Նեստոր եղաւ՝ եւ երկրորդը, եւ առաջինը, որը դէպի մեզ փչեց Արիոսի չար ու աղտեղի մտածմունքները՝ տարագրելու եւ գերելու համար նրանց, ովքեր դեռեւս չէին խոտորուած նրա չար խմորի շնորհիւ (այդ խմորը) կենդանաբար հաց չի դառնայ), եւ կամ փաղաղից, որ այն խուժիկը [իբրեւ] փարիսեցիների անաստուած վարդապետութեան նշխար բերեց հրէական աղանդի հին ու քացախտ չարութիւնից եւ նրանով առհասարակ խմորեց Վրաց ամբողջ երկիրը: Եւ այսպէս Կիրոնը նրանով մաքառեց ու կոտեց ճշմարտութեան դէմ իր անարժան գրութեան եւ չար նամակի միջոցով, որ ուղղուած էր Արքահամին, եւ այդպէս դարձաւ ժառանգորդ այնպիսի անէծքի, ինչպէս Կայէնի անէծքի ծնունդ այն մեստրացի քուշանը, որը փորձեց ուսուցիչ դառնալ Սէմի՝ Արեաց երանելի ազգին:

Եւ արդ՝ որովհետեւ մեզ այսպէս վիճակուեց պատմել Կիրոնի մասին, ապա թող այստեղ նշանակուի եւ հեռու տարուելով տարագրուի մեզնից նրա անհանճար ու անընտրելի միտքը, եւ նրա հերետիկոս լեզուն [թող] կապ ընկնի նենգութիւն խօսելուց, եւ նրա ծաղրական ու ցնորական մտքի խօսքերը իբրեւ ինչ-որ փշրանք հեռու թքելով՝ թողնենք եւ ջանանք խոսքով հարձնել նրա դժոխընթաց ճանապարհը, որ նրան թում էր, թէ ուղիղ է: Քանզի աստուածային Սողոմոնն ասում է՝ թէ՛ «Կան ոմանք, ում թում է՝ թէ իրենց ճանապարհներն ուղիղ են, բայց նրանց [ճանապարհների] ծայրը նայում է դժոխքի յատակին»⁷⁶:

Արդ՝ այս մեր ասածները մինչեւ այստեղ քեզ այս մասում բաւական թող լինեն, [իսկ] մնացածը կը թողնենք այլ տեղում ասելու:

⁷⁵ Առակ. ԺԶ 25:

ՎԱՌԻՆ ԿԲ

ԱՌԱՋԻՆ ՊԱՏՃԱՆԻ ԲԱՅԱՏՐՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ. ՈՐ ՎԵՐԱՎԵՐՈՒՄ Է ԿԻՒՐՈՒՄ [ԾԵՆՔՈՎ] ՎՐԱՅ ԲԱՇՄԱՆՄԱՆ

Այժմ քեզ գրում եմ ինչին որ մենք ենք վերահասարակ եղել Վրաց բաժանման առաջին պատճառի մասին, որովհետև «Գիրք թղթացում» զատանք այլ պատճառի [մասին] գրուած. քացի միայն այն նետարական խառնկից. որի մասին Կյուրանյան գրեց երանելի հայրապետ Մովսէսը. որ մինչև այժմ յիշում է:

Այդ՝ կ'անցնեմ համառօտակի յիշատակելու առաջին պատճառի մասին, որի առթիւ վերելում խառնացանք ասել՝ յետ թողնելով այն խառնկին: Քանզի մենք ստոյգ վերահասարակ եղանք [մի] շարք գրայցների [չասծ] ոչ միայն մէկից կամ երկուսից, կամ երեքից. այլ շատերից [եւ] շատ անգամ. եւ այժմ քո հարցասիրութեանը կ'ասեմ ըստ իմ ատեցին յանձնառութեան, ո՛վ հոգեւոր եղինակ. որովհետև նախապէս պատուէր ստացայ քեզինց, որ մենք ամեն բանի [համար] հոգ տանենք եւ հասարակի ի լոյ եւ ի գրայ շարայրենք այս պատմութեան մէջ: Իսկ մենք յանձն առանք, որ քանզի մեզ քո կողմից վատահետեց այս գործի պատասխանատւութիւնը երբեք զանց չառնել քո երանանք. այլ ամենայն ջանք գործադրել եւ ինձամբով հոգալ. որքան մեր միտքն ու կարողութիւնը կը բարականացնեն: Որովհետև քո ցանկութեան պարտադրանքն էլ այդ խնդրի վերաբերեալ հաճոյ թողաց մեզ, [ուստի որոշեցինք] մեր տկարութիւնը մի կողմ դնել եւ քո երանանի կատարման դժուարութիւնը հեշտութիւն [հաճոյք] համարել:

Այդ՝ առաջին պատճենի մասին այս համառօտակի յիշատակումից յետոյ կը շարայրենք այն. ինչ որ պատմուեց ըստ իրենց ժամանակների հերթականութեան իրաքանչիւրն [իր] տեղում: Իսկ դրանից յետոյ կը յիշատակենք եւ այն. ինչ որ պատշաճ կը համարենք ըստ մտքի հերթականութեան բերման:

Այդ՝ ծանօթացի՛ր նաեւ մեր պարզաբանածին այս [միւս] խնդրի մասին, թէպէտեւ հաւաստի քննութեան մէջ [զուտ] մեր ջանքը փոքր է թում: Որովհետև շնայած քեզ հեշտ կը թուայ կամ կը զուարճանաս իմ ասածների վրայ, սակայն միմեանց հետ համեմատելով իմ խորհուրդն ու ցանկութիւնը՝ արդ ընկալի՛ր հաւաստի քննածս, որովհետև ըստ մեր գորութեան որքան կարողացանք ստոյգ քննեցինք շատերից [սածները, ինչպէս

* Ընդհանրապէս տուեալ դէպքում պէտք է ընկալել իր առաջնորդ նշանակութեամբ:

որ վերելում ասացինք: Բայց [ճշմարիտ] վստահելի՛ն գրասէր մարդկանցից սովորեցրինք, որ կարծում եմ բարարար է: Որովհետև այն նոյն առաջին պատճենները, որ իրենց նամակներում [կան], ստոյգ պատմում են¹ «Գիրք թղթացում», եւ մենք լստ մեր կարողութեան եւ [մեր] մտքին վերահասու լինելով՝ նոյնը գրով պատմեցինք քեզ: Որովհետև դրանք միմեանց միջեւ վիճարանութեան պատճենները [մեկնաբանութիւններն] էին, իսկ սրանք՝ իսպառ [իրարից] հեռանալու պատճառներն են: Քանզի այնտեղ յրացաւ ցաւը, իսկ այստեղ ծնուեց անօրէնութիւնը, այնտեղ հիւանդացաւ հեծեմանը՜ ու քաղցով, իսկ այստեղ մեռաւ մեր [Սուրբ] Հոգու մահով:

Որովհետև դա այսպէս են պատմում ծերերի աւանդութիւնից, թէ Հաց կաթողիկոս Աբրահամի ժամանակներում, երբ սա նստեց իր հայրապետական աթոռին, նրա մօտ եկան Վրաց եւ Աղուանից կաթողիկոսները, քանզի այն ժամանակ նրանք սուրբ Գրիգորի աթոռի արքեպիսկոպոսութեան աստիճան ունէին, եւ ըստ նախկին հայրերի սահմանման ու սովորութեան՝ եկան Աբրահամի մօտ նրա հայրապետութեան առաջին տարում ի սեր եւ ի հնազանդութիւն: Իսկ սա նրանց ընդունեց մեծ պատուով եւ հոգեւոր սիրով, ինչպէս հարկն է, եւ նրանց նստեցրեց իրաքանչիւրին իր գահաւորակին, ինչպէս որ նրանց նստելու սովորութիւնն էր: Եւ ճաշի ժամին տէր Աբրահամի ձեռքից առան հացը, օրհնեցին ու կերան մինչեւ զինի [ըմպելու] ժամանակը: Ապա տէր կաթողիկոսն առաւ [զինին], օրհնեց եւ նախ տուեց Աղուանից կաթողիկոսին, իսկ երբ կամեցաւ յաջորդը ապ Կիրոնին, նա չկամեցաւ վերցնել՝ խոժոռուելով իր մտքում: Իսկ երբ Աբրահամ կաթողիկոսն այս տեսաւ, այդ պահին ոչինչ չասաց: Ապա երբ ստիպեց Կիրոնին պատճառն ասել, հարցրեց [նրա] արարքի որպիսութեան մասին: Իսկ նա պատասխան տալով՝ ասաց. «Ինչո՞ւ եղաւ իմ այս ստորացուելը քո կողմից, քանզի ես աւելի աւագ եմ, քան նա եւ [աւելի] մեծ իմ տնով [երկրով]: Իսկ այս տանը գահերեցութիւնը նախ իմն էր եւ ապա դրանը, որովհետև ես իմ վիճակով աւելի վեր եմ քան դա, եպիսկոպոսների [քանակով] եւս առաւել, հաւատով էլ դրանից աւելի վաղ եմ՝ [սկսած] սուրբ Գրիգորից եւ այս կողմ»:

Իսկ Աբրահամը, քանզի կամեցաւ խաղաղեցնել, սկսեց այդարացնել նրան [Աղուանից կաթողիկոսին] եւ ասաց. «Ես այդ ամենը չգիտէի, ո՛վ տէր եղայր, միաժամանակ այդ պատիւն արեցի նրա ծերութեան համար՝ սովորելով Սուրբ Գրքից: Քանզի իմաստուններից մէկն ասաց, թէ՝ «Սպիտակ մազերը պատուեցի եւ ծերերի առջեւ ոտքի կանգնեցի»: Եւ դարձեալ աստուածային Պօղոսն [ասում է], թէ՝ «Ծերունուն պէտք է ընդունես իբրեւ հայր», իսկ մէկ ուրիշն [ասում է], թէ՝ «Ծերութիւնն աւելի պատուական է»:

Եւ Մովսէսի ժամանակ էլ իբրեւ խրատ Իսրայէլի ժողովրդին [Սուրբ] Գիրքն ասում է. «Սպիտակ մազերի առջեւ պէտք է վեր կենաս ու պատուես ծերունու երեսը, եւ [պէտք է] երկիւղես քո Աստծոյ»։ Եւ սրանց նման այլ խօսքեր ասում են [նաեւ] այլ տեղերում։ Այդ՝ քանզի նա ծեր էր, իսկ դու՝ երիտասարդ, նրան այդ պատիւը ոչ թէ մեծութեան համար արեցինք եւ ոչ էլ այլ բաներով նրան նախանձար համարեցինք, այլ միայն ծերութեան համար»։

Եւ այսչափ եւ այսպիսի խօսքերով խօսեց նրա հետ, [բայց] չկարողացաւ հաշտութեան բերել։ Եւ վեհարանի այլ պաշտօնեաներ, որ կային [այնտեղ], նոյն խօսքերն էին ասում, որ թերեւս խաղաղուի գրգռածութիւնից եւ լռի։ Բայց նա արեւի ու արեւի էր գրգռում ցասումով, իրեն մղում խռովութեան, որ կարծում էմ, [թէ] միայն խռովութեան պատճառ էր որոնում։ Եւ այնուհետեւ նրանցից ոչ ոք չկարողացաւ նրան լռեցնել, քանզի թէպէտեւ կամեցան վերացնել այն պատճառը, որ կամենում էր պատճառներ [համարել]՝ չկարողացան։ Եւ այնուհետեւ խաղաղութիւն չեղաւ երկուսի միջեւ։ Քանզի [Սուրբ] Գիրքն ասում է. «Խաղաղութիւն, խաղաղութիւն, բայց այնտեղ խաղաղութիւն չկար»։

Ապա այնուհետեւ Կիւրոնը վեր կացաւ ու հեռացաւ սեղանից։ Եւ ոչ ոք այնտեղ եղած մարդկանցից չկարողացաւ նրան յետ դարձնել։ Նա մի բաժակի փոխարէն անդրանիկութիւնը վաճառեց՝ ինչպէս այն Եսաւը հնում, որ մի կերակրի համար անդրանիկութիւնը վաճառեց իր եղբօրը՝ Յակոբին. եւ չնայած նա յետոյ արտասուքներով զղջաց, [բայց] ներում չգտաւ։ Իսկ սա ոչ առաջ զղջաց, եւ ոչ՝ յետոյ։ Նա կերակուր առաւ եւ օրհնութիւն տուեց, իսկ սա բաժակ տուեց եւ անէծք առաւ իր անձի համար՝ [եւ] առանց թողութեան։

Արդ՝ սա մեզ արանդութիւնից է հասել, այլ ոչ թէ գրով, քանզի Սուրբ Գիրքը սովորութիւն ունի նաեւ հեթանոսների գրոյցներից խօսք ասել եւ վկայութիւն բերել։ Նաեւ առաքեալն է յիշում այս խօսքն իր այն թղթում, որ ուղղուած է Տիմոթէոսին. «Պէտք է, ասում է, նաեւ հեթանոսներից օգտակար վկայութիւններ վերցնել»։ Եւ դարձեալ գոեհիկ առասպելներից [իշենք] այն խօսքը, թէ՝ «Ուտենք, խմենք, քանզի վաղը մեռնելու ենք»։ Եւ այս արանդագրոյցներում Կիւրոնը կործանուեց ըմպելիքի համար։ Իսկ արեւի կատարեալ անձանցից մէկը, որի անունը եւ խօսքը յիշում է պատմագիրներից մէկը, այսպէս է ասում. «Ողորմալիտոս անունով մէկն ասաց՝ «Կը պատմեն ձեզ, ասում է, արանդութիւնից մեզ հասած անգիր գրոյցներ, որոնք գեղջուկներից շատ-շատերը պատմում են մինչեւ այժմ»։ Եւ դարձեալ, թէ՝ «Ոմանք այլատեսակ, եւ ոմանք այլաբանօրէն մատենա-

ների [գրքերի] գրոյցներ էին տալիս»³⁷։ Արդ՝ մենք ոչ [թէ] գեղջուկներից, ոչ էլ գոեհիկ առասպելներից [իմանալով] ասացինք, այլ գրասէր չափազանց գիտակ մարդկանցից սովորելով՝ պատմեցինք քեզ։ Որովհետեւ պէտք էր, որ մենք ծերերի վստահելի մարդկանց արանդութիւնից մեզ ասուած անգիր հին գրոյցներից [եւս] պատմէինք քեզ այս պատմութեան մատենում, նաեւ՝ մեր ժամանակ [եղածներից], թէկուզ էլ [դրանք] դեռեւս գրատր հաստատուած չեն։

Այս դրուագում [զվխում] ասացինք առաջին պատճենի պատճառները, որ մեզ վրայ պատուհաս հասաւ՝ մարդադաւ Կիւրոնի փառասիրութեան պատճառով, որը մէկն էր, բայց մի բաժակի համար պատճառ եղաւ մեզ-նից այնքան բազմամարդ ազգի բաժանման։ Քանզի կայ մահ, որ [ընդամենը] մի ցախից է հասնում մարդկանց։ Քանզի Աստուածաշունչն Ադամի՝ փառքից ընկնելու մասին ասում է, թէ՝ «Մի պտղից ճաշակեց, ասում է, եւ մահն էլ ընդունեց»³⁸ այդ մէկից», այլ ոչ թէ երկու կամ երեք պտղից։ Եւ դա՝ փառքի պատճառով, որից էլ [ծագում է] մեղքը, իսկ մեղքից էլ՝ մահը, [քանի] որ աստուածային հրամաններից լսեց, թէ՝ «Հող էիր՝ հող կը դառնաս»³⁹։ Որովհետեւ ձգտելով այլ փառքի, որ չունէր, նաեւ կորցրեց այն, որ ունէր։ Եւ դրա պատճառով բոլոր մարդկանց մահ վիճակուեց, եւ մի մարդու մահով մեռան ամենքը, [ինչպէս որ] գրուած է։ Եւ մահից յետոյ եղաւ մեղքը, որը տիրեց մարդկանց էութեանը։ Եւ այն [մահը] մեր ներսը դրանից յետոյ մտաւ, այլ ոչ թէ՝ [ի սկզբանէ] Արարչի կողմից։ Յետոյ [եղան] նաեւ տեսակ-տեսակ կռապաշտութիւնները, որ թողնելով Արարչին՝ արարածներին պաշտեցին, այսինքն՝ արեգակին, լուսնին եւ աստղերին, նաեւ ոսկին ու արծաթը [պաշտեցին], նաեւ՝ քարը, փայտը, այլ անթիւ բաներ, որ նիւթերի մէջ են. թող թոյլ տրուի ասել՝ նաեւ [պաշտեցին] սողուններից, ջրային գետուններից, որոնց բոլորին եւ վերացրեց Քրիստոսը եւ Քրիստոսի քարոզը։ Եւ ապա նրանց պաշտամունքը Քրիստոսին մատուցեցին, եւ մատուցանում ենք Նրան, որ յաւիտեանս օրհնեալ է, ամէ՛ն։

ԳԼՈՒԽ ԿԳ

ՎՐԱՅ ԲԱԺԱՆՍԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ՊԱՏՃԱՌԻ ՍԱՍԻՆ, ՈՐ ԵՂԱՒ ԿԻՒՐՈՆԻ ՀԱԿԱՌԱԿՈՒԹԵԱՆ [ՀԵՏԵՒԱՆՔՈՎ]

Այս [ստորեւ ներկայացուածն] ասուած է մեզ այլ պատմագիրների շարադրանքից, որը նպաստեց մեզ մեր գործում, քանի որ մենք պատմա-

¹ Ծննդ. Գ. 19:

գրքերից տեղեկացանք Վրաց բաժանման մէկ այլ պատճառով մասին եւ:

Այն ժամանակներում, երբ պարսիկներն ու յոյները Հայոց երկիրը բաժանել էին իրենց միջեւ, հայերի ու յոյների մէջ քննութիւն եղաւ եկեղեցու դասակարգութեան մասին՝ վերին [երկնային] ինը դասերի նման: Որովհետեւ յոյները վիճում ու մեծաբանում էին հայերի վրայ, թէ՛ «Ինչո՞ւ, ասում էին, մեր եկեղեցին ունի ինը դասակարգութիւնը, իսկ ձերը՝ ոչ: Մերը դասակարգուած է ըստ վերինների ինը դասի, որ սրանք են՝ պատրիարքներ, արքեպիսկոպոսներ, մետրոպոլիտներ, եպիսկոպոսներ, քահանաներ, սարկաւազներ, կիսասարկաւազներ, կղերիկոսներ, գրակարդացներ»: Ապա այդ ժամանակ մերոնց բերանով եւս ասուեց (նրանց այդ կարգը դնելուց յետոյ), եւ ասացին. «Մենք էլ ունենք եկեղեցու նոյն դասերը հաստատուած, որ մեզ օրհնուել է սուրբ Գրիգորից, եւ [մենք] էլ Աստուծոյ կամքով ենք դասակարգուած, որովհետեւ մեր [աթոռը] եւս սուրբ Թադեոսի առաքելական աթոռն է, եւ նրանից յետոյ՝ սուրբ Գրիգորի, որը մեզ համար երկրորդ առաքեալ եղաւ, միաժամանակ նաեւ՝ Լուսաւորիչ:

Այն ժամանակ պարսիկներն ու յոյները, ինչպէս շատ անգամ ասուեց, Հայաստանը բաժանել էին իրենց միջեւ, եւ տէր Մովսէսը սուրբ Գրիգորի աթոռն էր զբաղեցնում Դուինում: Իսկ Յունաց բաժնում նրան հակաթոռ [կաթողիկոս] նստեցրին ոմն Յոհանի՝ նրան [Դուինին] մօտիկ: Իսկ Սիւնիքի տէրերը հայրապետական երկատուած աթոռը մերժեցին եւ չհամաձայնուեցին հնազանդուել հակառակութեան մէջ [գտնուողներից] որեւէ մէկին՝ իրենց առաքինի Պետրոս եպիսկոպոսի հրամանով, որն [իր] վախճանին մօտենալով՝ իր թեմին պատուէր տուեց, որպէսզի ձեռնադրութիւնը եւ օրհնութեան մեռունը ստանան Աղուանքից, մինչեւ սուրբ Գրիգորի հայրապետական աթոռը միաւորուի: Եւ դրանից յետոյ եւ հետագայում սիւնեցիները ձեռնադրութիւնը եւ մեռունը Աղուանքից էին վերցնում, մինչեւ որ վերացաւ հակառակութիւնը, ասում է Պատմագիրը¹: Այդ պատճառով Աղուանքի կաթողիկոսը [եւս] չեկաւ Աբրահամի ձեռնադրութեան ժողովին, մինչեւ որ Աբրահամը միապետեց իր հայրապետական աթոռին:

Եւ եկեղեցական աստիճանների ինը դասակարգութեան համար աստեղծեցին եւ Աբրահամին նշանակեցին պատրիարք, Աղուանքի [եպիսկոպոսապետին]՝ արքեպիսկոպոս, իսկ Վրաց [եպիսկոպոսապետին]՝ մետրոպոլիտ: Եւ Վրաց [կաթողիկոս] Կիւրոնը չհամաձայնելով մնալ այն աստիճանին, որին [նրան] հաստատեցին, ըմբոստացաւ եւ հակառակն էր

¹ Ուխտանէսի խօսքը Մովսէս Կաղանկատուացու (Դասխորանցու) կամ այս դրուագով վերջինիս աղբիւրի՝ Մաշտոց Եղիվարդեցու երկի մասին է:

վիճարկում: Իսկ Աբրահամ հայրապետն ասում էր, որ [Աղուանքը] Վրաստանից աւելի վաղ է ընդունել հաւատը, ուստի նրանց է պատշաճ²⁷⁹ արքեպիսկոպոսութիւնը: Այս մաքառման մէջ եւ ուղղափառ հաւատի խնդրով վրացիները շուտ եկան եւ դարձան քաղկեդոնիկ սատանայի ու Կիւրոնի սաղրանքով, էլ առաւել՝ Մուրիկ կայսեր կամքով: Այն լիբբ Կիւրոնը նաեւ յունական գօրավարներից էր գրգռուել՝ իր համար գահերեցութիւն պահանջելով Աղուանքի նկատմամբ:

Դրան չհամաձայնելով՝ Աղուանքում մէկ ուրիշին ցոյց տուեցին, որն աւելի վաղ էր իբրեւ առաքեալ եկել Աղուանքից երկիր՝ Եղիշէ անունով, որի ով լինելը կը կամենայի մախ պատմել: Սա եղել է Փրկչի աշակերտներից մէկը՝ ձեռնադրուած Տիրոջ եղբայր Յակոբի կողմից: Եւ համաձայնելով դրան՝ Աղուանքի տանը արքեպիսկոպոսութիւն տուեց [Աբրահամը]՝ իրատունք վերապահելով [ունենալ ստորադաս եպիսկոպոսներ]³⁸⁰, իսկ մետրոպոլիտութիւնը³⁸¹ [տուեց] Սիւնեաց տանը: Իսկ Կիւրոնը հեռացաւ նաեւ այդ անգամ, եւ Աբրահամ մեծ հայրապետը միապետեց իր [իշխանութեան] ներքոյ Աղուանքն ու Սիւնիքը, եւ այնուհետեւ դարձան մի հօտ եւ մի եռվիւ եւ հնազանդ սուրբ երկնային տանը՝ սուրբ Գրիգորի աթոռին:

ԳԼՈՒԽ ԿԳ

ԴԱՐՉԵԱԼ ՆՈՅՆ ԽՆԴՐԻ ՄԱՍԻՆ՝ ԱՅԼ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԻՑ

Երկրորդը այս [ներքոշարադրեալ հանգամանքներն] են, որ մեզ ստիպում են տագնապալի չարչարանքով պատմելու միեւնոյն խնդիր մասին: Որովհետեւ դարձեալ խռովութիւն ու շփոթմունք առաջ բերեցին յոյների կողմից եկեղեցական դասակարգումների միեւնոյն խնդրով, եւ յոյների բոլոր մեծամեծներն իրար անցան, եւ ուր որ առաքեալ էր վախճանուել՝ բոլորի աթոռը պատրիարք համարեցին: [Բայց] նաեւ մեծ մաքառման մէջ մտան մեր կողմի դէմ, ջանացին նուազեցնել սուրբ Թադեոս առաքելի գերեզմանի թեմի [յարգը]՝ չվերապահելով ունենալու պատրիարք, արքեպիսկոպոս եւ մետրոպոլիտ՝ այլ դասակարգութիւնների հետ միասին: Բայց ապա նրանք տեսան, որ Աղուանքն ուղղափառ հաւատի մէջ Հայոց հետ միաբան է՝ սկսած սուրբ Գրիգորից [եւ] մինչեւ այժմ, քանզի իրենց համար առաջնորդ էին խնդրել սուրբ Գրիգորի զարմից երանելի Գրիգորիսին:

Թեպետեւ նրանք էլ ասում էին, թէ սկզբնապէս ուրիշ մէկն է եկել Աղու-

անք՝ Եղիշէ անունով, որի մասին վերետում յիշատակեցինք՝ Փրկչի աշակերտներին [մէկը], Տիրոջ եղբայր սուրբ Յակոբին ձեռնադրուած. [որը] եւ քաթազե [է] այնտեղ [Աղուանքում] եւ եկեղեցի շինել նախքան Հայոց լուսաւարտելը: Եւ դա Գիւսի եկեղեցին է. [բոլոր] եկեղեցիների մայրը, [որը] գտնուում է Ամարասի ստորաւտին՝ այն գաւառում, որը կոչուում է Գորգու՝ մօտ Պարտաւ քաղաքի դաշտին, որը կոչուում է Փայտակարան³²: Եւ ինքը [Եղիշէն] սպանուել է անյայտ մարդկանց կողմից, [եւ] չգիտենք, թէ ում [ձեռքով է] եղել նրա կեանքի վախճանը:

Այս նախասկզբնական կարգը եւ Աղուանքի հաւատի միաբանութիւնը Հայոց հետ տեսնելով՝ նրանց պատիւ շնորհեցին՝ լինելու Հայոց արքեպիսկոպոս: [Եւ] նոյն կերպ Սիւնիքի տէրերին տեսնելով [իբրեւ] աստուածներկիւղ եւ հաւատի մէջ հաւատարիմ, նաեւ ամեն բանով լաւ ուսեալ եւ ուղղափառ՝ նրանց եւս պատիւ շնորհեցին՝ լինելու Հայոց մետրոպոլիտ, նաեւ խաչանշան [կրելու] մեծարանքով պատուեցին նրանց: Եւ այսպէս կարգ առ կարգ հաստատեցին ինը դասերը եւ եղան մի հօտ, մի հովիւ՝ այն ժամանակ եւ այժմ եւ մինչեւ իրենց ժամանակների վախճանը:

Իսկ Կիւրտնին հեռացրին իրենցից եւ նրա բաժինը կեղծաւորների շարքում դրեցին: Բաց թողեցին նրան գնալու իր կամքի հետեւից, որովհետեւ ամեն ծառ, որ բարորակ պտուղ չի տալիս, պիտի կտրուի եւ կրակը մետուի, եւ «Ամեն տնկի, որ երկնային Հայրը չի տնկել, այնատախիլ պիտի արուի»³³: Այսպէս էլ նա՝ [Կիւրտը], որովհետեւ նրա կեանքը հակառակութիւն ու կռիւ եղաւ, որից յետոյ նա տնկուեց իբրեւ անպտուղ ծառ ու անճիւղ ուր: Եւ ապա նրա աղմուկի յիշատակը կորաւ:

Ահա քեզ ցոյց տուեցինք Կիւրտնի նամակների պատճենը եւ դարձեալ [նաեւ] բաժանման պատճառը, որ լուրերից ու գրութիւններից մեզ հասաւ:

ՉՆՈՒՄ ԿԵ

ԹԷ ԵՐԲ ՀԱՅԵՐԻՑ ԱՌԱՋ ՀԱՄԱՏԵՐԻ ԵԿԱՄ ԱՂՈՒՄՆԵՐԸ՝
ԻՐԵՆՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԻՑ

Այս [ստորեւ շարադրուածը] մեր [կողմից] լսուածն է Աղուանքի պատմագիրներից, [որոնք] հաւաստիօրէն պատմեցին մեզ իրենց երկրի՝ ճշմարտութեամբ ու հիմնատարապէս հաւատքի գալու սկզբի մասին, որովհետեւ [այդ] պատմութիւնը ճշմարիտ է:

³¹ Մատթ. ԺԵ 13:

Եւ այդ պատմութիւն ասում է. «Աւելին, քան Վաղարշակի կողմից Աղուանքի տունը [երկիրը] Առանի հնագաւառութեան [տակ] դնելը, ոչինչ չգտանք՝ մինչեւ Վաչագան Քաջը, որն ամբողջապէս տիրեց Աղուանքի կողմերին: Իսկ երբ հասաւ արդարութեան արեգակի ժամանակը, [ապա] նաեւ մեր փրկութեան [համար իր] հայեացքը յառեց³⁴ անքննելի էութեան փառքի լոյսը եւ Հօր էութեան ծագումը [Քրիստոսը]՝ Տէրումական նախախնամութեամբ ամենայնիւ մարմնացեալ եւ ամենայնիւ նստած [մնալով] իր ծնօղի [Հայր Աստծոյ] փառքի մէջ, որից չէր էլ բաժանուել: Եւ իր սուրբ ու սիրելի աշակերտներին իբրեւ քարոզիչներ ուղարկեց տիեզերքի [ուղջ աշխարհի] համար, որոնցից եւ մեզ՝ արեւելցիներիս վիճակուեց սուրբ Տաղէտ առաքելը: Սա եկաւ Հայաստան՝ Արտագ գաւառը, եւ այնտեղ մարտիրոսական վախճան ընդունեց Հայոց Սանատրուկ թագաւորից:

Եւ նրա աշակերտ սուրբ Եղիշէն վերադարձաւ Երուսաղէմ եւ այնտեղ Տիրոջ եղբայր մեծն Յակոբին պատմեց նրա առաքելակից ընկերների տեղալի նահատակութեան մասին: Ապա այնտեղ Սուրբ Հոգու ազդումով Եղիշէն ձեռնադրուեց սուրբ Յակոբի ձեռքով, որը Երուսաղէմի առաջին հայրապետն էր:

Եղիշէն իրեն թեմ ստացաւ արեւելքը, Երուսաղէմից ճանապարհ ընկնելով՝ Պարսկաստանի միջով մտաւ Մասքութք՝ խոյս տալով հայերից³⁵: Քարոզութիւնը սկսեց Ղորայից, որ Դարբանդն է, եւ զանազան տեղերում շատերին աշակերտ դարձնելով՝ նրանց ծանօթացրեց փրկութեանը: Եւ այնտեղից եկաւ Ուտի գաւառի Սոհառն³⁶ քաղաքը իր աշակերտ երեք մարդկանց հետ: Սրանց անօրէն հարագատներից ոմանք հետապնդեցին նրանց, եւ աշակերտներից մէկը նրանց կողմից մարտիրոսական վախճան ընդունեց, իսկ [միւս] երկուսը, թողնելով երանելի Եղիշէին՝ գնացին անօրէն ու խողխողիչ մարդկանց հետեւից:

Իսկ սուրբ հայրապետ Եղիշէն եկաւ Գիւս, այնտեղ եկեղեցի կանգնեցրեց եւ անարին պատարագ մատուցեց: Այս վայրից եղաւ Արեւելից [աշխարհի] մայրաքաղաք [եպիսկոպոսանիստ] եկեղեցիների եւ տիեզերքի [ուղջ աշխարհի] լուսատրութեան սկզբնատրումը: Այստեղից գնաց Չարգունի³⁶ դաշտը՝ դիւանով կռայաշունների գոհարանների տեղերը, եւ այնտեղ ընդունեց նահատակութեան պատկը ([եւ] անհայտ է մնացել, թէ ոմից եղաւ սրբի՝ կեանքից հետոնալը): Եւ սրբի պատուական նշխարներն այնտեղ մահապարտների մի փոսի մէջ գցուեցին, եւ այն տեղը, որ կոչուում է Հոմենք³⁶, երկար ժամանակ ծածկուած [զաղտնի] մնաց՝ ի փառս Քրիստոս Աստծոյ:

³⁴ Աղոթքի եւ մեր պատմիչի եզրոյթով՝ Հայաստանեայց:

Արդ՝ այս պատճառով մեր հայրապետ Աբրահամը պատշաճ համարեց Աղուանից տանը արքեպիսկոպոստոսին տալ, իսկ Վրաց տանը՝ մետրոպոլիտոսին, որին չհամաձայնուելով՝ Կիւրոնը բաժանուեց հայերից եւ մերժուեց տարագրուեց:

ԳԼՈՒԽ ԿԶ

ԳԱՐՁԵԱԼ ԿԻՒՐՈՆԻ ՆՈՅՆ ԽՆԴՐԻ ՎԵՐԱԲԵՐԵԱԼ՝ ԻՆՉ ՈՐ ՆԱՍԱԿՆԵՐԻՑ ՅԵՏՈՅ Է ՊԱՏՄՒՈՒՄ

Այս գրքում [գլխում] յարմարեցնելու [եւ] շարադրելու եմ քեզ համար այն ամենը, ինչ որ Կիւրոնի մասին [յայտնի է] նամակներից յետոյ, որ գրեցին նրան, բայց ոչ մի հնար չկարողացան գտնել նրա դարձի ու փրկութեան համար, քանզի շատ վաղուց էր կայացրել իր անդարձութեան վճիռը:

Որովհետեւ սաուղաբար երկու տարի [միայն] եղաւ ճշմարտութեան հետեւող, ինչպէս մի անգամ ասուեց: «Սաուղը»¹ չափահաս տղայ [էր] քազաւորելիս եւ երկու տարի քազաւորեց»՝ գրուած է²: Որովհետեւ այդչափ էլ հաճոյ եղաւ Աստծուն, ապա այնուհետեւ սկսեց անօրէնութիւն անել եւ ստել Տիրոջ ուխտին: Որ թելտեւ Տէր Աստծուն զոհեր մատուցեց, երբ ազգերը նրա վրայ կուտակուեցին, սակայն Տէրը չհաճեց նրա նկատմամբ, իսկ Սամուէլ մարգարէն յանձին Աստծոյ սպառնալով նրան՝ ասաց. «Քո քազաւորութիւնը չի մնայ, ուստի ինչ որ անում ես քեզ համար, զուր է, որովհետեւ իմ պատուիրանը չպահեցիր, ինչ որ Տէրը պատուիրեց: Արդ՝ այսուհետեւ Տէրը կ'որոնի իր սրտով ուրիշ այրի եւ նրան իշխան կը նշանակի իր ժողովրդի վրայ, քանի որ ինչ որ քեզ իմ բերանով պատուիրեց՝ չպահեցիր»: Արդ՝ այդ պատճառով Տիրոջից դատավճիռ ստացաւ [Սաուղը], որովհետեւ Տիրոջ ուխտի վրայ չմնաց, ըստ նրա օրէնքների չկամեցաւ գնալ եւ Տիրոջ պատուիրանին չանսաց: Գրուած է. «Ունկնդիր եղէ՞ք Տիրոջ պատուիրաններին, որովհետեւ Տիրոջ պատուիրանները լոյս են»³, եւ այն, ինչ շարունակութեան մէջ է: Մատաղներն ու զոհաբերութիւններն այնքան ընդունելի չեն, որքան Տիրոջ ձայնին անսալը, որովհետեւ Տիրոջ ձայնը նրա պատուիրաններն են: Եւ ահա՝ «Աւելի լաւ է ունկնդրութիւնը, քան ընտիր զոհը, եւ հնազանդութիւնը, քան խոյերի ճարպը», ասաց իմաստուններից մէկը:

¹ Ա թագ. ԺԳ 1:

² Սաղմ. ԺԸ 9:

Այժմ այս բաները Կիւրոնի վրայ իրականացան, թելտեւ հնում ասուեցին Սաուղի վերաբերեալ, որովհետեւ սա եւս չանսաց Տիրոջ ձայնին: Արդ՝ սրա կողմից արուածները սկզբնապէս ցայց տրուեցին Տուրտափ եպիսկոպոսի կողմից: Իսկ նրա յայտնաբերածները շատ արագ կատարուեցին՝ բացայայտելով կաթողիկոսին այն, որ վաղուց ի վեր ծածուկ էր սքանչուր [Կիւրոնը]: Իսկ երբ նրա գործերը հրատարակաւ գուժուեցին եւ ամենքի համար քաջայայտ դարձան, եւ աւելի ու աւելի տարածուեց նրա ըմբոստանալու մասին լուրը, ապա այնուհետեւ սկսեց բիր շատախօսութեամբ դէմ առ դէմ վիճարանել նրանց հետ, ովքեր խօսքով յանդիմանում էին նրան: Որովհետեւ իր մտքում իրեն բարձր համարեց, բայց ոչնչով առաւել չդարձաւ, բան ինչ որ էր՝ նման նրանց, ովքեր իրենց իմաստուն էին փորձում պահել, [բայց] յիմարացան: Իսկ սա [Կիւրոնը] անգզանութեան իրողութիւնը ձեռքում պատրաստ պահելով՝ յետոյ հաղորդակից եղաւ անմիտներին. իր չար ու սնուտի վաստակներով հետագայում ասելացնելով իր չար վարդապետութեան չար ուսմունքը, իր չար երկրագործութեամբ ցորենի վրայ ցանելով այն որոնը, որը հունձի ժամանակ Փրկիչը խոտացաւ հնձողների ձեռքով քաղել ու խրճեր կապել՝ այրելու համար, իսկ ցորենը հաւաքել արքունի շտեմարանում:

Իսկ երբ նայեցին նրա անվերադարձութեանը [եւ հասկացան], որ ինքն է իր վրայ մեծաաշարձար խնդիրներ բարդում եւ կամ թէ իր խօսքերն այստեղ-այնտեղ թափում՝ որպէս ինչ-որ քանի կը հեծեծայ, եւ կամ թէ տարութեամբ է պէս-պէս եւ օտարախունչ ուսմունքների մէջ, այնուհետեւ անուշադրութեան մատնեցին նրան, բարձիրողի արեցին նրան, որ ընթացայ իր կամքով: Ասում էին՝ «Թող այս աշխարհում լինի նրա ժամանակը, որովհետեւ այս է նրա ժամանակը եւ խաւարի իշխանութիւնը», քանզի գրուած է՝ «Մարդու համար մեծ թշուառութիւն է չարիք գործելը»: Եւ դարձեալ՝ «Բարի է ու աւելի հաստատ լեզուն խնայելը, քան թէ խօսքերին սրտով ուշք դարձնելը»: Որովհետեւ պարտ ու արժան է ամենեւին փախչել սոգեղ խօսքերի հոսանքից, քանզի՝ «Ինչպէս շատ անուրջներն են փուչ, այդպէս էլ շատ խօսքերը», ասաց [Սողոմոնի] Իմաստութիւնը:

Իսկ նա [Կիւրոնը] սրանից ոչինչ չէր զգում եւ չէր նայում իր դատարկաբանութեանը, այլ անիմաստ մտքով, աներկիւղ համարձակութեամբ երկարացնում էր իր խօսքերն՝ ինչպէս պարան, եւ չէր իմանում, որ Աստծոյ երկիւղն է մարդկանց փրկութիւնն՝ ըստ գրուածի: Քանզի թելտեւ չափազանց հեռու ենք երկնքից, սակայն իմանալ, որ Աստծոյ լսող ականջին ենք խօսում [ամենայն բան] դա [Սուրբ] Գրքից սովորեցինք: Իսկ նա յուսալով իր խօսքերի մեծաբանակութեան վրայ, շատախօսութեամբ էլ թշու-

առական էր դարձնում իր կեանքը: Դատապարտելով իրեն լաւագոյնից վատթարագոյնին՝ իրեն վայել էր կարծում իր վաստակներին, որ Աստծով չէր ձեռք բերել: Իր համակիրների [մօտ] բարերար էր քարոզում իրեն, որ բոլորովին չար էր: Ինքն իրեն ինքնական հալածում էր բարուց և չարաչար տագնապով մղում իր մտքի ցնորքների մէջ: Եւ [հէնց] այդպիսի մահուան հանդիպելով՝ բարութեամբ չլրցեց իրեն, և նրա նկատմամբ կատարուեց [Սուրբ] Գրքի խօսքը, որ ասաց աստուածայիններից մէկը՝ հեզնելով ու ծաղրելով այսպէս. «Ես, ասում է, այնպիսի մարդու կեանքի երկարութեան վրայ կը նախանձեի, բայց արեւի լաւ եմ համարում մօր արգանդից անժամանակ վիժած սաղմը, քան նրան, որովհետեւ այդպիսին ինչպէս ունայնօրէն եկաւ, նոյնպէս էլ հեռացաւ»:

ՎՈՒԽ ԿԷ

ՍՈՒՐԲ ԸՈՒՇԱՆԻԿԻ՝ՍՄԱՍԻՆ

Արդ՝ այսուհետեւ քո ցանկալի պատմութեանն ենք հասնում, որ վերաբերում է յաղթող ու սուրբ նահատակ Շուշանիկին: Կը պատմեն նրա բարի մարտիրոսութեան մասին, որ եղաւ Քրիստոսի աստուածապաշտութեան և ուղիղ հաւատի համար, այսինքն՝ նրան վիճակուեց մարտիրոսուել իր ուրացող և անօրէն անուսնու ձեռքով: Եւ նրան գովաբանելու համար իմ լեզուն կը շարժեն՝ ասելու այն, ինչին մեզ գրաւոր ու անգիր յաջողութեց տեղեկանալ:

Արդ՝ քանզի «Գիրք թղթոցում» մենք սուրբ հայրերի ու վարդապետների կողմից յիշատակուած գտանք նրա առաքինութիւնը և հայրերի օրէնքների պատուիրանների պահպանութիւնը, ուղիղ և ճշմարիտ խոստովանութիւնն ու հաւատի հաստատութիւնը, նաեւ ծիսակարգը, որ հաստատել էր այն Յուրտաւի եկեղեցում, և ամենուրեք ամեն տեղ պատմում է այս բանը, մանաւանդ այն նամակներում, որ գրուեցին Կիրոնին, նախ՝ Վրթանէս վարդապետի, և ապա՝ Աբրահամ Հայոց կաթողիկոսի կողմից, քանզի յանդիմանելով նրան՝ այսպէս են ասում. «Դու խափանել ես սուրբ Շուշանիկի պաշտամունքը, որ կարգուած ու հաստատուած էր Յուրտաւի եկեղեցում», արդ՝ ինչպէս ասացինք, մենք սրա յիշատակումը չկարողացանք ընդմիջել այս նամակների մտքերի շարակարգում և այլ տեղում ասել՝ դասաւորուած նամակներից առաջ և յետոյ, որպէսզի յանկարծ օտարոտի հնչելով՝ բովանդակութիւնը չհեռանայ [իրարից]: Նաեւ վերելում

էլ ասուեց սոյն միտքը, թէ շարադրում ենք պատշաճ համարելի [այնպիսի] հերթականութեամբ, որը բովանդակութիւնն է պահանջում, որ մենք իմանանք:

Իսկ այժմ, եթէ ես հնար ունենայի, կը փոխելի իմ տկար գօրութիւնը, էլ արեւի առաւել ուժ ու կարողութիւն կ'առնեի, որպէսզի իմ տկարութեանն օժանդակելով՝ գորացնէր ինձ այստեղ՝ սուրբ նահատակ Շուշանիկի պատմութիւնը [շարադրելիս], նաեւ իմ լեզուն փոխէր ի բարեբանութիւն նրա սխրագործութիւնների, որ վիճակուեցին նրան Յուրտաւում նրա չարաքանքներից յետոյ և նախքան մահը:

Մեծամեծ տանջանքներով դատաքննութեան ենթարկուելով ու [իր] մարմնով անմարմին [իրեշտակների] օրինակը ցուցաբերելով՝ [Շուշանիկը] քաղցով ու ծարաւով իրեն մաշում էր տքնութեամբ և օր ու գիշեր չէր դադարում մշտական սաղմոսերգութեամբ Աստծուն օրհնելուց: Կարծես թէ նրան ոչ որ բանտի ու կապանքի մէջ չէր դրել, այլ ասես թէ ինքնաօժար կամքով էր կապանքի մէջ մտել: Որովհետեւ վեց տարի նա կապանքների ու բանտի մէջ ապրեց այն բերդում, որ Ուփրեթ էր կոչում: Որովհետեւ արեւի քան այն չարչարանքները, որոնց նրան ենթարկեց ամբարիշտ ու անօրէն բղէշը դաժան ու դառը տանջանքներով, նրան մինչ այդ քարշ տուեցին փողոցներով ու գոեհներով [կրապարակներով], ջարդեցին նրան բերով և ծեծեցին դէմքն ու կզակն այնքան, որ շատ օրեր ոչինչ չկարողացաւ տեսնել աչքերի մթանալու պատճառով: Ապա կապանքներում, անորներում ու բանտերում աղտեղութիւնների ժահահոտութիւնն ու բանտի խոնաւութիւնն այնքան շատ էր, որ, թող ներուի ասել՝ լուերից ու որդերից էր նրան տառապանք էին հասնում, որն ասում է իր պատմութեան մէջ: Իսկ երանելի նահատակին այդ չարչարանքները ոչինչ էին թում գալիքի յոյսի, սիրոյ և այն հաւատքի պատճառով, որ [նա] ունէր առ Աստուած: Որովհետեւ իր նախնիներից էլ ժառանգել էր բարեպաշտութիւն, բարի արմատից բարի ճիւղ [էր], որովհետեւ՝ «Բարի ծառը բարի պտուղ է տալիս»¹, և այդ պտղից է ծառը ճանաչում²:

Արդ՝ այսքան և այսպիսի նեղութիւններին համբերեց նա եւ³ դիմացաւ: Ոչինչ չէր զգում, այլ արեւի ու արեւի էր քաջալերում իր ճգնութեամբ, որը կրում էր տեսակ-տեսակ առաքինութիւններով՝ հացից հրաժարումով⁴ և ջրի ծարաւով, նաեւ տքնութեամբ, արտասուքներով և անդադար սաղմոսերգութեամբ գիշեր ու ցերեկ: Նաեւ իր մօտ ունէր մի գրքոյկ [եւ] իր

¹ Մատթ. է 17:

² Հմմտ. Մատթ. ԺԲ 33, Դուկ. Զ 44:

³ Ովստանէսի բառերով՝ անսուաղութեամբ հացի:

պաշտամունքն ու սահմանափակումը նրանով էր կատարում եւ իր մօտ բոլոր եկածներին (նրանով) քարոզում էր աստուածապաշտութեան ողջ կարգը: Նա Նունէի նման առաքելուի եղաւ. այնքան. որ նրա քարոզներն [է] սփռուեցին Վրաց ամբողջ երկրում: Եւ ուլքեր գալիս էին նրա մօտ տեսութեան, նրանից սովորում էին բարեպաշտութեան քարոզը. եւ շատ հիւանդներ ու ախտաժեւոտներ էին բուժում: նրա մօտ գալով:

ՉԼՈՒՄ ԿԸ

ՆԱԽԱԴՐՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՏԵՐ ԱԲՐԱՀԱՄԻ ՇՐՋԱԳԱՅԱԿԱՆ՝ ՆԱՍԱԿԻ ՄԱՍԻՆ

Արդ՝ Կիւրոնի ձեռքով Վրաց բաժանման վերաբերեալ եղած տեսակ-տեսակ վէճերը եւ զանազան նամակներն ըստ մեր կարողութեան հաւաստի քննելով ու ստուգելով [արդէն] շարադրեցինք այս պատմութեան մէջ:

Բայց երբ մեր երանելի հայրապետ Աբրահամը չկարողացաւ հնար գտնել եւ փրկել այն անմիտ Կիւրոնին, քանզի Կիւրոնից խելքը կորաւ եւ իմաստութիւնը փախաւ նրանից անասելի հեռաւորութեամբ, ապա այդ ժամանակ [նա] ընդհանրական ձեռնարկ, [այսինքն] շրջագայական նամակ՝ գրեց Հայոց ամբողջ աշխարհին եւ բոլոր ուղղափառ հաւատացեալներին՝ քաղաքներում, գաւառներում եւ գիւղերում, որպէսզի ոչ ոք ամենեւին չհաղորդակցուի նրանց [վրացիների] հետ խնամիութեամբ կամ սիրով կամ հոգեւոր կարիքների հաղորդութեամբ կամ մարմնական մերձաւորութեամբ, ինչպէս որ մի անգամ [արդէն] ասուեց: Այլ միայն [թոյլատրեց] իրարից գնել ինչ-որ բան կամ վաճառել: Եւ դարձեալ [զգուշացրեց], թէ՛ «Ոչ ոք թող չխաբուի նրանց կողմից ինչ-որ վայրի անունով, որ նրանք կոչում են Մցխիթայի խաչ կամ Մանգղեաց»³², եւ կամ ինչ-որ ուրիշ տեղերի [անունով], որ նրանց համար առիթ է դառնում խաբելու պարզամիտներին: Եւ այնքան ու այսպիսի խօսքերով գրում է, որ զգուշանան, եւ շատ ուրիշ խօսքերով պատմում է՝ բացատրելով նրանց, թէ ինչ են եւ ինչ են եղել: Նաեւ մեզ համար օրինադրում է երեք սուրբ ժողովների առաջին հայրերի հաւատն ու խոստովանութիւնը, [այն է՝] հաւատալ Հօրը, Որդուն, Սուրբ Հոգուն եւ մարմնացեալ Քրիստոս Աստուծոյ մարդեղութեանը՝ ճշմարիտ, անքակտելի ու անբաժանելի միաւորութեամբ:

Կիւրոնի մասին նաեւ այս է պատմում, թէ Հայոց կաթողիկոս Մովսէսի մահից յետոյ եւ նախքան Աբրահամի աթոռակալելը Կիւրոնը ե-

կա Վրկանի մարգպան Սմբատի մօտ, որ խաբեբայութեամբ ու խորանկութեամբ նրանցից թուրք խնդրի՝ ուղղուած Վրաց երկրին, որպէսզի չհամաձայնուեն այն նեստորական խուժիկի ու նրա համախոհների հետ եւ չբաժանուեն Հայոց միաբանութիւնից: Բայց դա եղել էր նենգութեամբ լի եւ կեղծաւորութեամբ իրեն չքմեղ ձեւացնելով: Եւ հէնց այս բանն է յիշատակում Սմբատն իր այն նամակում, որ [զրուած էր] Յուրտաի եպիսկոպոս Մովսէսին, [ասելով]. «Եթէ Կիւրոնն իր վրայ վստահ չէր, ինչպէ՞ս էր կանգնում եւ մեզ յորդորում, եւ նամակ էր գրել տալիս [իր] երկրին եւ ինքն իրեն յանդիմանում»:

Բայց այդպէս ամենուրեք ամեն տեղ թող յանդիմանուի խաբեբան ու փորձիչը, այդ վիշապ խարդաւանողը, որն ինչ-որ խարդախութեամբ գրազիտութիւն սովորելով՝ խաբեց ու կործանեց Վրաց երկրի ուղղափառութիւնը:

ՉԼՈՒՄ ԿԹ

ԹԵ ԵՐԲ ԱՆԻԾՈՒԹԵՑ ՔԱՂԿԵԴՈՆԻ ՉԱՐ ԺՈՂՈՎԸ, ԵՒ ՀԱՅԵՐԻ ՈՒ ԱՂՈՒԱՆՔԻ ՄԻԱԲԱՆ ՄՆԱԼԸ ԵՒ ՎՐԱՑ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ ՀԱՅԵՐԻՑ, ԵՒ ԴՐԱՆԻՑ ՅԵՏՈՅ՝ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՏԵՐ ԱԲՐԱՀԱՄԻ ՇՐՋԱԳԱՅԱԿԱՆ՝ ՆԱՍԱԿԸ

Հոռոմների բուականութեան քառասուններքերորդ տարին էր, երբ հայերը հաւատքով լուսաւորուեցին. եւ Աղուանից լուսաւորութիւնից երկու հարիւր եօթանասուն տարի առաջ³³: Հայերի հաւատքի հարիւր ութսուն տարին լրանալուց յետոյ՝ Բարգեն Հայոց կաթողիկոսի ժամանակներում Քաղկեդոնի տիեզերակործան ժողովի վերաբերեալ տեղի ունեցաւ ժողովական հանդէս [ատեան], [որտեղ] յոյները, ամբողջ Իտալիան, հայերը, աղուաններն ու վրացիները միաբանուելով՝ հոռոմների բարեպաշտ բազաւորներ Չենոնի ու Անաստասի հրամանով նգովեցին Քաղկեդոնի չարափառ ժողովը: Եւ ութսունեօք տարի անցնելուց յետոյ Աբրահամ Հայոց կաթողիկոսի ժամանակներում վրացիները անիծեալ Կիւրոնի ձեռքով բաժանուեցին Հայոց միաբանութիւնից, նաեւ յոյներն ու Իտալիան նրանց հետ: Իսկ աղուանները չբաժանուեցին ուղղափառութիւնից եւ Հայոց միաբանութիւնից: Եւ այդ առիթով Կիւրոնի հակառակութեան վերաբերեալ իր շրջաբերական նամակում Աբրահամը ամբաստանութիւններ [գրեց] նրա մասին, [եւ] ամեն ինչի համար [Սուրբ] Հոգու սրով կտրեց-

բաժանեց: Նախ զգուշացրեց աղուաններին եւ տեղեկութիւն տուեց ու նա-
մակում գրեց այսպէս.

ՉԼՈՒԽ Հ

ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՏԵՐ ԱՐԲԱՀԱՄԻ ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆ՝ ՆԱՄԱԿԸ

«Պատկառելի եւ մարդկային սովորական արժանիքից վեր շնորհ է պարգեւում, որ տուեց Բանն Աստուած [Քրիստոսը]՝ ունենալու երկնա-
յին, այսինքն՝ առաքելաների ու նրանց յաջորդների աթոռը: Եւ ես՝ Աբ-
րահամս, որ նոյնպէս անարժանօրէն կոչուեցի մեծն Թադէոս առաքելին
յաջորդած երջանիկ Գրիգորի աթոռին, այս հովուական իշխանութեանը
ենթակայ բոլոր եկեղեցիների առաջնորդներին՝ վանացերէցներին, քա-
հանաներին եւ սուրբ եկեղեցու սարկաւագաց դասին, անապատաւորնե-
րին, մենակեացներին, ազատներին ու իշխաններին, շինականներին ու
համայն ժողովրդին, տղամարդկանց ու կանանց՝ մեր Քրիստոս Աստծոյ
ողջոյնով ու խաղաղութեամբ [մաղթում եմ]՝ թող ձեզ վիճակուի բարգաւա-
նել:

Արդ՝ քանզի Դուինում Հայաստանի հայրապետական եկեղեցու կա-
ռուցման կարիքների հոգսի պատճառով չկարողացանք տեղից շարժուել,
շտապեցի շրջաբերական այս նամակով զգուշացնելու այրմնացած մա-
հացու թշնամու զայթակրութիւնից, որով ախտաւորուելով՝ բթամիտներն
ու մարմնատերները նոյն կերպ ապերախտ եղան նաեւ Աստծոյ Որդու
կողմից փրկութեան նկատմամբ եւ ուրացան նրա մարմնի նմանուելը մեզ
հետ եւ [ուրեմն] մեզ էլ դէպի երկնից երկնի՝³⁹⁶ բարձունքները վեր տանելը,
[զգուշացնելու], որպէսզի խորշէք այնպիսիներից՝ մեր հարազատ հաւա-
տի վարդապետութիւն ճանաչելով ոչ թէ ինչ-որ օտար ձայնով այլեայլ
կերպ նորաձեւութեամբ³⁹⁷, ինչպէս որ պառակտիչի լեզուով [արուածն] է, այլ
նախկինում ի սկզբանէ ականատեսների եւ Քրիստոսի սպասաւորների
կողմից անտարանուածները, որ նաեւ գուշակուած էին մարգարէների
կողմից, որը մեզ մատուցեցին Նիկիայում հաւաքուած երեք հարիւր
տասնութ հարերը, [եւ] նոյնանման հարիւր յիսուն քաջ նահատակներով
Կոստանդնուպոլսում կործանեցին հոգեմարտներին, իսկ երկու հարիւրը
Եփեսոսում՝ անօրէն Նեստորին: Եւ [նրանք] իրենց խոստովանութեան ա-
ռաջնորդ համարեցին յախտենական կեանքը, որը ես եւս աւելի համա-

նում եւ մեկնողաբար կը յիշատակեմ, եւ դա [հետեւեալն] է.

Հաւատում ենք մի ամենակալ Հայր Աստծուն՝ երկնքի ու երկրի, տեսա-
նելիների ու անտեսանելիների Արարչին, եւ մի Տէր Յիսուս Քրիստոսին՝
Աստծոյ Որդուն, որ Միածին է՝ ծնուած Հայր Աստծուց եւ ոչ [թէ] ստեղծ-
ուած կամ հաստատուած, եւ ոչ թէ ոչնչից [է] ստեղծուած, այլ համագոյ [է]
Հօրը՝ բոլոր տեսանելիների ու անտեսանելիների [համար], եւ Սուրբ Հո-
գուն, [որ] արարիչ [է], կենդանացնող ու նորոգիչ, [եւ] ոչ թէ ծնունդ [է], այլ
բխումն: Ասում է՝ Աստուած Հայր, Աստուած Որդի, Աստուած Սուրբ
Հոգի, [եւ] ոչ թէ [որպէս] երեք աստուածներ, այլ մէկ աստուածութեամբ,
կամբով ու զօրութեամբ է փառաբանում Սուրբ Երրորդութիւնը, որ ճանա-
չում են միաւորութեամբ բաժանուած եւ բաժանունով միաւորուած: Ոչ
սկիզբ [ունեն], ոչ դադարում, եւ ոչ էլ աւագութիւն: Քանզի ինչպէս փառքն
առանց յոյսի չի ճանաչում, եւ չկայ պատկեր առանց էութեան. ուժ՝ ա-
ռանց զօրութեան, իմաստուն՝ առանց իմաստութեան, այդպէս էլ չկայ
Հայր առանց Որդու: Եւ ինչպէս նրա տեսքի յոյսից միշտ յոյս է ծագում
տեսնողներին, ոչ որ [նրանցից] առանձին չի գատում, կամ մէկն առաջ չի
երեւում՝ այդպէս էլ Հայրը, Որդին [չեն] առանց Սուրբ Հոգու:

Իսկ վերջին օրերում Որդին իջաւ [երկնքից], մարմնացաւ ու մարդա-
ցաւ, անճառաբար ծնուեց սուրբ Կոյս Աստուածածնից՝ մարմնով, բանա-
կան հոգով, շնչով, մտքով եւ՝ ինչ որ ունի մարդը՝ իբրեւ աստուածային ճո-
խութեան օրինակ: Եւ [հաւատում ենք] մի Տէր Յիսուս Քրիստոսին, [որ]
Հօրից անբաժան [է], եւ միաժամանակ՝ կատարելապէս երկրում, [որը]
խաչուեց, թաղուեց եւ երրորդ օրը յարութիւն առաւ, ու ելնելով երկինք՝ նս-
տեց Հօր աջ կողմը, [որը] գալու է նոյն մարմնով՝ դատելու ողջերին ու մե-
ռածներին, [եւ] որի թագաւորութեանը չկայ վախճան: Իսկ ուլքեր ասում
են, թէ եղել է [ժամանակ], երբ [նա] չկար, եւ [որ] նախքան լինելը չկար, եւ
կամ այդ բանն են ասում Սուրբ Հոգու մասին, կամ [համարում նրան] փո-
փոխելի կամ այլայլելի եւ կամ այլ էութիւնից կամ գոյացութիւնից
[ծագող], այդպիսիներին նզովում է Կաթողիկէ առաքելական եկեղեցին:
Արդ՝ այս է մեր խոստովանութիւնը՝ Աստծու մարդացեալ Բանի [խօսքի]
տնօրինական [մարդեղացման] գործողութեամբ հանդերձ: Իսկ նրանք
Աստծոյ մարմնացեալ Որդունը [առանձին] բնութիւն են համարում, որը
թող մենք յանկարծ երբեւիցէ չասենք:

Քանզի հոռոմների թագաւոր Մարկիանոսի օրօք, որը գրեթէ՝³⁹⁸ Պար-
սից արքայ Կաւառի ժամանակներում էր, կամ դրանից փոքր ինչ առաջ,
Քաղկեդոնում հաւաքուելով՝ ճշմարտութիւնից վրիպեցին: Որովհետեւ ա-
սում են, որ հէնց ինքը՝ թագաւորը, Նեստորի շար կամքին համաձայնուեց,

իսկ հաւաքուած գլխատրները³⁹⁹ եւ նրա [կայսեր] համախոհները իբրեւ իրենց չարափառութեան արժան կանգնեցնելով Լեւոնի տոմարը, հաստատեցին նախկինում եղած Նեստորի եւ կամ նրանցից էլ աւելի բարձր⁴⁰⁰ Սամուտացու¹ աղանդը: Քանզի թելեւտեւ ձայները տարբերուում են, սակայն դէմքերը նոյնն են բերում⁴⁰¹:

Քանզի յիշատակութեան անարժան Նեստորը անդուռ բերանով յանգնեց երկու որդի ընդունել՝ մէկն Աստծոյ Որդին, իսկ միւսը՝ սուկ Մարիամից ծնուած մարդ [Աստծոյ] խօսքի տաճար [կացարան], եւ ուսուցանում է, թէ նա² Սուրբ Հոգու միջոցով գորացաւ: Քանզի նա [Նեստորը] սուրբ Կոյսին մարդածին է համարում, այլ ոչ թէ Աստուածածին, եւ մահկանացու մարդ է համարում [Քրիստոսին], նաեւ չի ընդունում, [թէ] Բանն Աստծոյ իր մարմնով է ամեն տանջանք կրել: Այդ պատճառով էլ [Նեստորը] նզովուեց:

Իսկ Քաղկեդոնում հաւաքուածները շյանդգնեցին նոյնն ասել [եւ] երկու բնութիւն [եւութիւն] սահմանեցին, որի [համար էլ] սուրբ վարդապետների կողմից երկարակներ եւ հայհոյողներ կոչուեցին: Քանզի մի⁴⁰² բնութեանն ուղղում են տանջանքները՝ քաղցելը, [Գողգոթայի] ճանապարհին հոգնելը, գոթ զգալը⁴⁰³, նաեւ յանդգնում են անգիտութիւն համարել խաչը եւ բոլոր թուլութիւնները: Իսկ հրաշագործութիւնները եւ այլ բաները [վերացած է մարմնականից: Եւ այսպէս երկուսի են քարոզում, մէկը՝ բնական պահանջներին ենթակայ մարդ, իսկ միւսը՝ մարդուց վեր, մէկը՝ [Աստծոյ] բնակարան, իսկ միւսը՝ բնակիչ, մէկը՝ շարչարելի, իսկ միւսն՝ անշարչարելի, թելեւտեւ մէկ դէմք [ունեցած] են համարում: Ապա իրաւացիօրէն նզովուեցին երկրի ուղղահաւատների ու վարդապետների կողմից:

Քանզի մեր Փրկչի առաքելները մէկ Տէր Յիսուս Քրիստոսի քարոզեցին: Եւ նոյն նրա խաչ բարձրանալն առաւել բացայայտ Պօղոս [առաքելացի] է գուժում. «Եւ փառքի Տիրոջը խաչ հանեցին, եւ Աստուածորդին մահը ճաշակեց, ասում է, մինչ թշնամի էինք, [եւ] հաշտուեցինք Աստծու հետ՝ նրա Որդու մահուամբ»: Եւ թէ՛ «Մեզ համար մեռաւ Քրիստոսը, եւ նոյն Աստուածն, ասում է ամեն ինչի վերջում, յախտեանս օրհնեալ [է], ամեն»: Եւ մեզ այսպէս քարոզեցին Բանն Աստծոյ [Քրիստոսին] ամենայն մարդկային [տառապանքները] կրած իր մարմնով, անձով [եւ] առանց մեղքերի: Եւ հրաման տուեցին. «Ովքեր այս վարդապետութեանը չեն հետեւում՝ նրանց [ձեր] տանը շընդուէք եւ ողջոյն չտաք, որպէսզի նրանց մեղքերին մասնակից չլինեք»:

¹ Իմա՝ Պօղոս Սամուսացի աղանդատի:

² Իմա՝ Մարիամից ծնուած մարդը:

Արդ՝ ըստ առաքելների եւ ըստ երանելի վարդապետների հրամանի՝ փախչենք անիծուածներից եւ նրանց դժոխք ժառանգեցնող փսխումից⁴⁰⁴՝ առաքելական անբիծ հաւատը մեզանում պահելով, բանզի հերձուածողների խնորր դեռեսս քաղցկեղի նման ճարակում է մինչեւ գրեթէ ի մահ: Մանաւանդ որ [այն] հասաւ միեւնոյն վարդապետութեամբ [մեզ հետ լուսատրուածներից]⁴⁰⁵, այսինքն՝ վրացիներին, որոնք քիչ առաջ ասուած ժահահոտ ուսմունքը մեծարանքով ընդունեցին եւ իրենց մէջ հաստատեցին՝ աստուածապաշտութեան լոկ ձեր ցոյց տալով պարզամիտներին, իսկ նրանց, ովքեր սովորութիւն ունեն նրանց հետ միաբանուելու, բայց իրենց գորութեան [վրայ] մնացին, նրանց էլ [վրացիները] հեռացրին:

Այս պատճառով մեզնից առաջ կաթողիկոսական աստիճանի վրայ երաժնեք անհրաժեշտ համարեցին գրել Աղուանքին, իսկ մենք [գրեցինք] վրաստան՝ Կիւրոսին, որ կաթողիկոս է անուանում, եւ նրա աթոռակիցներին: Քանզի [նա] Յուրտաւի եկեղեցու եպիսկոպոսին, որը երկու երկրների [միջեւ] միջնորդութիւնն էր պահպանում, ուղղափառ հաւատի պատճառով հալածական արեց, իսկ հայրենի⁴⁰⁶ ծխակարգը, որ սուրբ Շուշանիկի կողմից էր հաստատուած, հակառակ մեզ խրոխտանալով՝ վերացրեց:

Այս պատճառով գրեցինք, որպէսզի յետ դառնայ ճշմարիտ հաւատին եւ հաստատու մնայ առաքելների աւանդութեան մէջ, որը [մեզ] տրուեց մեր վարդապետների միջոցով: Իսկ նրանք ընդդիմանալով՝ երկու անգամ հակառակը գրեցին մեզ: Քանզի նոյն այն ատուանումը Որմզդի որդի Խոսրով արքայի ժամանակ նոյն Վրաց եկեղեցու գլուխը լինելով՝ Նեստորի ուսմունքի [հետեւորդ] մի ոմն եպիսկոպոսի ընդունեց եւ իրեն յանձնեց նոյն հայհոյիչ վարդապետութեանը [դէմ] առջետում ունենալով Քաղկեդոնի ախտը: Ապա թելեւտեւ այդ մարդուն հեռացրին, բայց թոյների մրուրը պահպանեցին: Եւ իրենց անօրէնութիւնը աւելի ուժգին ընկալեցինք [նրա] երրորդ մտնակում, [որտեղ] նաեւ պարծենալով խրոխտացաւ, թէ չի թողնի աղանդը, ու նաեւ համարձակուեց մեզ իրենց յետեւից դէպի խորխորատ շեղելու դաս տալ ամբարիշտ Կիւրոսին:

Այս պատճառով նախկինում հռոմէների վրայ մեր վարդապետների դրած բանադրանքը, որը կը մնայ մինչեւ վերջ, եթէ՛ դառնան ճշմարիտ [հաւատին], մենք նոյնը վրացիների վրայ հրամայեցինք [դնել], եւ ըստ այնմ] ամենեւին չհարողակցուել նրանց հետ ոչ աղօթքով, ոչ կերակուրմով, ոչ ըմպելիքներով, ոչ բարեկամութեամբ, ոչ դայեակութեամբ, չգնալ խաչը՝ աղօթելու, եւ ոչ էլ նրանց մեր եկեղեցիներում ընդունել, նաեւ անուսնանալուց ամենեւին հեռու մնալ, այլ միայն որեւէ բան գնել կամ գնով⁴⁰⁷ [տալ, ինչպէս երեսներին: Նոյն նշանմանը նաեւ աղուաններին] վե-

¹ Իմա՝ Ազխեթի եւ Մանգրեացի խաչը, ինչպէս որ լրիւ ասում է «Կիւրոսի թղթոցում»:

լաբերեալ թող անկապտելի մնայ, որպէսզի պատկառելով յետ դառնան թիւր ճանապարհից:

Իսկ մենք չենք լռի խրատելուց, քանի դեռ կենդանի ենք, եւ մեզմից յետոյ [եկողներին էլ] աղաչում ենք նախանձաւոր լինել մեզ՝ նրանց ուղութեան բերելու համար: Իսկ ներկայ ժամանակս [նրանք], ովքեր հարապուել են նախկինում եւ կամ [այժմ] մեր կողմից հեռացուածներն հետ կամայ թէ ակամայ, եւ կամ տգիտութեամբ, այդպիսին թող մարգարէին աղօթքներով ձայնակից լինի, թէ՛ «Իմ մանկութեան անգէտ մեղքերը մի՛ յիշիր», եւ այլեւս թող զգուշանայ՝ ըստ մեր կանոնական հրամանի:

Իսկ եթէ որեւէ մէկը անխրատաբար վարուի [ու] նրանց հետ հաղորդակցուի եւ կամակից լինի նրանց պիղծ հաւատին, այդպիսիները թող նզովուեն հոգով, նզովուեն մարմնով ու իրենց ողջ կեանքով, եւ [թող] հեռացուեն Աստուայ սուրբ եկեղեցուց եւ լինեն խաւարաբնակ ու յախտեցական հրին կերակուր: Իսկ եթէ որեւէ մէկը գոռոզանայ [ու] արիամարհի այս նզովքները, այդպիսին թող գիտենայ, որ հուզեւոր պատուհասից յետոյ պատրաստ ենք նաեւ մարմնական պատուհասը կիրառել»:

Ճ Ա Ն Օ Թ Ա Պ Ր Ո Ի Թ Ի Ի Ն Ն Ե Ր

1. Ըստ Աստուածաշնչի՝ Տերը Մովսէսին նշանակում է Իսրայելի ժողովրդի առաջնորդ եւ ասում, որ նա պէտք է հրէայ ժողովրդին Եգիպտոսից առաջնորդի Իսրայել: Մովսէսը փորձում է խուսափել՝ պատճառաբանելով, թէ ինքը բարձր ձայն չունի, նաեւ անվարժ է խօսում (տե՛ս Ելք Դ- 10): Էջ 19

2. Երեմիա մարգարէին Աստուած նշանակում է Իսրայելի առաջնորդ, սա էլ պատճառ է բռնում իր անշափահասութիւնը: Էջ 19

3. Այս հատուածում հնագոյն ձեռագրի (ԺԷ դար) գրիչը մէկ-երկու տառի տեղ բաց է թողել, ապա գրել մայր օրինակից իր վերծանած իստի անհասկանալի տառախումբը: Հնարաւոր է մտածել, թէ սկզբնօրինակում կարող էր լինել [զ]ի ա[ն]տի, ուստի եւ բնագիրը հասկանալ՝ ի գոյր, [զի անտի] առաքեցաւ ի քեմ: Էջ 19

4. Այստեղ տպագրում շեղատառ տրուած, այսինքն՝ անհասկանալի համարուած, եւ այլուստ իրօք անծանօթ բառուտ բառը, մեր կարծիքով, անհրաժեշտ է ընկալել բառացի, բանաւոր իմաստով: Էջ 20

5. Ահարոնը եւ Եսային հրէական առաջնորդներ էին Քրիստոսից մի քանի դար առաջ: Էջ 20

6. Քառակուսի փակագծում դրուած այսպիսի բառերով կարելի է լրացնել միտքը՝ անշուշտ ձեռագրական մի կորստի տեղում, որի մեծութիւնը հնարաւոր չէ անգամ գուշակել: Էջ 21

7. Բնագրում (թէ՛ տպագրում, թէ՛ ձեռագրում) այստեղ՝ յացի. ենթադրում ենք, որ պէտք է կարդալ՝ յանցի (յանցանել, զանց առնել իմաստով)՝ միաժամանակ յաջորդող աստուածային բառի սկզբում վերականգնելով զ նախդիրը: Էջ 21

8. Բնագրում այստեղ եւ նմա է, որի փոխարէն ուղղելի է՝ ի նմա: Էջ 25

9. Տպագրում այստեղ բազմակէտերով պակաս է նշուած, բայց ձեռագրում առկայ է զի շողկապը, որը լիովին տեղին է, յատկապէս՝ մեր նախորդ ուղղումն ընդունելու դէպքում: Էջ 25

10. Նարեկայ վանքը գտնուում է Մեծ Հայքի Վասպուրական նահանգի Ռշտունեաց գաւառում, Վանայ լճի արեւելեան ափից ոչ շատ հեռու: Այս վանքը մեծ ծաղկում ապրեց Ժ դարում: Նարեկ էր կոչուում նաեւ այդտեղ գտնուող գիւղը, որտեղ ծնուեց Գրիգոր Նարեկացին՝ հայ հռչակաւոր բանաստեղծը եւ վանքի միաբանութեան անդամը: Էջ 25

11. Կեփաս անուանումն ասորերէն քար է նշանակում. Քրիստոսն այս անունով էր կոչում Պետրոս առաքեալին, որի անունը յունարէն նոյնպէս քար է նշանակում: Էջ 26

12. Բնագրում գրչի վրիպակով՝ նման, որը պէտք է ուղղել՝ նմին: Էջ 26

13. Բնագրի **յառաջ** բառը, որը տպագրում շեղատառ է դրում (իրեն անհասկանալի), կարդում ենք **ի սասկ**, այսինքն՝ **միջոցով, շնորհիւ**: Էջ 27
14. Այստեղ ձեռագրի **սասմ կասպ** բառերը տպագրում իրապիտակ առաջարկում է հասկանալ՝ **յայսմ կամ** («արա մէջ են գտնուում»): Էջ 27
15. Բնագրում անշուշտ վրիպակով՝ **կատար** է: Էջ 27
16. Ձեռագրի այս **նմա** բառը տպագրում վրիպակով դարձել է **նամ**: Էջ 28
17. **Հատարարմատը մեզ չհասած** գրքի անուանում է, որը գրում է եղել երկարակներին դէմ: Էջ 28
18. **Երկարակները** մեր եկեղեցու տեսակետից այն քրիստոնեաներն են, որոնք Քրիստոսի մէջ երկու առանձին բնութիւն (բնոյթ, էութիւն) են ընդունում՝ աստուածային եւ մարդկային: Էջ 28
19. **Պատարագամատոյցը** գիրք է, որտեղ պատարագի ասմունքներն են կարգադրում ձեռով գրում: Էջ 28
20. Ուխտանէսին Հայոց պատմութիւնը պատուիրել է գրել Անանիա Նարեկացին՝ Նարեկայ ուխտի առաջնորդը, ամբողջ Ա գլխում պատմիչը նրա հետ է խօսում, նրան է փառաբանում: Էջ 28
21. Ասելով՝ **կրում ես [իրելւ] հովուապետական մականուն** («մակագրեալ ունի գպետական անուն»), Ուխտանէսը նկատի ունի Նարեկայ վանքի անունը: Էջ 28
22. Բնագրում՝ **լուեալ էր մեր ... քո ... առնել**, որ կարելի է ընկալել նաեւ՝ **լեզ էինք, որ ստեղծել էիր**: Սակայն ըստ բովանդակութեան՝ ճիշտը սա է: Էջ 28
23. Տպագրում՝ **հայոց է**, սակայն ձեռագրում՝ **հաւոց**, ուրեմն՝ **նախնիների նախնի**: Էջ 28
24. Բնագրում՝ **խտագիս է**, որը պէտք է վերականգնել՝ **ի ստադիս**: Էջ 28
25. Բնագրում՝ **գոր արարեալ**, որ կարելի էր հասկանալ նաեւ՝ **որ ստեղծել էիր (հմմտ. ծան. 22)**: Էջ 29
26. Ձեռագրում՝ **եւ պայծառութիւն**, տպագիրն առաջարկում է շեղատառով՝ **եւ ի պայծառութիւն**: Սակայն ճիշտ է՝ **եւ շողկապը համարել վրիպակ ու պարզապէս վերականգնել՝ ի պայծառութիւն**: Էջ 29
27. Ասելով՝ **գայս եւս պատմութիւն**, պատմիչը չի բացատրում, թե՛ կոնկրետ ո՞ր պատմութիւնը (թերեւս՝ նախադասութեան առանց այն էլ բարդ ու երկարաշունչ ստացուելու պատճառով), չնայած դժուար չէ ենթադրել, որ նա նկատի ունի Վրաց եկեղեցական բաժանման պատմութիւնը: Էջ 29
28. Տպագրում վրիպակով՝ **հայցէք է**, սակայն ձեռագիրը տալիս է ճիշտը՝ **հայցէի** (ինա՛ խնդրեցի): Էջ 29
29. Տպագրում՝ **յիշատակեալ է**, սակայն ձեռագիրը տալիս է վերջին երկու տառերի վրայ պատուոյ նշանով **յիշատակ[...]** ընթերցումը, որն ըստ բովանդակութեան՝ ճիշտ կը լինի վերձանել՝ **յիշատակել[...]**: Էջ 29
30. Բնագրում՝ **բաժանեալք է**, որը կարդում ենք՝ **[չ]բաժանեալք**: Էջ 29

31. **Ես, զար** Գարուա Տէր Արարեալսն՝ անուննտ մի ցեղի անուն էր, ուրիշ նկատմամբ Հայաստան ա. մկրտուեցնէ որոն. հաւեր. ւետոյ անցան յունական եկեղեցու գործք. ա. ռաճձաւ ումեր. Եւրոպայս անուն ռաճձաւ հայերի մէջ կ'առնայ, յոր տուաւ նա, հաւատար մէջ ւետոյ ո. ծուռ էջ 30

32. Բնագրում՝ **Արարա** : ուս ասշուշտ ունէ գրչի անփութութեան արքայն էր Տրատ Եւս արքայս անուան տոնարնէ էջ 30

33. Տպագրում ստա. մտտաւարեալս **եւս գրած է**, անտք է կարդալ՝ **ի սկզբն** էջ 31

34. Ինչ **Մատարալք**: Մոպաւ Խոտանալք. տպք շար ձեռագրերում եւս **Մատարալք** է կ'առնու ա. այտուեալք: մեծ ասասար աստայանում ենք Ուխտանէսի տպք միայ, որն ձեռագրի աստուածաւ յատու անունների ձեռքը, թելեւտ ինքնատր է. որ քրանչ մի ասալ եւս ռասասար ձեռք շտրուաւ լինի ոչ թէ մեր պատմիչ, այլ իտաւաս: արտագրողները ունէ մէկ գրչի տակ էջ 31

35. **Մատարալք Մոպալք**: Մոպաւ Խոտանալքն է. է դարը վերջերի պատմիչը իրատանեալ ավաստուա : Պատասալոյ աք ռուքք. «Իր. եղև ոչ հանգաւ. այ ջնջումն ու ոն մոսաւաւ ու վեոալ տպքը» (տաւ 1. 4. էջ 16): էջ 32

36. Ել իտրասանեալ օգտաւորոսա եւ սաւ. աք անուան **Հարեք** ձեռք. թայք իրատանեալ մոպալ **Տարալք** ա. **Տարաւորալք** էջ 32

37. **Մատարալքն արտանուն** Մրջաւատր, որն քաղաքներից է. իմնադրուել է Հ ա Յ-ր. ռազաւանեասուս Կառալք շէն : տք, միջն: մեր թուակաւորեալ Հ-ր. դարը. աւարք. եւ ստորինտր էջ 33

38. **Մեծալք** Կառալքն շտրք տաղասուտ. տպքք էր էջ 35

39. Խորանալք Պատասալեան բնական բնագիրը կ'ազմողները գերադասել են **Արարեալք** ձեռք. թելեւտ Պատասալոյ իմնալական ձեռագրախմբերը տայն. եւ հնչ աք **Արարալք** ռեթերցուք էջ 36

40. Բնագրում այստեղ անշուշտ գրչի ոն-ր կրիպումով **Բարդովն**, սակայն ստորն մի քանի անգամ սալ ճրչս ձեռք **Գագրովն Գագիրոն** էջ 36

41. Բնագրում այստեղ **Հոննիկորոսով** (տպագրում կրիպակով՝ **Հոննիկորով**): Ինչ Ռոննիկորոսով ինչպէս Հոպաղորոսու Համեալք «Ծագումնաբանութեանը» յանտոյ ուրը ռայասաւ արդրութեանն է: Յաջորդ գլխում Ուխտանէսը ձեռագիրը տալիս է ստական ուղիվո **Հոննիկորոսայ** (տպագրում կրիպակով՝ **ի Հոննիկորոսայ**) տարբերակը: էջ 36

42. Աք ա: յայտոտ գորութեան տղանուններն ու ցեղանունները Ուխտանէսն անշուշտ վերցուէ : Փրոն Տրոպալք «Ժանանակագրութիւնից» (որը կրտարարուեալ է: որոն Անանիա Տրոպալքու կաւ Անանուր երկաւորութիւն), սակայն մեծ ասասաներում ա յառնակութեանը: էջ 36

43. Բնագրում կրիպակով՝ **Մարալք** կոյտանաւ **Մարալք** էջ 37

44. **Մարալք** յոյալագրութեան արդրութիւն է: Փրոն Տրոպալքու ձեռքը անուն է Կոտու. Զրու. նաեւ յայտոտ կոյտ. անունն է ճիշտ ձեռով **Վեալք**: էջ 37

45. Բնագրում վրիպակով՝ **Ռոզոս**: Էջ 37
46. Բնագրում վրիպակով՝ **Պրզենե**: Էջ 37
47. **Կակաս** (բնագրում վրիպակով՝ **Կակաս**), **Տորոս**՝ ինձ՝ **Կովկաս** եւ **Տարոս** լեռնաշղթաները, որոնց գոյգ անուանածներն էլ հարազատ են վաղ միջնադարի հայ հեղինակներին: Էջ 37
48. Բնագրում վրիպակով՝ **Աղտաս**: Էջ 37
49. Բնագրում վրիպակով՝ **Պատրթենիոս**: Էջ 38
50. Փիլոն Տիրակասցու մօտ Ինդոս գետը կոչուած է՝ **Փիսովն**, որը ճիշտն է: Էջ 38
51. Բնագրում գրչական ակնյայտ վրիպակով՝ **Ստածանի**: Էջ 38
52. **Հայոց Չորը** Մեծ Հայքի Վասպուրական մահանգի գաւառներից մէկն է եղել: Վանայ լճի հարաւ-արեւելեան եզերքից հասնում էր մինչեւ Հայկական Տարոսի լեռնաշղթան: Հայոց Չորին հիւսիսից սահմանակից էր Տոսպ գաւառը, իսկ հարաւ-արեւմուտքից՝ Ռշտունիքը: Էջ 40
53. **Հարքը** Մեծ Հայքի Տուրուբերան մահանգի գաւառներից էր, որ ընկնում էր Տարօն, Վարաժնունիք, Ապահունիք, Խորխոռունիք եւ Բզունիք գաւառների միջեւ: Հարքի կենտրոնական քաղաքն էր Մանազկերտը: Հարքում է գտնուել Հայկ մահապետի առաջին բնակավայրը՝ Հայկաշէն: Այժմ Հարքը բաժանուած է երկու գաւառակների՝ Մանազկերտ եւ Բուլանուխ: Էջ 40
54. **Արմաիրը** Հայաստանի հնագոյն քաղաքներից է: Գտնուել է Երասխի ձախ ափին մօտ՝ Արարատեան դաշտի սրտում: Ըստ Խորենացու՝ Արմաիրը կառուցել է Հայկ մահապետի թոռ Արմայիս-Արամայիսը: Ք. ա. 7 դարում դարձել է Հայոց մայրաքաղաքը: Արտաշատի կառուցումից յետոյ (Ք. ա. 180-ական թթ.) Արմաիրը կորցրել է իր դերը: Էջ 40
55. **Գեղայ լեռը** Գեղամայ լեռնաշղթան է Սեւանայ լճի հարաւում կամ նրա գագաթներից՝ Գեղասարը, որը հասնում է 3346 մ բարձրութեան: Էջ 41
56. **Սիւնիքը** Հայաստանի հիւսիս-արեւելեան մահանգներից է, որը սահմանակից էր Այրարատ, Վասպուրական, Արցախ եւ Ուտիք աշխարհներին: Կոչուել է նաեւ Սիսական: Էջ 41
57. **Գառնին** Կոտայք գաւառի մեծագոյն գիւղերից մէկն է, Երեւանից 30 կմ դէպի արեւելք, Ազատ գետի աջ ափի սարահարթի վրայ: Ըստ մի ամենոյնի՝ որպէս թէ հիմնադրուել է Ք. ա. 2166 թ.: Գիւղում է գտնուում Գառնիի հռչակատր հեթանոսական տաճարը, որը կառուցուել է մ. թ. Ա դարի 2-րդ կէսին (ըստ միւս տեսակէտի՝ Գ դարի վերջերին): Խորենացին ասում է, թէ Գառնին հիմնադրել է Հայկ մահապետի ծոռ Գեղամը: Էջ 41
58. **Վարաժնունիքը** Մեծ Հայքի Այրարատ մահանգի փոքր գաւառներից մէկն է, որն արեւելքից սահմանագծուում է Սեւանայ լճով, հարաւից՝ Կոտայք գաւառով, իսկ արեւմուտքից՝ Նիգով (Ապարան): Հետագայ դարերում Վարաժնունիքը կոչուել է նաեւ Ծաղկունք, Ծաղկունեաց Չոր: Այժմեան Ծաղկա-

- ծորը, ըստ հայր Ղեւոնդ Ալիշանի՝ պէտք է պատկանէր Վարաժնունիքին, բայց այլ աղբիւրներ այն յատկացնում են Նիգ գաւառին: Էջ 41
59. **Մեղացիները** կամ մարերը Իրանական բարձրավանդակի հիւսիս-արեւմուտքում գտնուող Մեղիա կամ Մարաստան երկրի բնակիչներն էին: Առաջին անգամ յիշատակուում են Ք.ա. 6 դարի 2-րդ կէսին: Մարաստանը Ք.ա. 550-ական թթ. նուաճել է Կիրոս Մեծը, եւ դրանից յետոյ Մարաց տէրութիւնն անկում է ապրել: Էջ 41
60. **Կորդուքը** Մեծ Հայքի Կորճայք մահանգի ամենամեծ գաւառն է՝ Հայաստանի հարաւային սահմանում: Այն հարաւից սահմանակից էր Ասորեստանին, իսկ հիւսիսից՝ Մոկաց աշխարհին: Էջ 42
61. Բնագրում՝ **վեց հազար բիրաւք**: Սակայն գտնում ենք, որ այդպիսի արտառոց ձեւակերպումով (այն ուղիղ հասկանալու դէպքում նշանակում է՝ **վաթսուն միլիոն մարդով**) Ուխտանէսն իրականում ցանկացել է նշել **վաթսուն հազար** բիր, որն ստացուել է նրա մօտ (դժուար թէ նման «վերահաշուարկը» կատարէր որեւէ ուշ գրիչ) իր աղբիւրի տեղեկութիւնը թուաբանօրէն սխալ հասկանալու հետեւանքով. ըստ Մովսէս Խորենացու՝ Արամն արեւմուտք է արշաւել չորիւք բիրովք **հետեւակազարու եւ երկու հազար հեծելովք** (էջ 46), այսինքն՝ քառասուներկու հազարանոց զօրքով, որն, ի դէպ, իրական պատմական թիւ պէտք է լինի, քանի որ մօտ է անտիկ հեղինակների հաղորդած ինչ-ինչ տուեալների: Էջ 42
62. **Կեսարիան** Կապադովկիայի (Փոքր Ասիայի կենտրոնում) քաղաքներից է, որը կոչուել է նաեւ Մաժաք: Մովսէս Խորենացու վկայութեամբ՝ Արամն այստեղ կուսակալ է նշանակել Հայկի սերունդներից՝ Մշակին: Էջ 42
63. Բնագրում՝ **Պայապիս** (տպագրում վրիպակով՝ **Պայասիս**) **քաղաքի**, որն ուղղում ենք ըստ Խորենացու՝ **Պայապիս Քաղեայ**՝ համարելով, որ վրիպումը որեւէ գրիչ է արել: Էջ 42
64. **Չեռագրում** վրիպակով՝ **Արամայ**, որն ուղղուած է արդէն տպագրում՝ **Արայի**: Էջ 42
65. **Նինուէն** Ասորեստանի հնագոյն քաղաքներից է, որի աներակները Իրաքի Մոսուլ քաղաքի մօտ են՝ Տիգրիսի ափին: Ք.ա. 5-3-րդ հազարամեակներում բնակատեղի է եղել, ապա՝ քաղաք: Ասորեստանի մայրաքաղաքն էր: Ք. ա. 612 թ. քաղաքը կործանեցին բաբելոն-մարական զօրքերը: Էջ 42
66. **Արայի դաշտը** Արարատեան դաշտն է: Էջ 42
67. Այս ողջ նախադասութեան միտքը Խորենացունն է, որն Ուխտանէսը պարզապէս վերարտադրել է: Էջ 42
68. **Տոսպը** Մեծ Հայքի Վասպուրական մահանգի գաւառներից է, որի կենտրոնը Վան քաղաքն էր. յաճախ գաւառը կոչուել է Վանտոսպ: Այս գաւառում է եղել նաեւ Վարազայ վանքը, որը 1915 թ. հիմնայատակ կործանուեց թուրք ցեղասպանների կողմից: Էջ 43

69. Բնագրում՝ եւ գմատակ ամբարտակ ի գետոյն հանեալ, որի գմատակ բառը կարգում ենք՝ վիմայատակ: Էջ 43

70. Պարոյրը ըստ մեզ հասած աւանդոյթի՝ Հայոց առաջին Հայկազունի թագաւորն էր, որը միանալով մարերի Կիաքսար եւ բարելացիների Նաբուպալասար թագաւորների հետ՝ գրաւեց Նիւնուէն, որով էլ վերջ տրուեց Ասորեստանի թագաւորութեանը (606 թ. Ք. ա.): Սրա որդին էր Հրաչեան, որը Բարելունի թագաւոր Նաբուգոդոնոսորի հետ արշաւեց Երուսաղէմի վրայ, գրաւեց այն եւ իբրեւ գերի Հայաստան բերեց իրեայ Շամբար-Բագարատ իշխանին, որից ծագեց Բագրատունիների տոհմը: Էջ 43

71. Աբրահամը իրեաների մեծ նահապետն էր: Իսահակը նրա որդին էր, որն Աստուծոյ խոստումով (աւետումով) ծնուեց, ուստի կոչուեց Խոստման որդի: Ըստ Աստուածաշնչի՝ Տէրը կամեցաւ Աբրահամի հաւատը փորձել, հրամայեց գոհել իր խոստման գաւակին՝ Իսահակին: Աբրահամը մի լեռան վրայ գոհասեղան է սարքում, կրակ անում, կապում է Իսահակին եւ վերցնում սուրը, որ մխի նրա կուրծքը, սակայն Աստուած իրեշտակի միջոցով արգելում է ասելով, թէ՛ «Դու Աստուծու նկատմամբ երկիւղած ես այնքան, որ չխնայեցիր քո գաւակին»: Էջ 43

72. Չեռագրում՝ Կահաթ ամա կեցեալ ամաց, իսկ տպագրում ամա տառախմբի փոխարէն բազմակէտ է դրուած՝ իրաւացիորէն գնահատելով այն իբրեւ գրչի գրած, ապա խոտանած աւելորդ տառեր: Էջ 44

73. Սրա օրօք տասը ցեղ ապստամբեցին, որոնց դէմ նա պատերազմեց իր կեանքի ողջ ընթացքում: Ժողովուրդն էլ կռապաշտ դարձաւ: Էջ 45

74. Այստեղ եւ նախորդող ցուցակում թուականները յաճախ լրջօրէն շեղուած են միւս հայկական աղբիւրների տուեալներից եւ իրական ժամանակագրութիւնից, սակայն նոյնութեամբ թողել ենք՝ ըստ բնագրի: Էջ 45

75. Այս խնդրում Ուխտանէսն անփութութեան սխալ է թոյլ տուել, քանի որ այս գլուխը վերաբերում է Աքեմենեան թագաւորներին, իսկ տուեալ մտայնութեան աղբիւրը՝ Մովսէս Խորենացին, Աբրահամ նախահօր եւ Քետուրայի որդի Իսահակից սերուած է համարում Պարսկաստանի միայն պարթեալազի արքաներին (տե՛ս էջ 102): Էջ 45

76. Բնագրում՝ Վշնասպեան՝ S-Մ տառերի յաճախադէպ վրիպակով: Էջ 45

77. Այս արքայի Ովքոս մականունը եւ Քոս է դարձել կամ որեւէ արտագրողի, կամ հէնց Ուխտանէսի գրչի տակ: Էջ 46

78. Բնագրում՝ զամենայն արուեստս ի մանկութեան: Պէտք է լինէր արուեստս իմաստութեան, ինչպէս որ յայտնի աղբիւրներում է: Այս դէպքում ուղղում ենք տալիս՝ համարելով, որ գրչական վրիպակ է թոյլ տրուել Ուխտանէսից յետոյ որեւէ արտագրողի կողմից: Էջ 46

79. Խորենացու ձեռագրերի մի մասը եւս ունի անուան այս Աշոթեակ ձեւ՝ փոխանակ Ածոթեակ-ի: Էջ 47

80. Աստուածաշնչի այս խօսքի Աբարատեան թագաւորութիւն եւ Աքեմենեան գունդ անուանումների տակ հասկացուել են Հայաստանը եւ Հայաստանի գործը, եւ դա վերաբերում է Ք. ա. է դարին: Էջ 47

81. Մովսէս Խորենացու Ա խմբի ձեռագրերից մի քանիսում եւս Կոռնակ թագաւորի անունը Կոռնակ ձեւով է: Էջ 47

82. Խորենացու ձեռագրերից շատերը եւս տալիս են ոչ թէ Փառոս, այլ այս Փառոս անուանածելը: Էջ 47

83. Ուխտանէսը ճիշտ չի հասկացել Խորենացու բուն միտքը, որն այլափոխուած է արդէն վերջինիս ձեռագրերում: Ստ. Մալխասեանցը եւս այն սխալ է բարգմանել՝ Սրանց անունով կոչուած են վերջին Երուանդն ու Տիգրանը ըստ Յոյսի: Իսկ պատճառը զՏիգրան կամ Տիգրան ընթերցումն է, որի փոխարէն պէտք էր վերականգնում տալ՝ [ց]Տիգրան: Էջ 47

84. Խորենացու ձեռագրախմբերից մէկում եւս այսպէս է՝ յիշեցուց: Բայց ճիշտ միտքը պահել է Ա խումբը՝ յիշեաց ոք, այսինքն թէ՛ [գուցէ] որեւէ մէկը յիշել է: Էջ 47

85. Չեռագրում՝ զգառօս, որը տպագրում իրաւացիորէն ուղղում է՝ զգաւառօս: Էջ 49

86. Խորենացու մօտ՝ Առաւան: Բացի այդ, ըստ Պատմահօր՝ Առաւանը եւ Չարեիը ոչ թէ Տիգրանի, այլ նրա որդի Վահագնի գաւակներն են: Էջ 49

87. Բնագրում՝ Չարեհուան: Էջ 49

88. Այս Բապ Տիրանի փոխարէն Խորենացու մօտ՝ Բաբ, Տիրան, Վահագն: Էջ 49

89. Բնագրում վրիպակով՝ Աղեքսանդրացոց Մակեդոնացոց: Բացի այդ, ըստ Խորենացու՝ Աղեքսանդրից պարտուածը եղել է Տիգրանի թոռներից մէկը՝ Վահէն: Էջ 49

90. Բնագրում անշուշտ գրչի վրիպակով՝ Աբրահամ: Էջ 49

91. Բնագրում վրիպակով՝ ի Սահակայ: Էջ 49

92. Բահղ կամ Բահլ, որ կոչուում է նաեւ Բահլ Առաօտին (իմա՝ Բահլ լուսաճաճանջ), Բակտրիա երկիրն է՝ Ամու-Դարիայի հովտում, Պարսպամիս, Պամիր եւ Տեանշան լեռների միջեւ՝ իր կենտրոնական քաղաքով: Սա պարթեալաւանների բնօրրանն էր: Էջ 50

93. Բնագրում՝ յԱքեղեայ. Խորենացու ձեռագրերում՝ յԱքիղղայ կամ յԱքիղղեայ (տե՛ս էջ 102): Էջ 50

94. Բնագրում՝ զհարց եւ զհրաման, բայց Խորենացու մօտ՝ զի ամենեցուն: Էջ 50

95. Ըստ Խորենացու՝ դա Սելեւկոս Նիկանովրի թոռան՝ Անտիոքոս Թէոսի տասնմէկերորդ տարին է (տե՛ս էջ 102). Ուխտանէսը (կամ մի ուշ արտագրող) անյաջող կրճատում է արել: Էջ 50

96. Խաղտիքը (բնագրում՝ Խախտեաց) երկիր է Փոքր Ասիայի հիւսիս-

արեւելքում. Սեւ ծովի հարաւ-արեւելեան ափերին: Տարածքը համապատասխանում է ներկայիս Լազիստանին եւ Աջարիային: Էջ 50

97. Մովսէս Խորենացու ձեռագրերում ձեռագրւում են եւ հիմնական **Մարաբաս Կատինայ**. եւ **Մարիբայ Կատինեայ** ձեւերը: Էջ 50

98. **Գահնամակը** Հայոց նախարարների, իշխանների աստիճանակարգի (գահերի, նստատեղերի) պաշտօնական ցուցակ-հրովարտակն է: Էջ 51

99. Հնարար է. որ այս անսպասելի եւ կրկնուած (տե՛ս ստորեւ) միտքը (եւ **նախնայն մերոյ**) առաջացել է Ուխտանէսի կամ անգամ մի որեւէ ուշ արտապրողի գրչի տակ՝ Խորենացու մօտ առկայ **նախ եւ առաջին** բառերի այլափոխման հետեւանքով: Էջ 51

100. Բնագրում **թագաւորութեան**. ուղղում ենք՝ **թագադրութեան**: Էջ 51

101. **Տանուտըսեկան պատիւ** նշանակում է նախարարական աստիճան, որով մարդը ստանում էր բազմաթիւ արտօնութիւններ: Էջ 51

102. Բնագրում **թագաւորին իւրոյ**. ուղղում ենք՝ **թագադրին իւրոյ**: Էջ 51

103. Բնագրում՝ **որդոյ իւրոյ Արշակայ երկրորդի**. Խորենացին չունի այսպիսի միտք. եւ այն հնարար է՝ այլ կերպ հասկանալ: Էջ 51

104. **Մակաբայեցիների** գիրքը Հին Կտակարանի քսանմէկերորդ գիրքն է՝ կազմուած երեք մասից: Աղերսանդր Մակեդոնացու մահից յետոյ ասորեստանցիների ու Բաբելոնի վրայ թագաւորում է Անտիոքոս թագաւորը: Մազրատում է Իսրայէլը եւ դաժան դատաստան տեսնում բնակիչների հետ: Մակաբայեցիների գրքերը վերաբերում են այս անցքերին: Էջ 52

105. **Ետալը** ըստ Աստուածաշնչի՝ Իսահակի որդին էր. եւ շնայած Յակոբի հետ երկուորեակ էր. բայց աւագն էր. ուստի եւ օրինաւոր ժառանգորդը. սակայն մի ճաշի համար իր անդրանիկութիւնը վաճառեց Յակոբին: Էջ 52

106. Բնագրում այսպէս՝ **Կիւրոս**. թէպէտ պէտք է լինէր Կրեսոս՝ Լիդիայի վերջին թագաւորը Զ.ա. 2 դարի 1-ին կէտմ: Անուան նոյն սխալը պարունակում են նաեւ Խորենացու երկի բազմաթիւ ձեռագրեր (միւսները տալիս են միշտ անուընդ. սակայն Կրիսոս ձեւով (տե՛ս էջ 122): Ըստ Հերոդոտոսի եւ այլոց՝ գերել է Պարսից Կիւրոս թագաւորի կողմից. իսկ ըստ Խորենացու՝ Կրիսոսին պարտութեան է մատնել ու գերել Արտաշէս Ա Հայոց թագաւորը որը հրամայել է սպանել նրան. ապա ներել է: Էջ 53

107. Բնագրում՝ **զԼրտեմեայ**: Խորենացու շատ ձեռագրերում եւս այսպէս է փոխանակ **Լրտեմեայ** ձեւի (տե՛ս էջ 122): Էջ 53

108. Բնագրում այստեղ՝ **Պեղոսի**. ինչպէս որ Խորենացու մի բանի ձեռագրերում է: Էջ 53

109. Բնագրում վրիպակով **առանձիններորդ**. որն անշուշտ ուղղելի է ըստ Խորենացու **բառանձիններորդ** (տե՛ս էջ 127): Էջ 53

110. Սակայն **Քենիկը** Շիրակացու աշխատութիւնն է. իսկ Փիլոն Տրապիզոնում մօտ այլ կերպ է **Քրենիկի** **Բազմավեպ պատմութեան**: Էջ 54

111. Խորենացու ձեռագրերում **Անտոնիոս**, **Անտոնինոս**, **Անտոն**: Էջ 54

112. Բնագրում **Խախտեաց**: Նշելի է. որ Մովսէս Խորենացու ձեռագրերում այս երկրանունը բացակայում է: Էջ 54

113. **Արտաւազդ** Բ-ը թագաւորել է Հայաստանում Զ. ա. 55-34 թթ.: յաջորդելով իր հայր Տիգրան Մեծ արքային: Զ. ա. 36 թ. հռոմէական զօրավար Մարկոս Անտոնիոսի զօրքերը յարձակում են Ատրպատականի վրայ: Ըստ դաշինքի՝ Արտաւազդը պէտք է օգնէր Անտոնիոսին. սակայն երբ տեսնում է, որ նա պարտում է. չէզոք է մնում: Գազազած Արտաւազդի դիրքորոշումից Անտոնիոսը երկու տարի յետոյ շարժում է Արտաշատի վրայ: Արտաւազդը յանձնում է թշնամուն յանուն ժողովրդի փրկութեան: Հռոմէացին Արտաւազդին չորսյակակ տանում է Եգիպտոս. եւ 31 թ. սեպտեմբերի 2-ին Հայոց արքան գլխատում է Անտոնիոսի եւ Կղէտպատրայի հրամանով (վերջինս Եգիպտոսի թագուհին էր եւ Անտոնիոսի սիրուհին): Ըստ աւանդութեան՝ Արտաւազդին առաջարկում են ծնկի գալ Կղէտպատրայի առջեւ եւ ներում հայցել մահից խուսափելու համար. սակայն հպարտ հայ արքան չի ստորանում գոռոզ թագուհու առջեւ եւ գլխատում է: Էջ 54

114. Խորենացու ձեռագրախմբերից մէկում **Չարայ**. միւսում այսպէս՝ **Չարայ**: Էջ 54

115. Ըստ Անեսարանի Պիղատոսը Հրէաստանի հռոմէացի նահանգապետն էր. որին յանձնեցին Քրիստոսին դատելու համար: Դատավարութեան ժամանակ Պիղատոսը ոչ մի յանցանք չգտաւ նրա արարքներում. ընդհակառակը՝ ինճացաւ. որ բացարձակ արդար է. բայց եւ այնպէս չազատեց նրան. ինքը հրաժարուեց դատապարտելուց. սակայն Քրիստոսին յանձնեց հէնց իր թշնամիներին՝ հրէայ քահանայապետերին: Էջ 55

116. Բնագրում **Գտարոզեայ**: Խորենացու ձեռագրերում **Ստարոզեայ** է կամ **Ստարոզեայ**. իսկ Լարսեմայի մօտ **Ետարոզիոս**: Էջ 57

117. Խորենացու բոլոր ձեռագրերում **Շաճշազրամ** է. սակայն չենք շտապում ուղղում տալ՝ բողնելով յատուկ ճշտելու. թէ ո՞ր հեղինակի ուշ արտագրողի գրչի տակ է տեղի ունեցել երկաթագիր S-U տառերի յաճախ հանդիպող շփոթը: Էջ 57

118. Խորենացու մօտ **Բեթ Զուրին**: Էջ 57

119. Տպագրում վրիպակով **Լամեցի**. բայց ձեռագրում յստակ **Լամացի** է (փոփոխուող բոլորգիր C-L տառերի յաճախ պատահող շփոթ է թոյլ տուել): Խորենացու մօտ **Աբգար Արշամայ** է արքայի հայրանունան յիշատակութեան (այն կայ նաեւ Սեբեոսի արքայացանկում): Ենթադրելի է. որ այդ հայրանունան սկզբի Աբ հատուածը Ուխտանէսին հասած ձեռագրի գրչի կողմից համարուել է նախորդ բառի վերջին **ար** հատուածի կրկնութիւնը եւ դուրս բողնուել. իսկ մնացած **Լամայ**-ից մեր պատմիչը ստացել է բովանդակութեանը որոշ չափով համապատասխանող **Լամացի** բառը (Լամն Ասորիքի սե-

մական անուանումներից է): էջ 57

120. Մովսես Խորենացու մօտ՝ **Տուրիայ**: էջ 58

121. Բնագրում այստեղ՝ **Շաւարշաւան**, որը սակայն ուղղելի է ըստ հետագայ դրուագների (տե՛ս գլ. Խ): էջ 58

122. Այսպէս բառացիին մօտիկ փորձեցինք ներկայացնել հինատուրք «Խնդալ» մաղբանքը, որի բուն իմաստն է՝ **ողջունում է**: էջ 58

123. Բնագրում՝ **ի Բուկողոտրիսաց**: Այս բառն աղաւաղուած է: «Վարք արքոցում» ունենք. «ես բարեգարդեց իր կողմից հիմնարկուած եկեղեցին այն տեղում, որ կոչուած է Բուկուղի» (Եգիպտոսի Աղեքսանդրիայում): Այս տեղի բնակիչներն են նահատակել Մարկոսին (Լիակատար Վարք եւ վկայաբանութիւնք սրբոց, հտ. Ա, էջ 228): Փիլոն Տիրակացու մօտ **Բիկուղուսիքոսացն է** [տարբերակներ՝ **Բուկղուսիքոսացն, Բովկուղուսիքա** - խմբ.]: էջ 61

124. Բնագրում՝ **Աղեքսանդր Ա**, որը պէտք է ուղղել՝ **յԱղեքսանդրէ**: էջ 61

125. Բնագրի այս **Արեւսբոնոս ձեւն ունեն** նաեւ Խորենացու երկի մի քանի ձեռագրեր (միւսները՝ **Արեքանոս** եւ **Արեւքենոս**. տե՛ս էջ 158), ուստի ուղղում չենք տալիս: Քաղաքը գտնուած էր Մեծ Հայքի Վասպուրական նահանգի Ալբակ գաւառում: Կոչուել է նաեւ Բարմ: էջ 62

126. Տպագրում՝ **Նորսի-Նորսի**, ձեռագրում՝ **Նորդի-Նորդի**. անշուշտ պէտք է վերականգնել ըստ Փիլոն Տիրակացու, որի մօտ կարդում ենք՝ «Տիտոսն **որդի Նորին**» [տե՛ս «Մատենագիրք Հայոց», հտ. Ե, էջ 937 - խմբ.]: էջ 63

127. Բնագրում՝ **բիւր է**, այսինքն՝ տասը հազար: Այդպէս է նաեւ մի քանի բառ յետոյ, ինչպէս նաեւ՝ աղբիւրում՝ Փիլոն Տիրակացու մօտ: Սակայն տուեալ դէպքում անշուշտ պէտք է հասկանանք՝ **հազար**: էջ 63

128. Ձեռագրում՝ **Արուանդայ**, սակայն տպագրում իրաւացիօրէն է դարձուած **Երուանդայ**, քանի որ շարունակութեան մէջ բազմիցս տրուած է հենց վերջին ձեւը: էջ 63

129. **Սուկաւետը** (բնագրում՝ **Սուկաւեթ**) Հայկական Պար լեռնաշղթայի գագաթներից է՝ Մասիսից արեւմուտք, որի բարձրութիւնը 3455 մետր է: էջ 65

130. Բնագիրը մէկ բառը չունի (միայն՝ **ամս**), աւելացնում ենք ըստ Խորենացու (էջ 185): էջ 65

131. Բնագրում՝ **Ատրիանոս**: էջ 65

132. Բնագրում այստեղ՝ **Անդրիանոս**: էջ 66

133. Բնագրում՝ **ի Կուադս**, Փիլոն Տիրակացու մօտ՝ **ի Կուագս** [տե՛ս ՄՀ, հտ. Ե, էջ 939 - խմբ.]: էջ 66

134. Բնագրում **տասն** բառից յետոյ մի քանի տառի տեղ է բաց բողած (տպագրում բազմակէտ է դրուած). վերականգնել ենք ըստ Փիլոն Տիրակացու: Այստեղ եւս Կոնոդոս կայսեր անունը տրուած է **Կոմիդոս** ձեւով [տե՛ս ՄՀ, հտ. Ե, էջ 940 - խմբ.]: էջ 67

135. Բնագրում վրիպակով՝ **Փրիւգացիք**, ձեռագրում **Փոիւգացիք է**: էջ 67

136. Փիլոն Տիրակացու մօտ՝ **Եղիոս Պերտինակս** [տե՛ս ՄՀ, հտ. Ե, էջ 941 - խմբ.]: էջ 68

137. Ուխտանէսի մօտ՝ **որ եւ Սեւերիոս**, որը շեղուած է աղբիւրից՝ Փիլոն Տիրակացու բնագրից: Այստեղ առկայ է պատմականօրէն հաւաստի տեղեկութիւնը՝ «որդի Սեւերայ»: էջ 68

138. Փիլոն Տիրակացու մօտ՝ **Հիպերիպոս Բոսպորացի** [տարբ. **Հիպոդիսոս Բոստրացի**. տե՛ս ՄՀ, հտ. Ե, էջ 941-942 - խմբ.]: էջ 69

139. Բնագրում՝ **որ ի Վարդքեսի**: էջ 70

140. Պատմահայրը չունի այսպիսի անուն: էջ 70

141. **Ճորապահակը** այժմեան Դերբենդի լեռնանցքի ամրութիւններն են, որ հնում մեր ժողովուրդը կոչել է նաեւ Չող, Ճորայ կապան, Կասպից դրունք եւ այլն: էջ 70

142. Բնագրում՝ **զՆասիպ**, որը համարում ենք գրիչների վրիպակ եւ վերականգնում ըստ Խորենացու, որն ունի՝ **Վնասեպ ոմն Սուրիսայ** (տարբ. **Սուրեակ**) (էջ 200): էջ 70

143. **Ամասիան** Հռոմէական կայսրութեան Երկրորդ Հայք պրովինցիայի կենտրոնն է եղել: Մինչեւ 1915թ. Ամասիան հայկական մշակոյթի կենտրոն էր. հայերն ունէին թերթեր, 5 արական եւ 2 իգական դպրոցներ, մինչեւ 20 հազար բնակչութիւն: Այժմ ըստ թուրքական մարդահամարի (1971) Ամասիայում բնակուած է 300 հայ: Քաղաքը գտնուած է Սամսուն-Սեբաստիա երկաթգծի վրայ: էջ 71

144. Փիլոն Տիրակացու մօտ՝ **Բերիւեղոս Բոսարայի եպիսկոպոս** [տե՛ս ՄՀ, հտ. Ե, էջ 942 - խմբ.]: էջ 71

145. **Ճենաց** աշխարհի ասելով՝ հայկական աղբիւրները հասկանում էին ե՛ր բուն Իրանից արեւելք՝ Միջին Ասիայի արեւելքում ընկած եւ այլուր Թուրան կոչուած իրանալեզու երկիրը, ե՛ւ նրանից արեւելք տարածուող Չինաստանը՝ այլուր կոչուած նաեւ Սինեւացուց աշխարհ: էջ 72

146. Իսահակը Աբրահամի Սառայ կնոջից էր ծնուած: էջ 72

147. Իմա՝ Պահլաւ: Բնագրում՝ **Բահղաւ-ի** փոխարէն **Բահղաւ** է, որը համարում ենք Ի-Ռ տառերի գրչական վրիպակի արդիւնք: էջ 73

148. Խորենացու մօտ այս արքան թագաւորել է 30 տարի: Բացի այդ, Ուխտանէսը բաց է թողել Արշականի յաջորդի՝ 31 տարի իշխած Արշականի անունը (II, ԽԸ, էջ 204): Թերեւս նշելի է, որ այդ անունը չկայ նաեւ Սեբեոս պատմիչի առաջին ցուցակում (գլ. Բ, էջ 54), ընդ որում Պարթեւ Արշակունիների երկրորդ ցուցակը Սեբեոսը շարադրում է՝ յանուանէ յղելով Մովսէս Խորենացուն (նաեւ՝ Ստեփաննոս Տարօնացի «մատենագրին»), եւ նրանում արդէն նշում նաեւ՝ «Արշականկ՝ անս ԼԲ» (գլ. Գ, էջ 55): էջ 73

149. Բնագրում բառացի՝ **սկսեալ յերեք հարիւր յերեսուն ամէ Փիլիպպոսի Պողոմէայ**, որպիսի անունը եւ ժամանակագրութիւնը անհեթեթ են: Սակայն

անելի հաւանական է, որ մեզ հասած բնագիրը շեղուած է սկզբնաղբիւրից, որը կարող է լինել Խորենացու առկայ ձեռագրերում բացակայող, սակայն Սեբեոս պատմիչի կողմից՝ իր աղբիւրի՝ «Մովսիսի Խորենացույ», յանուանէ յղումով վերաշարադրուած հետեւեալ կտորը. «Աստանաւր դադարէ թագաւորութիւնն Պարթեւաց յազգէն Պահլաւկաց՝ սկսեալ յերեսուն ամի թագաւորութեանն Փիլիդէլփոս Պողոմէոսի...» (զլ. Գ, էջ 55-56): Անշուշտ այստեղ առկայ յերեսուն բառից է առաջացել **Յ երեսուն** (իմա՝ երեք հարիւր երեսուն) վրիպակը, իսկ **Փիլիդէլփոս** (իմա՝ Փիլադելփոս) անունն էլ վրիպումով վերածուել **Փիլիպպոսի**: Թարգմանել ենք ըստ սկզբնաղբիւրի՝ ենթադրաբար համարելով, որ նշուած վրիպումները կատարուել են որեւէ ուշ արտագրողի, այլ ոչ թէ Ուխտանէսի գրչի տակ: Էջ 73

150. Սեբեոս պատմիչի (իմա՝ Խորենացու՝ մեզ ուղիղ չհասած) վերը նշուած կտորում՝ ՆԾԷ տարի է: Էջ 73

151. Բնագրում այստեղ՝ **Պոնդոս**, որպիսի ձեւն առկայ է նաեւ Խորենացու ձեռագրերի մի մասում: Էջ 74

152. Փիլոն Տիրակացու մօտ՝ Նիւրդոս [տարբ. **Ոքդամ**. տե՛ս ՄՀ, հտ. Ե, էջ 943 - խմբ.]: Էջ 74

153. Փիլոն Տիրակացու մօտ այս Վաղենտիանոսի փոխարէն Սողիստոնս է [տարբ. **Սողոկինոս**]. տե՛ս ՄՀ, հտ. Ե, էջ 943 - խմբ.]: Էջ 75

154. Ըստ Խորենացու՝ Խոսրովի մարդիկ են Անակին Արտազ բերում, իսկ մինչ այդ նրանք գտնուելիս են լինում Կորդուքի և Ատրպատականի սահմանների միջեւ (էջ 212): **Արտազը** Մեծ Հայքի Վասպուրական նահանգի գաւառներից էր, որի հիւսիսը սահմանագծում է Մասեացոտն գաւառով, արեւմուտքում Կոզովիտն է (հետագայում՝ Բայազետ), արեւելքից՝ Երասխ գետը, հարաւում՝ Մարդաստան գաւառն էր: Արտազը համապատասխանում է ներկայիս Մակուին: Հնում այն կոչուել է նաեւ Շաւարշան: Էջ 76

155. Պատմահայրն ասում է. «Լրացրեց նրա [Թադէոսի] հոգեւոր մշակութեան պակասը» (էջ 212): Էջ 76

156. Տպագրում թուականը վրիպակով է՝ **քսաներորդ** (ձեռագրում՝ **քսաներկերորդ**): Էջ 78

157. Փիլոն Տիրակացու մօտ՝ **Աքանագէնոս**: Էջ 79

158. Տպագրում սխալ է վերծանուած՝ **Նիկոմիա Նիկոնացոց** (քաղաքին): Ձեռագիրն ունի՝ **Նիկոմեան Իկոնացոց**, իսկ Փիլոն Տիրակացին՝ **Նիկոմէի յիկոնացոց**: Էջ 79

159. Փիլոն Տիրակացու մօտ՝ **Թէոտիկնոս**: Էջ 79

160. Փիլոն Տիրակացու մօտ՝ **Բոսոր** [տե՛ս ՄՀ, հտ. Ե, էջ 944 - խմբ.]: Էջ 79

161. Խորենացու մօտ՝ Կիւնտոս Տիտոս տարբերակով (I էջ 214): Էջ 79

162. Խորենացու մօտ՝ **Փղոտիանոս** (II, ՀՁ, էջ 214): Էջ 79

163. Բնագրում անշուշտ վրիպակով՝ **խաղաղացուցանէր**, որն ուղղելի է խաղաղացանէր

ղացուցանէր՝ տարաւ, միացրեց իմաստով: Էջ 79

164. Բնագրում այստեղ եւ յաջորդ տողերում՝ **Յոռոս**: Այս վրիպումը հետեւողականօրէն կրկնող ուշ գրիչը իր մայր օրինակի հաղորդած ճիշտ անուանածներ ուղիղ է արտագրում միայն մի քանի գլուխ անց (զլ. ԾԸ): Էջ 80

165. Բնագրում այստեղ՝ **Բոռոս**: Էջ 80

166. Այս անուանածեւով՝ նաեւ հետագայ բնագրում. ըստ Խորենացու եւ Ձեմոքի՝ անունը **Բուրդար** է [Ձեմոքի երկի տարբեր ձեռագրախմբերում նաեւ՝ **Բունդար**, **Բունդաս**, **Բուրդաս**. տե՛ս ՄՀ, հտ. Ե, էջ 1002-1004 - խմբ.]: Էջ 80

167. Ուխտանէսն օգտագործել է Ձեմոք Գլակ Ասորու անունով յայտնի պատմական երկը, որը պահպանուել է Է դարի վերջի պատմիչ Յովհան Մամիկոնեանի «Տարօնի պատմութեան» մէջ (տե՛ս Պատմութիւն Տարօնյ, գորթարգմանեաց Ձեմոք Ասորի, Վենետիկ, 1889, էջ 21-22): Էջ 82

168. Ձեմոքի մօտ՝ **Դրբանդայ** [տե՛ս ՄՀ, հտ. Ե, էջ 1003 - խմբ.]: Էջ 82

169. Ձեմոք Գլակի մօտ՝ **արքայն Լիմաց Ռեգէս** [տե՛ս ՄՀ, հտ. Ե, էջ 1004 - խմբ.]: Էջ 82

170. **Գուրջ** կամ **Գուրջ** կամ **գորթ** անունով յայտնի ժողովուրդը կիսաքոչուոր ցեղախմբեր էին, որ վաղ միջնադարում բնակոււմ էին Իրանական բարձրավանդակից, Կովկասից, Կասպից եւ Սեւ ծովերից հիւսիս ընկած տափաստաններում եւ անելի արեւմուտք: Էջ 82

171. **Բարդաժան Ուտհայեցին** ապրել է մ. թ. Բ դարում: Խորենացին Բարդաժանի մասին ասում է, որ խօսքի մէջ հմուտ էր, բազմաթիւ ասոյթներ թողեց Մարկիոնի աղանդի դէմ: Բարդաժանը Կարակալլայի արշաւանքի ժամանակ եկաւ Հայաստան, որպէսզի աշակերտներ հաւաքի: Հայաստանում նա ծանօթանում է Բարձր Հայքի Անիի գրադարանին եւ Հայոց պատմութեան եւ հայ առաջին թագաւորների մասին տեղեկութիւններ քաղում ու թարգմանում ասորերէնի, իսկ իր աշակերտները դա թարգմանեցին յունարենի: Մովսէս Խորենացին օգտուել է այս նիւթերից: Էջ 82

172. Այս Պատմագիրը, թուն է, թէ նոյն Ձեմոք Գլակն է, որի անունը Ուխտանէսը տուել էր երկու պարբերութիւն առաջ (տե՛ս ծան. 167): Նրա երկն, ինչպէս ասացինք, բառացի արտագրուել է Յովհան Մամիկոնեանի «Տարօնի պատմութեան» մէջ, եւ այնտեղ իրօք տրուած են Հրաչէ թագաւորի ու Բարդաժան պատմագրի անունները [տե՛ս ՄՀ, հտ. Ե, էջ 1004 - խմբ.]: Սակայն նշելի է, որ «Տարօնի պատմութեան» պահպանուած ձեռագրերում առկայ են Ուխտանէսի հաղորդած այս վերջին տուեալներից ոչ բոլորը (օրինակ՝ չկան Տրդատի ու Հրաչէի գրոյցը կամ վերջինիս հետագայ ճակատագրի մասին հարցադրումը): Հետեւաբար պէտք է մտածենք, որ մեր պատմիչի ձեռքի տակ եղել է Ձեմոքի երկի անելի ամբողջական տարբերակ: Էջ 82

173. Փիլոն Տիրակացու մօտ՝ **Ղաւողիկեցոց** [տե՛ս ՄՀ, հտ. Ե, էջ 945 - խմբ.]: Էջ 82

174. Չեռագրում անունը **Փիլիաս** ձևով է: Փիլոն Տիրակացու մօտ սրա փոխարեն՝ **Փեղիասքեմ յԱյիս քաղաքի**: Էջ 83
175. Փիլոն Տիրակացու մօտ՝ **Սերկանոս ի Փիւնիկէ եկեղեցոյն Ճարացոց**: Էջ 83
176. Բնագրում քաղաքանունը **Գաղացոց** ձևով է: Փիլոն Տիրակացու մօտ՝ **Միդուանոս Գազացոց**: Էջ 83
177. Փիլոն Տիրակացու մօտ՝ **Պաւղոս**: Էջ 83
178. Չեռագրում անշուշտ գրչական վրիպակով՝ **Պոռսպայ** (տպագրում՝ **Պոռսպայ**): Էջ 83
179. Բնագրում այստեղ եւ յետոյ՝ **Գողիաթ**, որը համարում ենք գրչի վրիպում: Էջ 83
180. Ըստ Աստուածաշնչի՝ փղշտացի **Գողիաթը** մի հսկայ էր, որ մենամարտի է հրափրում իսրայելցիներին: Սրա դէմ դուրս է գալիս երիտասարդ Դաւիթը եւ պարսատիկով սպանում Գողիաթին, որից յետոյ դառնում է Իսրայելի թագաւոր, նաեւ՝ երաժիշտ, սաղմոսների հեղինակ: Էջ 83
181. Բնագրում՝ **վրապանս**: Վառապանը մարմինը պահպանող հագուստ էր: Էջ 83
182. Բնագրում այստեղ՝ **Մաքսենդիս**, յետոյ՝ **Մաքսինդէս**: Փիլոն Տիրակացու մօտ՝ **Մաքսիմինտէս** [տե՛ս ՄՀ, հտ. Ե, էջ 946 - խմբ.]: Էջ 85
183. **Նիկիան** Փոքր Ասիայի հնագոյն քաղաքներից է (այժմ Իզմիր քաղաքը): Այստեղ 325 թ. գումարուեց տիեզերական եկեղեցական ժողով, որտեղ քննարկուեց արիոսականութեան հարցը. Արիոսը Աղեքսանդրիայի քահանան էր, որը գտնում էր, թէ Քրիստոսը չի նոյնանում Աստծու հետ եւ միակ Աստուածը Հայր Աստուածն է: Ժողովի մասնակից 318 եպիսկոպոսների բում մի քանիսը Հայաստանից էին՝ Գրիգոր Լուսաւորչի որդու՝ Արիստակէսի գլխաւորութեամբ: Էջ 85
184. **Եկեղեաց** գաւառը Մեծ Հայքի Բարձր Հայք նահանգի գաւառներից է: **Երիզան** Երզնկայ քաղաքն է, ուր 19-րդ դարավերջին ապրում էր անելի քան 8 հազար հայ: Հայոց հին կրոնական կենտրոն էր: Երիզայում էր գտնում Անահիտի արձանը, որին զոհեր էին մատուցում Նաւասարդ ամսի 15-ին: Էջ 86
185. Տպագրում այստեղ երկու տողերում՝ **Լեկիանէս**: Սակայն ձեռագրում միայն **Լիկիանէս** է: Էջ 86
186. **Սեբաստիա** քաղաքը, որ այժմ կոչւում է Սլվազ, Փոքր Հայքի քաղաքներից է: Վերջինս ընկած էր Եփրատ գետի եւ Անտիտարոսի լեռների միջեւ, եւ Հռոմի տիրակալութեան շրջանում բաժանուած էր երկու մասի՝ Առաջին Հայք եւ Երկրորդ Հայք: Սեբաստիան Առաջին Հայքի կենտրոնական քաղաքն է եղել: Էջ 87
187. **Այիս** գետը սկիզբ է առնում Փոքր Հայքի լեռներից, անցնում է Սեբաստիա քաղաքի մօտից եւ թափւում Սեւ ծովը: Էջ 87

188. Տպագրում ինչ-որ վրիպման պատճառով բացակայում են ձեռագրի այս վերջին չորս բառերը՝ եւ սահմանեցաք մերոյ վիճակելոցն, որը նկատել է դեռես Սուրեն Զուլանջեանը (ՊԲՀ, 1980, թիւ 4, էջ 168): Էջ 88
189. Բնագրում՝ **խաղաղացուցանել**, որն արդէն տպագիրն ուղղել է՝ **խաղացուցանել**: Էջ 90
190. Բնագրում վերջին ատելորդ տառի վրիպակով՝ **գաւառէ**: Էջ 90
191. **Նիկոմիդէ** կամ **Նիկոմիդիա** քաղաքը գտնւում է Մարմարայ ծովի ափին: Այժմ կոչւում է Իզմիր: Էջ 91
192. Չեռագրում՝ **Տոսք**, որը տպագիրն արդէն **Տոսպ** է դարձրել: Էջ 92
193. Բնագրում **քաննիհնգ** է՝ քաննեօթի փոխարեն, որն անշուշտ մայր օրինակի գրչի կողմից Ե-Ե տառերի շփոթման հետեւանք է: Էջ 92
194. Չեռագրում՝ **առաչագործութենէ**, որն արդէն տպագրում առաջարկուած է հասկանալ՝ **արարչագործութենէ**: Էջ 93
195. Խորենացու ձեռագրերում՝ **Աշխադար** կամ **Աշխարաղ** (էջ 225): Էջ 94
196. Ըստ Խորենացու՝ Աշխէն թագուհին իր հասակով չէր վիջում Տրդատին: Էջ 94
197. Եթէ Ուխտանէսն ինքն է այս գլխագրի հեղինակը, ապա նա շփոթ է թոյլ տուել քանի որ ըստ Խորենացու՝ ստորեւ շարադրուածի մեծ մասը (բացի առաջին նախադասութեան սկզբի համառօտ թուարկումից, որը յանգում է Պատմահօր երկի II, ՉԲ գլխին) տեղի է ունեցել Հայոց դարձից շատ ուշ, Նիկիայի ժողովից էլ յետոյ (հմմտ. II, ՉԵ, էջ 230-231): Էջ 94
198. Բնագրում **Ս** տառի վրիպակով՝ **Քաղացն**: Էջ 95
199. Անշուշտ Ուխտանէսի այս «ստուգաբանութիւնը» ժողովրդական է, եւ Արութիւնագետի հովտում այլուստ անծանօթ Բարսղաբերդի անունը պէտք է կապել Բարսեղ անծանոթան հետ: Էջ 95
200. Բնագրում՝ **յերիզացոց յերեզամոյնս տեղի**: Էջ 95
201. **Դարանաղի գաւառը** Բարձր Հայքի գաւառներից էր, որ այժմ կոչւում է Քամախ: Գաւառը հայերի հեթանոսական կրոնական կենտրոնն էր, որտեղ շատ կախարդներ կային: Այստեղ են գտնուել նաեւ **Երազամոյն** վայրը (երազներ մեկնելու, մեկնող) եւ հռչակաւոր **Անի** ամրոցը: **Թորդանը** Դարանաղի գաւառի գիւղերից մէկն է: Այստեղ էր նաեւ ասորիների Բարչամիհայ դիցի (կուռքի) փղոսկրեայ, արծաթեայ եւ բիրտեղեայ արձանը: Էջ 95
202. **Անին** Դարանաղի գաւառի քաղաք-ամրոց էր եւ կրոնական կենտրոն: Ընկած է Երզնկայից Ալն տանող ճանապարհի վրայ: Էջ 95
203. **Թիլը** հնում աւան է եղել Բարձր Հայքի Եկեղեաց գաւառում: Այժմ փոքրիկ թուրքական գիւղ է: Բնագրում **Գայլ գետ** է կոչուած թերեւս ոչ այլ բան, քան Արեւմտեան Եփրատը: Էջ 95
204. **Քակառիճը** կամ Բազայառիճը նշանաւոր աւան էր Բարձր Հայքի Դերջան գաւառում, որի կենտրոնը Մամախաթունն է: Էջ 95

205. Բնագրում վրիպակով՝ աւարեալ, որը կարդում ենք՝ աւերեալ: Էջ 95

206. Բնագրում՝ Աստուծոյ թագաւորին, որն անհրաժեշտ է ուղղել՝ ասածի թագաւորին: Էջ 96

207. Անգեղտունը Մեծ Հայքի Աղձնիք նահանգի ամենից արեւմտեան գաւառն է (սահմանակից Ծովք կամ Չորրորդ Հայք նահանգին), որտեղ գտնուում էր Անգեղ բերդաքաղաքը: Այս գաւառում տիրում էր Տորք Հայկեանը, որ շատ տգեղ մարդ էր: Ըստ Մովսէս Խորենացու հաղորդած աւանդութեան՝ այս պատճառով է գաւառը կոչուել Անգեղ տուն: Էջ 96

208. Աղձնիքը Մեծ Հայքի տասնհինգ նահանգներից երրորդն է: Այս նահանգը կոչուել է նաեւ Ասորոց կողմն, որովհետեւ Հայաստանի ծայր հարաւում սահմանակից էր Ասորիք (Սիրիա) երկրին: Էջ 96

209. Մարդպետական իշխանը հսկում էր թագաւորական հարստութիւնը՝ կանանցը, հանդերձարանը, ամրութիւնները, եւ կոչուում էր Հայր մարդպետ: Առաջին նախարարութիւնն էր՝ գույժ Բագրատունիներից յետոյ: Մարդպետի տիրոյթը Մեծ Հայքի Վասպուրական նահանգում էր եւ կոչուում էր Մարդաստան գաւառ կամ Մարդուցայք, նաեւ՝ Մարդոցէք (Մակու քաղաքից արեւմուտք): Էջ 96

210. Ասպարապետ կամ Սպարապետ էր կոչուում Մամիկոնեան իշխանական տոհմը, որի տիրոյթը սկզբնապէս Տարօն գաւառն էր: Էջ 96

211. Կորդուք գաւառի անունով նաեւ Կորճայք նահանգն է կոչուել Կորդուաց աշխարհի եւ բոլեշխութիւն: Այն տարածուում էր Մոկրից եւ Վասպուրականից հարաւ, Չագրոս լեռների եւ Տիգրիս գետի միջեւ: Էջ 96

212. Գարգարացիները կովկասեան ցեղ էին, որ վաղ միջնադարում արդէն բնակուում էին Մեծ Հայքի Ուտիք նահանգի դիմացի ափին, Բուն Աղուանք երկրի տարածքում: Նրանց անունից Կուր գետի ստորին հոսանքի ձախափնայ հարթավայրային մի շրջան կոչուել է Գարգարացիների դաշտ: Սակայն տունեալ դէպքում սկզբնաղբիւրի՝ Ագաթանգեղոսի «Հայոց պատմութեան» խօսքը Գուգարացուց բոլեշխի մասին է, որը շփոթութեան հետեւանքով Գարգարացուց է անուանուած Ուխտանէսի բնագրից բացի նաեւ ուրիշ երկերում կամ ձեռագրերում: Էջ 96

213. Ռշտունիքը գտնուում է Վանայ լճի հարաւային կողմի լեռնամասում: Ռշտունիքի մէջ են գտնուում Նարեկայ վանքը եւ Աղթամար կղզին իր նշանաւոր Սուրբ Խաչ եկեղեցով: Էջ 96

214. Մոկքը Մեծ Հայքի հարաւային նահանգներից է (կենտրոնը Մոկս բերդաւանն է՝ նոյնանուն գաւառում), որը հիւսիսից եւ արեւելքից սահմանակից է Վասպուրականին, արեւմուտքից՝ Աղձնիքին, իսկ հարաւից՝ ըստ «Աշխարհացոյցի»՝ Ասորեստանին: Էջ 96

215. Ծաւղէք անունը պահպանուել է Սողք (նաեւ՝ Սոթք, վերջերս նաեւ՝ Չոդ) գիւղանուան մէջ՝ միջնադարեան Սիւնիք նահանգի նոյնանուն գաւա-

ռում (Մեանայ լճից արեւելք): Մ. Բ. Գ-Դ դարերի Ծաւղէից իշխանութիւնը (Ուխտանէսի բնագրում՝ Ծաւղեաց աշխարհ), որն ըստ Մովսէս Խորենացու՝ սերուած էր Հայկ նախահոր ժող Առանից, ընդգրկել է նաեւ գաւառից դէպի արեւելք ընկած տարածքներ: Էջ 96

216. Ուտիքը Մեծ Հայքի արեւելեան նահանգներից է՝ ձգուած Կուր գետի աջափնեակում, որի կենտրոնը եղել է Պարտաւ քաղաքը՝ այժմ Բարդա: Ուտիքը սահմանակցում էր Գուգարքին, Սիւնիքին եւ Երասխ գետով՝ Կասաք-Փայտակարանին: Էջ 96

217. Ըահապը Հեր եւ Չարեւանդ գաւառների իշխանն է եղել Պարսկահայք նահանգի հիւսիսում: Էջ 97

218. Չարեւանդը կամ Չարեւանդը Պարսկահայք նահանգի 8-րդ գաւառն էր, Ուրմիայ լճից հիւսիս-արեւմուտք: Էջ 97

219. Հերը Պարսկահայք նահանգի գաւառներից էր՝ Չարեւանդի հարեւանութեանը, որի նոյնանուն կենտրոնն այժմեան Խոյ քաղաքն է: Էջ 97

220. Արծրունիները Վասպուրականի ամենահզօր նախարարական տոհմերից մէկն էին, որ Ժ դարում դարձան թագաւորներ: Նրանց բուն հայրենիքը նահանգի արեւելքում Աղբակ գաւառն է եղել: Էջ 97

221. Ոստան անունով կոչուում էին Այրարատ կենտրոնական նահանգը, ինչպէս նաեւ նրանում գտնուող Արտաշատ. Դուին եւ Վաղարշապատ մայրաքաղաքներն իրենց շրջակայքով: Հնարաւոր է, որ այստեղ խօսքը Վաղարշապատի մասին է: Էջ 97

222. Տայքը Մեծ Հայքի 14-րդ նահանգն է, որն արեւմուտքում հասնում էր Պոնտոսի կամ Պարթսարեան լեռնաշղթային, իսկ հիւսիսում Աջարիային (Եգեթաց աշխարհ): Հիւսիս-արեւելքից ու արեւելքից սահմանակցում էր է Գուգարքին եւ Այրարատին, իսկ հարաւից՝ Բարձր Հայքին: Տայքը հետագայում Մամիկոնեանների, ապա Բագրատունիների տիրոյթն էր: Էջ 97

223. Մարդաղի գաւառը Տուրուբերան նահանգի 5-րդ գաւառն է, որտեղից սկիզբ է առնում Երասխը «գետացնող» Մուրցը: Տարածուում էր Բիւրակնեան լեռների հիւսիսային կողմերում: Էջ 97

224. Արշամունիք կամ Աշմունիք գաւառը Տուրուբերանի 4-րդ գաւառն է Տարօնից հիւսիս: Մանդակունի նախարարների հայրենիքն էր: Էջ 97

225. Ամատունիների տիրոյթը Արտազն էր (կենտրոնը Մակու քաղաքն է), որն էլ հաւանօրէն ակնարկուում է պատմիչի կողմից: Ամատունիները կալուածքներ ունէին նաեւ Արագածոտնում: Էջ 97

226. Բասենը Այրարատ նահանգի առաջին գաւառն էր, որ այժմ էլ Բասեն է կոչուում: Տարածուում էր Երասխի վերնահովտում: Էջ 97

227. Մամիկոնեանների տիրոյթը Տարօնն էր (Մուշ, Աշտիշատ եւ այլ քաղաքներով), որն էլ հաւանօրէն ակնարկուում է պատմիչի կողմից: Էջ 97

228. Բագրեւանդը Այրարատի 6-րդ գաւառն էր Արածանիի վերնահով-

տում: Համապատասխանում է այժմեան Ալաշկերտի դաշտին: Էջ 97

229. **Խորխոռունիքը** Տուրուբերանի 16-րդ գաւառն է, որը տարածուել է Բզնունցից (Վանայ լճի հարաւ-արեւմտեան առափնեայ շրջանում) հիւսիս եւ Հարքից արեւելք: Էջ 97

230. **Վանանդը** Այրարատի 9-րդ գաւառն է Կարս բերդաքաղաքով: Էջ 97

231. **Ապահունիքը** Տուրուբերան նահանգի 14-րդ գաւառն է Մանազկերտից (Հարք գաւառ) հիւսիս-արեւելք: Ապահունիքում եղել է Թոնդրակ գիւղը, որտեղից առաջացել են թոնդրակեցի աղանդաւորները, որոնք պառակտում էին հայ ժողովրդի միասնութիւնը: Էջ 97

232. **Արշարունիքը** Այրարատ նահանգի 5-րդ գաւառն էր Երասխի ակերին, Կաղզուան քաղաքի շուրջը: Էջ 98

233. **Գնունիները** կալուածքներ են ունեցել Աղիովիտ գաւառում (Վանայ լճի հիւսիսային ակերին) եւ Ծաղկոտում, որը հնում մտել է Բագրեւանդի մէջ: Ծաղկոտնի կենտրոնն էր Ջարեհաւանը: Էջ 98

234. **Գողթն** գաւառը մտել է Վասպուրական նահանգի մէջ, բայց երբեմն նաեւ՝ Միւնիքի (հարեւան Նախճաւան գաւառի հետ միասին): Ընդգրկել է այժմեան Ապրակունիսի եւ Որդուատի շրջանները: Էջ 98

235. **Գարդանը** Ուտիք նահանգի 6-րդ գաւառն է: Համապատասխանում է այժմեան Շամքորի շրջանի հիւսիսին: Էջ 98

236. **Ալէն** Վասպուրականի 16-րդ գաւառն էր, որ գտնուում է Մեծ Աղբակից (Բաշկալէի շրջան) հարաւ, Մեծ Ջար գետի հովտում: Էջ 98

237. **Բաժունիքը** կամ Բուժունիքը Վասպուրականի գաւառներից էր, որը գտնուում էր Ուտունիքից հարաւ: Ստորեւ Ուխտանէսը այս տեղանունը վերածում է Բզնունիք գաւառանուն (տե՛ս ծան. 302): Էջ 98

238. **Երուտակը** անուանաձեւը յիշատակուում է միայն այստեղ: Իսկ այլուր՝ Ռոտակ կամ Ռոստակ է: Էջ 98

239. **Ասորիքը** այժմեան Սիրիայի միջնադարեան անունն է: Սակայն այստեղ խօսքը Ազձնիք նահանգի ինչ-ինչ հատուածների եպիսկոպոսների մասին է: Էջ 98

240. **Անձեացիքը** Վասպուրականի 11-րդ գաւառն է: Գրաւել է Արեւելեան Տիգրիսի (կոչուած նաեւ Ջերմ գետ) ակունքների բարձրադիր շրջանը: Էջ 98

241. **Պալունիք** գաւառ է կոչուել Տուրուբերանի Տարօն գաւառի մի մասը, որը եղել է Պալունի նախարարական տան կալուածքը: Վասպուրականում նոյնպէս կար նոյն Պալունիք անունով գաւառ: Էջ 98

242. **Ելի** կամ Այլի է կոչուել Պարսկահայքի գաւառներից մէկը: Պարսկահայքում էր նաեւ յաջորդը յիշատակուող Ջարեհաւանը: Էջ 98

243. Բնագրում՝ **Ջարեհանից**: Էջ 98

244. Բնագրում վրիպակով՝ **Միւսաւորեաց**, որի ուղղումը կատարել է դեռեւս Նիկ. Աղոնցը: Էջ 98

245. **Նպատ լեռը** Ծաղկանց լեռնաշղթայի գագաթներից է (2332 մ), որից հիւսիս եւ արեւմուտք տարածում է Ալաշկերտի դաշտը: Էջ 98

246. Բնագրում այստեղ եւս՝ **բիւր**, հաւանօրէն՝ **հազար** իմաստով: Էջ 98

247. Մեծ Հայքի հարաւ-արեւելքում գտնուող Նոշիրական կամ Նոր Շիրական բղէշխութիւնը այդ անունը կրում էր միջագետքեան Արուաստան երկրի դիմաց գտնուելու պատճառով, որի իրանական (Սասանեանների՝ պաշտօնական) անուանումը Նոշիրական էր: Էջ 102

248. **Արուաստական** անունով Ուխտանէսի բնագրում հաւանօրէն հանդէս է գալիս Արուաստան երկիրն՝ իր կենտրոնական Մծրին քաղաքով, որը ինչ-որ ժամանակ մտնում էր Մեծ Հայքի թագաւորութեան մէջ: Էջ 102

249. Հայ մատենագիրները երբեմն երկար ճանապարհներին «օրեան ամենիլ» յաճախութեամբ էին մատնանշում ուղեւորութեան երկարատեւութիւնը կամ արագութիւնը: Էջ 103

250. **Իննակնեան վանքը** Սուրբ Կարապետի վանքն է, որը գտնուում էր Տուրուբերան նահանգի Տարօն գաւառում Մուշից դէպի հիւսիս-արեւմուտք աւելի քան 30 կմ: Հեթանոսութեան շրջանում այդ վայրը նուիրուած էր Դեմետրէ եւ Գիսանէ աստուածութիւններին, ուստի վանքը կոչուել է նաեւ Գիսանեայ: Այն կառուցուած էր Քարբէ լեռան հարաւակող մի հարթ լանջի վրայ, Արածանիի հովտից քիչ բարձր: Նրա առաջին վանահայրը եղել է ասորի Չենոք Գլակը, որի անունով կոչուում էր նաեւ Գլակայ վանք: Իսկ Իննակնեան կոչում էր ինը իրար մօտիկ բխող աղբիւրների պատճառով: Էջ 104

251. Չեռագրում՝ **Շափոյ որիոյ**, որի փոխարէն պէտք է լինէր **Շափ[ի]ոյ որ[գ]ոյ**, որը նկատուած ու փակագծում աւելացուած է նաեւ տպագրում: Հեղինակի խօսքը պատմիչ Շապուհ Բագրատունու մասին է: Էջ 104

252. **Յովաքը** հրէաների Դաւիթ թագաւորի զօրավարն էր, իսկ **Ամոնը**՝ Իսրայէլի թագաւորներից մէկը, որին ծառաները սպանեցին եւ թագաւորութիւնն անցաւ նրա որդիներին: Էջ 105

253. Բնագրում՝ **Պահուաղի**, որն ուղղուած է արդէն տպագրում: Էջ 105

254. [Բնագիրն է. «թէ՛ Այգոյն այգոյն սպասաւորեն հրեշտակք»: Բ Նիկիական կանոնախմբի վերջաբանում (որը պահպանուել է Հայոց կանոնագրքի՝ Յովհան Օձնեցու սկզբնօրինակին առաւել հարազատ տարբերակը պարունակող ՄՄ թիւ 659 գրչագրում) դրան համապատասխանում է. «Ձի այնպէս էր թագաւորն ճշմարիտ, զի հրեշտակ Աստուծոյ դնէր զթագ ի զլուխ նորա այգոց այգոց, եւ ընդ երեկոյս մատուցեալ ի բաց վերացուցանէր աներեւոյթ ի մարդկանէ» - խմբ.:] Էջ 106

255. Բնագրում այստեղ՝ **Պոռպայ**: Էջ 106

256. Մովսէս Խորենացու մօտ այս **վկայութիւնը** բառի փոխարէն գրուած է **պատմութիւնը**: Էջ 106

257. Բնագրում այստեղ՝ **Կուռնակայ**: Էջ 107

258. Մարիկիոս կայսեր (582-602 թթ.) անունը հայ մատենագիրները տալիս են Մարիկ (Մորիկ) կամ Մուրիկ ձևով: Էջ 108
259. **Տէրութիւն**-ը Ուխտանէսի յատուկ եզրոյթն է՝ Սմբատ Բագրատունու իշխանութեան կարգավիճակը նշելու համար: Էջ 108
260. **Աբրահամ Ա Աղբաթանցի**ն իրականում աթոռակալել է ութ տարի՝ 607-615 թթ.: Էջ 108
261. Ուխտանէսը աւելի տարածուած է ընկալելի **հռոմոնց** եզրոյթին գուցահեռ որոշ հետեւողականութեամբ օգտագործում է նաեւ **հռոմոնց** ձևը, որը տարբերելու համար թարգմանում ենք այսպէս՝ **հռոմէացիներ**: Էջ 108
262. **Գայլ գետը** Փոքր Հայքի գետերից է, որը սկիզբ է առնում Սատաղ քաղաքի մօտերը, հոսում է դէպի արեւմուտք, ապա հիւսիս եւ քափում Սեծովը: Նոյնանուն գետեր կային նաեւ Բարձր Հայքում: Էջ 108
263. Բնագրում՝ «միաբանեալ ընդ դէմ միմեանց», որտեղ **դէմ**-ը համարում ենք գրչի վրիպակ՝ **հետ**-ի փոխարէն, եթէ, իհարկէ, դա Ուխտանէսի հեզմական բառախաղը չէ: Էջ 109
264. Ներկայիս Եղվարդ քաղաքն է Արայի լեռան փեշերին: Էջ 110
265. Հայոց թուականութիւնը հաստատուել է 555 կամ 581 թ.: Իսկ նրա առաջին տարին համընկնում էր Քրիստոսի 551/552 տարուան: Էջ 110
266. Ուխտանէսն այստեղ **ի կեանս** ասելով՝ նկատի ունի՝ **վարքութեամբ**: Էջ 114
267. Ուխտանէսի բառերով՝ **մեծաւ աշխատութեամբ**: Էջ 116
268. Բնագրում ասում է՝ **կարի քաջ**: Սա անշուշտ հակասում է նախորդ պնդմանը, ուստի մի գուցէ անգամ պէտք է լինէր՝ **ոչ կարի քաջ**: Էջ 116
269. Բնագրում՝ **չարգելոյր**, պէտք է լինէր՝ **չարգելու**: Էջ 117
270. Բնագրում՝ **մեր ազգ**, որն ուղղում ենք՝ **մի ազգ**, եւ ընկալում իբրեւ՝ **այլատեսակ**: Էջ 118
271. Բնագրում՝ **հրաման ասէ**, որը պէտք է ուղղել՝ **հրամանաւ**: Էջ 118
272. **Յովհաննավանքը** գտնւում է Այրարատ նահանգի Արագածոտն գաւառի նոյնանուն գիւղում: Էջ 121
273. **Վրթանէս Քերթողը** Մովսէս Եղիվարդեցու մահից յետոյ կաթողիկոսութեան տեղապահ է եղել 604-607 թթ.: Էջ 121
274. Պատմիչն օգտագործել է **պատճեն** բառը, որն այս դէպքում նշանակում է՝ **հանգամանք**: Էջ 123
275. Բնագրում՝ **ի հայ լեզու**, այդպէս նաեւ՝ «Գիրք թղթոցում» (էջ 245): Սակայն հմտ. յաջորդ գլխում՝ **ի հայալեզուսն**: Էջ 125
276. Գուցէ կարելի է նոյն բնագիրը հասկանալ նաեւ՝ **որպէսզի նախանձախնդիր լինեն**: Էջ 125
277. «Գիրք թղթոցում» այս նամակն անուանուած է **Թուղթ շրջագայական**: Էջ 127

278. Ուխտանէսի բնագրում այս երկու բառերը՝ **սիրել իսկզբանէ ձեռով** դրուած են նախորդ նախադասութեան վերջում: Սակայն ճիշտը պահպանուել է «Գիրք թղթոցում», որտեղ հենց այս պարբերութիւնն է սկսում **Միրելիք, ի սկզբանէ բառերով**: Էջ 127
279. Բնագրում Ուխտանէսը (կամ մի հետագայ գրիչ) մի շարք նախադասութիւններ է բաց թողել, որի հետեւանքով շարադրանքը («Գիրք թղթոցի») անբողջական դրուագի համեմատութեամբ) որոշ անհարթութիւն ունի: Այս եւ յաջորդ բազմակէտերը դրել ենք՝ ուղիղ թարգմանութիւնից կամ Մովսէսի մտքերի հերթականութիւնից շեղում չանելու համար: Էջ 127
280. Բնագրում **ախտացան** բառը բացակայում է, սակայն դա կարելի է համարել հետագայ գրիչներից մէկի վրիպում եւ վերականգնել ըստ «Գիրք թղթոցի»: Էջ 128
281. Բնագրում այստեղ ու շարունակութեան մէջ եւս՝ **Պոնդոսի**: Էջ 132
282. Բնագրում՝ **Թոնխք**: Էջ 132
283. Բնագրում այստեղ՝ **Սկուրտացի**: Էջ 132
284. Բնագրում այստեղ՝ **Շուշանայ**, որը պէտք է լինէր՝ **Շուշանկայ**, ինչպէս որ յաջորդ դրուագներում է: Էջ 132
285. **Տաշիրը** Մեծ Հայքի Գուգարք նահանգի ամենամեծ գաւառն է (Դեբեդ գետի հովտում), որը կոչուել է նաեւ Տաշրատափ: Էջ 133
286. Բնագրում այստեղ եւ ԻԲ գլխում՝ **Ներսէս**, որը համարում ենք գրչի վրիպակ եւ ուղղում **Ատրներսէս**՝ ըստ հետագայ դրուագների (տե՛ս գլ. ԾԶ, ԾԹ) եւ «Գիրք թղթոցի»: Էջ 136
287. «Գիրք թղթոցում» պահպանուած տարբերակում՝ **Քրդմիր**: Էջ 136
288. Բնագրում՝ **ուխտից**. կարդում ենք՝ **յուղից**, ինչպէս «Գիրք թղթոցում» է: Էջ 136
289. Ուխտանէսի օգտագործած **պատճեն** եզրոյթը այս դէպքում նշանակում է՝ **նամակ**): Էջ 138
290. Բնագրում՝ **վիրութիւն**: Ճիշտը կարդում ենք **վիսութիւն**՝ ըստ տպագրի ծանօթագրութեան (միւս տարբերակով՝ **վիժութիւն**. Զ. Արզումանեանն առաջարկել է կարդալ՝ **վիրատրութիւն**): Էջ 140
291. Տպագրում՝ **բառնայ**, պէտք է լինէր՝ **չբառնայ**, ինչպէս առաջարկել է նաեւ Զ. Արզումանեանը: Էջ 140
292. Բնագրում՝ **եւ օրինակաւ**, որը լրացնում ենք ըստ «Գիրք թղթոցի»՝ **որով օրինակաւ եւ է**: Էջ 142
293. Բնագրում՝ **ի Վրթանիսէ Քերթողէ է**, որի վերջին է տառը համարում ենք գրչի վրիպման արդիւնքում կրկնուած: Էջ 143
294. Ուխտանէսի մօտ ինչ-որ պատճառով նման չհամարակալուած ձեւակերպումով բայց առանձին ընկալուած այս նամակը «Գիրք թղթոցում» իրապիօրէն ներկայացուած է իբրեւ **Վրթանէս Քերթողի երրորդ թղթի շարունակ**:

կուրիսն (տե՛ս այստեղ, գլ. ԻԶ): Էջ 144

295. Տպագիրն է՝ **զաղանդին մետաղս և աշակերտս**. սակայն մետաղ բառի փոխարեն ձեռագիրն ունի միտողս, որը ճիշտն է: Էջ 144

296. Իմա՝ Յուստինիանոս Ա (527-565 թթ.): Նշելի է, որ ի տարբերություն Վրթանես Քերթոզի եւ «Գիրք թղթոցի» միջոցով նրան յանգող Ուխտանէսի այս տեղեկութիւնների՝ 686 թ. շարադրուած Փիլոն Տիրակացոյ «Ժամանակագրութիւնը» ստորեւ ներկայացուած Սիմէոն Միայնակեացի մասին գրոյցը վերագրում է Յուստինիանոս Ա-ի յաջորդ Յուստինոս Բ կայսեր ժամանակին, որն անելի կարճ էր իշխել (565-578 թթ.) [տե՛ս ՄՀ, հտ. Ե, էջ 963-965 - խմբ.]: Էջ 145

297. Բնագրում՝ **գոր**, սակայն «Գիրք թղթոցում»՝ **ի գուր**: Էջ 145

298. Բնագրում՝ **հանեալ**, սակայն «Գիրք թղթոցում» եւ այլուր՝ **հասնեալ**: Էջ 145

299. Ուխտանէսը բաց է թողել Սիմէոնի կողմից Զաղկեդոնի ժողովի փաստաթուղթն այրելու մասին այդ պատմութիւնը, որը պահպանուել է «Գիրք թղթոցում». Փիլոն Տիրակացոյ մօտ եւ այլուր: Էջ 145

300. Հայոց տոմարի տասներորդ՝ Մարտի ամիսը 607 թուականին ընկնում էր մարտի 25-ից մինչեւ ապրիլի 23-ը: Էջ 147

301. Բնագրում այստեղ՝ **Մեհնունեաց**, որը համապատասխանեցնում ենք հետագայ դրուագներին եւ «Գիրք թղթոցին»: Էջ 147

302. «Գիրք թղթոցն» այս **Բզնունեաց** տեղանունն փոխարեն այստեղ և յաջորդ երկու դրուագներում (գլ. ԼԲ, ԼԷ) ունի ճիշտը՝ **Բուժունեաց**, որը Վասպուրականի գաւառներից է: Սակայն չենք ուղղում՝ համարելով, որ սխալմունքի հեղինակն ամենայն հաւանականութեամբ ինքը՝ Ուխտանէսն է: Բզնունիքը Տուրուբերան նահանգի յայտնի գաւառներից է, որը տարածում էր Վանայ լճի արեւմտեան ափերին: Այստեղ էին գտնուում Խլաթ, Արծկէ, Բաղէշ, Հիզան, Դատուան քաղաքները: Ըստ Նիկ. Ադոնցի՝ Բզնունիքը Տարօնի հետ միասին կազմում էր Մամիկոնեանների տիրոյթը: Էջ 147

303. Ուխտանէսն իր խոսքում այսպիսի անցում է կատարում Սմբատից դէպի Բագրատունիներն ընդհանրապէս: Էջ 149

304. Ուխտանէսի (եւ «Գիրք թղթոցում» պահպանուած բուն փաստաթղթի) այս եզրը՝ «Տերանց զինուոր» (այս դրուագում՝ **տիրանց զինուոր**), որ թերեւս նշանակում է «Արքայից արքայի զօրական», չենք փոփոխում: Էջ 149

305. Բնագրում այստեղ՝ **Գիգայ** (տպագրում վրիպակով՝ **Գեգայ**) **Դաշտականի**, որը համապատասխանեցնում ենք հետագայ դրուագներին եւ «Գիրք թղթոցին»՝ **Գիգ Դաշտկարին** կամ **Դաշտկարան**: Էջ 149

306. Ելին (սեռականով՝ Ելոյ) Պարսկահայք նահանգի Ալլի գաւառի միսանուանածնն է: Տպագրում սխալ է վերծանուած՝ **Յովհաննէ** (ձեռագրում՝ **Յովհան**) **Կայելոյ**, փոխանակ՝ **Յովհանկայ Ելոյ**, ինչպէս «Գիրք թղթոցում» է:

Հմնտ. նաեւ յաջորդ դրուագում (գլ. ԼԷ, ծան. 314): Էջ 149

307. Ձեռագրում այստեղ՝ **Գիգ Դաշտկարեն** (տպագրում վրիպակով՝ **Գեգ Դաշտկարին**): Էջ 150

308. Հ. Ներսէս Ալիմեանը ցոյց է տուել, որ «յելս Նաւասարդի» խօսքը վերաբերում է ոչ թէ Աբրահամ Աղբաթանեցու ընտրութեան ժամանակին (607 թ. ապրիլի 23-ին), այլ իր՝ Ուխտանէսի գրելու օրերին (982 թ.), երբ Նաւասարդ ամիսն ընկնում էր մարտի 26-ից մինչեւ ապրիլի 24-ը (Բանասիրական հատակոտորներ, «Աւետիք», Բէյրութ, 1944, թիւ 5-8, էջ 57): Էջ 152

309. Պատմիչը կիրառում է **գործանունութեան** եզրոյթը, որն այստեղ կարող է թարգմանուել նաեւ՝ **աշխատասիրութեան**, **ստեղծագործութեան**: Էջ 153

310. Բնագրում՝ **գՕհան**, որպիսի վրիպումը որեւէ ուշ գրչի է յարմարում: Էջ 154

311. Բնագրում՝ **են ներկեալ**. պէտք է լինէր՝ **են եկեալ**, ինչպէս առաջարկել է Չ. Արզումանեանը: Էջ 154

312. Բնագրում՝ **Վեհնունեաց**, որն ուղղելի է **Մեհնունեաց**, ինչպէս նկատել է դեռեւս Չ. Արզումանեանը: Էջ 154

313. Բնագրում այստեղ՝ **Բժնունեաց**, որը պէտք է ուղղել **Բզնունեաց**, թէպէտ եւ վերջինս Ուխտանէսի սխալմունքի հետեւանք է՝ (**Բուժունեաց** գաւառանունն փոխարեն. տե՛ս վերեւում, ծան. 302): Էջ 154

314. Տպագրում այստեղ վերծանուած է՝ **Յեհան Կայելոյ**. հմնտ. նախորդ դրուագի հետ (գլ. ԼԲ, ծան. 306): «Գիրք թղթոցի» այս փաստաթղթում՝ Յոհանկայ Էղոյ: Էջ 154

315. Բնագրում այստեղ՝ **Գիգա Դաշտակարանի**: Էջ 154

316. Երկու Արունների միջեւ այս տեղանունը (Ուրդայ, նոյն ձեւով՝ նաեւ «Գիրք թղթոցում») այլուստ անձանօք է, եւ դա բացառութիւն է այս դրուագում յիշուած միւս, մասնագէտներին լաւ յայտնի տեղանունների շարքում: Էջ 155

317. Բնագրում՝ **Պտղունից**, որը հաւանօրէն Պտղնին է: Վերջին երկու անունները «Գիրք թղթոցում» բացակայում են, այսինքն պահպանուել են միայն Ուխտանէսի մօտ: Էջ 155

318. Այս բառից սկսուող պարբերութիւնները մինչեւ գլխի աւարտը Ուխտանէսի՝ մեզ հասած բնագրում դրուած են յաջորդ գլխի (ԽԲ) վերջում, որը հակասում է եւ թովանդակութեանը, եւ «Գիրք թղթոցում» պահպանուած տարբերակին: Անհարթութիւնը նկատել է դեռեւս Չ. Արզումանեանը եւ իրավացիօրէն համարել դա որեւէ ուշ գրչի վրիպման հետեւանք (տե՛ս «Էջմիածին», 1985, թիւ ԺԱ-ԺԲ, էջ 94), քանի որ եթէ տեղափոխման հեղինակը լինէր մեր պատմիչը, ապա նա այդ սխալից յետոյ նաեւ ինչ-որ փոփոխութիւններ կը մտցնէր հատուածի թովանդակութեան մէջ, որպէսզի այն համապատասխանէր յաջորդ գլխում հանդէս եկող Աբրահամ կաթողիկոսի խօսքին (որպիսիք չկան): Անշուշտ վերականգնել ենք նախնականը: Էջ 159

319. Տպագրում վրիպակով՝ **եկն**, իսկ ձեռագրում՝ **ոչ եկն**: Էջ 160
320. «Գիրք թղթոցում» եւս այստեղ՝ **Մծխիթայի**: Էջ 162
321. Բնագրում՝ **գուլով**. ճիշտը՝ **գալով**, ինչպէս «Գիրք թղթոցում» է: Էջ 162
322. Բնագրում՝ **զպաշտօն**, այսինքն՝ **պաշտամունք**, **սպասատուութիւն**, **ծամերգութիւն**, **պատարագի արարողութիւն**, տուեալ դէպքում ճշգրիտ՝ **ծիսակարգ**: Էջ 163
323. Հռոմի Լեւոն եւ Կոստանդնուպոլսի հայրապետները միատրուեցին Աղեքսանդրիայի Դիոսկորոս եպիսկոպոսի դէմ եւ գրեցին մի թուղթ, որը մերժում էր նրա ուսմունքն ու Եփեսոսի ժողովի որոշումները եւ յայտարարում, թէ Քրիստոսը երկու բնութիւն ունի՝ աստուածային եւ մարդկային: Այդ թուղթն էր կոչւում **Լեւոնի տոմար**: Էջ 163
324. Տպագրում վրիպակով՝ **զբնակիչս**, սակայն ձեռագրում ճիշտ է՝ **զբնակիցս**: Յաջորդ գլխի բնագրի վերջում տպագրում էլ է ճիշտը՝ **զբնակիցս**, որի տեղում «Գիրք թղթոցն» ունի՝ **զբնական հաղորդակիցս**: Էջ 163
325. Բնագիրն ունի անհասկանալի եւ տպագրում շեղատառ տրուած՝ **եւ հասումն**: Դրա փոխարէն «Գիրք թղթոցն» ունի՝ **ուսումն**, որից յետոյ նաեւ՝ **եւ հայ նոյնպէս**: Էջ 164
326. Բնագրի եզրոյթն է՝ **պաշտօն**, «Գիրք թղթոցում»՝ **պաշտամուն** (հմմտ. ծան. 322): Էջ 164
327. Բնագրում մի փոքր համառօտուած է, եւ միտքը լրիւ հասկանալի է դառնում «Գիրք թղթոցի» օգնութեամբ: Էջ 164
328. Բնագրում՝ **կարեաք**, «Գիրք թղթոցում»՝ **կամեաք**: Էջ 164
329. «Գիրք թղթոցի» տարբերակն այս **սկսաւ բառի փոխարէն ունի՝ կալաւ**: Էջ 170
330. «Գիրք թղթոցում»՝ **Պաղզէն**: Էջ 171
331. «Գիրք թղթոցում»՝ **Մասուրիադ**: Էջ 171
332. «Գիրք թղթոցում»՝ **Տումասուէ**: Էջ 171
333. «Գիրք թղթոցում»՝ **Բողմիս**: Էջ 171
334. «Գիրք թղթոցում»՝ **Սրտաւ**: Էջ 171
335. Բնագրում՝ **Ռուզթաի**, «Գիրք թղթոցում»՝ **Ուսթաի**: Էջ 171
336. «Գիրք թղթոցում»՝ **Եղազէս**: Էջ 171
337. «Գիրք թղթոցում»՝ **Աղսուէ**: Էջ 171
338. «Գիրք թղթոցում»՝ **Սառուսթիւ** [տարբերակ՝ **Սամուսթիւ**, տե՛ս ՄՀ, հտ. Դ, էջ 13 - խմբ.]: Էջ 171
339. «Գիրք թղթոցում»՝ **Կամուրդայ** [տարբ. **Կուխորդայ** - խմբ.]: Էջ 171
340. «Գիրք թղթոցում»՝ Փողոքիդ [տարբ. **Փողոպի** - խմբ.]: Սրանից առաջ Ուխտանէսի մօտ բացակայում են երեք եպիսկոպոսների անուններ, որ կան «Գիրք թղթոցում»՝ Եզրաս (Կիսդադ եպիսկոպոս), Ենուվը (Ծիղկանու) եւ Յովսէփ (Միդամիդ): Էջ 171

341. «Գիրք թղթոցում»՝ **Կաստրացի**: Էջ 171
342. «Գիրք թղթոցում»՝ **Տսերմիդ**: Էջ 171
343. «Գիրք թղթոցում»՝ **Քունարակերտ**: Էջ 171
344. «Գիրք թղթոցում»՝ **Թովմաս** [տարբ. **Յովսէփ**, տե՛ս ՄՀ, հտ. Դ, էջ 13 - խմբ.]: Էջ 171
345. «Գիրք թղթոցում»՝ **Եստգէն**: Էջ 171
346. Բնագրում՝ **եւ զպոման**, որն անհասկանալի լինելով՝ տպագրում շեղատառ է տրուած: Բայց դրա փոխարէն՝ «Գիրք թղթոցում» մէկ պարբերութեամբ խօսուում է Դուիմի ժողովի «պայման նամակի» մասին: Էջ 171
347. Բնագրում՝ **յորջորջեալ**, որն արդէն տպագրում առաջարկուած է (փակագծով) վերականգնել՝ **յաջորդեալ**: Էջ 172
348. Բնագրում՝ **ի սուրբ Անաստաս**, սակայն «Գիրք թղթոցում»՝ **ի սուրբ Անաստասեայ**: Էջ 172
349. Բնագրում՝ **քաջաստարութիւն**, որը Չ. Արզումանեանն ինչ-որ պատճառով առաջարկում է ուղղել՝ **քաջասուրութիւն**: Էջ 173
350. Միտքը լրիւ հասկացւում է «Գիրք թղթոցի» օգնութեամբ, որի համեմատ Ուխտանէսի բնագրում կրճատումներ կան: Էջ 173
351. Բնագրում՝ **ի Վրկան**, որպիսի վրիպակի փոխարէն պետք է լինէր՝ **ի Վիրս կան**: Էջ 174
352. **Մծխիթայի** եւ այս՝ **Մցխիթայի** տարբերակները փոփոխուի յաջորդում են իրար նաեւ «Գիրք թղթոցում». ուղղում չենք տալիս: Էջ 174
353. Բնագրում՝ **եպիսկոպոս լեալ ի տան դրան եպիսկոպոսին** լրիւ հարթ չէ: Էջ 175
354. Բնագրում այստեղ եւ ստորեւ՝ **Մօրկայ**, որը համապատասխանեցնում ենք նախորդներին՝ **Մուրկայ**: Էջ 175
355. Այստեղ Ուխտանէսի՝ մեզ հասած բնագրում միտքը կիսատ է տրուած: Բուն նամակում (տե՛ս յաջորդ գլխում) «թող թէ քեզ առնել զայդ» բառերից յետոյ շարունակուում է՝ «որ կարի անհնարին չար է», այսինքն՝ «թէկուզ եւ քեզ համար դա անելը չափազանց դժուար չար բան լինէր»: Էջ 176
356. Բնագրում այստեղ եւ յաջորդ գլխի սկզբում՝ **Դաշտկարնէ**. պակասում է այս իշխանատրի Գիգ անունը (տե՛ս ծան. 305, 307): Էջ 176
357. Բնագրում՝ **եղեւ**, որը դեռեւս Չ. Արզումանեանն առաջարկում էր լրացնել՝ **ոչ եղեւ**: Էջ 177
358. Այս վերջին միտքը «Գիրք թղթոցում» բացակայում է: Էջ 178
359. Բնագրում այստեղ՝ **Մցխիթայ**, «Գիրք թղթոցի» այս նամակում՝ **Մծիթա**: Էջ 181
360. Բնագրում վրիպակով՝ **փոխեցի**, որն անհրաժեշտ է դարձնել **փոխեցին** ըստ «Գիրք թղթոցի»: Էջ 182
361. «Գիրք թղթոցում»՝ **չգիտէ** (հմմտ. յաջորդի հետ): Էջ 182

362. «Գիրք թղթոցում»՝ յայտ է (հմմտ. նախորդի հետ): Էջ 182
363. Բնագրում՝ **եւ եղբարցն ո՛չ արարեալ**, իսկ «Գիրք թղթոցում»՝ **եղբա՞րց ինչ եմ**: Էջ 183
364. «Գիրք թղթոցում» վերջին նախադասութիւնն ամբողջութեամբ բացակայում է: Էջ 183
365. Բնագրում՝ **զհնազանդութենէ**, որն անհրաժեշտ է ուղղել ըստ «Գիրք թղթոցի»՝ **զահնազանդութենէ**: Էջ 183
366. Ուխտանէսն օգտագործել է **պատճեն** եզրոյթը, որն այս դէպքում նշանակում է **նամակների խմբաքանակ, փաթեթ**: Էջ 183
367. Բնագրում՝ **ցայսօր**, որը ճիշտ է ուղղել՝ **ցայսբ**: Էջ 183
368. Տուեալ դէպքում **պատճեն**-ը նշանակում է **բացատրագիր**: Էջ 183
369. Բնագրում՝ **առաքելովքն**, որը ճիշտ է ուղղել՝ **զառաքելովքն**: Էջ 186
370. **Կերինթոսը** կամ **Կերնթոսը** (Ա դար մ.թ.) ուսանել է Եգիպտոսում եւ քարոզել Փոքր Ասիայում: Հերձուածող էր եւ ըստ աւանդութեան՝ ընդհարուել էր Յովհաննէս Սկրտչի հետ: Էջ 186
371. Տպագրում վրիպակով՝ **անօրէնութեան Տեառն է**, սակայն **ձեռագրում՝ անօրէնութեան Տեառն** (իմա՝ **նախախնամութիւն**): Էջ 186
372. Նոր Հայկազեան բառգիրքը **Սամարտիկոս** քամահրական անունը բացատրում է իբրեւ **փառասէր, Սամարացիների մման խռովարար** կամ յունարեմից եւ լատիններէմից քաղած՝ **ծաղրածու**: Էջ 186
373. Բնագրում՝ **հասեալ**, կարող էր լինել նաեւ՝ **հոսեալ** (*): Էջ 189
374. Բնագրում՝ **«մատուցեալ զպատուէր երանելի վարդապետացն»**, ընդգծուած բառը պէտք է ուղղել՝ **մոռացեալ**: Էջ 190
375. Բնագրում այստեղ եւ յաջորդ տողում՝ **Կերնթոս**: Էջ 190
376. Բնագրում՝ **պատմի**, ընկալում ենք՝ **պատմին**: Էջ 193
377. Բնագիրը՝ «...ոմանք այլաբանաբար գրոյցս մատենից տային», գուցէ կարելի է հասկանալ նաեւ այնպէս, թէ **որոշ** («=ոմանք») **գրքեր** էին այլաբան գրոյցներ տալիս: Էջ 195
378. Բնագրում՝ **անկաւ**, որը դեռեւս Չ. Արզումանեանն իրաւացիօրէն ուղղում է՝ **ընկալաւ**: Էջ 195
379. Տպագրում վրիպակով՝ **անդ**, որը պէտք է լինի **անգ** (իմա՝ **պատշաճ, տեղին**), ինչպէս որ ձեռագրում է: Էջ 197
380. Քառակուսի փակագծում այս լրացումը, որով միտքն աւարտուն է դառնում, արել ենք Մովսէս Կաղանկատուացու (Դ-ասխորանցու) երկից՝ համարելով, որ վրիպումը թոյլ է տուել ոչ թէ Ուխտանէսը, այլ մի ուշ գրիչ: Էջ 197
381. Բնագրում ակնյայտ վրիպակով՝ **զմետրապետութիւնն**: Էջ 197
382. Հարկ է նշել, որ Ուխտանէսի այս բոլոր աշխարհագրական պնդումները բաւական հեռու են իրական պատկերից: Էջ 198
383. Բնագրում պարզեցման եղանակով՝ **ձայն ելանէր**, որը քերականօրէն

- էլ լրի կապուած չէ մնացեալի հետ, ուստի թարգմանում ենք ըստ աղբիւրի, որտեղ առկայ է **յայց ելանէր** բնորոշ արտայայտութիւնը: Էջ 199
384. **Սոհառն** քաղաքը (նաեւ՝ Սահառ կամ Սուհառ անուանածեով), որը Մակար Բարխուտարեանը սխալմամբ համարում է Բուն Աղուանքի մայրաքաղաք Կապադակի հետ, պէտք է փնտրել Կուրի աջափնեայ Ուտի Առանձնակ գաւառում, ներկայիս Մարտակերտի շրջանի արեւելեան մասում: Էջ 199
385. Աղբիւրի՝ Մովսէս Կաղանկատուացու (Դ-ասխորանցու) «Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի» երկի ձեռագրերի մի խմբում եւս այսպէս՝ **Չարգունի**, իսկ միւսում (այդ թում հնագոյն՝ ՄՄ թիւ 1531 ձեռագրում)՝ **Չերգունի**: Չերգունի դաշտը սովորաբար տեղադրում են այժմեան Լեռնային Ղարաբաղի Շահումեանի շրջանի հիւսիս-արեւելեան մասերում: Էջ 199
386. Բնագրում՝ **Հոմեռնք**: Այդպէս է նաեւ «Յայսմատուրքում», սակայն աղբիւրի՝ Մովսէս Կաղանկատուացու (Դ-ասխորանցու) երկի ձեռագրերում **Հոմեռնք** է կամ **Հոմեռք**: Այս վայրը եւս ենթադրաբար տեղադրում է դաշտային Ղարաբաղում: Էջ 199
387. **Մաւուղը** Իսրայէլի առաջին թագաւորն էր, որն Աստծուն հաւատարիմ եղաւ ընդամենը 2 տարի. դրանից յետոյ չենթարկուեց նրան, ընկաւ ծանր ճախողանքների մէջ եւ յուսահատ անձնասպան եղաւ: Էջ 200
388. Բնագրում այստեղ՝ եւս **Շուշանայ**, որն ուղղելի է՝ **Շուշանկայ**: Էջ 202
389. Բնագրում՝ **նաեւ**, որն անհրաժեշտ է բառաբաժանել՝ **նա եւ**: Էջ 202
390. Բնագրի եզրոյթն է՝ **Թուղթ շրջագայութեան**: Էջ 203
391. Բնագրի եզրոյթներն են՝ **Չեռնարկ ընդհանուր եւ Գիր շրջագայական**: Էջ 204
392. Բնագրում այստեղ՝ **Մանգղաւեաց**: Էջ 204
393. Բնագրի եզրոյթն է՝ **Գիր շրջագայական**: Էջ 205
394. Իրականութիւնից բաւական հեռու այս թուագրումները Ուխտանէսը բառացի քաղել է իր աղբիւրից, որն այս դրուագի համար Մովսէս Կաղանկատուացու (Դ-ասխորանցու) երկի Բ գրքի ԽԵ գլուխն է: Էջ 205
395. Բնագրի եզրոյթն է՝ **Թուղթ շրջաբերական**: «Գիրք թղթոցում» փաստաթուղթը կոչւում է **Թուղթ շրջագայական**: Էջ 206
396. Բնագրում ակնյայտ վրիպակով՝ **երկնից երկրի**. ճիշտը՝ «Գիրք թղթոցում»: Էջ 206
397. Բնագրում՝ **նորածեւել**, որը պէտք է ուղղել ըստ «Գիրք թղթոցի»՝ **նորածեւեալ**: Էջ 206
398. Բնագրում՝ **գրեալ եթէ**, սակայն «Գիրք թղթոցում»՝ **գրեթէ**: Էջ 207
399. Բնագրում վրիպակով՝ **ժողովուրդը գլխատուրք**, ճիշտը՝ «Գիրք թղթոցում» է՝ **ժողովեալքն գլխատուրք**: Էջ 208
400. Բնագրում վրիպակով՝ **զձեւս վերագունին**, ճիշտը՝ «Գիրք թղթոցում» է՝ **զեւս վերագունին**: Էջ 208

401. Տպագիրն է՝ թեպետ զձայնքն, որ յիշեն, այլ դէմք զմիոյ բերեն: Չե-
ռագիրը որ յիշեն հատուածը տալիս է որիշին ձեւով, իսկ բերենը՝ բերին:
Համարում ենք, որ որիշին պէտք է ուղղել՝ որոշին, իսկ զձայնքն՝ իբրև ենթա-
կայ՝ ձայնքն, ինչպէս «Գիրք թղթոցում» է: Վերջինս դէմք-ի փոխարէն ունի
միտքն, որը, սակայն, կարող էր փոխած լինել ինքը՝ Ուխտամէտը: Էջ 208

402. Բնագրում վրիպակով՝ մերոյ, ճիշտը «Գիրք թղթոցում» միում: Էջ 208

403. «Գիրք թղթոցում» զլալն ի գթոյն, փոխանակ մեր բնագրի՝ զզալն ի
գթոյ: Էջ 208

404. Տպագրում՝ փախմանց, բայց ձեռագրում՝ փոխմանց, ինչպէս ունի
նաև «Գիրք թղթոցը»: Էջ 209

405. Միտքը լրիս հասկանալի դառնալու համար քառակուսի փակագծով
«Գիրք թղթոցից» լրացրեցինք մեր բնագրի այս պակասը: Էջ 209

406. «Գիրք թղթոցն» այս հայրենի բառի փոխարէն ունի՝ հայերէն: Էջ 209

407. Այս «զնով» (զնոյ) բառից յետոյ մինչև վերջը ԺԷ դարի ձեռագրում եւ
տպագրում պակասում է: Իբրև վերականգնում՝ քառակուսի փակագծի մէջ
թարգմանում ենք «Գիրք թղթոցից» (Թիֆլիս, 1901, էջ 194-195) [իմմտ. ՄՀ,
հտ. Դ, էջ 207 - խմբ.]: Ամատունին 1852 թ. արտագրուած ձեռագրի վերջում
այս հատուածի համար ասում է. «Յայս վայր յայլմէ օրինակէ»: Էջ 210

Ա Ն Ո Ւ Ա Ն Ա Ց Ա Ն Կ Ե Ր

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐ, ՏՈՀՄԱՆՈՒՆՆԵՐ ԵՒ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐ¹

Աբաս 155	Ամասիա Հայկեան 36,40
Աբգար 55-63,77,219	Ամատունիներ 97,147,149,154,227
Աբդիու 58	Ամդիբոս 75
Աբիա 45,105	Ամովն (Ամոն) 105,229
Աբրահամ (Աբրամ) նախահայր 24, 34-36,43,49,50,72,216,221	Ամովս 45
Աբրահամ Աղբաբանցի 8,13,108,116- 118,122,123,143,147,149,151-154, 156-158,160-163,165-169,172,173, 175,176,183-185,187,188,191,193, 195-197,200,201,204-206,230,233	Ամրան 44
Աբրահամ Ապարանից երէց 155	Անակ 76-78,81,85,86,90,222
Աբրահամ դրան երէց 154	Անահիտ 86,88,89,95,224
Աբրահամ Փարպիի վանահ. 155	Անանիա Նարեկացի 5,9-15,17,19,212
Աբրահամեան Աշ. 14	Անանիա Շիրակացի 14,213,218
Աբուն 64	Անաստաս 144,146,172,205,235
Ագաթանգեղոս 15,91,93,95,226	Անատողիոս Աղեքսանդրացի 82
Ադամ 12,31-34,45,49,54,91-93,195	Անգեաս 45
Ադդէ 58,62	Անդրեաս (Անդրէ) առաք. 57,103,104
Ադոնց Ն. 229,232	Անեքիս 35
Ադրիանոս (Անդրիանոս) 65,66,220	Անթիմոս 83
Ազարիա 55	Անտիանոս 61
Աթանաս 28	Անտիոքոս Թէոս 49,73,105,217,218
Աթենադորոս (Աթանագէնոս) 79,222	Անտոնինոս Բարեպաշտ կայսր 66
Ածդահակ (տե՛ս Աշդահակ)	Անտոնինոս Բ 68
Ալիշան Հ. Դ. 8,9,215	Անտոնինոս Գ 69
Ալիմեան Հ. Ն. 8,13,16,17,233	Անտոնիոս նահատակ 75
Ահարոն իսր. 20,211	Անտոնիոս (Անտոնինոս) Մարկ 54,219
Ահարոն Մեհնունեաց եպ. 147,149,153	Աշդահակ (Ածդահակ) 47,48,67,216
Ահոտա (տե՛ս Եանբիա)	Աշխադար (Աշխինդար) 94,225
Աղբիանոս 102	Աշխէն 94,98,225
Աղեքսանդր Մակեդոնացի 46,49,50,52, 73,105,132,217,218	Աշոտ 104
Աղեքսանդր Մամեայ 69	Աշուշան 178
Աղեքսանդր չարագործ 187	Ապահունիք 56
Աղեքսանդրոս Երուսաղէմի եպ. 74	Ապեղէս 67
Ամասիա իսր. 45	Ապրուէզ (տե՛ս Խոսրով Ապրուէզ)
	Առան (Առաւան) 49,217
	Առան նախահ. 35
	Առան Սիսակեան 199,227
	Առաւենեանք 49
	Ասաբ (Ասափ) 45,105
	Ասպարապետ (Մամիկոնեանք) 96,226

¹ Յանկում նշուած չէ միայն Ուխտամէտ անունը, որը հանդիպում է չափ յաճախ:

Ասողիկ (տե՛ս Ստեփաննոս Ասողիկ) Ասուր 35
Աստղիկ 39
Ատրնեքսեհ 136,138,176,178,183,231
Արամ Հայկեան 36,39-42,215
Արամ խր. 109
Արամազդ 95
Արամայիս (տե՛ս Արմայիս)
Արամենակ (Արամանակ) 36,40
Արայ Գեղեցիկ 36,39,42,215
Արբել 35
Արզամ 65
Արզումանեան Չ. 231,233,235,236
Արէթ 31
Արիոս 85,149,155,191,224
Արիստակէս (Ռատակէս) 102,224
Արծրունիք 51,97,227
Արմայիս (Արամայիս) 36,40,213,214
Արշակ Ա 51,53,77
Արշակ Բ 77,218
Արշակ Մեծ Պարթեւ 49-51,73,105
Արշակ Քաջ Պարթեւ 49,50,72
Արշակ Գ Պարթեւ 73
Արշական 53,73,221
Արշակունիք 49-51,111,132
Արշամ 54,55,77,219
Արշամունիք 97
Արշանակ 221
Արշարունիք 63,64,98,221
Արշաւիր 55,73
Արշէզ 54,73
Արսերոս 85
Արտաշէս Ա 41,53,54
Արտաշէս Բ 63-68,77
Արտաշէս Ուշիմ 46
Արտաշէս Երկայնաձեռն 46
Արտաշէս Ովքոս 46,216
Արտաշէս Ա Պարթեւ 49,73
Արտաշէս Բ Պարթեւ 60,62,65,73
Արտաշիր 72-77,79,81,95,106
Արտաւազդ թագ. 54,66,67

Արտաւազդ Սանդակունի 79
Արտաւան Արեմենեան 45
Արտաւան Պարթեւ 70,72-74,81,219
Արտեմիս (Արտեմիդէս) 53,218
Արտեմոն 78
Արփաքսաղ (Արփակսաղ) 33,34
Արքանոս 188
Արքեղայոս 61
Արեղիանոս (Ուրեղիանոս) 79,89
Ափոց 168
Ափրիկանոս 69
Աքազ 45
Աքեմենեաններ 216
Աքիդղէս (Աքեղեայ,Աքիդղեայ) 50,217

Բաբ նախահայր 35
Բաբելոս Անտիոքի եպ. 74
Բաբելոս երէց 121,122,125
Բաբգեն (Բաբկէն) 167,168,171,205
Բագրատունիք 7,47,51,53,58,63,96,148, 216,226,227,230,232
Բազ 40
Բաղդասար 45
Բապ արքայազն (Բաբ) 49,217
Բառահլայ 65
Բարակ 44
Բարդաժան 82,223
Բարդուղիմէոս 61,62
Բարթիկեան Հ. 14
Բարխուտարեան Մ. 237
Բարշամին (Բարշամ) 42,95,225
Բարսեղ (իբրեւ անձնանուն) 225
Բարսեղ Կեսարացի 88
Բենիամեն 44
Բերիլեոս (Բերիւեղոս) 71,221
Բզրմիիր (Բզրմեհ) 136,138,231
Բէլ 39,40
Բիւրատ Բագրատունի 63
Բուրդաք (Բունդաս, Բունդար, Բուրդաս, Բուրդար) 81,223
Բրոստ Մ. 11,17

Գաբրիէլ 167,168,171
Գայիանէ 91
Գայոս Յուլիոս Կեսար 52
Գայոս Երկրորդ 61
Գաղիոս 75,78
Գաղոս 75
Գառնիկ 41,168
Գեղէոն 44
Գեղամ 36,40,41,214
Գիգ Դաշտկարին 149,150,154,176,177
Գիսանէ 104,229
Գիստասպ (տե՛ս Վշտասպ)
Գնթունիք 54
Գնունիք 98,228
Գոմեր 36,39,41
Գողղիա 45
Գողիաք (Գողիաղ) 83, 84,224
Գոտորգիոս (Եստորգիոս) 56
Գորգիանոս 71
Գուգարացիք 132,226
Գուրգոն 7
Գրիգոր Անձեացիքի եպ. 147,149,154
Գրիգոր Աստուածաբան 75,80,105
Գրիգոր (Գրիգորիոս) Լուսաւորիչ 12, 15,30,76,81-83,85-98,102-104,108, 120,123,125,127,129,131,136-140, 151,153,156,158,166-168,173,176, 178,183,191,193,195-197,206,224
Գրիգոր Նարեկացի 7,211
Գրիգորիոս Պոնտոսի եպ. 79
Գրիգորիս Աղուանից կաթ. 197
Գրիգորիս քահ. 155

Դարեհ Արսամայ 46
Դարեհ Խորթ 46,105,132
Դարեհ Վերջին 63,65,73
Դարեհ Վշտասպեան 45
Դաւիթ Բողմիի եպ. 171
Դաւիթ Կակաղեցի 14
Դաւիթ մարգ. 21,44,83,105,148,224,229
Դաւիթ քահ. 155

Դեկիոս (Դեկոս) 74,75
Դեմետրէ 229
Դիոկղետիանոս 82,83,91,94,99,104-107
Դիոնէսիոս Աղեքսանդրիայի եպ. 75,79
Դիոնէսիոս Հռոմի եպ. 79
Դիոսկորոս 234
Դոմետիանոս (Դոմետիանոս) 64
Դուրեան Ե. 10

Եբեր 34
Եզեկիէլ 69
Եգրաս 46,234
Ելմարովդաղ 45
Եղատէս (Եղագէս) 171,234
Եղիս մարգ. 168
Եղիսս մոզ 186
Եղիփաս 171
Եղիշէ Աղուանից առաք. 197-199
Եղիշէ պատմիչ 13
Եման 46
Եմբան 49,72
Եման (Եմանոս) 54,56
Եմովս 31
Եմովք նախահայր 31,32
Եմովք Ծիղկանոս եպ. 234
Եպիփան Կիպրացի 54
Եսայի (Եսայիաս) մարգ. 20,24,114, 135,136,142,156,189,211
Եսայի Հասան Ջալալեանց 8
Եսայի Յուրտաւի եպ. 168
Եսաւ 52,194,218
Եստգեն (Ըստուգեն) 171
Երաստ 40
Երեմիա 47,128,211
Երուանդ (Արուանդ) 63,64,77,217,220
Երուանդ Բ 47
Երզնիս 171
Երդիոս (Երդիոս Պերտինակս) 68,221
Եւնիմոս 138
Եւնոմիոս 79
Եւսեբիա (Անոտա) 71

Եստեփոս Կեսարացի 68
Եստեփոս Հռոմի հայրապետ 102,103
Եստիքոս 138,149,155
Եսփիմիա 145
Եփեսոս 78
Եփրատիոս 81
Եփրեմ 109

Չամինեան Ա. 10,16
Չարեհ 49,217
Չարմանդուխտ 62
Չարպիանալեան Գ. 8
Չաքարե 62
Չաքարիա Կաստացի եպ. 171
Չաքարիա (Չաքարիաս) մարզ. 22,45
Չգոն (Յակոբ) 82
Չենենդոս 62
Չենոբ Գլալ 11,14,82,103,106,223,229
Չենոն 144,146,205
Չուրայ (Չալուայ) 54,219
Չրուան 38,39
Չորաբաբել 45

Էնես 171

Ըստնգենե (Եստգենե) 171

Թաղես առաք. 57,58,61,65,76,196,197,
199,206,222
Թաղես Անոնյ եպ. 147,149,154
Թարայ 34,35,49
Թեատիկնոս (Թեոտիկնոս) 79,222
Թեոդիտոն 67
Թեոդոս 147,149
Թեոդորոս Սեպիական գնդի եպ. 154
Թեոդորոս սուրբ 70,71
Թեոդորոս Փորթի եպ. 171
Թիրաս 36,39,41
Թոմիսիանոս 75
Թովմա Արծրունի 10
Թովմա առաք. 57

Թովմա Տարսի եպ. 235
Թորգոմ 36,39,41,110
Իգնատիոս 65
Իսահակ իսր. 35,43,45,49,72,216-221
Իսահակ Հնարակերտի եպ. 171
Իսմայել երեց 155
Իղ 155

Լաբուրնա 219
Լեոն 120,138,144,149,155,163,167,168,
171,172,179,180,185,191,208,234
Լիկիանես 5,79,83,84-88,107,224
Լիփնառիդես 82

Խաչիկ Արշարունի 28
Խոռ 40
Խոսրով Ապրուեզ 108,147-149,153,154,
185,209
Խոսրով Կոտակ 94
Խոսրով Մեծ 70-77,79,81,85,86,90,222
Խոսրով Օշականի երեց 155
Խոսրովիդուխտ 93,98
Խոսրովուհի 82
Խորխոռունիք 40

Կադմոս 39
Կահաթ 44, 216
Կամբիաես (Կարբոսես) 45
Կայեն 191
Կայնան 31,34
Կարդոս 43
Կարակալա 223
Կարինոս (Կառինոս, Կարենոս) 82,107
Կարոս 82,107
Կասատ 113,115,163,207
Կերինոս (Կերնոս) 64,186,190,236
Կեփաս 26,211
Կենդոս (Կիմոսոս Տիտոս) 79,222
Կիաքսար 216
Կիս իսր. 44

Կիս խոմիկ 109
Կիրակոս քահ. 16,116
Կիրակոս Գանձակեցի 6-9
Կիրեղ 101,188
Կիրոն 6,9,13,17,108-111,115-126,132-
136,138,140-142,146,151,152,154,
158-163,165-169,172-180,182-198,
200-202,204,205,209,215
Կիրոս 45,48,105,218
Կղաղիոս Ա 61,62
Կղաղիոս Բ 78,79
Կղեոպատրա 52,54,219
Կոզմ 155
Կոմիդոս (Կոմոդոս) 67,220
Կոռնակ (Կոռոնակ) 107,230
Կոստանդիանոս (Կոստանդին) Մեծ 9,
12,14,84-87,93,94,99-105,106,156
Կոստանդին նախորդի հայր 102
Կոստանդին (Կոստանդիանոս) Բ 100
Կոստ[աս] 100
Կռովնակ (Կռոնակ, Կռոնակ) 47,217
Կրասոս 53
Կրիսոս (Կրեզոս, Կիրոս) 53,218

Հայկ 12,33,36,39-41,43,214,227
Հայկազունիք 46,216
Հայկակ 47
Հարմայ 36,41
Հեղի 44
Հեղիանոս 79
Հեղինե Աբգարի կին 61,62
Հեղինե կայսեր մայր 100,101
Հերակղ 9,149
Հերոդոտոս 218
Հիմենիոս 187
Հիպոտիտես (Հեպերիբոս) 69,213,221
Հոկատիոս (տես Օգոստոս)
Հոփիսիմե 83,91-93,103,154
Հոմեղ 109
Հրաչեայ 43,47,48,216
Հրաչե 8,82,84,223

Ղազար Ջահիկեցի 8
Ղազար Փարպեցի 13
Ղազար Քողկոնլայի եպ. 171
Ղամեր 32
Ղեպի 44
Ղեոնոյ պատմիչ 7,13
Ղեոնոս (Ղեոնո) 96,97
Ղեոնիդես (Ղերնիդես) 68
Ղուկաս 26,55,112,118,203
Ղուկիանոս 69,83

Մադես 41
Մաքրասաղայ 31,32
Մալխասեսանց Ստ. 217
Մակեդոն 149,155
Մամաս հայրապ. 80
Մանասե Բասենի եպ. 147-150,153,154
Մանասե իսր. 45
Մակրիանոս 69
Մաղաղիլե (Մաղաղայել) 31,213
Մա[ղ]խազունիք 51
Մամիկոնեանք 51,96,97,226,227,232
Մայեն 155
Մանաուզ 40
Մանդակունիք 79,227
Մանի 64,80
Մաշտոց 7,170
Մաշտոց Եղիվարդեցի 196
Մառինոս 56
Մատթեոս 22,25,78,134,180,198,203
Մարաբաս Կատինայ (Մարերայ
Կատինեայ) 50,51,218
Մարդպետականք 96,147,149,226
Մարիամ 54,129,170,206,208
Մար Իհաբ 56
Մարկիանոս 128,175,207
Մարկիոն 138,223
Մարկոս Անտոնինոս (Անտոնինոս) 67
Մարկոս աեւո. 21-25,61,125,174,220
Մարտիանոս 75
Մարիկիոս (Մուրիկ) 108,147, 148,153,

154,175,179,185,197,230, 235
 Մաքսիմիանե 94,99
 Մաքսիմիանոս կայսր 70,85,87
 Մաքսիմիանոս նահատակ 75
 Մաքսիմիա (Սակսիմիա) 79
 Մաքսիմոս 87
 Մաքսիմոկ (Մաքսիմիանոս) 85,87,224
 Մենանդրոս 64
 Մեստրալիմ (Մեստրիմ, Մեստես) 35
 Միիր 95
 Մրիբդատ 132
 Մրքայել 155
 Մլխիթար Այրիվանեցի 6,7,14
 Մլխիթարեանց Ա. 8
 Մշակ 215
 Մովսես Եղիվարդեցի 8,9,16,108,111,
 115-120,123,138,139,147,149,151,
 153,154,156,157,162,164-167,169,
 172,183,185,192,204,230
 Մովսես Խորենացի 8,9,11,12,14,17,32,
 36,39,40,43,46-50,53,57,62,63,65,68,
 69,76,79-81,106,107,132,213-229
 Մովսես Խորխոռունիքի եպ. 154
 Մովսես Կաղանկատուացի (Դասխու-
 րանցի) 6,9,16,195,236,237
 Մովսես մարգ. 21,44,80,110,159,170,
 194,196,211
 Մովսես Տարսի եպ. 171
 Մովսես Յուրտաի եպ. 110,119-130,
 133-146,151,158,160-163,168,169,
 174,176,178,180,182,205,231
 Մուշկան 70
 Մուրիկ (տե՛ս Մարիկիոս)
 Յաբեթ (Հարեթ, Յապետոսթ) 32,33,
 36-39,41,213
 Յակոբ նախահ. 43,44,194,218
 Յակոբ Սրղաի եպ. 171
 Յակոբ (Յակովբոս) տեառնեղբայր 55,
 61,63,173,197-199
 Յակոբ Յուրտաի եպ. 168
 Յակոբ քահ. 120
 Յակոբ (տե՛ս Ջոզն)
 Յակոբոս առաք. 61
 Յախտեան 155
 Յեսու հայր Դարի 44
 Յեսու Նաւեայ 44,46
 Յեփթաա 44
 Յորնաղ 167,168
 Յոհան (Օհան) Աւանեցի 154,195,233
 Յոհան Արտաւազդայ երեց 155
 Յոհան Սառուտի եպ. 171
 Յոհաննէ նահատակ 75
 Յոհանիկ Արծափրի երեց 155
 Յովաք 105,229
 Յովաս 45
 Յովաքան 45
 Յովակիմ 45
 Յովաքազ 45
 Յովիան Դամասկացի 7
 Յովիան Մամիկոնեան 14,223
 Յովիան Օծնեցի 229
 Յովիանիկ Ելոյ (Յովիաննէ, Յեհան
 Կայեղոյ) եպ. 149,154,232,233
 Յովիաննէ Ամատ. եպ. 147,149, 154
 Յովիաննէ աւետ. 22,24,27,57,61,64,
 112,134,153,191
 Յովիաննէ պատմիչ 6,7,10,15
 Յովիաննէ Սկրտիչ 55,61,104,125,170
 Յովիաննէ Ոսկեբերան 106,180
 Յովիաննէ Յուրտաի եպ. 168
 Յովսափատ 45,105
 Յովսեփէկ 45
 Յովսէպոս Փլաւիոս 63
 Յովսէփ Ադսունել եպ. 171
 Յովսէփ Կումրտայ եպ. 171
 Յովսէփ Միդամիղ եպ. 235
 Յովսէփ Տարսի եպ. 235
 Յովսէփեանց Գ. 6,14
 Յովսիա 45
 Յովրամ 45
 Յուդա Սկարովտացի 90,132

Յուսանէ 155
 Յուստինիանոս/Յուստիանոս 145,232
 Յուստինոս/Յուստին 144,145,232
 Յորոնիա 45,105
 Նաքատ 45
 Նաքուզողոմոսոյ 45,47,48,105,132,216
 Նաքուպալասար 216
 Նարկիսոս 68
 Նաւատիանոս 85
 Նաւատիոս 75
 Նաքովր 32,35
 Ներբովդ 33,35
 Նեստոր 128,130,138,144,179,191,206
 Ներոն 63
 Ներուաս 65
 Ներսէս (տե՛ս Ատրներսէս)
 Ներսէս Բզնունիքի եպ. 147,149,154
 Ներսէս Վանանդի եպ. 154
 Նիկողիս 64
 Նիկոմէ 79,222
 Նիմոս 35,36,42
 Նիմուաս 35,36,43
 Նիւբղոս 222
 Նոմերիոս 85
 Նոյ 32,33,36-39,49
 Նոմերիանոս (Ոմերիանոս) 82,107
 Նունէ 204
 Շահապ 227,297
 Շամբաթ Բագարատ 47,48,51,216
 Շամիրամ 42,43
 Շամշագրատ (Շամշագրամ) 56,219
 Շապուհ Ա 80,95
 Շապուհ Բ 15,105
 Շապուհ Բագր. 8,9,14,104,106, 229
 Շարայ 40
 Շարսաղար 149-151,154,176,177
 Շմաւոն 63
 Շուշանիկ (Շուշան) 9,132,162,168,169,
 173,176,202,203,209,231,237

Ռգուհի 81
 Ռզիս 45
 Ռդոմալիադա 50
 Ռդոմալիոսոս 194
 Ռմերիանոս (տե՛ս Նոմերիանոս)
 Ռսկեանք 65
 Ռվսէէ 134
 Ռրդեակ 155
 Ռրմիզդ 209
 Ռրոզինէ 68,69,71,74
 Ռրեղիանոս (տե՛ս Արեղիանոս)
 Չամչեան Մ. 8
 Պալունիք 228
 Պաղղէն (Պաղղէն) 171,234
 Պաճոյճ 47
 Պայապիս Քաղեայ 42,215
 Պատրոնիկէ 61
 Պարմեղիանոս 79
 Պարոյր 43,46,216
 Պեթագոր (Պիթագորաս) 66
 Պեղոս (Պաղոս) 83,224
 Պետրոս Աղեքսանդրիայի եպ. 83
 Պետրոս առաք. 61,63,91,99,103,104,
 188,211
 Պետրոս Գայլ Անտիոքացի 175
 Պետրոս Ջուղայեցի Մարտիկենց 8
 Պետրոս Սիւնիքի եպ. 196
 Պետրոս Վրաց եպ. 7,109,136,139-142,
 161-163,167,169,171,175
 Պերոզ 68,69,73
 Պիղատոս 55,59,60,219
 Պողքեր 128
 Պոռոս (Յոռոս, Պոռասպոս, Բոռոս)
 80,83,106,223,224,229
 Պողոմէոս Փիլադելփոս 73,221,222
 Պողոմէոսեաններ 46
 Պօղոս առաք. 23,55,63,91,99,103,129,
 137,139,146,159,171,191,193,208,
 Պօղոս Սամուսացի 78,79,208

Ջոջիկ 155
Ջաանչիր (Ջուանչիր) 82

Ռազար 34
Ռեզես 223
Ռոբովամ (Ռոբովամ) 45,105
Ռովբեն 44
Ռոփի 69
Ռովսեանք 69

Մաբատիա 55
Մաբեյիու 138
Մաբենիկ 65
Մակդենի 82
Մակսիմի (տե՛ս Մաբսիմի)
Մահակ Տիխիսի եպ. 171
Մահակ Յուրտաի եպ. 168
Մահակեան Ջուդայեցի Յ. 8
Մաղդայ 34
Մամաս 155
Մամուլ էրեց 154
Մամուլ մարգ. 44,111,200
Մամուլ Տիմուլ եպ. 171
Մամուլ Յուրտաի եպ. 168
Մամփսոն 44
Մանատրուկ 58,61-63,77,199
Մանդուխտ 61,62
Մառա (Մարա) 34,35,49,221
Մասան 72-74
Մասանեաններ 147,229
Մարգիսեան Հ. Բ. 14
Մարի 55
Մաուդ 44,83,110,111,200,201,237
Սգօն 52
Մեքեու (Մեքիու) 9,13,149,219,221,222
Մելիրու 138
Մեղեկիա 45,105
Մեկենտու 65
Մեղբատրոս 93,99-101
Մեղեկիու Նիկանովր 50,73,217
Մենեքերին 45

Մերկանու (տե՛ս Տերկանու)
Մերուք 34,46
Մեւերիու 68, 221
Մէք 31
Մէն (Մեն) 32,33,36,39,49,191
Միղու 83
Միմեոն առաք. 60,62
Միմեոն միայնակեաց 145,232
Միմեոն քահ. 20
Միմոն կախարդ 62,186,188
Միմոն վանացերեց 155
Միոն Գողթնի եպ. 147,149,153
Միոն Մեբաստիայի եպ. 10
Միսակ 41
Մմբատ Բագրատունի 7,63,65
Մմբատ սպար. 14
Մմբատ Վրկանի մարզպան 108,118,
147-150,152-154,160,161,175-177,
180,182,188,205,230,232
Մմբատ (տե՛ս Տրդատ Մեծ) 213
Մոկրատ Սքուստիկու 14
Մողիստնու (Մողոկիսնու) 222
Մողոմոն 44,105,189,191,201
Մուղիանու (Միղուանու) 83,224
Մուրեն 81
Մուրիա 65
Մուփի 81
Մտեփաննու Ասողիկ 6
Մտեփաննու Բագրեանդի եպ. 154
Մտեփաննու դրան եպ. 111
Մտեփաննու Դւնեցի 14
Մտեփաննու Հոմի եպ. 75
Մտեփաննու նախավկայ 55
Մտեփաննու Ռոսթաի եպ. 171
Մտեփաննու Տարօնացի 221
Մտեփաննու Ա Յուրտաի եպ. 168
Մտեփաննու Բ Յուրտաի եպ. 168
Մտեփաննու Օրբէլեան 6, 7
Մորդիանու 46

Վահագն 217

Վահան 136,138,183
Վահէ 217
Վահրամ Պահլաունի 7
Վաղարշ Ա 70,72,77
Վաղարշ Պարթեւ 70,73
Վաղարշակ 48-51,73,77,92,132,199
Վաղենտիանու 75,222
Վաղերիանու 75,78,79
Վաչագան Քաջ 199
Վասակ 109
Վարբակեւ 43,46,47
Վարդան Արեւելի 5, 6
Վարդան Բաղիշեցի 7
Վարդգէս (Վարդկէս) 221
Վարժ (Վարաժ) 41
Վեսպիանու (Վեսպասիանու) 63,64
Վնասեպ Սուրիապ 72,221
Վշտասպ (Գիստասպ) 45,216
Վրթանէ Բերրող 118,121-126,130,133,
135-147,151-156,159,161,166,169,
172,182-185,188,202,230-232

Տակիտու 79,80
Տաճատ 86,90
Տերկանու (Մերկանու) 83,224
Տեր Սկրտչեան Գ. 213
Տիրերիու 55,58-60
Տիգրան Երուանդեան 39,47-49,217
Տիգրան Բ 53,54,77,119
Տիգրան Վերջին 69,70,77
Տիգրանուի 48
Տիմոթեոս 26,194
Տիտան 38,39
Տիտու 63,64,69,128,220
Տիրան Ա 67-69, 77,217
Տիրան Հեփթաղ 82
Տորք Անգել 226
Տուբայ (Տուրիայ) 58,219
Տրայիանու 65
Տրդատ Մեծ 8,12,30,79,80,82-85,88,90-
98,102-104,106,107,156,213,223,225

Րոբոս (տե՛ս Պոռոս)
Րոբովամ (տե՛ս Ռոբովամ)

Տոլակ 40

Փաղեկ 33,34
Փառնաազ 47
Փառնման (Փարսման) 6,14
Փարոխ (Փառոխ) 40
Փառու (Փառոս) 47,217
Փաստոս Բուզանդ 13,62
Փափագեան Վ. 10
Փիլիաս (Փելիաս, Փեղիասթեմ) 83,224
Փիլիպպոս առաք. 57
Փիլիպպոս կայսր 71-75
Փիլիպպոս Մակեդոնացի 50
Փիլիպպոս քահ. 19,29
Փիլոն Տիրակացի 11,14,17,36,38,52,63,
68,80-85,106,107,213,218-224,232
Փղաբիանու Անտիոքի եպ. 75
Փղաբիանու Հոմի եպ. 71,74
Փղոռիանու 222
Փոկաս 171
Փողեստիանու 79,80

Քաաղ 35
Քան 32,33,35,37,39
Քանան 33
Քետուրա 49,50,72,216
Քուլանջեան Ա. 7,8,13,225
Քուլ 35
Քսերքսես 45,46
Քրիստափոր Ապահունիքի եպ. 154
Քրիստափոր Սիւնիքի եպ. 147,149,
153,154

Օգոստոս (Օկտաւիանու, Հոկտաւիոս)
54,55
Օտայ 93

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐ ԵՒ ՑԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐ¹

Արխագիա 132
 Աղակարսուղիս 37
 Աղսունել (Աղսուել) 171,234
 Աթենացիք 65
 Ալաշկերտի դաշտ 228,229
 Ալանք 65
 Ալիս (Աղիսաս) գետ 5,38,87,224
 Ախուրեան գետ 15,28
 Ակե 98,228
 Ակն 225
 Աղբաթան 152
 Աղբակ Մեծ 220,227,228
 Աղբէոս 38
 Աղեքսանդրիա, Աղեքսանդրացիք 52, 61,69,75,82,83,220,224,234
 Աղթամար 226
 Աղիովիտ 228
 Աղձնիք 56,96,226,228
 Աղուանք (Արեւելից աշխարհ), աղուաններ 6,7,9,15,37,54,74,95,130,132, 137,152,159,160,171,193,195-200, 205,206,209,226,237
 Աղցք 155
 Ամագոնիա 37
 Ամասիա 6,9,71,221
 Ամարաս 198
 Ամու-Դարիա 217
 Ալիս (Թէոմայիս) 83,224
 Ալլի (Ելի) 98, 149,154,228,232,233
 Ալբարատ 77,81,90,102,104,108,214, 227,228,230
 Անատալիկէք 6,87
 Անգեղ 226
 Անգեղստուն 96,226
 Անի (Կամախ) 95,223,225
 Անի մայրաքաղաք 7
 Անձեաացիք 98,147,149,154,228

¹ Ցանկում նշուած չեն Հայք, Հայաստան, հայեր, հռոմէացիներ, հռոմներ, Պարսք, պարսիկներ, Վիրք, Վրաստան, վրացիներ անունները, որոնք հանդիպում են գրեթէ ամեն էջում:

Արմատիր 40,41,53,214
 Արմեն, Արմնիք 42
 Արմենիակ, Արմենիակք 6,70,87
 Արշամունիք (Աշմունիք) 97,227
 Արշարունիք 63,64,97,228
 Արուաստան, Արուաստական 102,209
 Արուքին լեռ 95
 Արուքինագետ 225
 Արուն 155,233
 Արտազ 58,76,91,199,222
 Արտաշատ 65,66,78,81,95,102,214,219
 Արտաւազայ վանք 155
 Արցախ 214
 Ասան 155
 Ափխազք 132
 Աքար 35
 Աքսիոս 38
 Բաբելոն, բաբելոնացիներ 33,35,36,40, 45,47,50,105,135,213,215,216,218
 Բագարան 155
 Բագրեանդ 97,154,228
 Բակառիճ (Բագայառիճ) 95,225
 Բակտրիա 217
 Բահլ Առաւօտին 217
 Բահլու (Պահ) 50,73,217,221,222,229
 Բաղդովն (տե՛ս Գաղիբովն)
 Բաղէշ 232
 Բայագետ 222
 Բաշկալէ 228
 Բասեն 70,97,147,149,150,153,154,227
 Բասիդք (Բարսիդք) 70,95,225
 Բարդա 227
 Բարձր Հայք 223-225,227,230
 Բարսղաբերդ 95,225
 Բեթամիա 100
 Բեթ Կուրբեն 56,219
 Բեթղեհէմ 54
 Բեսիոս լեռ 64
 Բետէս 38
 Բզմունիք 40,147,149,154,214,228,232
 Բէոս 38
 Բեովտացիք 37
 Բիւզանդիա, Բիւզանդիոն 37,42,85,104
 Բիւքանիա, Բիւքանացիք 85
 Բիւրակնեան լեռներ 227
 Բոկողոսիք (Բոկողոսիք) 61,220
 Բողնիս (Բողնի) 171,234
 Բոսորա (Բոսոր) 71,79,222
 Բորիսքենէս 38
 Բուժունիք (Բաժունիք, Բժմունիք) 98, 228,232,233
 Բուլանուխ 214
 Բրենտինա 37
 Գաղիբովն (Բաղդովն, Գաղիբոն) 36, 37,213
 Գազացիք (Գաղացիք) 83,224
 Գաղատիա 36, 37
 Գաղիա 37
 Գաղոս 36
 Գամիքք (տե՛ս Կասպաղովկիա)
 Գայլ գետ 85,95,108,109,225,230
 Գաջենագետ 131
 Գաջենք 110,131,144,158
 Գառնի (Գեղամի) 41,155,214
 Գարգարացիք 226
 Գարգարացոց դաշտ 94,96,226
 Գարդման 98,228
 Գեհովն գետ 38
 Գեղ, Գեղասար լեռ 41,214
 Գեղամայ լեռներ 214
 Գեղամի (տե՛ս Գառնի)
 Գեղաքունի 41
 Գերգեսացիների ծով 78
 Գերմանիկք 67
 Գիս 198,199
 Գլակավանք (Գլականք) 104,229
 Գնչուներ 213
 Գողգորա 208
 Գողթն 66,98,147,154,228
 Գորոզու 198

Գորոս 36
Գորսենիա 36
Գուգարք 227,231
Գուսք (Գուղք, գոթեր) 82-84,106,223

Դագինոն 6,87
Դալմատացիք 102
Դասենան 35
Դատուան 232
Դարանաղի 95,225
Դարբանդ, Դրբանդայ 82,95,199,223
Դարոյնք 155
Դերեղ գետ 231
Դերբենդի լեռնանցք 221
Դերջան 226
Դկղաք (Դեկղաք, Տիգրիս) գետ 38
Դղեակ բերդ 90
Դոն 38
Դուին 91,108,147,149,150,152,153,195, 206,227,235

Եբրովն 38
Եգերք 227
Եգիպտոս, Եգիպտացիք 37,44,46,52, 61,62,74,78,83,93,113,211,219,220
Եղեսիա 57, 58, 61
Եթովպիե 37
Ելի (տե՛ս Ալլի)
Եկեղեաց 86,88,95,104,224,225
Եկեղեցածոր 6, 87
Եղիմանթոս 38
Եղիովն 37
Եղիվարդ (Եղվարդ) 110,155,230
Եմաուս 69
Եպարքիոս 38
Երազամոյն վայր 95,225
Երասխ գետ 38,40,64,214,222,227,228
Երեան 14,155
Երզնկայ 224,225
Երիգայ 86,88,95,224,225
Երիթոն (Երիթրայ) 37

Երիքով 68
Երկրորդ Հայք 70,221,224
Երմոս 38
Երուանդակերտ 64
Երուանդաքար 64
Երուասղեմ 27,45,46,53,55-57,60-63,68, 74,79,101,128,141,142,161,164-168, 170,171,173,178,183,199,206
Երուտակ 98,228
Եսփա 37
Եսոտաս 38
Եսքախտա 71
Եփեսոս 37,74,113,120,138,155,188, 206,234
Եփրատ գետ 38,53,97,98,107,224,225

Չագրոս 226
Չարաանդ (Չարեանդ) 97,227
Չարգունի (Չերգունի) 199,237
Չարեհաան (Չարեհաան) 49,98,217
Չմիւռնիա 37
Չող 227
Չութարիմայ 109

Թերմոդոն (Թեստոդոն) 38
Թելախունք 6,87
Թեաթոս 37
Թիբրոս (Տիբրոս) 38
Թիլ 95, 104, 225
Թոնդրակ 228
Թորդան 95,225
Թուրան 221
Թռեղք (Թռեխք) 132,231
Թրակիա 107

Իզմիր 225
Իզմիր 224
Իկոնիա, Իկոնացիք 79,222
Իմբոս 37
Իննակնեան վայր, վանք 104,229
Ինդոս 38,214

Իստրոս 38
Իսրայել 43-46,111,121,148,165,194, 211,218,224,229,237
Իտալիա 102,205
Իրան 147,215,221
Իրաք 215

Լագիստան 218
Լիբանան 37
Լիբիացիք 132
Լիդիա (Լիդացիք, Լիւգացիք) 53,218
Լփինք 72, 223

Խագիրք 70,72
Խաղտիք (Խախտիք) 50,52,95,218,219
Խառան 35
Խարտանայք 6,87
Խլաք 232
Խոյ 227
Խորխոռունիք 97,154,214,228

Ճաղ, ծաբեր 6,12,14,16,30,213
Ճաղկածոր 215
Ճաղկանց լեռներ 229
Ճաղկեոտն, Ճաղկոտն 65,228
Ճաղկունք, Ճաղկունեաց Չոր 215
Ճանարք 132
Ճարտրացիք (Ճարացիք) 83,224
Ճառիք (Մառք) 96,226,227
Ճիդկան 234
Ճովք 226

Կախիստրոս 38
Կաղզուան 228
Կամուրդայ (տե՛ս Կումրտայ)
Կանգարք 175
Կապադովկիա (Կապուտկացիք, Գամիրք) 37,81,87,96,215
Կապաղակ 237
Կապետղի 99
Կապուտակեք թեմ 6,87

Կասալից (Կազբից) ծով 38, 223
Կասաք (Կազք) 74, 221, 227
Կաստաց (Կաստրաց) 171,235
Կարմիր ծով 37,38,78
Կարս 228
Կավկաս (Կովկաս) լեռ 37,131,214
Կափթորիմացիք 35
Կեսարիա, Կեսարացիք (Մաժար) 42, 79,81,87,96,97,102,215
Կեսարիա Պաղեստինի 79
Կեսացիք 36
Կեփիսոս 38
Կիթերոն 37
Կիլիկիա 6
Կիմիդոս 37
Կիւպոս 37
Կիւպրոս (Կիւպրոս) 36,37,74
Կիսդաղ 234
Կղազմենե 37
Կոզովիտ 222
Կողոնիա 108,109
Կողովկոնքիոս 37
Կողքիս 37
Կոստանդնուպոլիս 85,104,113,120, 138,155,180,188,206,134
Կովաս 37
Կովկաս 54,70,95,116,131,214,223,226
Կոտայք 214
Կորդուք 42,76,96,215,222,226
Կորճայք (Կորդուք մահանգ) 215,226
Կուաղք (Կուազք) 67,220
Կումրտայ (Կամուրդայ, Կուխորդոյ) 171,234
Կուր գետ 38,70,226,227,237
Կրետե 36,37

Հայկական Պար լեռնաշղթայ 220
Հայկաշեն 39,214
Հայոց Չոր 40,214
Հայք դաստակերտ 40
Հարք 39,40,97,214,228

Հեր 97, 227
 Հեփթաղը 81
 Հիզան 232
 Հնարակերտ (Քունարակերտ) 171, 235
 Հնդիկը 36, 37, 43, 75
 Հնդկաց ծով 38
 Հոմենը (Հոմեոնը, Հոմենը) 199, 237
 Հոնը, հոներ 74
 Հուրագղան (տե՛ս Հրագղան)
 Հոենիկորորով (տե՛ս Ռինիկորորովն)
 Հոռն 7, 52, 61, 68, 69, 71, 74, 75, 79, 80, 84, 91-93, 99, 102-104, 141, 156, 234
 Հրագղան (Հուրագղան) 41
 Հրեաստան, Հրեայք, հրեաներ 12, 48, 50, 51, 53-56, 58-61, 100, 101, 186, 187, 209, 211, 216, 219, 229
 Ղարաբաղ 237
 Ղառոփիկէ, Ղառոփիկեցիք 223
 Ղերեթիւրա 37
 Ղեմնոս 37
 Ղեսթոս, Ղոսթոս 37, 213
 Ղետնոփի 82
 Ղեովրոս 37
 Ղիւզարանդոս 38
 Ղոնպոս (տե՛ս Ողիմպոս)
 Ծեննաց աշխարհ 72, 75, 81, 82, 221
 Ծիղբք 74
 Ծորայ (Չոր) 70, 221
 Ծորայ դուռ, կապան, պահակ 70, 95, 199, 221
 Մադրաս 8
 Մաժաք (տե՛ս Կեսարիա)
 Մակեդոնացիք 49, 50, 72, Մակու 222, 226, 227
 Մամախաբուն 226
 Մամոստեոս 37
 Մանազկերտ 214, 228
 Մանգոլիք (Մանգլեաց) 171, 189, 204, 209, 237
 Մասեացոտն 222
 Մասիս լեռ (Ազատ Մասիս) 41, 67, 220
 Մասիք լեռ 33, 38
 Մասրուբք 102, 199
 Մարդալի 97, 227
 Մարդաստան, Մարդուցայք) 222, 226
 Մարմարայ ծով 225
 Մարմարաշէն 7
 Մարուէլ 171
 Մարտակերտի շրջան 237
 Մարք, Մարաստան (մարեր, մեղացիներ) 37, 41, 46-48, 64, 213, 215, 216
 Մեանտրաս 38
 Մելեսիտն 6, 87
 Մեծամօր 78
 Մեծացիք 83
 Մեծ Ջաք գետ 228
 Մեծ Հայք 37, 42, 72, 82, 97, 108, 152-154, 211, 214, 215, 222, 224, 226, 227, 229, 231
 Մեհենկերտ 133
 Մեհնունիք (Մեհենունիք, Վեհնունիք) 98, 147, 149, 154, 232, 233
 Մեղիտէ 36
 Մեղիտիկնէ 67
 Մենիդոս 37
 Մենոս գետ 38
 Մեստրացիք 191
 Միդամիդ 235
 Միջագետք 54, 56, 64, 71, 213, 229
 Միջերկրական ծով (Ովկիանոս) 42, 55
 Միջերկրեայք 69
 Միջին Ասիա 221
 Միս Ասորիք 98
 Միստիլոնէ 37
 Մծբին 51, 53, 62, 229
 Մծխիթայ, Մցխիթայ (Մցխեթ) 109, 162, 171, 173, 181, 189, 204, 209,

234, 235
 Մծուրն 62
 Մոկս 226
 Մոկք 49, 96, 97, 315, 226
 Մոսուլ 215
 Մուշ 227, 229
 Մուրց գետ 227
 Մցխիթայ (տե՛ս Մծխիթայ)
 Յարկոս 37
 Յովհաննու վանք (Յովհաննավանք) 121, 124, 154, 181, 230
 Յորդանան 38, 55, 71
 Յուդա 105
 Յունաց երկիր, Յոյնք, յոյներ 14, 37, 42, 52-54, 61, 64, 65, 67-70, 78, 79, 81-83, 85, 94, 99, 102, 105, 106, 196, 197, 205, 213
 Նախճաւան 228
 Նարեկ 211
 Նարեկայ վանք 5, 6, 25, 211, 212, 226
 Նեղոս գետ 38
 Նեփթաղիմացիք 35
 Նիգ 214, 215
 Նիկիա 85, 101, 105, 113, 120, 138, 139, 155, 170, 171, 178, 206, 224, 225, 229
 Նիկոմիդէ (Նիկոմիդիա) 83, 91, 225
 Նիկոպոլիս 69, 108, 109
 Նինուէ 33, 35, 42, 47, 215
 Նոշիրական (Նոր Եիրական) 102, 229
 Նպատ լեռ 97, 98, 229
 Շահումեանի շրջան 237
 Շամ 56, 219, 220
 Շամրուացիք 54
 Շամբոր 228
 Շաւարշան (Շաւարշաւան) 58, 61, 220, 222
 Շիրակ 6, 40
 Ողիմպոս (Ղոնպոս) 38
 Ողողիմացիք 35
 Ոստան 97, 147, 227
 Որիդ 35
 Ովկիանոս (Համաշխարհական ծով) 37, 38, 42, 53, 55
 Որդուատ 228
 Որտալ (տե՛ս Սրդալ)
 Ուոհայ 6, 8, 55, 223
 Ուսթալ (տե՛ս Ռուսթալ)
 Ուտի Առանձնակ 237
 Ուտիք, Ուտեացոց աշխարհ 77, 95, 96, 199, 214, 226-228
 Ուրդայ 82, 155, 233
 Ուրմիայ լիճ 227
 Ուփրեթ 9, 203
 Որդոս լեռ 74
 Չինաստան 221
 Չող (տե՛ս Ծորայ)
 Չորրորդ Հայք (Շուփք) 226
 Պալունիք 98, 228
 Պահլալ (տե՛ս Բահղալ)
 Պահղալիկք, Պահղալք (Պահղովիկք, Պահուաղք, Պարթեւք) 50, 105, 229
 Պաղեստին, Պաղեստինացիք 56, 58, 69, 79
 Պամիր 217
 Պամփղագովմիա 37
 Պառնասոս 37
 Պատմոս 64
 Պարապամիա 217
 Պարթենիոս (Պատրբենիոս) լեռ 37, 214
 Պարթենիոս գետ 38
 Պարթեւք (Պահղալիկք) 49, 50, 72, 73, 105, 221, 222, 229
 Պարխարեան լեռներ 227
 Պարոսնիմացիք 35

Պարսկահայր 227,228,232
 Պարտաւ 198,227
 Պենիոս 38
 Պերինթոս 37
 Պիւրամոս 38
 Պոնոտոս (Պոնոդոս) ծով 42,53,74,132,
 218,222,231
 Պոնոտոս, Պոնոտացիք 37,51,79,227
 Պոասմին (Պրասմին) 6,71
 Պտենէոս 38
 Պտղմի 233
 Պտղունք 155,233
 Պրիենէ (Պրզենէ) 37,214

Ջաւախք 108,132
 Ջերմ գետ 228

Ռենոս 38
 Ռինիկորուրովն (Ըոնիկորուրայ,
 Հոնիկորուրով, Հոնուկորուրով,
 Ռինիկորուրոն) 36,37,213
 Ռշտունիք 96,97,108,147,149,152,211,
 214,226,228
 Ռոդանոս 38
 Ռոդիոքիս 37
 Ռոդոս, Ռոդացիք (Ռոզացիք) 36,37,
 213,214
 Ռոստակ, Ռոստակ 228
 Ռուովք 35
 Ռուսթաւ (Ռաթաւ, Ռուզթաւ) 171,234

Սաբորէ 70
 Սադրիմացիք 35
 Սամարացիք 236
 Սամթաւայ 171
 Սամոթրակէ 37
 Սամոս 37
 Սամոսթիէլ (տե՛ս Սառոս)
 Սամսուն 221
 Սառդոնիա 36
 Սառոս (Սամոսթիէլ, Սառոսթիէլ)

171,234
 Սասուրիադ (տե՛ս Ասսուրիադ)
 Սատաղ 230
 Սարդովմիա 36
 Սարեսթոս 37
 Սարմատք 67
 Սաւոք (տե՛ս Ծաւոք)
 Սեբաստիա 5-7,10,14,16,87,88,97,221
 Սենայար (Սենարած) 35,213
 Սենիմացիք 35
 Սեպիական (Սեփական) գունդ (տե՛ս
 Վասպուրական) 154
 Սեւ ծով 218,223,225,230
 Սեւանայ լիճ 41,214
 Սիկեդիա (Սիկիլիա) 37
 Սիմոս 38
 Սինէացոց աշխարհ 221
 Սիոն 16,25,167,171
 Սիրիա 226,228
 Սիւնիք (Սիսական) 7,41,51,96,147,149,
 153,154,171,195-198,214,227,228
 Սկամանորոս 38
 Սկուտրի (Սկուրտի) 108,132,187,231
 Սնդարիս 38
 Սոքք 226
 Սոհառն (Սահառ, Սոտառ) 199,237
 Սուկաւետ 65,220
 Սուփերիա 33,213
 Սպանիա Մեծ 37,59
 Սպորադէս 37
 Սվազ 224
 Ստածանի (տե՛ս Արածանի)
 Ստահր 72,73,75
 Ստիւմոն 38
 Սրդաւ (Որտաւ, Սրտաւ) 171,232

Վաղարշապատ 17,19,103,104,227
 Վան 215
 Վանայ լիճ 211,214,226,228,232
 Վանանդ 97,154,228
 Վանտոսպ (տե՛ս Տոսպ)

Վասպուրական (Սեպիական) 154,211,
 214,215,220,222,226-228,232
 Վարազ լեռ 92
 Վարազավանք 215
 Վարաժմունիք 41,214,215
 Վարդգէսի աւան 70,221
 Վեհնունիք (տե՛ս Մեհնունիք)
 Վենետիկ 8,14
 Վեռիս 70
 Վերիա 132
 Վերիոսփորայ 64
 Վրաց դաշտ 131
 Վրկան 36,108,147-150,152,153,161,
 175-177,180,182,205,235
 Վրկանիկք 36

Տախալասուն 6,87
 Տայք 97,227
 Տանախ (Տանիս) գետ 38
 Տաշիքք 133,231
 Տաշրատափ 231
 Տապրիկք 36
 Տարս 171
 Տարսունացիք 79,214
 Տարօն 14,104,223,227-229,232
 Տարոս (Տորոս) լեռ 37,214
 Տեանշան 217
 Տեկնոց (Տիւկնոց) 6,87
 Տիբերոս (Թիբրոս) 38
 Տիգրանակերտ 48
 Տիգրիս գետ 215,226,228
 Տիգրոն 75
 Տիմուէլ (Տումասուէլ) 171,234
 Տոսպ (Վանտոսպ) 43,92,214,215,225
 Տորոս (տե՛ս Տարոս)
 Տորոս գետ 38
 Տուրուբերան 214,227-229,232
 Տսերմիդ (տե՛ս Աստերմիդ)
 Տփիսիս 116,120,131,132,171,181

Յուլակերտ 40
 Յուրտաւ 110,111,119,120,122-127,
 129-133,135,144,151,158,160,162,
 164,168,169,172,176-178,180,182,
 186,188,201-203,205,209

Փայտակարան 198,227
 Փառախոտ (Փարոխոտ) 40
 Փարբի 155
 Փիւնիկէ, փիւնիկեցիներ 36,56,83,224
 Փղշտացիք 35,222
 Փողոքիդ (Փողոպի. տե՛ս Քողկոնլայ)
 Փովկէ 37
 Փոքք 171
 Փոքր Ասիա 211,218,224,236
 Փոքր Հայք 37,222,230
 Փռիւզիայ, փռիւզացիք 37,67,79,221

Քաղան 35
 Քաղկեդոն 37,108,110,111,120,125,128,
 130,136,138,139,144-146,149,155,
 163,167,168,171,172,175,176,180,
 184,185,191,205,207-209,232

Քաղնանէ 35
 Քամախ 225
 Քանանացիք 35
 Քաջ Վահան 86,87
 Քասաղ գետ 70
 Քարբէ լեռ 229
 Քեղկոս 38
 Քիոս 37,213
 Քողկոնլայ (Փողոքիդ, Փողոպի) 171,
 234
 Քորզան 171
 Քունարակերտ (տե՛ս Հնարակերտ)
 քուշաններ 49,72,191
 Քուշացիք 37

Օշական 154

Մ Ա Տ Ե Ն Ա Գ Ի Տ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

- Մ. Աբեղեան, Հայ հին գրականության պատմություն, գիրք Ա, Եր., 1944
- Աշ. Աբրահամյան, Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, Եր., 1944
- Ազաթանզեղայ Պատմություն Հայոց, Աշխատութեամբ Գ. Տեր-Սկրտչեան եւ Ստ. Կանայեանց, Տիֆլիս, 1909
- Ն. Աղոնց, Հայ ծաբերի ծագման մասին, «Հանդես ամսօրեայ», 1912, էջ 257-271
- Հ. Ղ. Ալիշան, Հայապատում, հ. Ա-Բ, Վենետիկ, 1901
- Հ. Ն. Ալիմեան, Բանասիրական հատակոտորներ. 3. Երբ գրած է Ուխտանէս իր Պատմությունը, «Աւետիք», Բէյրութ, 1944, հմր. 5-8, էջ 57
- Հ. Ն. Ալիմեան, Կիրիոն կաթողիկոս Վրաց. Պատմություն հայ-վրացական յարաբերութեանց եօթներորդ դարու մէջ, Վիեննա, 1910
- Հ. Ն. Ալիմեան, Ուխտանէս եպիսկոպոս պատմագիր, «Հանդես ամսօրեայ», 1908, էջ 17-20, 70-74, 112-115
- Ն. Աղբալեան, Դասախօսություններ հայ մատենագրութեան մասին, Բէյրութ, 1951
- Հր. Աճառեան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Ա-Ե, Եր., 1942-1962
- Անանուն ժամանակագրություն. Խմբագիր յօրինեալ յէ դարու... եւ հրատարակեալ ներածութեամբ եւ բաղդատութեամբ [Հ. Բ. Սարգիսեան], Վենետիկ, 1904
- Ա. Առաքելեան, Հայ ժողովրդի մատուր մշակոյթի զարգացման պատմ., Եր., 1959
- Չ. Արզումանեան, Ուխտանէս եպիսկոպոս Սեբաստիոյ եւ իր «Պատմություն Հայոց» երկը, «Էջմիածին», թիւ 2, էջ 38-43, թիւ ԺԱ-ԺԲ, էջ 90-94
- Հ. Բարթիկեան, Անանիա Շիրակացու վերագրուող «Ժամանակագրութեան» եւ նրա բանաբաղի հարցի շուրջը, «Բանբեր Մատ.» թիւ 8, Եր., 1967, էջ 57-76
- Մ. Բարխուտարեան, Արցախ, Բագու, 1895
- Գիրք թղթոց, Թիֆլիս, 1901
- Ե. եպ. Դուրեան, Ամբողջական երկեր, հ. Ա, Երուսաղէմ, 1933
- Ա. Չամիճեան, Հայ գրականութեան պատմություն, Նոր Նախիջեան, 1914
- Հ. Գ. Չարպիանալեան, Հայկական հին դպրութիւն, Վենետիկ, 1897
- Հ. Էփրիկեան, Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, հ. Ա-Բ, Վենետիկ, 1903
- Լիակատար վարք եւ վկայաբանությունը սրբոց, հ. Ա, Վենետիկ, 1813
- Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, աշխատասիրութեամբ Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանեանի, Եր., 1961
- Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի, Վենետիկ, 1862
- Գ. արք. Յովսէփեան, Մխիթար Այրիվանեցի, Երուսաղէմ, 1931
- Լ. Մելիքսեթ-Քէլ, Վրաց աղբիւրները Հայաստանի եւ հայերի մասին, Եր., 1934
- Մովսէս Խորենացի, Պատմություն Հայոց, Թարգմանությունը, ներածությունը եւ ծանօթագրությունները Ստ. Մալխասեանցի, Եր., 1968
- Մովսէս Կաղանկատուացի, Պատմություն Աղուանից աշխարհի, թարգմանությունը, առաջաբանը եւ ծանօթագրությունները Վ. Առաքելեանի, Եր., 1969
- Մովսէս Կաղանկատուացի, Պատմություն Աղուանից աշխարհի, քննական բնագիրը եւ ներածությունը Վ. Առաքելեանի, Եր., 1983
- Մովսէսի Խորենացու Պատմություն Հայոց, աշխատութեամբ Մ. Աբեղեան եւ Ա.

Յարութիւնեան, Տիֆլիս, 1913

- Թ. Խ. Յակոբեան, Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն, Եր., 1968
- Բ. Յ. Յարութիւնեան, «Գահնամակի» թուագրման հարցի շուրջը, ՊԲՀ, 1976, հ. 2
- Ուխտանէս եպիսկոպոս, Պատմություն Հայոց, Վաղարշապատ, 1871
- Ուխտանէս եպիսկոպոս Սեբաստիոյ եւ իր Պատմություն Հայոց երկը. Բ. «Պատմություն բաժանման Վրաց ի Հայոց, Թարգմանություն [անգլերէնի], ներածական եւ ճօթեր պատրաստեց» Հ. Չ. Արզումանեան, Ֆորտ Լաուդերդալ, 1985
- Պատմություն նահանգին Սիսական, Արարեալ Ստեփաննոսի Օրբէլեան արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց, Թիֆլիս, 1910
- Պատմություն Սեբեոսի, աշխատասիրութեամբ Գ. Վ. Աբգարեանի, Եր., 1979
- Պատմություն Տարսնոյ, զոր թարգմանեաց Չենոբ Ասորի, Վենետիկ, 1889
- Ե. Տեր-Մինասեան, Պատմա-բանասիրական հետազոտություններ, Եր., 1971
- Գ. Տեր-Սկրտչեան, Հայագիտական ուսումնասիրություններ, գիրք Ա, Եր., 1979
- Վ. Փափագեան, Պատմություն Հայոց գրականութեան, Թիֆլիս, 1910
- Հ. Կ. Քիւլարեան, Պատմություն հայ գրականութեան, հ. Ա, Վենետիկ, 1944
- Ս. Քոյունջեան, Ճշգրտումներ Ուխտանէս պատմիչի կենսագրութեան վերաբերեալ, ՊԲՀ, 1980, հ. 4, էջ 159-171
- Մ. արք. Օրմանեան, Ազգապատում, հ. Ա, Պոլիս, 1912
- Н. Адони, Армения в эпоху Юстиниана, изд. II, Ереван, 1971
- П. М. Мурадян, К критике текста III послания католикоса Авраама, «Լրարեր հաս. գիտ.», 1968, հ. 10, էջ 41-64
- Deus historiens Armÿniens. Kirakos de Gandzac, XIII s. Histoire d'Armÿnie. Oukhtanus d'Ourha, X s. Histoire en trois parties, composee par l'ÿnnique Тиг-Оукhtanis. Traduite par M. Brosset. St.-Pÿtersbourg, 1870
- [[Աբրահամ Աղբաբանեցի, Թուրքը, աշխ. Պ. Մուրադեանի եւ Ա. Յակոբեանի, «Մատենագիրք Հայոց» (ստորեւ՝ ՄՀ), հ. Դ, Է դար, Անթիլիաս, 2005, էջ 3-20
- Գիրք թղթոց, Բ հրատ., աշխատութեամբ Ն. արք. Պողարեանի, Երուսաղէմ, 1994
- Մովսէս Բ Եղիվարդեցի, Թուրք առ Կիրոն Վրաց կաթողիկոս, աշխատութեամբ Պ. Մուրադեանի, ՄՀ, հ. Գ, Չ դար, Անթիլիաս, 2004, էջ 525-531
- Մովսէս Յորտաւեցի, Թուրքը, աշխատութեամբ Պ. Մուրադեանի, ՄՀ, հ. Գ, Չ դար, Անթիլիաս, 2004, էջ 467-486
- Պ. Մ. Մուրադեան, Սուրբ Շուշանիկի վկայաբանությունը. Բնագրեր եւ հետազոտություն, Եր., 1996
- Յովհան Մամիկոնեան, Պատմություն Տարսնոյ, քննական բնագիրը Ա. Յակոբեանի, ՄՀ, հ. Ե, Է դար, Անթիլիաս, 2005, էջ 973-1126
- Մնթատ Բագրատունի, Թուրքը, աշխատութեամբ Պ. Մուրադեանի եւ Ա. Յակոբեանի, ՄՀ, հ. Դ, Է դար, Անթիլիաս, 2005, էջ 335-342
- Վրթանէս Քերթոզ, Թուրքը, աշխատութեամբ Յ. Քէսեանի, ՄՀ, հ. Գ, Չ դար, Անթիլիաս, 2004, էջ 505-513
- Փիլոն Տիրակացի, Ժամանակագրություն, քննական բնագիրը Ա. Յակոբեանի, ՄՀ, հ. Ե, Է դար, Անթիլիաս, 2005, էջ 900-969]]

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Խմբագրի կողմից.....3
 Ուխտամեն Եպիսկոպոս (Վ. Առաքելեան).....5

ՀԱՏՈՒԱԾ Ա. ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ ՀԱՅՐԱՊԵՏՆԵՐԻ ԵՒ ԹԱԳԱՒՈՐՆԵՐԻ

Գլուխ Ա. Պատասխան Անանիայի նամակին եւ նրա խնդրածը կատարելու խոստում.....19

Գլուխ Բ. Թագաւորների մասին՝ սկսած Արամից.....31

Գլուխ Գ. Նոյի մասին.....32

Գլուխ Դ. Սէմի մասին.....33

Գլուխ Ե. Աբրահամի մասին.....34

Գլուխ Չ. Զամի մասին.....35

Գլուխ Է. Յաբեթի մասին.....36

Գլուխ Ը. Նոյի երեք որդիների միջեւ աշխարհի բաժանման մասին.....36

Գլուխ Թ. Քամի այլ սահմանները.....37

Գլուխ Ժ. Յաբեթի սահմանները.....37

Գլուխ ԺԱ. Լեռների մասին.....37

Գլուխ ԺԲ. Ծովերի մասին.....38

Գլուխ ԺԳ. Գետերի մասին.....38

Գլուխ ԺԴ. Երկրների բաժանումից յետոյ [կատարուած] այլ բաների [մասին].....38

Գլուխ ԺԵ. Հայկի մասին.....39

Գլուխ ԺԶ. Հայկի ցեղերի ու սերունդների մասին եւ [թէ] ինչ գործեր են արել նրանք.....40

Գլուխ ԺԷ. Արամի պատերազմի մասին, հերոսական ճակատամարտերով.....41

Գլուխ ԺԸ. Արայի մասին.....42

Գլուխ ԺԹ. Այն մասին, թէ Արայի մահից յետոյ ինչեր են պատմում հերթակա-
 նութեամբ.....43

Գլուխ Ի. Այն մահապետների ու դատարների մասին, որոնք Իսրայէլի ժողո-
 վրդի առաջ նորդներ եղան.....43

Գլուխ ԻԱ. Իսրայէլի թագաւորների մասին.....44

Գլուխ ԻԲ. Պարսից թագաւորները Իսահակի ցեղից.....45

Գլուխ ԻԳ. Հայոց Հայկազունի թագաւորները.....46

Գլուխ ԻԴ. Հրաշեայի թագաւորելու մասին.....47

Գլուխ ԻԵ. Տիգրանի մասին.....48

Գլուխ ԻԶ. Պարսից եւ Հայոց վրայ Արշակունիների թագաւորելու մասին.....49

Գլուխ ԻԷ. Հայոց [այն] թագաւորները, որ պարթեւներից [էին].....50

Գլուխ ԻԸ. Յոյների թագաւորութեան սկիզբը.....52

Գլուխ ԻԹ. Արտաշէս թագաւորի մասին.....53

Գլուխ Լ. Արտաւագոյի թագաւորելու մասին.....54

Գլուխ ԼԱ. Հայաստանում Արգարի թագաւորելու մասին.....55

Գլուխ ԼԲ. Արգարի իշխանների առաջումը Մառնոսի մօտ, որի ժամանակ

տեսան մեր Փրկչին, որտեղից՝ Արգարի հաւատքի սկիզբը.....56

Գլուխ ԼԳ. Արգարի նամակը Փրկչին.....56

Գլուխ ԼԴ. Արգարի նամակի պատասխանը, որ գրեց Թովմաս առաքեալը
 Փրկչի հրամանով.....57

Գլուխ ԼԵ. Թաղէտի գնալը Արգարի մօտ եւ Ուռայ քաղաքում քարոզելը.....57

Գլուխ ԼԶ. Արգարի նամակը հռոմէացիների Տիրերիոս կայսեր.....58

Գլուխ ԼԷ. Արգարի նամակի պատասխանը.....59

Գլուխ ԼԸ. Արգարի նամակը.....59

Գլուխ ԼԹ. [Դարձեալ] Արգարի նամակը.....60

Գլուխ Խ. Արգարի որդու եւ Սանատրուկի միաժամանակ թագաւորելու եւ մեր
 առաքեալներ Թաղէտի ու Բարդուղիմէոսի մասին.....61

Գլուխ ԽԱ. Երուանդի մասին.....63

Գլուխ ԽԲ. Հայաստանի վրայ Արտաշէսի թագաւորելու մասին.....64

Գլուխ ԽԳ. Արտաւագոյի թագաւորելը եւ ինչ-որ զարմանալի մահով մեռնելը.....66

Գլուխ ԽԴ. Տիրանի մասին.....68

Գլուխ ԽԵ. Տիգրանի մասին.....69

Գլուխ ԽԶ. Վաղարշի թագաւորելու, նրա կողմից կատարուած գործերի եւ
 խազիրների դէմ պատերազմի ու նրա մահուան մասին.....70

Գլուխ ԽԷ. Խոսրովի թագաւորելու մասին.....72

Գլուխ ԽԸ. Դարձեալ Խոսրովի մասին.....72

Գլուխ ԽԹ. Պարսից պարթեւ թագաւորների քանակը մինչեւ նրանց վախճանը.....73

Գլուխ Ծ. Խոսրովի արշաւանքը Պարսից վրայ եւ Արտաւանի մահուան [համար]
 վրէժխնդիր լինելը.....74

Գլուխ ԾԱ. Դարձեալ Խոսրովի երկրորդ յարձակումը Արտաշիի վրայ առանց
 որեւէ մէկի օգնութեան.....75

Գլուխ ԾԲ. Պարսից Արտաշիի արքայի խօսքն ու խոստումն իր զօրքին.....76

Գլուխ ԾԳ. Անակի գալն Արտազ գաւառից Խոսրովի մօտ.....76

Գլուխ ԾԴ. Հայոց թագաւորների շարքը եւ նրանց հերթակաւորութիւնը՝ սկսած
 Վաղարշակից մինչեւ Խոսրովը, որին սպանեց Անակը.....77

Գլուխ ԾԵ. Տեղեկութիւն [այն մասին], ինչ որ [եղաւ] Խոսրովի մահից յետոյ.....77

Գլուխ ԾԶ. Արտաշիի արշաւանքը Հայաստան Խոսրովի մահից յետոյ.....79

Գլուխ ԾԷ. Տեղեկութիւն սուրբ Գրիգորի մասին, թէ ինչպէս տարուեց Յունաց
 երկիրը.....81

Գլուխ ԾԸ. Տրդատի քաջագործութեան մասին թագաւորելուց առաջ.....83

Գլուխ ԾԹ. Կոստանդիանոս Մեծի մասին.....84

Գլուխ Կ. Անակի մահից յետոյ սուրբ Գրիգորի դաստիարակութեան, ուսման ու
 վարդապետութեան մասին եւ այն աղետի մասին, որ հասաւ նրա ընտանի-
 քին ու ազգականներին Խոսրովի զօրքերի կողմից.....85

Գլուխ ԿԱ. Քառասունի մասին.....86

Գլուխ ԿԲ. Սուրբ Գրիգորի չարչարանքների մասին.....88

Գլուխ ԿԳ. Տրդատի մասին.....90

ՈՒՆՏԱՆԷՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Թարգմանությունը, առաջաբանը և
ծանոթագրությունները Վարագ Առաքելեանի

ЕПИСКОП УХТАНЭС

ИСТОРИЯ АРМЕНИИ

Перевод, предисловие и комментарии Варага Аракеяна
Ереван 2006

На армянском языке

Ереван "Гракан айренук" ("Ամաստան") 2006

Հրատ. խմբագիրներ՝ Վիկտոր Միրումեան
Արմինե Կարապետեան
Համակարգչային մակետը՝ Վարդուհի Մարտիրոսեանի
Կազմի ձեւաւորումը՝ Երանուհի Վանոյեանի

Հրատարակութիւնը կատարուել է «Վիամիր»
հրատարակչութեան հետ համագործակցութեամբ

Տպագրութիւնը՝ «Եգեա» հրատարակչատան

Ստորագրուած է տպագրութեան 15.11.2006թ.:
Չափսը՝ 60x84 1/16: Ծաւալը՝ 18.4 հրատ. մամուլ, 16.5 տպ. մամուլ:
Տպաքանակ՝ 1000: Գինը՝ պայմանագրային:

«Հայաստան» հրատարակչութիւն. Երեւան 9, Խսահակեան 28: